

МАРКАЗИЙ ОСИЕ ДАВЛАТЛАРИ
МУСТАҚИЛЛИГИГА БАҒИШЛАНАДИ

АҲМАД ЗАКИЙ ВАЛИДИЙ ТУҒОН

БЎЛИНГАННИ БЎРИ ЕР

Туркистон халқларининг миллий мустақиллик
учун кураши тарихидан

ХОТИРАЛАР

Тошкент
«Адолат»
1997

АҲМАД ЗАКИЙ ВАЛИДИЙ ТУҒОН.

Бўлинганни бўри ер: Туркистон халқларининг миллий мустақиллик учун кураши тарихидан: Хотиралар // Бошқирд тилидан Ш. Турдиев тарж.; Қитобнинг айрим қисмларини Ш. Холмурод тарж. қилди.— Т.: Адолат, 1997.— б.

ББК 63.5(5У)

Бошқирд тилидан **Шерали ТУРДИЕВ** таржимаси

Қитобнинг айрим қисмларини

Шариф ХОЛМУРОД таржима қилдиМуҳаррир **Ш. ХОЛМУРОД**

Мазкур китобнинг муаллифи ва бош қаҳрамони собиқ. Иттифоқ ҳудудидаги мустамлака халқлар учун озодлик насими эса бошлагунига қадар номи ва фаолияти барчамиздан қатъий сир тутиб келинган улуғ зотлардан, Унинг билан бирор марта суҳбатдош бўлган, ҳатто уни салгина билган ёки таниган деб гумон қилинган инсонларнинг барчаси қатл этилган.

Мустабид тузумни шу қадар даҳшатга, қўрқувга соладиган даражадаги унинг буюклигига асос ҳам, исбот ҳам етарли эди албатта. Ингирма ёшигача бутун дунё маънавий-маданий, ижтимоий-сиёсий илмини турли тилларда қиссий ўқиб ўрганиб, шу асосда энг юксак обрўли академиклар диққатини тортган илмий асарлар ёзишга киришган баркамол олим. Кўп ўтмай, Ленин, Сталиндек «дохий»ларни ўзи билан ҳисоблашишга мажбур қилган, уларнинг хато-камчиликларини қайта-қайта шахсан ўзларига орақиб ва ёзма равишда бемалол баён қилишдан тап тортмаган сиёсий арбоб — Бошқирдистон ҳукуматининг бошлиғи, Чўлпон, Бөхбудий, Мунаввар Қори, Мустафо Чўқай, Турор Рисқулов, Назир Турақулов, Убайдулла Хўжа ва бошқа миллий қаҳрамонларимизнинг ғоявий раҳбари, устози, Файзулла Хўжа, Убайдулла Хўжа, Анвар Пошо, Ҳалил Пошо сингари сиёсий арбобларнинг самимий маслаҳатгўйи, ёлпасига «босмачилик» тамғаси босилган ҳақиқий миллий озодлик ҳаракатининг раҳнамоси ва ташкилотчиси. Ва, ниҳоят, шу кўп қиррали фаолиятини амалга ошириш йўлида «қизил империя» айғоқчиларини доғда қолдириб ҳаракат қилган тутқич бермас қаҳрамон.

Ана шуларнинг барчасини ўз қўли билан бажарган, ўз кўзи билан кўрган ноёб инсоннинг ҳар томонлама илмий асосли, ортиқча эҳтирослардан холи ҳаққоний ва мароқли ҳикоясини ўқиб, шундай улуғ ота-боболаримиз бўлганлигидан қалбингиз ғурурга, онг-шууригиз тарихимиз тўғрисидаги ҳақиқий билим нурига тўлиши шубҳасиз.

В $\frac{4702110000-001}{(04) - 97}$ 1997

© «Агидел», 1991, № 1—1992, № 6.

© «Китап», 1994.

© «Адолат», 1997, таржима, безак.

МИЛЛИЙ ҚАҲРАМОНЛАР САРДОРИ

Ушбу китобни ҳаяжонланмасдан, ҳайратланмасдан, муаллифига таҳсину ташаккурлар айтиб, унинг руҳи покига Аллоҳдан раҳматлар сўрамасдан ўқиб бўлмайди. Зеро китобда ҳикоя қилинган миллатимиз тарихидаги энг муҳим воқеалар, уларнинг Бош иштирокчиси — Муаллифнинг ўзи шу вақтга қадар биз учун намуна, ибрат бўлиб, қўлимиз, ақлу шууримиз етмайдиган юксакликда кўриниб келган жозибали ҳаётий ва бадний қаҳрамонлар тўғрисидаги тасаввурларимизни бутунлай ўзгартириб юборадн.

Биз кўплаб миллий қаҳрамонларни биламиз ва улар билан ҳақли равишда фахрланиб келдик. Ҳаёт-мамот масаласи турган энг оғир, масъулиятли дамларда шахсий жасорати, ақл-заковати туфайли халқига бош бўлиб, уни омон сақлаб қолиб, порлоқ истиқбол сари бошлаган ёки унинг озодлиги, ор-номуси, шон-шарафи учун сўнгги нафасигача мардона курашиб, шаҳид кетган азиз инсонлар хотирасини доимо миннатдорчилик билан эсга оламиз. Бутун ақл-идроки, истеъдоди кучини қалами учига жамлаб, эл-улусини золиму босқичилардан ҳимоя қилган, унга ҳурлик йўлини кўрсатган, ўзи яратган бадний ва илмий жавоҳирларидан насларини баҳраманд қилган улуғ зотлар ҳамон қалбларимизни нурафшон этиб келади. Чапдастликда, зеҳин ўткирликда, сергаклик-хушёрликда мисли йўқ, олийжаноб мақсад йўлида ҳар қандай мураккаб вазиятда осонгина ғолиб чиқиб кетадиган тутқич бермас қаҳрамонларни саргузашт асарлардан кўплаб ўқиганмиз ва кўрганмиз. Лекин мазкур асар муаллифи Аҳмад Закий Валидий Тўғон ўзининг буюк туркий миллатимиз озодлигига бағишланган беқиёс машаққатларга тўла бой ва мароқли ҳаёт йўли, илмий, ижодий, амалий фаолияти билан бундай ибратли тимсолларни ҳар томонлама тўлдиради, уларга тугаллик бахш этади. Чунки шу бир инсон табиати ва саъй-ҳаракатларида ҳар ким орзу қилса арзигулик ўша фазилат ва сифатларнинг барчаси энг гўзал тарзда мужассам ва намоён бўлган.

Ота-онасидан тортиб барча қариндош-уруғлари, ҳамқишлоқларининг аксарияти етук билимли одамлар — имомлар, мударрислар, умуман илм-маърифатни юксак қадрловчи кишилар бўлган муҳитда туғилиб вояга ета борган Аҳмадзакий асримизнинг 5—10-йилларида-

ёқ, яъни 18—20 ёшларида бутун Ғарбу Шарқ илмий, бадиний тафаккурининг энг ноёб намуналарини турли тилларда ўқибгина қолмасдан, қиёсий ўрганиб, пухта таҳлил қилиб, муҳим хулосалар чиқариб, тўлиқ ўзлаштирган бир комил инсон бўлиб етишади. Ўша пайтдаёқ у Россия империяси ҳудудида пашр этиладиган деярли барча газета, журналларни мунтазам олиб ўқиб борарди. Ғарб ва Шарқ мамлакатларининг машҳур олимлари, йирик кутубхоналари билан мустаҳкам алоқа боғлаб, улардан ўзини қизиқтирган асарлар рўйхатини, қўлёзмаларини, таржималарини олиб турарди. Унинг қизиқишлари эса чексиз ва тубсиз уммон эди: бир томони барча муқаддас ва диний китоблар, Юсуф Хос Ҳожиб, Нақшбанд, Румий, Яссавий, Аттот, Беруний, Мирхонд, Навоий, Хондамир, Сўфи Оллоёр, ал-Мааррий, Маҳтумқули ва Шарқнинг бошқа мутафаккирлари бўлса, иккинчи томони Август Мюллер, Даузи, Виктор фон Розен, Бартольд, Леон Каэн, Фадер, Дрейпер, Грим-Грижмайло, Аристов, Готвальд, Овсяников-Куликовский, Радлов, Михайлов, Вербицкий, Богородицкий, Қатанов, Хвостов, Харламович, Плеханов, Струве, Киреев ва бошқа кўплаб Ғарб ҳамда рус олимларининг асарлари ва сабоқлари. Шу сон-саноксиз асарларни ўткир сеҳн, қунт ва сабот билан ўқиб, ўрганиб, миллати учун муҳим хулосалар чиқариб, улар хусусида мана-ман деган олимлар билан суҳбатлар, мунозаралар юритишга қодир бўлган ёшгина йигитча Аҳмадзакий ўша даврда шакллантирган мустаҳкам эътиқодига, танлаган ҳаёт ва кураш йўлига умрининг охиригача содиқ қолди.

Шу собитқадамлик ва садоқат ҳали дорилфунун кўрмай, мадрасада турк тили ва араб адабиётидан дарс бериб юрган ёш йигитнинг илк илмий машқлари уни донғи кетган дорилфунунларнинг профессорлари, академиклар даврасига олиб кириб, улар диққат-эътиборига, юксак ишончи ва умидига сазовор қилди. Шу эътиқод ва сабот, пухта билим уни, буюк ёзувчи Мухтор Авезов таъбири билан айтганда, бутун собиқ чор Россияси ҳудудига чўккан зулмат қаърида «Шимол ёғдуси» бўлиб шуъла таратиб турган Бошқирдистон ҳукуматининг ҳамма учун сеvimли раҳбари даражасига олиб чиқди ва шу бонсдан ҳам дунёни чаппа айлантириш назариясини амалга ошираётган жаҳон йўқсуллариининг доҳийлари Ленин ва Сталинни кўп масала-

ларда унинг билан ҳисоблашишга, маслаҳатлашиб туришга мажбур этди.

Лекин Закий Валидий миллатларнинг мустақиллиги, ўз тақдирини ўзи белгилаш ҳуқуқини тўғрисидаги қуюқ ваъдалар фирибгарликдан бошқа нарса эмаслигига Бошқирдистон ва бошқа ўлкалар мисолида яққол ишонч ҳосил қилди. Ана шундай ғайримиллий сиёсат ишлаб чиқилиб, устамонлик билан ўтказилаётганлигини Кремль хонларида ўша Ленин, Сталин, Троцкий, Стасова ва улар сингарин бошқа раҳбарлар билан ёнма-ён ишлаш жараёнида ўз кўзи билан кўриб, қулоғи билан эшитган Закий Валидий туркий миллатлар юраги бўлгани Туркистонда — Марказий Осиёда бошланиб кетган миллий озодлик ҳаракатига бошчилик қилишга отланади. Унинг курашдош дўстлари ҳам ўз йўллари билан у ерга етиб боришга қарор қиладилар. (Айтгандай, китоб муаллифи миллатпарвар, ватанпарварларни советчасига ҳақоратлаб, масхаралаш ва, аксинча, ҳақиқий босқинчиларни улуғлаш мақсадида эмас, балки тушунарли бўлиши учун ўша пайтда коммунистлар ўйлаб топган «босмачи» атамасини қўллайдди).

Шу даврдан бошлаб етук олим, обрўли йирик давлат арбоби Закий Валидийнинг миллатпарвар курашчилар орасидаги ошкора раҳбарлик, ташкилотчилик фаолияти билан бир қаторда унинг пихини ёрган давлат айғоқчиларинини ҳам доғда қолдириб кетадиган махфий иш усуллари яхши қўл кела бошлайди. Сталин кўрсатмаси билан бир неча юзлаб махсус тайинланган айғоқчи бутун мамлакат бўйлаб изғишиб, уни излаб юрган бир пайтда у гўё ҳеч нарса бўлмагандек, ташқи кўринишинини ўзгартриб, Боқуда «халқлар доҳийси» бошчилигида ўтказилган мусулмонлар қурултойида махфий равишда, яъни сирдан иштирок этиб, унинг муҳим ҳужжатларини ишлаб чиқишда ҳал қилувчи роль ўйнайди. Ҳатто Ватанимизни бутунлай тарк этиб, Афғонистонга чиқиб кетишида уни йўқ қилиш учун махсус қўйилган айғоқчилар гуруҳини йўлда кулгили ҳолда қолдириб кетиб, Қобулга улардан анча олдин етиб боради. Унинг гоҳ қишлоқи туркман, гоҳ овулдан келган қозоқ ёки бошқа биров қиёфасида ўз олдига қўйган вазифасини осонгина бажариб кетганлигини кўрсатувчи ҳар қандай бадний тўқима саргузаштдан ҳам зўр бундай мисолларни унинг ҳаётидан кўплаб келтириш мумкин. Уша йигирманчи йиллар шаронтида

унинг бугун Уфада бўлса, сал ўтиб Москвада, яна бир неча кун оралигида Царицин (ҳозирги Волгоград)да, Астрахан, Боку, Қўшғирот, Хива, Чоржўй, Бухоро, Самарқанд, Тошкент, яна қайтиб Қрасноводск, Бокуда воқеаларнинг энг қайноқ нуқтасида, ватанпарварлар даврасида бўлиб, уларни курашга даъват этиши, шунчалик узоқ йўлларни жазирама ёзда, қаҳратон қишда поёнсиз қум барханлари, тоғу тошлар оша, ҳеч қандай хавф-хатарни писанд қилмай, «қизиллар»у «оқлар» иш-ғол қилган ҳудудлардан кечиб, баъзан пиёда, баъзида отлиқ босиб ўтиб, оғир жангларда бевосита иштирок этиши, «Туркистон Миллий Бирлиги» жамиятининг раҳбари сифатида унинг кенгашларини, бошқа анжуманларни уюштириши, уларда асосий ҳужжатлар, ғоят аҳамиятли таклифлар муаллифи бўлиб қатнашуви кишинин қойил қолдирмай йўқ.

Шундай таҳликали жанговар вазиятларда ҳам тарихимизга, қадимий бой маданиятимизга онд учраган ҳар бир обидани, осори-атиқаларни йўл-йўлакай, ҳатто кечалари ой ёруғида, гоҳида махсус вақт ажратиб қунт билан ўрганганлиги, уларнинг бошқа ёдгорликлар ва воқеалар билан боғлиқлиги хусусида теран илмий хулосалар чиқариб борганлиги эса унинг нақадар бағри кенг, халқимиз ўтмишини жон-дилидан севадиган, унинг порлоқ келажаги тўғрисида қайғуриб, бу йўлда жонини ҳам аямайдиган улуг аллома инсон бўлганлигидан гувоҳлик беради. Умуман, Закий Валидий юқорида санаб ўтилган ҳар бир соҳада амалга оширган ишлар ўнлаб кишилар умрига татигуликдир.

Айни шу фазилатлари, шак-шубҳасиз обрў-эътибори уни миллий-озодлик ҳаракатининг ҳамма — душманлар ҳам, дўстлар ҳам — баравар эътироф этган ҳақиқий раҳнамосига айлантирди. У бизга номлари яхши таниш бўлган Мустафо Чўқай, Турор Рисқулов, Назир Тўрақул, Абдулҳамид Чўлпон, Мунаввар Қорн, Убайдулла Хўжа, Маҳмудхўжа Беҳбудий, Иброҳим Жон-узоқ сингари миллатимиз фидойиларига сафдош ва устоз бўлиб, халқимизга миллий мустақиллик ғояларини сингдириб, уни ўз озодлиги учун курашга илҳомлантириб, йўналтириб турди.

Закий Валидий ижоди ва фаолиятини бугунги ижтимоий-сиёсий тараққиётимиз мавқеидан туриб таҳлил қиладиган ва баҳолайдиган бўлсак, унинг кўп масалаларда нақадар ҳақ бўлганлигига, кўз илғамас узоқ-

ликларни кўра билганлигига ишонч ҳосил қилиб, афсус-надоматли «агару магар»ларни қайта-қайта ишлатимизга тўғри келади. Агар Ленин ва Сталин миллатлар ва мухторият масалаларида Валидий фикрларини қабул қилганларида... Агар большевиклар унинг таклифларига, таъналарига қулоқ солиб, турли ҳийла-лар билан Туркистонни ва туркий халқларни парчалашга жон-жаҳдлари билан уринмаганларида.. ва ҳоказо ва ҳоказо. Айниқса, Закий Валидий большевикларнинг нотўғри миллий сиёсати қандай фожиа оқибатларга олиб келишини, Россия империяси асримиз охирига етмай барбод бўлиб, Марказий Осиё давлатлари мустақилликка эришмаганини етмиш йил олгари Ленинга, Рудзутакка, Афғонистон шоҳига, ватандошларига ёзган хатларида майда тафсилотларигача айтиб кетганлигини ўқиб ҳайратга тушасан киши...

Бир-икки оғиз сўз ушбу нашрга қандай асосда тартиб берилганлиги тўғрисида. Турк тилида ёзилиб ва нашр этилиб, сўнгра бошқа тилларга таржима қилинган ҳам мазмун, ҳам ҳажм жиҳатидан салмоқли бўлган бу китобнинг ҳақиқий тўлиқ номи «Хотиралар. Туркистон ва бошқа шарқий мусулмон туркийларининг миллий ўзига хослик ва маданият учун курашлари» деб аталади.

Асар собиқ Иттифоқ ҳудудида илк бор бошқирдчага ўгирилиб, «Агидел» журналининг 1991—1992 йиллардаги сонларида тўлиқ босилиб чиқди. Сўнгра у рус тилига таржима қилиниб, уч қисмдан иборат ҳолда нашрга тайёрланди. Асарнинг биринчи китоби 1994 йилда Бошқирдистоннинг «Китап» нашриёти томонидан нашр этилди, қолган иккита китоби ҳам нашрдан чиқиш арафасида.

Истиқлолимиз туфайли асарнинг айрим боблари «Шарқ юлдузи» журналида, «Ўзбекистон адабиёти ва санъати» газетасида эълон қилиниб, кенг жамоатчиликда катта қизиқиш уйғотди, чин маънода унинг асримиз биринчи чорагида юртимизда бўлиб ўтган воқеаларга кўзини очди. Адабиётчи, тарихчи, файласуф олимларнинг, ёзувчи ва шоирларнинг шу буюк миллатдошимиз хизматларини муносиб баҳолаган, зўр миннатдорчилик туйғуларига тўла қатор мақолалари турли газета ва журналларимизда чоп этилди. Эндликда Закий Валидийнинг ижтимоий-сиёсий, илмий, ижодий

фаолияти бошқа республикаларда ҳам атрофлича ўрганилиб, тарғиб қилинмоқда.

Қўлингиздаги ушбу нашрга асарнинг бевосита Туркистонга оид қисмларини киритиш мақсад қилиб қўйилди. Лекин аслида бу ўта нисбий тушунча бўлиб чиқди. Чунки китобда ҳикоя қилинган даврларда барча туркий мусулмон халқларимиз бир жону бир тан, битта аҳил оила бўлиб яшаганликларидан Туркистон уларнинг ҳаммаси учун ягона ва ажралмас Ватан маъносини англатган ва ҳақиқатан ҳам шундай хизматни ўтаб келган. Хуллас, бу йирик асарда бирор масала топилмадики, унинг теран, мустаҳкам илдизлари Туркистонга келиб тақалмасин. Шундан равшан кўриниб турибдики, ўша давраларда ўзбегу тожик, қозоғу қирғиз, туркману турк ва озарбайжон, татару бошқирд — барчаси ягона эътиқодни қалбларига жо қилганлари ҳолда битта маънавият сарчашмасидан сув ичиб, турмуш тарзини бир хил йўлга қўйиб, ўхшаш кийиниб, шу беноён туркий днёрда бемалол эркин борди-келди қилишиб, муштарак орзу-умидлар хусусида доимо биргалликда фикрлашганлар, муҳим масалаларни ҳамжиҳатликда ҳал қилганлар. Вақтики шу азалий бирдамликка хавф туғилганда ҳамма бирдек унинг ҳимоясига туради. Турли эл-элатларимиз вакиллари умум Туркистон ватанпарварлари сафига уюшиб, босқинчиларга қарши кураш олиб борадилар. Ва, китобда ишончли мисоллар асосида исботлаб берилганидек, муваффақиятга, ғалабага ҳам жуда яқин қолганди. Лекин бахтимизга қарши, кутилмаганда... хоинлик юз беради ва Фарбдаги жангларда Россиянинг қўли балад келиб, унга бутун кучини Туркистон ватанпарварларига қарши ташлаш имкони туғилади...

Асардан яна шунини биламизки, ватанпарвар салафларимиз бирорта миллий масалани тор доирада ҳал қилмай, умумий Туркистон манфаатлари нуқтаи назаридан келиб чиқиб муҳокама қилганлар. Бошқирдистон, Қозоғистон ва бошқа эллар мустақиллиги йўлида сиёсий, ҳарбий кураш олиб бораётган давлат арбоблари, ўзларини ягона Туркистон ҳимоячилари деб билдилар ва охир-оқибатда ҳам у ёқларда ҳеч қандай илож қолмагач, барча илғор кишилар Туркистоннинг юрагида озодлик курашини давом эттиришга бел боғлайдилар, ҳатто муҳожирликни ҳам шу мақсад йўлида ихтиёр этадилар.

Шу боисдан ҳам ҳозирги имкониятлардан келиб чиқиб, бўяб-бежалмаган ҳақиқий жонли тарихимиз бўлган мазкур асарнинг асосан бевосита Туркистондаги сиёсий ҳаётга доир воқеабанд қисмларигина олинди. Муаллифнинг бутун дунёда эътироф этилган буюк шарқшунос олим эканлигини исботловчи фикр-мулоҳазаларини эса, бир қадар таассуф билан, лекин, ишоналлоҳ, келажакда албатта тўлиқ ўқиш бахтига муяссар бўлармиз, деган умидда ҳозирча четда қолдиришга мажбур бўлдик.

«Миллий давлатчилигимиз учун курашганлар» туркумига асос солаётган ушбу мухтасар нашрнинг ўзинёқ бугун қондош-жондош, диндош, қисматдош халқларимизнинг раҳбарлари жонбозлик кўрсатиб тиклашга ҳаракат қилаётган улуғ илоҳий неъмат — Миллий Бирлигимизни, Мустақиллигимизни сақлаб қолиш йўлида ота-боболаримиз қанчалаб қурбонлар берганликларини ишончли тарзда кўрсата олади.

Муҳаррир.

ИЗЧИЛ РУХ

Халқлар аро адабий-маданий муносабатлар тарихини ўрганиш бизда неча ўн йиллардан бери бирёқлама бўлиб келгани, тили, дини, урф-офати ва ҳаёт тарзи бир хил бўлган туркий халқлар орасидаги бундай муносабатлар эса илмий тадқиқот доирасидан қарийб четда қолиб кетганлиги эндиликда ҳаммамизга аён бўлиб турибди. Бу соҳани қайтадан ва муфассал ўргана бошлаш, ундаги энг ёрқин фактларни фанний тасарруфга олиш ҳурматли олимларимизнинг иши, мен эса бу ўринда масала кўтариш маъносида биргина адабий-илмий воқеани шунчаки ахборот тарзида бўлса ҳам эслатмоқчиман. У ҳам бўлса дунёда атоқли шарқшунос олим, профессор Закий Валидий шахси (1890—1970) ва унинг фаолияти хусусидадир.

Олимни она юрти Бошқирдистонда ҳам сўнгги йиллардагина кашф этиб, таваллудининг 100 йиллиги муносабати билан асарларини нашр қила бошладилар, бизда эса унинг «халқ душмани» тамғасидан бўлак нарсасини камдан-кам одам биларди. Ҳолбуки, у жаҳон тилларида (араб, турк, немис, венгер, француз, инглиз) тўрт юздан ортиқ асар эълон қилган, агар шу рўйхатнинг ўзинингина кўздан кечирсак ҳам, бу зот олдида қанчалик қарздор эканлигимизни сеза оламиз: «Турк халқлари тарихига кириш», «Ўрта Осиё тарихининг ислом даври», «Муқаддимат-ул адаб»нинг Хоразм нусхаси», «Лутфий ва унинг девони», «Туркман шоири Махтумқули ижоди», «Худоёрхоннинг сўнгги кунлари», «Фарғонадан топилган шарқ қўлёзмалари», «18 аср Фарғона тарихига доир», «Бухоро хонлигига саёҳат», «Туркистоннинг маданий-маънавий бойликлари», «Берунийнинг дунёқарашини», «Туркистон», «Шайбонихон шеърятини», «Турклар маданиятининг инқирози», «Хоразм ҳақида туркий манъбалар», «Туркистон илмий нашрларининг қисқа баёни», «Туркий халқлар алифбоси муаммолари», «Маҳмуд Қашғарий ҳақида», «Жалолиддин Румий», «Ал-Беруний шимол халқлари хусусида», «Қадим Хоразмда тил ва маданият», «Шарқ Гёте пазариди», «Туркийлар шажараси», «Алишер Навоий, ҳаёти ва ижоди», «Навоий ҳақида профессор Ризо Нур билан баҳс», «Амир Темур мақбараси», «Беруний», «Темур ва Боязид Йилдирим», «Хондамир», «Буюк ҳукм-

дор Шоҳруҳ», «Темур авлодлари», «Шарқда шўро снёсати», «Беруний зилзила хусусида», «Темурнинг ғарбга юришлари», «Боласоғун», «Чингизхон»... хуллас, санаб битиргусиз.

Дуё тылларида чиққан бу асарлар халқимизнинг маданий меросини жаҳон миқёсида тарғиб қилишда қандай мавқе тутганини ўзингиз мушоҳада қилиб кўринг. Олимнинг юз йиллигига бағишланган илмий кенгашда (Уфа шаҳрида) негадир бизнинг шарқшуносларимиз фаол иштирок этмадилар. Унда Закий Валидийнинг ўрта аср Мовароуннаҳр маданияти, Беруний, Навоий ижодлари ҳақидаги асарлари юзасидан музокаралар тингланди.

Аҳмадзакий отасининг овул мактабида ўқиб юрган ўсмирлик пайтларидаёқ турк, араб, форс маданиятига қизиқиб, Орсқдаги «Шарқ» ва Тошкентдаги «Средняя Азия» китоб дўконларига муштарий бўлган эди. 1969 йили Истанбулда нашр этилган «Хотиралар»да ёзишча, Шаҳобиддин Маржоний мадрасасида шогирдлик чоғида ва кейинроқ «Қосимия»да мударрис бўлган йиллари Навоийнинг чордевори, «Хамса»си ва «Муҳокамат-ул луғатайн» ҳақида суҳбатлар, баҳслар ўтказган. Шу асарда Закий Валидий дарсида, музокара ва мунозаларда ўзининг адабий, диний ва фалсафий фикрларини кўпинча Навоийнинг ҳикматли сатрлари билан далиллаш одати борлигини айтади. Йигирма бир ёшида Қозонда нашр эттирган «Туркийлар тарихи» китобини ёзишда олим рус ва Европа шарқшуносларидан таниқари, Маҳмуд Қашғарий, Ал-Беруний, Мирхонд, Хондамир, Бобур Мирзо асарларидан фойдаланганини айтади. Бу асарни Крачковский, Бартольд, Исмоил Гаспирали, Қатонов каби атоқли шарқшунос олимлар юксак баҳолайдилар. Шу асардан кейин Закийни Истанбул, Самарқанд, Уфа («Усмония») мадрасаларига мударрисликка таклиф этадилар. У юзлаб хатлар, шу жумладан Маҳмудхўжа Беҳбудийдан ҳам дўстона мактуб олади. Муаллифининг эслашча, асарни ўқиғач, Туркистондан Ашурали Зоҳирий билан Юнусхон Ҳожини Оғалиқ, Закий Валидийни қидириб Оренбург, Қозон ва Уфага борадилар. Закий овулда эди, фарғоналик китобхонларини ўн беш кун меҳмон қилиб, суҳбатларини олади. «Азиз меҳмонлар Туркистоннинг гўзал таассуротлари билан отам ва бобомни кўп қувонтирдилар. Юнусхон Ҳожини Қўқон хонлигида оғалиқ мансабида

бўлган экан, ота-бобосидан қолган кўп тарихий қўлёзмаларни сақлаб келар эмиш». Меҳмонлар «Туркийлар тарихи» муаллифига асарнинг иккинчи жилди учун Туркистон тарихи ҳақида муҳим ва қизиқ материаллар, манбалар таклиф этадилар. Уларнинг рағбати билан Закий «Қутадғу билиг», «Зафарнома» каби асарларни чуқур ўрганишга киришади.

Закий Валидийнинг Туркистонга биринчи илмий сафари 1913—14 йилларга тўғри келади. «Тошкентда даставвал отамнинг руҳоний устози шайх Хўжа Аҳроп наслидан бўлмиш Шайх Хованди Тоҳур буваннинг мақбараларини зиёрат қилдимки, бахтимга бу осори атиқа ҳали бут экан», деб бошлайди муаллиф. Кейин Фарғона, Самарқанд, Бухорода бўлиб, қадимий қўлёзмалар билан танишади, этнографик маълумотлар тўплайди. «Бу саёҳатим тўғрисида «Бир турк олимга кўрсатилган буюк эътибор» деган сарлавҳа билан Истанбулдаги «Турк юрти» рўзномасида мақола ёзиб чиқдим». «Туркистанские ведомости» газетаси меҳмонни муҳаррирликка таклиф қилади, ammo олим буни қабул этмайди. Чунки унинг сафаридан Петербург Фанлар академияси аъзолари Бартольд, Радловлар хабардор, самарали натижалар кутар эдилар.

«Мен бу саёҳатда бебаҳо дўстлар орттирдим» деб гимназист Назир Тўрақуловни, талаба Мустафо Чўқасвини, андижонлик Абдулҳамид Сулаймоновни (Чўлпон), тошкентлик муаллим Мунаввар Қорини ва Убайдулло Хўжани, Самарқанддан Маҳмудхўжа Беҳбудийни эслайди. Чиндан ҳам, олимнинг келгуси ҳаёти бу дўстларининг фаолияти билан чамбарчас боғланиб кетган.

Назир Тўрақул ва Абдулҳамид Чўлпон билан алоҳида яқинлик сезади, уларнинг шарқ адабиётини чуқур билиши, араб, форс тилларида ҳам гаплаша олишидан завқланади. Уни Абдулҳамиднинг уйида андижонча ҳурмат билан меҳмон қиладилар. Чўлпон ҳали ёш эди, «Сиз меннинг меҳмонимсиз», дейди Сулаймон ота, меҳмонхонага юбормай, анчагина уйда олиб қолади, кўп шеърини суҳбатлар, илмий мусоҳабалар бўлиб ўтади.

Меҳмон Тошкентда қозоқ, қирғиз зиётилари билан ҳам дўстлашади. Шулардан бири Иброҳим Жонузоқов «Манас» эпосига қизиқиш уйғотади. Олим бу буюк дoston мутолааси билан бир умр шуғулланади. Бу саёҳат ва айниқса Амир Темур даври қадриятлари ҳақида Ота

Турк ҳузурида қилган суҳбатларини мароқ билан хотирлайди.

Заки Валидий Туркистон сафарига иккинчи бор Русия Фанлар академияси йўлланмаси билан яна бир неча ойдаи кейин келади. Бу сафарни бутунича Бухоро тарихини ўрганишга бағишлайди. Машҳур археолог В. Вяткин билан танишади, шаҳру кентларда яёв юридилар. «Хотиралар»да кўп қизиқ воқеалар ҳикоя қилинади.

Темур даври, Хирот адабий мактаби ва Алишер Навоий давридаги шуаро ва фузало хусусида кўп маълумотлар топганини айтади. Булар ҳақида Академиянинг шарқшунослар илмий кенгашида маърузалар қилади.

Ғузур, Сарисоё, Бойсун сафарларида Алпомиш шажараси, насли-насаби, дoston вариантлари билан шуғулланиб, Алпомишнинг умумтуркий эпик қаҳрамони Али Бамзи Бўйрак билан бир шахс эканлиги тўғрисидаги фарзани олға суради. Сарисоё валийси Исҳоқбек меҳмонга Аҳмад Яссавий асарларининг илмда номаълум мажмуасини тақдим қилади. Душанбеда амирнинг вакили Авлиёқул Қушбеги (форсча шеърлар ёзар экан) меҳмонга лақай, қарлуқ қабилаларининг фольклор ва этнографиясини ўрганишга ёрдам ва маблағ беради.

Биринчи жаҳон уруши бошланганда Закий Валидий Бухорода эди. «Насрулло Қушбеги менга амр саройи кутубхонасида мутолаага рухсат бердию, бу ердаги асарлардан кўчирма олишни таъқиқлади». Олим бу мутолаа маълумотларини, айниқса Ўрта Осиё зироат ва суғориш системалари ҳақидаги материалларни Академиянинг Туркистонни ўрганиш бўлимига топширган. У кейинги эсдаликларида бу бебаҳо кутубхонани йигирманчи йилларда рус замбараклари ваёруну яқсон қилганидан жуда ачинади.

Шундан кейин Закий Валидий Петербургда ўз сафарларининг самаралари устида ишлайди. Бартольд билан бирга «Темурнинг Ҳиндистонга сафари» асарини ёзади. Фарғонадан топиб келинган Шаҳобиддин Мушший ёзмалари (Шом, Рум юришлари ҳақида) бу ишда жуда қўл келди, деб таъкидланади хотираларда. Шу йиллари «Туркий халқлар тарихи»нинг иккинчи жилди тугалланади (бу асар босилиб чиқмаган).

Закий Валидий Туркистоннинг маданият ва ижти-

мой-сиёсий ҳаёти билан маҳкам боғланиб қолган эди. Туркий ва форсийни яхши билган. В. Наливкин ёрдамида (бу олимнинг Қўқон хонлиги тарихи ҳақидаги асарлари ўзининг ерли халққа илиқ муносабати билан Закий Валидийга жуда ёққан) бу алоқаларни мустаҳкамлаб боради. Аста-секин ўлканинг сиёсий-ҳаётида ҳам қатнаша бошлайди. Илк сафарига Убайдулла Хўжаев, Мунаввар Қори, Ашурали Зоҳирийлар билан бирга «Садои Туркистон» («Туркистон овози») деган рўзнома нашр қилишга қарор беришган эди. «Рўзноманинг дастурини тузиш менга топширилганди», дейди Закий Валидий. Бу дастурда Туркистон ерли халқлари билан Русия халқларининг тенглигини тарғиб қилиш, Русиядан кўчиб келадиганларга ер беришни чеклаш каби сиёсий режалар бўлган. Газетанинг русчасини Чайкин, ўзбекчасини Убайдулла Хўжаев таҳрир қилади, Закий Валидий иккаласида ҳам таҳаллус билан мақолалар ёзиб туради. Миллий кутубхона ва матбаа ташкил этишда қатнашади. «Бир мантипазнинг болаҳонасида истиқомат қилардим, адабий-сиёсий машварат ҳам шу ерда бўларди»,—деб эслайди олим. Худди шу жойда «сиёсий кузатув» остига олинганлигини ҳам сезади. Петербургда давом этган сиёсий фаолияти ҳам Туркистон ҳаёти билан боғлиқ эди. Думадаги мусулмон фракциясида муҳим ҳужжатлар Валидийсиз битилмас эди. Мустафо Чўқаев билан бирга Туркистондан мардикор олишга қарши баённомалар ёзади. Валидийнинг айтишича, Чўқаев билан яхши муносабатда бўлган Керенский (Тошкентда туғилиб ўсган) бу ишда уларни қўллаган. «1958 йили Керенский билан Америкада учрашиб, ўша йилларни эсладик, деб ёзади Валидий, у Тошкент оқшомида ҳазин эшитилган азон товушларини соғиниб эсга олади. Лекин энди у қариб қолган эди, мардикорларни ёқлаганимиз ҳақидаги хотиралар ёқмади, рус шовинистига айланганлиги билинди, ерлиларнинг бўйинтуруқсиз яшашлари ҳақидаги ғоямни эшитгиси ҳам келмади».

Умуман бундайлар кўп эди, деб Валидий яна бир нарсани эслайди. Тошкентда Маллетский деган бир зот Чўқаевнинг пинжигга кириб, уни айтишига сал қолди, дейди у. Маҳмудхўжа Беҳбудий билан мен Туркистон парламентида мажлисларни рус тилида олиб бориш хато, туркий тиллар ўз мақомини олиши керак, деган

талаб билан чиқдик. Мустафо бунга қўшилмади. Бу масала анчагина совуқ муносабатимизга сабаб бўлди.

Закий Валидийнинг эслашига кўра, бу пайтдаги сиёсий жараён ғоят мураккаб бўлган. Маллетскийга ўхшаган одамлар инглизчадан мустамлака сиёсати ҳақидаги асарларни таржима қилиб тарғиб эта бошлайдилар. Бехбудий ва Валидийлар бунинг ўрнига босиб олинган миллатларга сайлов ҳуқуқи ва бошқа оддий фуқаролик ҳуқуқларини бериш ҳақидаги асарлар зарур, деб чиқардилар. Баҳс Туркистон мусулмонлари конгрессига чата етиб боради. Конгресснинг дастурини Заки Валидий тузган эди. Туркистон мусулмонлари Марказий кенгашини сайлашда «шарқшунос» Маллетскийлар енгилди, Кенгаш раислигига Мустафо Чўқаев, саркотиблигига Закий Валидий, аъзолигига Мунаввар қори, Бехбудий, Убайдулло Хўжаевлар сайланади. «Марказий Кенгаш помидан ўзбек тилида «Кенгаш» деган рўзнома чиқара бошладик,— деб ёзади Валидий... Сайлов қонун юзасидан олиб борган курашларимизга бағишлаб Чўлпон чиройли бир шеър ёзиб берди».

Унинг жамоат арбоби сифатидаги фаолияти, миллий сиёсатдаги нуфузли ўрни алоҳида ва катта мавзу. Бу сифатда у Плеханов, Горький, Луначарский, Чўқон Валихонов, Файзулла Хўжаев, Шаляпин, Троцкий, Сталин, Ленин каби атоқли шахслар билан мулоқотда ва ҳамкорликда бўлган. Буларнинг ҳаммасини ҳикоя қилиб бериш мушкул. Шунинг учун бу мулоқотларни ва бу шахсларга олимнинг муносабатларини характерлайдиган бир неча кўчирмалар келтирмоқчиман.

«1920 йил июлида Бухоро инқилобий ҳукумати комиссарлар кенгашининг бўлажак раиси Файзулла Хўжаев Москвага кетаётиб Дутов зобитлари томонидан қўлга олиниб, большевикларнинг жосуси деб Оренбург турмасига ҳибс этилибди. У Дутов одамларига, мени Валидов яхши билади, дебди. Дутов ҳукумати буни менга етказди. Мен маҳбусни қамоқдан қутқариб, Карвонсарой меҳмонхонасига жойладим. Бухородаги аҳволлардан узоқ суҳбатлашдик».

«Хотиралар»дан яна бир кўчирма: «Миллий ишлар комиссариатида Сталин билан тез-тез учрашар эдик. У Шарқдаги кўзга кўринган сиёсий арбоблар ва улар билан муносабатларим ҳақида мендан гап олишга уринарди. Унинг ниятларини пайқаб турганимни сездирмасдим. Москва кўчаларида қор-муз. Автомобил билан

юрининг имкони йўқ, Сталин бундай кунлари мотоцикл минарди. Бир куни мотоциклнинг кажавасига ўтириб, бирга кетиб бораётсак, музлаган йўлда мотор тортолмай қолиб, пиёда юрдик. Баланд бинонинг юқори қават деразасидан қоғозга ўралган ахлат олдимизга келиб тушди. (Қиш куни Москвада шунақа қилиқлар учраб турарди) Сталин: «Это ночью бы бросили, но учитывая, что проходят один народный комиссар и один почтенный представитель Востока, оказали честь, бросили днем»,— деб ҳазилашди. Уннинг ўзини гўё мен билан тенг қилиб кўрсатиш қабилидаги бундай ҳазиллари кўп бўларди. Мен ҳазил тағида зил борлигини билардим: мени ўз ёнига олиб, ўз фикрига солиб, нуфузимдан фойдаланиш нияти аниқ эди».

Бошқа бир эпизод бундай: Троцкий Бухоро амирлигини йўқ қилишда бошқирд аскарини қисмларининг иштироки ҳақида гап очади. «Мен унга Бухоро амирлиги тугатилгач, у ердаги халқ ўз миллий қўшинига эга бўлган демократик давлат тузиш имконига эга бўлиши шарт, дедим. Бу кунларда Москвада Бухоро вакиллари бор эди, уларга ҳам шу гоёни маъқуллаётган эдим. Аммо Троцкий бу фикрга ён бермади». Қалинин бошлиқ комиссия иши трагикомедияга айланди, деб қўшиб қўяди Заки Валидий.

Яна бир лавҳа бор, уни кўчирсам чўзилиб кетар, баён қилиб берай.

Бир куни Ленин Закий Валидийни чақириб бир ҳужжат кўрсатади. Бу ҳинди либерал Мавлави Баракатулло билан тошкентлик коммунист Юсуповнинг Ўрта Осиё масалалари ҳақида ёзган номаси эди. Номада коммунизмнинг Ислом таълимотига гўё ҳамоҳанг эканлиги, мусулмон қавмларини коммунизмга Қуръон орқали жалб этиш зарурлиги, Ўрта Осиёда тузилажак ислом давлатига Афғонистон, шарқий Эрон ва шарқий Туркистон ҳам қўшилиши кераклиги, шундай қилиб, Ўрта Осиё халқлари ёрдамида Ҳиндистондан инглизларни сиқиб чиқариш мумкинлиги ҳақида ёзилади. Ленин ҳужжат ҳақида Закий Валидийнинг фикрини сўрайди.

Закий Валидий буни ҳом хаёлгина эмас, алахлаш деб атайди. Ислом билан коммунизм ўртасидаги ўхшашлик ҳақидаги фикр кулгили. Мустақил Афғонистон, Эрон мамлакатлари ва Шарқий Туркистон ҳақидаги бундай фикрлар энг тубан ҳурматсизлик. Вали-

дийнинг фикрича, Урта Осиёда аввало рус империализмининг мустамлакачилик сарқитларини йўқотиб, диндан ҳам кўра миллий ғояни олға суриш керак. Аввало Кауфман каби истилочиларнинг ҳайкалларини олиб ташлаш, 16-йил қўзғолони бостирилгандан кейин тортиб олинган ерлар эгаларига қайтариб берилиши зарур. Кўпчилик ерли вакиллардан иборат Туркистон комиссияси тузилиб, маҳаллий бошқарувни ерли халқнинг ўзига топшириш... умуман Закий Валидий ўз таклифларини ўн бир қоғоздан иборат қилиб ёзиб беради. Ленин бу таклифни асосан маъқуллайди ва ишлар асосида радио орқали Тошкентга топшириқ йўллайди. (Гап Лениннинг «Туркистондаги коммунист ўртоқларга!» мурожаати ҳақида бўлса керак). Бу топшириқ Тошкентнинг расмий газеталарида босилиб чиқади. Тошкентдаги рус большевиклари бесаранжом бўлиб қоладилар. Тошкент совети аъзоси Тоболин «бу миллатчи Закий Валидийнинг таъсири билан пайдо бўлган ҳужжат» деб «Иштирокиюн» рўзномасида жар солади. Ленин топшириғининг асосий қисмлари бажарилмай қолади. «Турккомиссияга» Ленин тақдим этган Рисқулов, Низомиддин Хўжаев, Султонғалиев номзодлари рад этилади. Қисқаси, рус большевиклари топшириқни йўққа чиқарадилар.

«Иккинчи бир кўришганимизда Ленин чин ихлос билан шундай деди, деб давом этади Закий Валидий,— «кўрсатмамиз тўғри эди, аммо жойларда уни амалга оширадиган кучлар йўқ. Рус империализмини русларнинг ўз қўли билан йўқ қилиш, бунинг русларнинг ихтиёридан ташқари мусулмон аскарларига таяниб амалга ошириш — бўладиган иш эмас. Ўртоқ Тоболин Туркистонда коммунизм ғояларини тарқатувчи дўстларимиздан бири. Совет тузумини рус мустамлакачиларига таянмасдан оёққа бостиришга уринишни Тоболин ҳам, бошқалари ҳам англаёлмайдилар. Ҳозир «Турккомиссия»ни тузамиз, ҳар ҳолда бу иш йўлга тушиб кетса керак». Бу сўзлар анча мужмал эди. Лениннинг «Таъсис мажлиси»ни сўз бўтқаси деб, демократияга тубан қарагини билган Закий Валидий унда диктаторликка мойиллик йўқ эмас, деган фикрга келади ва унинг жавобидан шунини тушунади: сенинг маслаҳатинг ерда қолди деб, энди мусулмонлардан қўшин тузиб, у ердаги рус пролетариатига жабр етказайликми? Бизнинг мақ-

садимиз сизга муस्ताқил давлат тузиб бериш эмас, балки ҳамма жойда совет тузилишини ўрнатишдир!

«Владимир Ильич сизни таклиф қилаётир, дедилар. Бордим. Стасова хоним ҳам ўша ерда экан. Ленин шу кунлари Москвада очиладиган Коминтерн конгресси учун «Миллий ва мустамлакачилик масалаларига доир тезислар» тайёрлаётганини айтди, шу ҳақда тезроқ фикр билдиришимни сўради...

Тезиснинг баъзи моддаларига фикримни билдирдим, жумладан, мустамлакачилик ва капитализм тугатилгандан кейин ҳам ҳукмрон миллат пролетариатининг етакчилиги «ёрдам» тарзида давом этажаги ҳақидаги сўзларга қарши ўзгартириш тақдим этдим... Аммо тақдимларимга мойиллик кўрсатмади... илгариги мустамлакалардагидек биз яна катта халқ пролетариатига тобеъ бўлиб, социализм олам миқёсида амалга ошганда ҳам шу «етак»да қолишимизни англадим».

Худди шу кунларда Рисқулов ҳам, Низомиддин Хўжаев ҳам «Турккомиссия»дан чиқарилган эди. Закий Валидийнинг ҳафсаласи пир бўлиб, яна Хива, Қўнғирот, Бухоро, Самарқандга бош олиб кетади. Энди у илмий иш билан шуғулланолмайди, сиёсат уни домига тортиб кетади. Туркистондаги миллий ҳаракатга астойдил бош қўшмоқчи эди. Назир Тўрақулов ташаббуси билан «Икқилоб» деган мажмуа чиқа бошлаган эди. Қараса, унда эски дўстлар ҳам — Ҳожи Мўйин, Чўлпон, Садриддин Айний, Абдураҳмон Саъдий — ҳаммаси «янгича куйлай бошлабдилар». Валидий учун сиёсий фаолиятни очикча олиб бориш хавfli бўлиб қолган эди. Шу сабабдан у 1923 йилдан муҳожирликни ихтиёр этади. Қетишда социалистик ғоянинг енгизишига ишонмаслиги тўғрисида Ленин номига хат ёзиб қолдиради.

Ушандан кейин ватанга қайтиш имкони топилмади. Осиё ва Европанинг юртларида бўлиб илмий тадқиқот учун шарт-шароит излади. Берлин, Париж, Лондон шарқшунослари у билан ҳамкорлик қилиш истагини билдирдилар. Аммо Истанбулда Купрулузода, Ризо Нур каби олимларни учратгач, шу ерда муқим қолишга қарор қилади. 1925 йили унга Туркия фуқароси ҳуқуқини бериш ҳақида фармон чиқади. «Хотира»лар Мустафо Камол Пошо билан ана шу ҳақдаги суҳбатлари баёни билан тугалланади. Истанбул дорилфунунида профессорлик ўрни унга юқорида айтилган илмий асарларни яратишга имкон беради.

Заки Валидий ҳаёти — туркий халқлар миллий маданияти учун катта қадрият эканлиги исботга муҳтож эмас. Ўзбекистон мустақил давлат сифатида жаҳонга юз тутмоқчи экан, бу катта истиқболга у бақувват иқтисодиёти билангина эмас, бутун маънавияти, бутун маданий мероси ва миллий қадриятлари билан чиқиши керак. Бу йўлда бизда мана шундай руҳий изчиллик намуналари мавжуд.

Асқад МУХТОР,
Ўзбекистон халқ ёзувчиси.

ОИЛАМИЗНИНГ МАДАНИЙ АЛОҚАЛАРИ

Бухоро ва Хивада тарбия топган муллалар. Оиламиз энг яқин алоқа боғлаб турган даврани мусулмон руҳонийлари ташкил қиларди. Улардан энг аввало Старлитомоқда яшовчи нўғой авлодлари Шарафутдин ва Камол, Сайран қишлоғидан Абдусалом ва унинг ўғли Бекбўлат мулла, Жумахўжа овулидан Султон Гарой, Куншак қишлоғидан Аълам, Старлибошдан Неъматулла ва Зайнулла, Уролнинг кун чиқаридаги Муллакай қишлоғидан Сайит Абдулла ўғли, Кулбахтидан Ханион ва Троицкдан Зайнулла эшон номли машҳур шайх эсга тушади. Бу кишиларнинг ҳаммаси арабча, форсчани яхши билишарди, диний билимлари комил, ислом файласуфи Нақшбандга бориб боғланган сўфийлик тариқатига мансуб бўлиб, мадраса ва китоб кўрган зотлар эдилар. Мулла Вали ҳам, менинг отам ҳам жоҳил, мутаассиб муллалар билан мулоқотлардан ўзларини четга олардилар. Троицклик Зайнулла эшон билан муллакайлик Абдулла бу муллаларнинг энг билимдонлари эди. Бухорода ўқиган мулла Абдулла диний илмда фоят юксак обрўли, арабча ва форсча шеърлар ёзадиган, муаллим ва устоз сифатида ҳурмат-эътибор қозонган бир инсон эди. У Нашқбанднинг Ҳиндистондаги «Мужаддиди ҳолиди» гуруҳига мансуб эди.

Бу олимлар ишлайдиган мадрасалар Бухоро ва айниқса Хоразм мадрасалари анъаналарида фаолият кўрсатарди. Улар Қозон тарафлардаги мутаассиб муллаларга ёки Бошқирд элидаги бир тўп жоҳил эшонларга ўхшамасдилар. Бари замонавий сиёсий ҳаётдан хабардор, шуурли кишилар эди.

Менинг болалик давримда жанубий Уролдаги бошқирдлар орасида миллий маданият ва турмушнинг кўпгина ўзига хос хусусиятларида Хиванинг таъсири яққол кўзга ташланиб турарди. Масалан, тўйларда «Хива чопои»ни ҳадя қилиш одати мавжуд эди. 1920 йили қишда Хоразмда бўлганимда ҳайрат билан бир нарсани аниқлаб олдимки, бу ерда ҳам қишда худди биздагидек бичимда устига мато қопламасдан сариқ ранг теридан тикиладиган пўстин кийишаркан, соқол-мўйлов қўйиш йўсини ҳам бизникидан асло фарқ қилмас экан. Хуллас, отамга яқин кишилар давраси Бухоро ва Хоразмнинг кучли таъсири остида эдилар, бироқ кўч-

манчи турмуш тарзидан бу таъсир XIX асрга келиб аста-секин сусая борди ва охир оқибат бутунлай йўқ бўлди...

Отам бошқирдлар ва типтарлар яшайдиган Утак қишлоғи имоми Кафи Сотлиқ ўғлининг қизига уйлангач, Бухоро ва Хива маданиятига кўз тиккан муллар билан алоқасини бир қадар бўшаштириб, кўпроқ Қозонга итбатда бўлган мусулмон руҳонийлари билан муносабатларини кучайтиради.

Илгаридан Утак қишлоғидан эътиборга молик олимлар чиққан. Улардан бири — Амирхон Қўчқор ўғли (1826 йилда вафот этган), Доғистон, Истанбул, Миср ва Ҳижозда ўқиб, олим бўлган. Унинг ўзи ҳам, диншунос олим ўғли Аҳмедхон ҳам ислом диншунослиги ривожланишига ўз ҳиссаларини қўшишади. Ҳаждан қайтганларидан кейин улар Қозонга яқин бир жойда имомлик қиладилар.

Бир оз онам тўғрисида. Онам форсийни шунчаки бир тил сифатида эмас, балки XII асрда яшаб ўтган сўфий шоир Аттор ҳамда XVIII асрда шеърларини ҳам форсий, ҳам туркий тилда ижод қилган сўфий шоир Оллоёр шеъринининг тили сифатида ўзлаштириб олган эди. У уйимизга тез-тез келиб турадиган бир дарвешнинг кучли таъсиринга берилганди. Менинг болалик чоғимда эллик ёшларда бўлган бу кишини Муллағул девоиа дейишарди. У қипчоқ уруғидан бўлиб, туркистонлик (Сирдарё бўйидаги Ясси шаҳридан) Аҳмад Яссавийнинг бизда кам маълум гуруҳига мансуб эди.

Она тарафдан қариндошимиз хазрат Абзелил Утағул ўлғининг (1859 йилда вафот этган) Утакда мадрасаси бор эди, унинг ўзи Хивада, янги Урганч шаҳрида ўқиган.

Она томонидан бобом бўлмиш Кафи Сотлиқ ўғли (1900 йилда вафот этган) Хива ва Бухорода ўқиган. Уларнинг иккаласи ҳам форс тилини жуда яхши билишарди. Онамнинг бизнинг қишлоққа келиши билан бу ерда форс маданияти ва форс тили бобидаги билимдонлик анча ривож топди.

Отам менга араб тилини ўргатган бўлса, онам форс тилини ўргатди. Қозон яқинида макон тутган Амирхон ва унинг ўғли Аҳметхон Утак қишлоғидаги ўз қариндошларини Қозонда ўқишга жалб этишга интилдилар. Шу боис айни Утакда ёшларнинг Хива ва Бухорога ўқишига қаршилик кайфиятида бўлган кишилар дав-

раси вужудга келди, уларни «Қозон тарафдорлари» деб атадилар. Улар орасида асосий ролни менинг тоғам Хабибназар Сотлиқ ўғли ўйнади, ўн бир ёшга тўлганимда у мени ўз мадрасасига ўқишга олди.

1918 йил Оренбургда Советлар ва 1944 йили Туркияда Исмат Пошо мени қамоққа олиб, китоблар ўқишдан маҳрум этганида онам ўргатган шеърларни ва Яссавий муножотини доимо эслаб ва такрорлаб турдим. Уша дамларда менга онамнинг таъсири қанчалик муҳим бўлганлигини тушуниб етганман.

1944 йил воқеалари пайтида отам ҳақидаги хотираларимнинг кўпи унутилган бўлса, онам «соқчи фаришта» янглиғ ҳар он ёнимда бўлди. Онамнинг энг жозибали сифати — унинг хотирасида ахлоқий мазмундаги, яхшиликка, адолатга даъват этувчи беҳисоб шеърлар муҳрланиб қолганлиги эди. Менинг қалбимда у умр бўйи, ҳеч қачон заррача гуноҳ иш қилмаган, менга нисбатан чексиз меҳр-муҳаббатли инсон сифатида сақланиб қолган. Унинг менга ўргатган форсча ва туркча шеърлари фақат ахлоқий ва насиҳат мазмунидаги назм бўлиб қолмай, улар орасида адабий ва эстетик шеърлар ҳам мавжуд эди. Кейинроқ Навоийнинг жамики асарларини бошдан-охир ўқиб чиққач, онам менга ёдлатган ғазаллар шу шоирнинг асарларидан олинган айрим парчалар эканлигини англадим. Уларни онамга ким ўргатганини билмайман. Чунки «Девон»да учрайдиган парчаларга онд китоблар бизда йўқ эди. Менга ёшлигимда ўргатилган ахлоқ-одобга доир шеър ва ҳикоялар ҳам қандайдир хрестоматияда ёки антология шаклидаги бирор китобда тўпланган асарлар бўлса керак. Онам уларнинг кўпчилигини хотирасида сақлаган. Улар аслида Аттор, Румий, Навоий, Яссавий, Сўфи Оллоёр каби шоирларнинг сатрлари эди. 1957 йил бошларида Покистондаги Лаҳор университетиде форс адабиёти профессори бўлиб ишлаган дўстим Муҳаммад Боқирнинг уйда меҳмон бўлдим. У XIX асрда Хайдарободда аскар бошлиқларидан бири бўлиб хизмат қилган бухоролик ўзбекининг ўғли эди. Менга онам ўқитган китоблар ва ёдлатган шеърларни Муҳаммад Боқир ҳам билишини кўриб, бу асарлар XIX асрда туркий халқлар орасида қанчалик кенг тарқалганидан ҳайратда қолдим... Форсий тилни онамдан мукаммал ўрганганим яхши бўлганлигини кейинчалик сездим. Эрон давлатининг ҳукмдори Муҳаммад Ризо-

шоҳ билан икки марта учрашиб, суҳбатлашганимизда у киши: «Форсчани қасрдан ўргандингиз?»— деб сўради. «Онамдан»,— деб жавоб бердим. «Онангиз Эрон қизими?»— деб ҳайрон бўлди у. Чунки, шаҳаншоҳ менинг форс тилидаги талаффузим Бухоро тожикларининг талаффузидан фарқлашишга эътибор қилган экан... Урта ва Яқин Шарқ турмушини пухта ўрганишимга, у ерларда кўплаб самимий дўстлар орттиришимга имконият яратган, форсий тилни ўрганишимга ихлос ўйғотган онамдан умр бўйи миннатдорман...

Узоқ ўлкаларга кетиб ўқиш ўйлари. Тоғамнинг менга астойдил махсус тарбия бериши туфайли 18 ёшга қадар кўп нарсаларни ўргана олдим. 1907—1908 йил қишида тоғамнинг мадрасасида «Халқ кутубхонаси» деган кутубхонача очдим. Унга китоб олиш учун пул йиғдим. Хабарлар ёзиб туришим туфайли баъзи газеталарни менга текни юборишарди. Масалан, Петербургда «Улфат» ҳамда арабча «Ат-Талмиз», Қозондан «Баёнул-ҳақ» ва «Юлдуз», «Оренбургдан «Вақт», Астрахандан «Эдил», Бокудан «Иршод» газетаси билан «Фуёзот» журналини кузатиб борардим. Қримда чиқадиган «Таржумон» газетасини отам эскидан оларди. Бундан ташқари, русча «Биржевые ведомости» газетаси ва «Иива» журнали ҳам келиб турарди.

Кутубхонамизни бойитиш учун Орсдаги «Шарқ» ва Тошкентдаги «Средняя Азия» китоб дўконлари билан алоқа ўрнатдим. Халқ кутубхонасига келтирилган китоблар орасида Хива хони Абулғозихоннинг «Шажарайн турк» номли китобининг Петербургда чиққан босма нусхаси ҳам бор эди. Ҳайрон имоми Бекбўлат билан отамнинг ёрдамчиси Кошиф ҳазрат бот-бот Абдураҳмонхоннинг хотираларини ўқир эдилар. Мурот Рамзий ва Кенесари бизнинг оғимизга рус зулмидан қутулиш фикрларини сингдиргани сингари Орифбой ва Афғонистон амири Абдураҳмон кишилик дунёси масалалари ичида бизнинг миллий масалаларимиз ҳам бўлишини англатарди. Амир Абдураҳмонхон замонамизнинг кўзга кўринган кишиси бўлиб етишди. Баъзи сўзлари кўнглимизга мойдай ёқиб, дардимизни кучайтирар эди. Инглизлар Афғонистоннинг ички ишларига аралаша бошлагач, бу хон Эрон орқали Хивага келарди. Хива хони ва беклари, халқи Абдураҳмонхонда яхши таассурот қолдиради. Сўнгра у Бухорога боради. Абдураҳмонхонга амир ҳам, унинг халқи ҳам ёқмайди.

Самарқандни босиб олган руслар билан инглизларга қарши бирлашиш мақсадида Самарқандга ўтади. Дастлаб руслар уни жуда яхши кутиб оладилар, ammo Туркистоннинг қутулишини ёқлаган қозоқ султони Сиддиқ Тўра ва ўзбек халқининг кенагас уруғи беги Давронбек сингариларга нисбатан бошқача муносабатини сезишлари биланоқ Абдурахмонхонни дарҳол музокара олиб бориш учун Тошкентга олиб келадилар. У руслардан фойда чиқмаслигини сезгач, ёлғиз иш кўриш мақсадида ўз мамлакатига қайтишга қарор қилади... Қатағон ва бошқа ўзбек уруғлари ёрдамида Балх, кейинроқ Кобулни инглизлардан қутқариб, Афғонистонни янгида оёққа турғзади. Чуқур фикрли ҳамда ҳар томонлама комил, ҳалол инсон бўлганлигидан мамлакатда баъзи фабрикалар ва матбуот ишчиларини тарбиялаб етиштиради. Оврупо типдаги аскарий кийим тайёрлайди, ёт эллар билан сиёсий муносабатини тинч ва астойишта олиб боради. У аввал инглиз душмани сифатида Россия тарафларга келса-да, бу ердан ватанига Россия душмани бўлиб қайтади. Россия Осиё миллатларини ютиб, кучайиш йўлига киришини тушунди ва Осиё халқлари эртами-кечми бу нарсаларнинг ҳаммасини англаяжағига қаттиқ ишонади...

1908—1916 ЙИЛЛАР, ИЛК ИЛМИЙ ИШЛАРИМ

Оренбургга, ундан Қозонга кетишим. 18—26 ёшларимда кўп қийинчиликларни бошдан ўтказдим. Ўқиб, муаллифлик қилиб, илмий текшириш ишлари билан шуғулланиб, дастлаб ватаним — Бошқирд эли билан Қозон, кейинроқ Фарғона, Бухоро ва Петербург орасида саёҳат қилиб, замонимдаги кенг муҳитни қадам-бақаддам қиёсий ўргана бордим. Бу муҳитга мен 1908 йилнинг 29 июнида қишлоғимдан чиқиб кетган кундан аста-секин кириша бошладим.

Ризоуддин Фахриддин. Уша йили Оренбургда буюк олим Ризоуддин Фахриддин бошчилигида «Шўро» номли адабий журнал нашр қилина бошлади. Бу зот ўша йилнёқ мен ниҳоятда ҳурмат қиладиган Абул Аъло ал-Мааррийнинг ҳаёти ва фалсафасига бағишланган жуда яхши бир асарни нашр этди¹. Мен бу китобни

¹ Абул Аъло ал-Мааррийнинг «Ал-лузумиёт» асари кўзда тутилмоқда.

қишлоқда ўқиб чиққан эдим. Отамнинг жуда яқин дўсти бўлган Ризоуддин ҳазратнинг олдига бордим. Мени ҳазрат худди катта ёшдаги одамдай қабул қилди. У журнал ношири бўлган Рамиевларнинг бир қаватли алоҳида уйида яшарди. У билан тарих, адабиёт ҳақида, айниқса ал-Мааррий тўғрисида узоқ суҳбатлашдик. Ўқиш ниятимни айтдим. У менга баъзи русча тарих китоблари, жумладан, Соловьевнинг тарихини кўрсатди. Мен «Шўро» журнаlining ношири шоир Зокир Рамиев билан ҳам уйига бориб кўришдим. Шеърлари жуда гўзал, чигатой адабиётини яхши билар эди. Оренбургга келган йилимда «Шўро» журнаlining муқовасида Алишер Навоийнинг бир байти чиройли бир шаклда босилди. Мен Зокирбекка бу иш жуда яхши бўлганини айтдим ва Навоийнинг эсимда қолган баъзи шеърларини ёддан ўқиб бердим. Бу шеърларни дарҳол дафтарчасига ёзиб олди. Шоирнинг «Гурбатда ғариб шодмон бўлмас эмиш, эл анга шафиқу меҳрибон бўлмас эмиш, олтин қафас ичра гар қизил гул битса, булбулга тикондек ошиён бўлмас эмиш» шеърини ҳам айтдим, уни жуда яхши кўрардим. Зокир Рамиев шеърменинг ҳолимни акс эттиришини айтиб, Навоий асарларини қаерда ўқиганлигини сўради. Мен унга «Девон» отамда борлигини, «Хамса» эса Бекбўлат ҳазратда бўлиши мумкинлигини айтдим. Демак, Зокирбек ҳам у вақтларда Навоийнинг «Хамса»си билан «Девон»ини кўрмаган, фақат «Муҳокаматул-луғатайи»ни ўқиган экан.

Қозонда муаллимлигим ва рус муҳити. Бу ўқув йилида (1909—1910 йилларнинг қиши) мени «Қосимия» мадрасасига турк тарихи ва араб адабиёти тарихидан муаллим қилиб тайинладилар...

Мен дарслик сифатида «Турк тарихи» асаримни ёза бошладим. Тарихни тадқиқ қилиш ва ёзиш усулини профессор Кареевнинг ўша вақтдаги шу мавзуга бағишланган асаридан ўрганган эдим... Петербургда яшаган машҳур шарқшунос, профессор Бартольднинг Ўрта Осиё тарихига оид тошбосмада босилиб чиққан қўлёзмаларини ўқидим. Қарамзин ва Соловьев каби йирик рус тарихчиларининг миллий тарихимизга доир маълумотлар учрайдиган асарларини, бошқа муҳим рус манбаларини ўрганиш билан бирга француз олими Леон Жахуннинг ва инглиз олими Ҳенри Ҳовортнинг турк ва мўғул

тарихига онд асарларини русча мутолаа этдим... Ҳоворт асарининг Чингизхонга бағишланган қисми Тошкентда «Ўрта Осиё» журналида русча нашр этилди. Бу асарлар билан танишиб чиққач, мен ўша йили турк қавмлари тарихини ўрганишда бутунлай тўғри йўлга тушиб олдим. Профессор Катанов ёрдамида Ғарбдан, Лондон ва Лейдендан, иккинчи томон Тошкент ва Бокудан тарихга бағишланган босма манбаларни олиб келиш ишини бошладим. Катанов кўмагида Лондондаги китобчи Лузакдан Мирхонд ва Хондамирнинг форсча тарихларини ва Бобур Мирзо хотиралари («Бобурнома»)нинг кўчирмасини қўлга киритдим. Менга қадар «Қосимия» мадрасасида турк тарихи ва араб адабиёти алоҳида дарс сифатида ўқитилмаган экан. Мен бошлаб юборган янгиликка ҳамма рози бўлди. Шогирдларимдан бири ўзи туғилиб ўсган қишлоғидан менга бир китоб келтириб ҳадя қилди. Темур ўғиллари замонида Самарқандда яшаган Туркмаибек Давлатшоҳ асарининг топилиши билан менда Ўрта Осиё маданияти тарихи ҳақидаги манбаларни излаш истаги уйғонди. Шундан кейин бу ишга катта бир ихлос билан киришдим. Менга немис тилини ўргатган Риклиторский арабчадан, форсчадан ёки туркчадан немисчага таржима этилган асарларини, ҳикояларни чоғиштириш йўли билан ўрганниш бу йўлда жуда фойдали бўлади, деди... Профессор Катанов ҳам бу усулнинг фойдаси ҳақида гапирди. Туркшунос Радлов «Туркий қабилаларнинг халқ адабиёти намуналари» ва «Қутадғу билиг» китобини яхшилаб ўрганишни маслаҳат берди. Бу менда тўғридан-тўғри туркий қабилаларнинг дostonлари билан шуғулланиш истагини туғдирди. Шу вақтда профессор Позднеевнинг «Мўғул қабилалари халқ адабиёти намуналари»ни ҳам ўқиб чиқдим. Бу эса кейинчалик фақат турк эмас, мўғул қавмларининг тарихини ҳам қўшиб ўрганишга сабаб бўлди. Уша тиришқоқлигим туфайли «Турк қавмларида тўрт йўлли халқ шеърлари» деган асарим майдонга келди. Профессор Катанов бу ишмдан жуда мамнун бўлди...

Ислom миллатлари ва турклар тарихда орқада қолаётганликларининг сабабларини ўрганишим. 1910—1911 йил қишида профессор Кримскийнинг Русия муслмонларининг келажагини жуда қоронғи қилиб тасвирлаган асарини ўқишга киришдим... Ҳолландиялик профессор Доузизнинг туркчага таржима қилинган

«Ислоният тарихи» номли асари менда катта шубҳа уйғотди. «Қосимия» мадрасасида тарихни ўрганишга бошлаётиб, икки саволга аниқ жавоб топишни ўзимга вазифа қилиб қўйдим:

1. Мусулмонлар, айниқса турклар орқада қолаётганликларининг асосий сабаблари нимада?

2. Бунинг туб сабаби — ислом дини, деган фикр тўғрими?

Мен ислом тарихига оид фалсафий фикрларни Маржонийнинг «Муқаддиматул-вафиятул-аслаф» деган асари орқали Ибн Халдуни фикрларига эргашиброқ бир оз ўргандим. Маржонийнинг XIX аср тарихи воқеаларини танқидий нуқтаи назардан ўрганиш лозимлиги, теократизм (мамлакатни руҳоний одам бошқариши)нинг зарурлиги, миллат принципининг тарихдаги аҳамияти ҳақидаги фикрлари билан асосан келишсам-да, бошқа айрим фикрлари ҳаётда ва бугунги фанда қўллаб бўлмас даражада эскирганлигини тушундим. Менга энг ёққан асарлар Дрейпернинг «Оврупода фикр ўсиши» ва Миллюковнинг «Рус маданияти тарихи» номли асарлари эди. Бу китобларни ўқиб чиққач, капитан Мишкинга раҳмат айтиб, хат ёздим. Ҳатто Дрейпернинг китобидан «Шарқда нймон даврининг орқага кетиши» қисмини русчадан таржима қилдим. Чунки, мусулмонлар орқада қолаётганликларининг сабабларини тушунтирган фикрлари менга янгилик бўлиб кўринди. Аммо математика ва физика муаллими Арбаков мени социал-демократ Плехановнинг асарлари билан («Тарихни материалистик тушуниш», «Тарихда шахснинг роли») таништирганидан кейин тарихни иқтисодий ривожланган қонунлари асосида ўрганиш энг маъқул усул эканлигини англадим... Русларнинг буюк фикр эгаларидан бири Овсяников-Куликовскийнинг «Рус зиёлилари тарихи» асарини ёз ойлариининг бирида ўрганиб чиқдим. Адабиётни асос қилиб олган бу зотнинг Плеханов (Бельтов) таълимотини танқид қилишини жуда асосли деб баҳоладим. Умумий фикрий ривожимда, айниқса, Оврупо билан Шарқ орасидаги дунёқарашларнинг фарқларини ўрганишимда Овсяшков-Куликовский менга кучли таъсир кўрсатди. Плеханов билан Овсяников-Куликовский Шарқ масалаларини махсус ўрганмаганлар ва уни Дрейпер сингари яхши билмасдилар. Бу ҳусусда Шарқни ўрганувчи рус олимлари билан бир қаторда Оврупо шарқшуносларининг асарлари менга фой-

дали бўлди... Шарқни ўрганувчилар орасида мени ўша вақтда икки либерал олим — барон Виктор фон Розен билан профессор В. Бартольднинг илмий текшириш усуллари қаноатлантирар эди. Чунки улар тарих фани билан ўша вақтдаги ижтимоий ва иқтисодий таълимотларни яхши билиш асосида шуғулландилар. Ҳар икки олимнинг Шарққа бағишланган асарлари жуда аҳамиятли бўлганлигидан улар «Рус археология жамиятининг шарқ бўлими қайдлари»да тўла босилди. Мен бу журналларнинг шу вақтгача чиққан ўн тўққизта сонини сотиб олдим. Бартольд, Леон Каэн, Гром-Грижи-майло, Аристов каби муаллифларнинг турк тарихига доир ёзган асарларининг хулосалари жуда муҳим эди. Уларнинг фикрига қараганда, ислом миллатлари орқада қолишининг сабаблари дин қонуниларида эмас, XVI асрдан бошлаб деңгиз йўлларининг очилиши натижасида қадимги карвон савдо йўлларининг қаровсиз қолиши ва шу сабабли Оврупо халқларининг жаҳонда иқтисодий устунликка эга бўлиши билан боғлиқ экан. «Турк тарихи» китобимда мен ҳам Плеханов билан Бартольднинг иқтисодий қарашларини асос қилиб олдим. Шунинг учун 1940 йили Мисрда босилиб чиққан Туркистон тарихига бағишланган «Умумий турк тарихига кириш», 1946 ва 1950 йилларда Истанбулда нашр этилган «Тарихда усул» номли китобларимда ҳам тарихий ривожланишда иқтисодий қарашга собит қолдим.

Тарихга доир илк китобимни қандай ёздим? 1910—1911 ўқув йилида имтиҳонга тайёрланишда давом этдим. Дастлаб немис ва лотин тиллари билан шуғулланиш зарур бўлди. Профессор Катановнинг маслаҳати га кўра, Қозон университетининг филология факультетига тингловчи сифатида дарсга қатнай бошладим. Шарқшуносликдан Катанов, умумий ва рус филологиясида профессор Богородицкий, умумий тарихдан профессор Хвостов ва Харламовичнинг дарсларини тингладим. Турк тарихи дарсларини китоб қилиб ёзишда давом этдим. Катанов эса менга Сибирия туркларининг сўзлашувини ўргатар, шеър тузилишини тушутирар, турк тарихи бўйича ўз кутубхонасидаги китобларидан ўқинишга бериб турар эди. Шу туфайли тарих китобларини ёзишни тезлаштиришга қулайлик туғилди. Икки қисмдан иборат асаримнинг биринчи қисми XVI асрга қадар, иккинчи қисми эса ундаи кейинги даврни ўз

ичига оларди. Қиш бўйи ёздим. Ўша йили турк ҳамда мўғул қавмларининг халқ адабиёти ва этнографияси ҳақида асарлар ўқидим. Олим Н. Аристоновнинг турк қавмлари этнографиясига бағишланган асарлари билан шуғулландим. Радлов ва Потаниннинг туркий қавмлар этнографиясига оид асарларини алоҳида эътибор билан ўрганишга тутиндим. Ўша вақтда устозим профессор Богородицкий билан экспериментал фонетика борасидаги ҳамкорлигимиз натижаси ўлароқ «Бошқирд ва татар сўзлашувларида оҳанг ва товуш тебранишлари» номли лавҳамиз яратилди. Риклитский деган ўқитувчим украин эди. Унинг ёрдамида Радловнинг «Олтой туркларида шеър тузилиши» асарини немисчадан туркийга таржима этдим. Шеър тузилиши масалларида Радловга хат ёзиб, унинг билан алоқа боғладим, у менга бир неча асарларини совға қилиб юборди.

Рус шарқшунослари билан танишувим. 1911—1912 ўқув йилларида Қозон университетида дарслар тинглашда давом этдим... Аввал Оврупо шарқшуносларининг араб, форс ва турк адабиётлари ҳақидаги асарлари билан шуғулландим. Петербург университети шарқ факультети доценти Игнат Крачковский билан хат орқали танишдим. У менга узун-узун хатлар ёзиб, китоблар юборар эди. Унинг Дамашқий исмли араб шоири ҳақидаги катта бир асари босилиб чиқди. Бу зотнинг ҳозирги араб маданий ҳаёти тўғрисида ёзган мақолаларини завқ билан ўқидим. Оврупо кутубхоналарида сақланган қўлёзмаларнинг каталоглари билан шуғулландим. Аввал французча, кейинроқ немисча ўргана бошладим, бу ўша тилларда нашр этилган асарлар билан бир оз танишишимга имкон берди. Профессор Катапов ёрдамида К. Броккельманнинг араб адабиёти тарихи тўғрисидаги асарини, «Эрон филологияси асоси» китобини, немисча нашр этилган «Ислом энциклопедияси»нинг ўша вақтгача чоп этилган жилдларини олиб келтирдим. Биринчи тарих китобининг яхши қарши олинмиши турк ва ислом тарихи билан шуғулланишга киришиш ниятимни мустаҳкамлади. Профессор Катапов ҳам бу ниятимга хайрихоҳ бўлди. У менга университетни тамомлаб, илм йўлига кирадиган киши деб қарарди. 1912 йилда профессор 50 ёшга тўлди. Қутлов кечасига чақирган юртдош дўстлари орасида мен ҳам қатнашдим. Ноз-неъмат ва ичимликлар сероб бўлди. Профессорнинг ўзи жуда кўп ичди. Қеч-

куруп меҳмонлар тарқагач, сен кетмай тур, деди. Ҳамма кетиб бўлгач, икковимиз кутубхонасида узоқ суҳбатлашиб ўтирдик. Профессоримиз рус ўртоқлари томонидан четлаштирилган бўлса керак, кўп йиллар Қозон университетининг тарих ва археология жамиятига раис бўлиб, ўша йили уни бу вазифадан бўшатган эдилар. У шундай деди: «Шарқ турки ва мўғуллар тарихи бўйича уч киши — Доржи Банзаров, Чўқан Валлихонов ва мен ишлай бошладим, ҳаммамиз ҳам рус маданиятига бутун борлиғимизни бағишладик, мен шамошийликдан айрилиб, христиан бўлдим, уларга хизмат қилдим. Доржи билан Чўқан 35 ёшга етмасдан ароқдан ўлиб кетдилар. Чунки, рус ўртоқларимиз бизга ароқ ичишдан бошқа нарсани ўргатмади. Энди сен тўртинчиси бўларсан, бу доирадан ўзингни сақла. Менинг муҳитим исломият сингари қудратли бир маданиятга эга эмас... рус муҳотида ҳиссиётлар таъсирида қолдик, сени қудратли бир маданий муҳит вакили эканлигининг аҳамиятини тушуниб етган одам, деб ўйлайман...» Ҳар ҳолда, унинг рус ўртоқлари билан муносабатларида мен билмаган бошқа қийинчиликлар ҳам борга ўхшарди. Катановнинг сўзлари менга қаттиқ таъсир қилди, кўп ичмаганда, балки, у бу сўзларни сўзламас ҳам эди...

Турк тарихига доир китобимга берилган баҳо. Турк тарихига бағишланган асарим бир неча ой ичида ҳеч қутулмаганда мени чин маънода машҳур қилиб қўйди. Асаримни Туркияда Юсуф Оқчўра «Турк юрти» мажмуасида, Қримда Исмоил Гаспирали «Таржумон» газетасида, Қозонда профессор Катанов билан шарқшунос Емельянов рус илмий журналларида яхши баҳолаб ёздилар. Немис шарқшуноси Мартин Хартман, Венгриядан профессор Вамбери, Оренбургда чиқиб турган «Вақт» газетаси таҳририяти асарга илиқ фикрлар билдириб, мени қувонтирувчи хатлар ёзишди. Асаримга баҳо тарзида «Қозон университетининг археология ва тарих жамияти» мени ўзига аъзо қилиб, тантанали равишда диплом топширди. Бу тантанادا университет профессори Харламович менга қарата мақтов сўзлари айтди. Асарни ибрат сифатида қабул қилиб, Истанбулда Развон Нафиз, Қўқонда Юсуфхон ҳожи Оғалиқ ўғли турк тарихидан асарлар ёздилар. Озарбайжонда Ҳусайинзода Алибек, Оренбургда Ризоуддин Фахриддин, Истанбулда Купрулу Фуадбек мени,

«турк тарихчиси»деб аташди... Симбиряда яшаган Иброҳим Оқчурин, чингизий қозоқ Алихон Бўкайхон, Уфада яшовчи Салимгарой Султон Жонтурин мени уйларига меҳмонга чақирдилар. Самарқандлик муҳаррир Маҳмудхўжа Бехбудий ва Уфадаги «Усмония» мадрасасининг мудир катта меҳнат ҳақи тўлашни ваъда қилишиб, мени ўз мадрасаларига турк тарихини ўқитиш учун муаллимликка таклиф қилдилар... Асарни фанний нуқтаи назардан баҳолаб, мен билан самимий алоқа боғлаган киши, профессор Бартольд «Ислом илми» номли бир тўплам нашр этиш ниятида ўша йилнинг (1912) ёзида Русия мусулмонлари орасига илмий саёҳатга чиқди. Шу муносабат билан мен Оренбургда нашр этиладиган «Вақт» газетасида (№ 25) унинг илмий асарлари ва ютуқлари билан таништирувчи катта мақола эълон қилдим, Буни ўқиган Бартольд Барнаулдаги мусулмонлар жамиятида менинг тўғримда... ижобий баҳо берган... Асарнинг дунё юзини кўришида энг катта ёрдам кўрсатганлар профессор Катанов билан Ашмарин бўлди, уларнинг бу ҳаракатларини илмий томондан ҳам, келиб чиқишлари туркийлардан бўлишларидан ҳам тушуниш мумкин. Ҳар иккови ҳам цензор бўла туриб, асарда русларга тегиб ўтилган жойларни чизиб ташламай, китоб қандай тарзда ёзилган бўлса, шундайлигича чиқариб юбордилар. Катанов Қозон университетининг археология ва тарих жамияти йиғилишида сўзга чиққанида мени турк тарихи ва этнографияси бўйича қидирувлар олиб бориш, қўлёзмаларни излаш учун Фарғонага юборишга тавсия этди. Шарқшунос олимларнинг юқори баҳолари турк тарихи билан шуғулланишим керак, деган қароримни яна ҳам қатъийлаштирди. Асарим миллатимиз томонидан юқори баҳоланишининг энг тўла кўриниши, шу бўлдики, Туркистонда тарихимиз билан шуғулланган Ашурали Зоҳирий билан Юнусжон ҳожи Оғалиев деган икки одам китобимни ўқиганларидан кейин қишлоғимизга келишди. Улар Қўқон шаҳридан бўлиб, Ашурали у ерда муаллим, Юнусбой ҳожи эса Қўқон хоилигида оғалик вазифасини бажарган бир оила наслдан бўлган бой киши экан. Юнусбойга ота-боболаридан жуда кўп ёзма тарихий асарлар қолган. Кейинчалик унинг ўзи ҳам талай тарихий китоблар сотиб олган ва қимматли хазина тўплаган. Ҳар икковлари ҳам Фарғона хоиларининг тарихини ёзмоқчи эканлар. Бироқ

қандай ва нимадан бошлашни, рус тарихий манбаларидан қандай фойдаланишни билмай, шунингдек, Фарғонанинг турк ва Туркистон тарихидаги ўрнини аниқлашда қийналаётган эканлар. Менинг турк тарихида бўлиб ўтган воқеаларни кетма-кет, муайян бир тартиб билан тасвирлашим уларни асосий қийинчиликдан қутқарган. Улар Оренбург, Қозон ва Уфа томонларга саёҳатга чиққанлар. Уфада менинг адресимни олиб, хат ёзганлар, шу шаҳарга яқин Дим дарёси бўйида бир оз вақт қимизхўрлик қилганларидан кейин от ёллаб, бизнинг уйга йўл олишади. Туркистондан келган бу азиз меҳмонлар учун июль ойи салқин туюлди. Бизникида ўн-ўн беш кун меҳмон бўлиб, асарим Туркистон халқига гўзал таъсир этганини сўзлаб, мени ҳам, отам билан тоғамни ҳам хурсанд қилдилар. Улар асарининг иккинчи қисмида Туркистон тарихига кенг ўрин ажратиб зарурлигини ва бу соҳада менга ёрдам қилишга таърихчиларини айтдилар, мени Фарғонага таклиф қилишди. Бу икки зот умримнинг сўнгги дамларига қадар менинг энг яқин ўртоқларим ва дўстларим бўлиб қолдилар. Шу аснода номи аввал тилга олинган қозоқ султонларидан Алихон Бўкайхоновдан ҳам таклифнома олдим. Меҳмонларимизни от билан уйимиздан юз йигирма чақирим узоқда бўлган Давлекат темир йўл бекатига олиб келдим. Меҳмонларимиз Фарғонага кетдилар. Мен эса Алихон Бўкайхонов ва унинг меҳмони Аҳмад Бойтурсуни олдида бир неча кун бўлиб, турк тарихи асаримга қозоқ хонларининг тарихини ҳам қўшиш тўғрисида суҳбатлашдим...

Истанбулга бориш орзуси. Истанбул тўғрисида мен у ердаги дорилфунунда ўқиган дўстим Аҳмадхон Амирхондан суриштириб билган эдим...

Отам ҳажга кетаётганда Ҳижоз, Сурия, Истанбул кутубхоналаридаги қўлёзма асарлар ҳақида, баъзи қидириб топишим керак бўлган китоблар ҳақида маълумот олиб қайтишини илтимос қилдим. Энг аввало, у хоразмлик олим ал-Берунийнинг номлари фанда маълум бўлса-да, ҳали чуқур ўрганилмаган асарларини қидириб топишим керак эди... Отам Фотиҳ кутубхонасидаги Амир Темур тарихидан ҳамда ал-Берунийнинг ўз қўли билан ёзилиб, шу кутубхонада қўлёзма ҳолида сақланаётган жуғрофияга оид асарининг энг муҳим қисмидан кўчирма ҳам олиб келди... Бу бебаҳо ҳадя менга миллий тарихимизнинг энг қимматли

манбалари Истанбулда эканлигини кўрсатди... Ниҳоят, 1925 йилда биринчи бор Истанбулга келганимда энг аввало Фотиҳ кутубхонасига бордим...

1912—1913 йил қишида аввалги асарларим устидаги ишни давом эттирдим. Аммо энг кўп вақтимни туркистонлик ва қозоқ дўстларимнинг истақларига мувофиқ равишда Мовароуннаҳр, Қашғар, қозоқ хонлари, Нўғай ўлкасига оид тарихий асарим, яъни «Турк тарихи» китобимнинг иккинчи қисми учун маъба тўплашга, уларни тартибга солишга бағишладим. Аввалгидай «Қосимия» мадрасасида турк тарихини, араб адабиётини ўқитишда давом этдим.

ТУРКИСТОНГА ИЛМИЙ САҒАТ

Туркистонга биринчи илмий саёҳатим. Қозонга келишим биланоқ Қатанов... тарих, археология ва этнография кузатишлари олиб бориш учун мени Туркистонга, Фарғона вилоятига юбориш соҳасидаги саёҳатларим муваффақият келтирганлигини хабар берди. Бу хушхабар мени «Қосимия»да муаллимликдан ва имтиҳонларга тайёргарлик кўришдан қолдиришга қарамасдан, саёҳат этиш имкониятини берганлиги учун уни хурсандчилик билан қабул қилдим. Тошкентга келиб тушган кунимданоқ омадим чопа бошлади...

1914 йилнинг мартига қадар давом этган бу саёҳатим давомида мен Фарғона, Самарқанд ва Бухоро вилоятларида қўлёзма асарларни, шахсий кишилар қўлларида бўлган маъбаларни изладим. Мамлакат хўжалиги, тарихи, жуғрофиясига оид бирталай муҳим вақф қоғозларини ҳам, бошқа баъзи бир диний гуруҳларнинг қиримлари ёзилган ҳужжатларни, мол ҳақларининг ўзгаришини кўрсатувчи маълумотларни ҳам йиғдим. Фарғонада кўчманчи ўзбеклар тўғрисида этнографик маълумотлар тўплладим. Бу саёҳатим хусусида «Бир турк олимга нисбатан кўрсатилган ҳурмат белгиси» деган сарлавҳа остида Туркия матбуотида («Турк юрти»)да суҳбатим босилди. Март ойида Тошкентга келгач, «Туркистон археология жамияти» уюштирган бир йиғилишда саёҳат давомидаги ишларим ҳақида маъруза қилдим. Унда Туркистон губернатори генерал Сухомлинов менга илиқ сўзлар айтиб: «Бу бизнинг

мусулмонлар орасида маърифатни ўстириш йўлидаги ишларимизнинг ажойиб кўриниши», — деди.

«Туркистанские ведомости» расмий газетаси муҳаррирининг ўринбосари Александр Александрович Семёнов мени Тошкентда ўзига ходим қилиб олиб қолмоқчи эканлигини айтди. Мен ўқишни давом эттирмоқчиман деб рози бўлмадим. Кейинчалик маълум бўлдики, у меннинг саёҳатим натижалари ҳақида Петербургга хабар қилган экан. Шу орқали Россия Фанлар академияси билан Урта Осиёни ўрганиш халқаро жамияти номидан бундан кейин ҳам илмий текшириш олиб бориш учун мени жалб қилишлари тўғрисида хат олдим. Буни Фанлар академиясининг аъзолари профессор Бартольд, Радлов, К. Залеман уюштирган эди.

Бу саёҳатим давомида Тошкент, Фарғона, Самарқанд ва Бухорода жуда кўп дўстлар орттирдим. Уларнинг аксарияти... Туркистон маданиятида, кейинроқ сиёсий ҳаётимдаги фаолиятимда асқотди ва улар билан бўлган бу дўстлигим қалбимда жуда кўп унутилмас хотиралар қолдирди. Шулардан бири, чор офицери, полковник, келиб чиқиши жиҳатидан бошқирд бўлган Миралай Абубакр Диваевдир, у қозоқ, қирғиз халқлари этнографиясига доир кўп фойдали асарлар нашр қилган. У мени Тошкентда подшо аскарлигида хизматда бўлган бошқирд зобитларидан Кучуков ва татарлардан генерал Еникеев, Самарқандда қирғиз генерали Колчанов ва Мирбадалов, бошқирд Акимбетов билан таништирди. Қаерга борсам, ўша ерда Абубакр аканинг мени таништирувчи ва йўлловчи хатларини кўрдим. Қозоқлардан ўша вақтларда гимназия талабаси, кейинроқ коммунист Назир Тўрақул (Тўрақулов), Тошкентда турган Петербург университети ҳуқуқ бўлими талабаси Мустафо Чўқаев, андижонлик ўзбек, кейинроқ машҳур шоир бўлиб етишган Абдулҳамид Сулаймон (Чўлпон), келиб чиқиши нўғайлардан бўлган тарихчи Пўлат Соли, ўзбеклардан Мунаввар Қори ва Убайдулла Хўжалар билан Тошкентда кўришдим. Самарқандда эса Маҳмудхўжа Бехбудий, бухоролик Аҳмаджон Махдум, қирғизлардан бошланғич мактаб ўқитувчиси Жонузоқ ўғли Иброҳим ҳам шулар жумласидандир.

Туркистонда танишганим шахслар орасида Назир Тўрақул билан Абдулҳамид Сулаймон (Чўлпон) менга алоҳида яқин дўстлар бўлдилар. Назирнинг отаси Тў-

рақул Фарғона губернаторининг таржимони эди. У баъзи қимматли кўлёзма асарлар тўплаган. Кўлига тушган китобни ўқир ва ҳар муаллиф таъсирига берилар эди. Мен эса унга инсон ўзининг қисқа умрида китобларни муайян бир мақсадда ўқиши кераклигини, одам шу вақтдагина ютуққа эришаётганини айтдим. Менинг бу фикримни у ўн беш ёшли ўсмир Чўлпон онгига сингдиришга ҳаракат қилган, ўзи эса катта мансабдор ва кайфияти ўзгариб турадиган одам бўлганлигидан, бу одатга ўргана олмаслигини айтди. Назир ўша пайтда ватанпарвар туркчи эди. Истанбулда чиқадиган «Турк юрти»ни ўқирди. Кейинроқ коммунист бўлди. Жиддада рус элчихонасида ишлади. Турк тили масалаларида мақолалар бостирди, миллий маданиятга содиқ қолди, шунинг учун ҳам Советлар тарафидан қатли ом қилинган кишилар қатори йўқ қилинди.

Кейинроқ ўзбекларининг энг буюк шоирига айланган, ўша вақтда ўн беш ёшида бўлган Чўлпон менга тарих китобимни ўқиб, илҳомланганлигини ва фикрдошлик қилишини айтиб хат ёзди. Андижонга, уйларига меҳмонга таклиф қилди. Назир, Тўрақул билан уйларига борганимизда унинг бой-бадавлат отаси Сулаймон баззоз маслаҳат қилмай уйига меҳмон чақирган ёш ўғлидан норозидай бизни бир оз совуқ қаршилади. Абдулҳамиднинг уйда йўқлиги ҳам хунукроқ бўлди, у кейинроқ кириб келди. Биз эса ҳақиқатан ҳам ҳали ўспирин бўлишига қарамай, уни комил киши сифатида қабул қилардик. Меҳмонхонага кетишга шайланганимизда отаси: «Ундай бўлса, овқатланганларингиздан кейин кетасизлар», деди. Абдулҳамид ҳеч индамади. Дастурхон атрофида биз ота билан суҳбатлашиб ўтирганимизда Абдулҳамид ўртоғи билан гапиришаётгани учун табиий равишда отаси хафа бўлди. Шунда мен отага Мавлоно Жалолиддиннинг қуйидаги маънодаги форсча шеърини айтдим: «Булбуллар энг яхши, сайроқи қушлардир, аммо уларнинг ёнида бошқа қушлар ҳам жим турмайди». Зеҳнли Сулаймон акага шеър таъсир қилди шекилли, бизни аввал анча совуқ қаршилаганига қарамай, кайфиятини дарров ўзгартириб: «Сизлар энди ўғлимнинг меҳмони эмас, менинг меҳмонимсизлар», деб меҳмонхонага қайтиб кетишимизга йўл бермади. Бўлажак буюк турк шоири Чўлпоннинг отаси форсий адабиётни ниҳоятда ҳурмат

қиларкан. Узимни таништириб, йўлланма қоғозимни кўрсатдим... Биз замонавий ўзбек шоири билан ҳам, унинг меҳмондўст отаси билан ҳам танишиб олдик. Назир Тўрақул туркчани билишидан ташқари, форсий адабиётни ҳам тушунар ва ҳурмат қилар эди. Сулаймон ақа билан хайрлашдик, у кишининг менга қилган совғаларини онамга олиб бордим...

Петербургда мен Академиянинг Оснѐ музейида Оврупо кутубхоналарининг каталогларини текшириб, 1845 йилда Фрейн нашр қилган қадимги ислом асарлари каталогларига ёзилган изоҳлар билан машғул бўлдим. Шу вақтлардаёқ бошқирд ва пўғайларнинг тарихи тўғрисида материал тўплаш учун Фанлар академиясининг архивида ишладим. Туркистонга биринчи саёҳатим ҳақидаги ҳисоботим Россия археология жамиятининг Шарқ бўлими нашр этган «Қайдлар»да босилиб чиқди. Бартольд менга, гимназияни битириш имтиҳонларини топширолмасам, иккинчи йўлни тавсия этмоқчи бўлди. Петербург университетининг шарқ факультетига жойлаб ўқишни, ўз ишхонасида ташкил бўлган «Урта Оснѐни ўрганиш халқаро жамияти»да ишлашга жалб қилишни ва исломий асарларни ўрганиш учун Фарбий Оврупо мамлакатларига юборишни ваъда берди. Унинг фикрига қараганда, 1914—1917 йилларда Германия, Австрия, Париж ва Лондонда шуғулланишим керак эди. Уруш бошланиши сабабли амалга ошмай қолган бу режалар менга келажагим тўғрисида орзуланиш завқини берган бир идеал бўлди. Яъни, турк қавмларининг ислом маданияти тарихини ўрганувчи бир шарқшунос олим бўлажакман. «Нега энди мен Ҳовортнинг тарихимиз ҳақидаги инглизча китобини, шарқшунос Фрейннинг лотинча асарларини ўқиш даражасида инглизча ва лотинча ўрганмайман» деб ўйладим. 1914 йил баҳорида бу тилларни ўрганиш тўғрисида қатъий қарорга келдим.

Туркистонга иккинчи илмий саёҳатим. Россия Фанлар академиясининг мени Туркистонга илмий текширишлар олиб боришга юбориш тўғрисидаги хабарини эшитиб, энг кўп сўянган дўстларимдан бири Иброҳим Оқчурин бўлди... Менга омад тилаб, бекатгача кузатиб қўйди. Бухорога келгач, амирнинг бош вакили Насруллоҳ Қушбегига учрашдим. Қарши шаҳрига келганимда мени подшонинг Петербургдан юборилган бир юқори мартабадаги амалдори деб ўйлаб, ташқи ишлар вазир-

лигининг меҳмонхонасига жойлаштирдилар. Жуда катта ҳурмат ва эҳтиром кўрсатдилар. Ҳатто меҳмонни қабул этувчи мезбонни ҳам тайинладилар. Шаҳрисабзга келганимдан кейин бу вилоят васийси (беги) турк ва мусулмон бўлганлигини била туриб, менга айтган сўзларини таржимон орқали русча англаторчи бўлди. Бу ортиқча машаққатнинг кераги йўқлиги ва русча сўзлашмаслигини айтганимдан кейин анча қааноатланди.

Май ойида Қарши шаҳри бозорида майда-чуйда сотиб турувчи бир одамни кузатдим. У ҳар хил доридармонларни ўраб беришга эски туркча китоб варақларини ишлатар эди. «Бу варақларнинг бошқа қисми қаерда?» деб сўрадим. У бир эски китобдан йиртиб олганлигини айтди. Қуръоннинг туркчага қилинган таржимасининг айрим саҳифалари бўлмиш шу қоғозларни Бухоро пули билан 20 тийинга сотиб олдим. Бу асар Қуръоннинг ислом давридаги энг қадимий, X асрга мансуб туркий таржимаси бўлиб чиқди. Шарқшунослардан Бартольд ва Залеман бу ҳақда мақолалар ёздилар. Кейинроқ ушбу ёдгорлиқнинг XIV асрда Эронда Элхонийлар ва Олтин Урдада Жўчи ўғиллари даврида кўчирилган нусхалари Истанбулда топилди. Қуръоннинг мазкур энг бурунги таржимаси ҳақида мен инглиз тилида бир тадқиқот нашр қилдим.

Бухоро хонлигидаги илмий текшириш ишларимен тавомлаб, Тошкентга келгач, губернатор ёрдамчиси А. А. Семёнов ўша Қуръон саҳифаларини жуда қимматбаҳо пулга сотиб олишини айтди. Мен унга: «Фанлар академияси учун олдим, ўша ерга топшираман», дедим. Семёнов менинг халоллигимни мақтаб, Бартольдга хат ёзганлигини кейинчалик билдим. Эҳтимол, у менинг пулга муносабатимни синаб кўрмоқчи бўлгандир. Унинг ўзи эски қўлёзмаларнинг ажойиб йиғиндисига эга эди, уларни сотиб олишга у чиндан ҳам пулини аямасди. Профессор Семёнов Тожикистон Фанлар академиясида ишлади ва Туркистонда қадимдан яшаётган эронийлар тарихига онд кўплаб жиддий асарлар нашр эттирди.

Руслардан фан билан шуғулланган ва айни пайтда юқори даражадаги давлат вазифаларида ишлаган муҳандис Қастальский билан Вяткин ҳам шу даврда Самарқандда яшарди. Улар ҳам жуда кўп қимматли асарлар тўплашган. Мен Қаршида сотиб олган катта

бир асар Маҳмуд Восифий исмли муаллифга тегишли бўлиб, унда ўн олтинчи аср бошида, Темур авлодлари даврида Хиротнинг ижтимоий ва маданий ҳаёти тасвирланган экан. Ўша замондаги жамият ҳаётини, айниқса, шоир Алишер Навоий ва унга яқин бўлган давранинг турмушини тасвирловчи бу асар жамият ва маданият тарихини ўрганувчи олимлар учун ниҳоятда қиматбаҳо бир манба бўлиб хизмат қилажак. Ичида кўп беҳаё ҳикоялари ҳам бўлган бу китобни Россия Фаиллар академияси нашрдан чиқарди. Шаҳрисабзга келгач, бу ердаги Темур авлодлари даврида қурилган биноларга нақшиланган ёзувларнинг нусхаларини олдим. Уларга тўла изоҳлар ёздим. Руслар Бухорои босиб олганларидан кейин 50 йил ўтса ҳам, Туркистоннинг энг буюк бинокорлик ва меъморчилик обидалари бўлмиш бу бинолардаги ёзувларнинг фотосуратлари чоп этилмади...

Шарқий Бухорога саёҳатим. Июнь бошида Ғузорга бордим, у ернинг валийси, амирнинг амакиси бўлган Санд Акрам тўра мени жуда ҳурмат билан кутиб олди. Бу одам ҳукмдор жияни Амир Олимдан рози эмасди. Яқинларидан Мустафо мироҳўр қавчин уруғидан эди. У шаҳарда ҳоким уруғ бўлмиш мафитларни шу ердаги эронийларга, тожикларга ортиқча эрк бериб қўйганлиги учун ёқтирмас экан. Санд Акрам тўра менга ўз саройида қолиб, ўғилларига муаллимлик қилишни, русча ўргатишни таклиф қилди... Инглиз зобитлари Конолли билан Студартни ўлдиртирган кекса Амир Насруллонинг (1828—1866) руслар тарафидан ишланган бир расми борлигини билиб қолгач, шуни топиб юборишимни илтимос қилди. Кейинчалик Ханиковнинг ўша расм туширилган китобини топиб юбордим. Бу ҳоким русларни хуш кўрмасди. Шундан кейин Сарносиёга келдик. Бизнинг дostonларимизда Етели Бойсун номи билан ҳам машҳур бўлган дoston қаҳрамони Алп Бамзи Буйракнинг (Алпомиш) туғилган ери, буйрак ва қўнғирот кўчманчи қабилаларининг асл ватани ҳисобланган Бойсуннинг беги билан танишдим. У менга бир кунда олти хил палов қилиб едирди... Зиёли йиғит бўлган Сарносиё беги Исҳоқбек менга қадимги турк сўфийларининг ва Аҳмад Яссавийнинг асарларидан ташкил топган, мен шу кунга қадар билмаган эски ва нисбатан тўла бўлган бир тўплам берди, уни шахсан ўзимга совға қилгани учун Фаиллар академиясига топширма-

дим. Кейинчалик у йўқолиб кетди. Топширсам, йўқолмай қолган бўлармиди...

Саёҳатимнинг натижалари... 14 июлда (1914 йил) Қаршига келгач, Россия-Германия уруши бошланганлигини эшитдим, ёшим жиҳатидан ҳарбий сафарбарликка илинатурган бўлсам ҳам Петербургдан расмий хизматчи сифатида жўнатилганим учун қайтишга шошилмадим. Бухорода тадқиқот ишларини давом эттирдим. Мен ҳам бошқаларга ўхшаб бу урушда Туркиянинг Германия томонида бўлишини хоҳлар эдим. Бу тўғрида биз бухоролик ёшлар билан кўп сўзлашардик. Насрулло Қушбеги мени амир саройига олиб келиб, баъзи китобларини кўрсатди. Лекин бу ҳақда ҳеч ерда ёзмамг ва бировга гапирманг, деб тайинлади. Бухорода учратган муҳим асарларимдан бири XVII асрда косонлик Маҳмуд ибн Вали тарафидан жуда пухта ёзилган жуғрофия китоби эди... Саройда бўлганимда уйғур тилида ёзилган «Тарих қонунилари» номли китоб мавжудлигиндан хабар топдим. Шу пайтда китоб амир ҳузурда сабоқ беришда банд экан. Менга янаги келишимда ўша китобни ўрганиш билан машғул бўлишни таклиф қилишди. Бундан бошқа яна Бухоро ва Хуросоннинг ўн еттинчи асрдан кейинги тарихига онд бир неча номаълум асарларини топдим. Шуларнинг бири, XVII асрда Бухорода ўзбек шоир Имомидий томонидан ёзилган «Хонлар тарихи» ёки «Хоннома» деган бурунги турк дostonлари мажмуаси эди. Ўша асарнинг 1948 йилда Истанбулда топилган форсча нусхаси ҳақида кемисча ахборот ёзиб, 1954 йилда Кембриждаги шарқшунослар кенг्रेसида маъруза қилдим ва Ҳолландияда нашр эттирдим. Бу саёҳатим ҳам, аввалги Фарғонага бўлган сафарим каби фойдали, лекин уруш бошланиб қолганлиги туфайли қисқа бўлди...

Уфага келиб, бир неча кунги қимизхўрликдан кейин яйловдан қишлоққа қайтгач, у ерда ҳам кўп турмай Петербургга йўл олдим. Саёҳатим ҳақидаги ҳисоботимни Фаиллар академиясига ва Ўрта Осиёни ўрганиш халқаро жамиятига топширдим.

Петербургда шарқшунослар орасидаги фаолиятим. Ҳисоботим натижалари Россия археология жамиятининг шарқ бўлими «Қайдлар»ида босилди. Бартольд билан Радлов бу саёҳатимдан жуда мамнун бўлдилар... Бартольд «Темурийнинг Ҳиндистонга сафари»ни бостириб чиқараётганида, корректурасини ўқишга қараш-

дим. Улуғбеқнинг ҳаёт йўлига бағишланган асари ёзилиши ва баъзи манбаларнинг ўқилишига ёрдам қилдим. Темурнинг Сурия (Шом) Анадўли (Рум) тарафларига сафарлари тўғрисида Шаҳобиддин Мунший ёзган асарни Фарғонада бир кийшининг хусусий кутубхонасида кўриб, рухсати билан бир неча соат ичида танишган эдим. Китобнинг эгаси асарни русларга кўрсатишни истамади, кўп ҳаракат қилганим билан китобни қўлга кирита олмадим. Шу йили Бартольд билан қилган мулоқотларим мен учун жуда фойдали бўлди...

1916—1918 ЙИЛЛАР, СИЕСИЙ ҲАЁТ

1913—1916 йилларда ўрнатилган сиёсий алоқалар. 1915 йили Уфада муаллимлик қилиб юрган вақтимда китобимнинг («Турк-татар тарихи») қисқартирилган қисмини тиклаб, бошқа бўлимларини эса бир оз ихчамлаштириб, расмлар билан «Туркистон археология жамияти ёзмалари»да нашр қилдирдим. Унга қўлимга тушган янги ҳужжатлар асосида ёзилган «Фарғона хонларининг XVIII асрдаги тарихи» деган қисмини ҳам қўшдим...

Қозоқ султонлари авлодларидан бўлмиш Салимғарай Жонтуриннинг Уфада уйи бор эди. Узи қишда Петербургда яшарди. Шундай пайтларда унинг Уфадаги уйида сиёсий йиғинлар бўлиб турарди. Менинг Туркистондаги сиёсий ҳаракатлар билан бир оз алоқам бор эди... Венгер олим Вамбернинг Урта Осиё мамлакатлари ҳақидаги асарлари, айниқса, унинг 1905 йил инқилоби вақтида Россия мусулмонлари орасида бўлган сиёсий ҳаракатлар ҳақидаги рисоласининг русча таржималари менга кучли таъсир қилди.

1913 йилда вафот этганига қадар мен олимнинг босиб ўтган ҳаёт йўли ва унинг асарлари ҳақида катта бир мақола ёздим, у Қозондаги «Мактаб» ва Туркиядаги «Турк юрти» журналларида босилиб чиқди. Самарда Алихон Бўкайхон воситасида Фарғона валийси Налвкин билан танишдим. Бу зот туркча ва форсчани жуда яхши биларди, асосий манбаларни ўқиб ўрганган тарихчи эди. Қўқон хонлиги тарихига оид асари французчада ҳам нашр бўлди. 1908 йилда «Ерли халқларнинг қадимги ва бугунги кунини» номли жуда яхши бир асари босилди. Унда муаллифнинг туркий халқ-

ларга бўлган самимий муносабати очиқ сезилади. Шу кунларда «Маҳаллий (ўзбек) аёлларининг турмуши» номли жуда муҳим бир рисола ҳам нашр эттирди. 1913 йилда у билан кўришганимизда мусулмонлар орасида ташкилотчилик ишлари олиб бориш тўғрисида сўзлашгандик. Уша йили Фарғонага борган вақтимда у ердаги социал инқилобчилардан Вадим Чайкин билан кўп марта мулоқот қилдим, шу заҳотиёқ мусулмонларни уюштириш тўғрисида сўзлашдик, русча ва туркча «Туркистон овози» («Голос Туркистана») деган ном билан бир газета чиқаришга қарор қилдик. Бу газетанинг туркчаси ҳақида Тошкентда адвокат Убайдулла Хўжаев, муаллимлардан Мунаввар Қори ва Қўқондан Ашурали Зоҳирий билан гаплашиб, уларни Вадим Чайкин билан яқиндан таништирдим. Газета чиқарилишидан аввал унинг ғояси қандай бўлишини кўйидаги уч бандда белгиладимки, бу ўртоқларимга, Вадим Чайкинга ҳам маъқул тушди:

1. Сибирия темир йўлидан то Афғонистон ва Эронгача бўлган жойда яшаётган бутун ерли халқлар билан руслар орасида ҳуқуқ ва солиқлар соҳасида тенгликни вужудга келтириш.

2. Кўчманчи ҳаёт кечирувчи мусулмонларга қишлоқ ва шаҳарлардан жойлар бўлиб берилгунига қадар кўчиб келаётган русларга ер бермаслик.

3. Замонавий маърифатни тарқатиш.

Бу дастурни қабул этган социалист Чайкин газетасини Андижонда, Убайдулла Хўжаев эса Тошкентда чиқара бошладилар. Мен ҳар икки газетада таҳаллус билан Туркистонда муниципалитет (ўз-ўзини бошқариш идораси) ва губерния идоралари (земство) тузиш ҳақида мақолалар бостирдим. Алқисса, 1913 йил охирида Қўқонда миллий ва сиёсий мақсадга асосланган «Ғайрат» кутубхонасини ташкил қилишда иштирок этдим. Ашурали эмли кишининг иккинчи қаватдаги ҳужрасида яшардим. Уй соҳибининг ўзи кўпинча қишлоғида турарди, унинг «манти» деган миллий таом пишириб сотиладиган дўқони тепасидаги хонаси мен учун ҳам яшаш жойи, ҳам сиёсий суҳбатлар маскани эди.

Фарғонага-саёҳатим вақтида маҳаллий зиёлилар билан алоқаларимга руслар диққат қилган бўлсалар керак. Скобелев шаҳрида Фарғона валийси Наливкиннинг ўзи мендан шарқшунос Жибуа олдида бўлиб, тарихга оид қўлёзма асарлар тўплаб ўрганиб юрган

вақтларимда сиёсий суҳбатларда қатнашган-қатнашмаганлигим тўғрисида ўзимдан дўстона оҳангда суриштирди. Шунда, махфий кузатув остига олинган бўлсам керак, деган фикр хаёлимга келди...

Петербургдаги сиёсий ишлар. 1915 йил охирларида Петербургга келгач, мусулмонларнинг Думадаги фракциясининг Таврическая кўчасида жойлашган биноси ёнида яшовчи бир дворян ва социал-демократ гуржи уйидан бошпана топдим. Бу ҳар йили қиш ойларини Петербургда ўтказадиган Салимғарай Жонтуриннинг Шпалерная проспектидаги ҳовлисига ҳам жуда яқин эди. Мен ҳуқуқли бўлмасам-да, Думада мусулмон фракциячилари томонидан ишлаб чиқилган бир неча декларацияларни тайёрлашда фаол қатнашдим ва Мустафо Чўқаев билан бирга ўша вақтда Туркистонда фронт орқасига мардикорликка олинган мусулмонлар масаласи билан шуғулландим, бу хусусда кўпинча депутат Керенский билан бирга ишладик. Унинг отаси Тошкентда маориф мубошири эди. Керенский ҳам ўша ерда ўсганлигидан ва социал-инқилобчи, нотик сифатида мавжуд ҳукуматни кўп вақт танқид қилиб юрганлигидан туркистонликлар уни яхши кўриб қолган эдилар. Мустафо Чўқаев у билан жуда яқин алоқада бўлди. Мустафо Чўқаев ва мен ишчиларнинг аҳволи билан танишиш учун Керенский ёрдамида бир-икки марта фронтга ҳам бориб келдик...

1917 йилги инқилоб. Уй хўжайини бўлган гуржи киши 16 февраль куни кечқурун «Эртага эрталабданоқ кўзғолон бошланиши мумкин», деб қолди... Эртасига жуда барвақт уйғондим. Бир оз ўтиб қурулли аскарий тўдаларнинг тартибсиз аҳволда ўтишларини дераза пештахтасига суяниб, узоқ кузатиб турдим. Бу аскарларнинг кўзғала бошлагани эди. Шунда «Ё раббим, шу билан менга ҳам, менинг миллатимга ҳам бирор қутулиш йўлини очгин», дея Худога ёлвориб йиғладим. Ўзим ишлаган фракция томонга юрдим... Фракцияга бориб, у бинода яшаётган дўстим Чўқай ўғли ва ҳуқуқчи Шоҳаҳметов билан бирга кўчага чиқдик...

Инқилобнинг дастлабки кунлариданоқ Қозон, Қрим, Кавказ ва Қозоғистондан мусулмон сиёсий вакиллари кела бошладилар. Ҳар бири фракциядан Россия мусулмонларининг иккинчи конгрессини ташкил қилишни сўрарди. Лекин бу конгрессни қандай асосда чақириш керак, маслаҳат режаси қандай бўлиши зарур — булар

тўғрисида одамлар ҳар хил фикрда эди. Фракция бюросининг дастлабки йиғилишларида энг фаол аъзолардан ва фракция раиси бўлган Аҳмет Солиҳов, шунингдек Аҳтамов, Исмоил Милонов ва Чўқай ўғли Россия яхлит бир демократик жумҳурият бўлиши керак, деган фикрни ёқладилар. Султонғарай Жонтурин билан мен Россия жумҳуриятлар федерацияси бўлиши керак, деган фикрни олға сурдик. Мен вилоятлардан вакиллар келгунига қадар бўлгуси конгресс ишларини уюштиришга доир фикрларимни ёзиб тайёрлаш учун Финляндиянинг маркази бўлган Гельсингфорсга жўнадим. Петербургга қайтсам, Озарбайжондан Алимардон Тўпчибоши, Қозондан Садри Мақсудий, Сайитғарай Алкин, Қозоғистондан Алихон Бўқайхон келган эканлар. Уларнинг ҳаммаси русларнинг кадет (конституцион демократ) партиясига аъзо бўлиб, Тўпчибоши билан Бўқайхон ундан чиқиш ниятида эди...

Россия мусулмонларининг умум конгрессига тайёргарлик. Фракция бюроси 27 мартда Екатерина черкови ёнидаги кўчада жойлашган «Петербург мусулмонларининг хайрия жамияти» биносида Москвада бўлиб ўтадиган конгрессга қанча аъзо ва кимларни чақириш, режа тузиш тўғрисида фикр олишув учун катта йиғилиш ўтказдик. Унга Аҳмет Солиҳов раислик қилди. Мен бутун мусулмон қавмлари ва гуруҳлари ҳисобидан келиб чиқиб, вакиллар йиғиш учун олти юзга яқин аъзо чақиришни тавсия эрдим. Россия мусулмонларининг сони, этнографиясига доир маълумотлар бердим. Хельсинкида тайёрлаб келган тавсияларимни ўқидим. Аммо Солиҳов, муҳаррир Аёз Исҳоқий ва бошқалар федерация фикри қабул бўлишидан қўрққанлари учун «жоҳил ва ғофил инсонларни нега чақирамиз, вакилларни кўпроқ Қозондан чақирайлик, ярмидан кўпроғи улар бўлсин», дедилар. Менга сўз бермасликка ҳаракат қилдилар. Аммо мен иш шу томонга қараб кетадиган бўлса, бутун ислом доираларига хат ёзиб, аҳволни билдиришимни айтдим. Кун бўйи ва кечаси билан тўхтовсиз хат ёзиб, тарқатдим. Боқуга, Муҳаммад Амин Расулзодага ёздим, Туркистон, Қозоғистон ва Бошқирдистон мухтор жумҳуриятларини тузиш режаларини жўнатишни ҳамда Москва, Тошкент конгрессларига Озарбойжон федералистларидан вакиллар юборишни илтимос қилдим. Бошқирдларни, қозоқ ва ўзбекларни даъват этиш учун 28 мартда Тошкентга жўнадим...

Иўл давомида Оренбургдаги бошқирд зиёлиларидан Сафарали Идилбоевни кўриб, унинг зобит ва университет талабаси бўлган ўғилларига турли томонга жўнатадиган хатлар ёздирдим. Шу орада Тўрғай вилоятига волий қилиб тайинланган Алихов Бўкайхоновни ва бошқа кўплаб зиёлиларни кўриб, уларнинг ҳам Москвага тегишли аъзолар юборишларини таъминладим... Тўртинчи апрелда Тошкентга етиб келдим... Биз учун энг муҳими 9—16 апрелда йиғилган «Умум Туркистон бошқарма қўмиталарининг ўлка конгресси» эди. Мен фракция бюросининг аъзоси сифатида бу ишларда мандат комиссиясига аъзо бўлдим. Умум Туркистон конгрессида ҳам, тўпланажак мусулмон конгрессида ҳам федерация фикрини ўтказиш чораларини кўрдим. Бир неча кундан сўнг Петербургдан Мустафо Чўқай ўғли билан адвокат Шоҳаҳметов ҳам ётиб келишди. Чўқаев кадетларга, Шоҳаҳметов социал-демократларга алоқадор бўлганликларидан федерация фикрига тамомила қўшилиб кетмадилар, лекин мени камситадиган сўз ҳам айтмадилар. Тошкентдаги рус газеталари бу икки кишидан федерацияга қарши мақола олишга ҳаракат қилсалар-да, улар ёзмадилар ва Чўқай ўғли конгрессларда халқ фикри мухторият томонга оғач, очки биз билан бирга бўлди.

Тошкентда йиғилган икки конгрессдаги курашлар. Ҳозир бунда музокара мавзун бўлган «Бошқарма қўмиталарининг ўлка конгресси»да олинажак қарорнинг «Ўлка мусулмонлар конгресси»га ва Туркистон конгрессларининг федерацияга қарши қарорлари пировардида Москвадаги Умумроссия мусулмонлари конгрессига таъсир этишини биз яхши тушунардик. Шунинг учун қаттиқ кураш бошладик. Ҳозир бизга қарши чиққан дўстларимизни ҳам аяб бўлмасди. Тошкентнинг собиқ муниципалитет раиси ва кадет партияси раҳбарларидан бири бўлган профессор Малетскийга қарши кескин кураш олиб боришга тўғри келди. Бу курашда мени самарқандлик муҳаррир, муфтий Маҳмудхўжа Беҳбудий, эсерлар бошлиғи, эски дўстларим — Вадим Чайкин ва шарқшунос Лай Зимини ҳимоя қилдилар. Қишлоқлардан келган соғлом фикрли ўзбек, қозоқ ва туркманлар кадетларга алданган зиёлиларга нисбатан тўғри мавқе тутдилар. Маҳмудхўжа Беҳбудий масалаларнинг ҳаммасини очик-ойдин тушунтириб берганлиги ҳам уларга таъсир этди. Шундай қилиб, қишлоқ-

лардан келган мусулмон вакилларининг барчасини федерация тарафдорларига айлантира олдик, «Россия фақат демократик жумҳурият бўлсин» дегувчилар, яъни «унитаризм» енгилди.

Аммо бу конгрессда, энг муҳими, Туркистонда вилоят ва шаҳар идораси, ўлка парламенти ва шаҳар вакилотининг (земство) тузилиши масаласи эди. Рус зиёлиларининг кўпчилиги кадет партияси тарафдори бўлди. Унинг ранси Маллетский — жуда ҳийлакор ва ерли зиёлиларга доимо шубҳа билан қарайдиган, рус имперналист миллатчиси бўлган шу одам ўлка конгрессига ҳам ранс қилиб тайинланди. Кадетларнинг ўлка идораси тузиш режалари ёзилиб, тарқатиш учун кўпайтириб қўйилган эди. Улар шаҳар идорасининг рус қисмини бир томонга, маҳаллий халқ қисмини иккинчи томонга ажратиб, муниципалитет тузиб, бутун идорани рус муниципалитетига ўтказмоққа йиғилдилар. Туркистоннинг умум вакилот мажлисига, асосан рус муниципалитет вакилларини сайлаш, жойлар сонини камайтириш, хотин-қизларни сайлов ҳуқуқидан маҳрум қилиш фикрида эдилар. 13 апрель йиғилишида бу масала Маллетский тарафидан катта маъруза ҳолида тушунтирилиб, олдиндан тайёрланган қарор ҳам ўқилгач, мен ўзим тайёрлаб келган режа ва қарорларни тавсия этдим. Уларни аввал туркча, сўнгра русча тушунтирдим. Бу рус кадетлари учун кутилмаган иш бўлди. Чунки мен русларнинг Туркистонда муниципалитет ва земство тузишга бағишлаб кейинги бир неча йил мабойнида эълон қилган барча нашрларини синчиклаб ўрганган эдим. Улар инглизларнинг Ҳиндистонда қўллаган идора тартиботини, яъни кам сонли бошқинчиларнинг кўпчилик устидан ҳокимлигини таъмин этиш қонунлари ва усулларини русчага таржима этиб, бир неча бэр нашр қилдилар. Мен 14 апрелдаги йиғилишга бу китобларни ҳам олиб келдим. «Бутун Россияда вакиллар ва бошқарма идора масалалари қандай мезондан келиб чиқиб ҳал этилса, Туркистонда ҳам шундай бўлажак. Туркистонликларнинг кўпчиликини ташкил қилишидан қўрқиш ярамайди. Сайловда ерли аёллар ҳам рус аёллари каби қатнашади, бу ерда ҳеч қандай чеклаш ва ҳадиксираш бўлиши керак эмас», дедим. Таржима этилган ва тайёрланган режалар, инглизларнинг Ҳиндистон учун ишлаб чиқилган қонунлари Туркистон учун яроқсизлигини мисоллар орқали

исботладим. Аммо Маллетский ва социал-демократ Доррер маҳаллий зиёлилардан бирдан-бир ўзбек ҳуқуқшуноси Тошпўлатбек Норбўтабековни ва қозоқ Мустафо Чўқаевни чалғита олдилар. Улар минбарга чиқиб, менга қарши тўғридан-тўғри гапирмаган бўлсалар-да,... «Ўлка вакиллари мажлисида ишлайдиган, кўзга кўринган кишиларимиз ҳозирча йўқ, табиий, биз идорада озчиликни ташкил қиламиз, русча ўқиганлар кўпайса, ўлка идорасида ҳам ўрнимиз кўпайиб боради», деган фикрларни айтдилар. Лекин Маҳмудхўжа Бехбудий билан мен Туркистон парламентида фақат русча сўзлаш тўғри эмас, турк ва рус тилларининг ҳуқуқлари тенг бўлиши керак, деб чиқдик. Мен шу тўғри файли эски дўстим Мустафо Чўқаев билан баҳслашишга мажбур бўлганимдан жуда афсусландим...

Уларга «инглизларнинг Ҳиндистондаги босқинчилик усулларини Туркистонда қўллаш мақсадида бу ҳақдаги қалин китобларни инглизчадан русчага таржима этгансиз, бунинг ўрнига мустамлака ўлкаларга ҳукмронлик қилувчи миллат билан босиб олинган миллатга бир хил сайлов ҳуқуқи бериб, уларнинг келажакда тенг яшашларини тушунтирувчи асарларни рус ва турк тилларига таржима қилиб, бостириб чиқарсангиз яхшироқ бўлар эди», дедим. Мунозара бошланди. Эсерлардан Вадим Чайкин ва шарқшунос Зимин мени ҳимоя қилиб чиққач, Маллетскийнинг гапини эшитувчи топилмади, лекин ранслик вазифасини бажарувчи киши бундан фойдаланиб, ўша кунни масалани ҳал этмасдан қолдирди. Маллетский ўз фикрларини қатъийлаштириб, «Туркистанские ведомости» газетасида бир неча мақола бостирди, менинг, Бехбудийнинг фикрларимиз эса бу газетанинг 16 ва 23 апрелда чиққан сонларида қисқартириб босилди. Маҳмудхўжа Бехбудий билан бирга 16 апрелда тўпланган «Туркистон мусулмонларининг умум конгресси» раёсатига келиб, аҳволни тушунтирдик...

Туркистон миллий шўроси ва Туркистон мухторияти. Мен шу кунлари Тошкентда эсерлар фирқасига ёзилдим. Бу курашда унинг ҳам фойдаси тегди. Мустафо Чўқай ўғли кадетлар ёрдамида Сирдарё вилояти идорасининг қишлоқ хўжалиги бўлимида вазифа эгаллади, чунки улар билан алоқада эди. Қозоқ Санжар Ифандиёров социал-демократлар, адвокат Шерали Лапин монархистлар уюшмасида... Шундай қилиб,

бирлашиш аҳамиятини англаб, Мусулмонлар конгрессинда «Туркистон миллий шўроси»ни ташкил этишни таклиф қиладиган бўлди, 16 апрелда «Туркистон мусулмонлари умум конгресси» бошланиши керак, йўналиши бўлса ҳали тайёрланмаган эди. Мен унинг дастурини 15 апрель кун кечаси билан ёзиб, «Туркистанские ведомости» газетасига бердим. 16 апрель кун эъдон бўлган бу дастур асосан маъқулланди. Шу кунларда кадет Львов ҳукумати тарафидан ташкил қилинган «Туркистан муваққат идора қўмитаси» аъзолари келишди. Қўмилада мусулмонлардан генерал Абдулазиз, Садри Мақсудий, қозоқ Муҳаммаджон Тинишбоев, бор эди. Садри Мақсудий мусулмонларнинг мадраса ва вақф ишларига қарарди. Қўмитанинг раиси кадет Щепкин эди. Бу зот мусулмон конгрессини табриқлади. Иш давомида раёсат аъзолари навбатманавбат раислик қилди. Давлат идораси ва идорани ташкил қилиш масалалари бўйича маърузачи мен бўлдим, федерация ғоясини ҳар томонлама ёқлаб, тарихий далиллар билан исбот этдим. Маҳмудхўжа Бехбудий ва қозоқ муҳандис Муҳаммаджон Тинишбоев ҳам шу ғояни ёқлади. Ундан кейин Садри Мақсудий сўз олиб, федерацияга қарши гапирди. Бу ерга эсерлардан меҳмон тариқасида чақирилган, тўғрироғи, ўзим даъват қилган дўстим Вадим Чайкин ҳам федерация ғоясини қаттиқ ҳимоя қилиб чиқди. Ниҳоят, бу фикр асосан қабул этилди. Ерли зиёлиларга кадетларнинг таъсири кучли бўлди. Шу жиҳатдан федерация ва Туркистонда бир парламент, бир «земство» фикрини қабул этмасликка ҳаракат қилдилар. Конгрессга келган вакилларнинг 100 дан тўқсонни русча билмас эди. Садри Мақсудийбек ва татарлар номидан гапирган Қабир Бақир, бир мишар савдогари ва қандайдир бошқа бир кишилар федерацияга қарши чиқиб, «фақат демократик Россия жумҳурияти» фикрини қатъий олға сурдилар. Бу орада Мудаввар Қори, Убайдулла Хўжаев каби зиёлилар аввал федерация фикрига қўшилмадилар, буни хаёл бўлса керак, деб ўйладилар. Бу масала ўша дамда Маҳмудхўжа Бехбудий ва қўқонлик Обиджон Маҳмудовнинг иккиланмасдан мен томонда бўлишлари тўфайли ҳал этилди. «Туркистон марказий шўро регламенти» ҳеч ким томонидан тайёрланмаганди, ягона бўлган менинг лойиҳам бир овоздан қабул қилинди. Уни текшириб чиққан Обиджон Маҳмудов

(Чатоқ) эртасига матбуотда бостириб чиқарди... Беҳбудий сингари у ҳам мен томонда бўлди. Шунингдек, қўқонлик Ашурали Зоҳирий менинг тарафимни олган обрўли дўстларимдан бири эди. Туркманлардан Берди Ҳожи, қозоқлардан Тинишбоев ва Абдурахмон Ҳразаевни ҳам шулар сирасида тилга олиб ўтмоғим лозим. Уларсиз 17 апрелда Туркистон конгресси Россиянинг федератив тузилиши тарафдори эканлиги тўғрисидаги қарор қабул қилинмаган бўларди.

Федератив тизим ва мусулмон вакилларининг бошқарув органларига кириши. Туркистонда идора шакли ҳақидаги қарорлар ва бошқа барча муҳим ҳужжатларни ўша вақтда кўпчилиги оддий, саводсиз ўзбек ва қозоқлардан ташкил топган делегатлар Беҳбудий, Обиджон Чатоқ, Абдурахмон Ҳразаев каби кишилар таъсири туфайли қабул қилдилар. «Туркистон муваққат қўмитаси» аъзоларидан қозоқ муҳандиси Муҳаммаджон Тинишбоев ҳам, дўстлари Давлетшин ва Мақсудийдан фарқли равишда, федерация фикрини ёқлаб, қабул этилган қарорлар билан конгрессни табриклади. Федерацияга қатъий равишда қарши чиққанларнинг халқ олдида обрўлари кетган эди. Ўз вақтида Думада мусулмонларнинг вакили бўлган Садри Мақсудийнинг Мусулмон конгресси очилган куни (16 апрелда) «Биржевые ведомости» газетасида босилиб чиққан декларациясидаги «сартлар, яъни ўзбеклар учун мухторият фойдасиз» деганнамо сўзлари унинг ўзига қарши кескин салбий муносабат уйғотди. Бир ҳафтага яқин давом этган «Туркистон мусулмонлари конгресси» кўп кишилар (айниқса кадетлар) учун кутилмаганда юқори савияда, уюшқоқлик ва тайёргарлик билан ўтди. Конгресс Москвада, май ойида очиладиган «Бутун Россия мусулмонлари конгресси»да қатнашиш учун 12 кишилиқ қўмитага ва Туркистон мусулмонларининг талабларини ҳимоя қилиш, сайловларга тайёргарлик кўриш учун Туркистон мусулмонлари Марказий Шўросига Мустафо Чўқаев раис, мен бош котиб, Мунаввар Қори, Обиджон Маҳмуд, Маҳмудхўжа Беҳбудий, Убайдулла Хўжаев ва бошқалар аъзо бўлиб сайландик. Тошкент қўмитаси ҳам тузилди, унга Мунаввар Қори билан Садриддинхон раҳбарлик қилишди... Марказий Шўронинг органи сифатида «Кенгаш» номли газета чиқара бошладик. Бу газетадаги имзосиз чиққан бош мақолаларни мен ва Мунаввар Қори ёздик. Қа-

детларнинг Шчепкин бошчилигидаги «Муваққат Туркистон қўмитаси» бу ерда узоқ қолмай, Москвага кетди. Унинг мусулмон аъзолари Давлетшин билан Мақсудий илгарироқ жўнашган эди. Керенский ҳукумати томонидан янгидан тузилган «Муваққат Туркистон идора қилиш қўмитаси»га аъзо бўлган қозоқ муҳандиси Муҳаммадjon Тинишбоев биз билан ҳамма соҳада фикрлашиб олди...

Тошкентда унитаризм ва реакцияга қарши кураш.
Июннинг йигирманчисида очиладиган Бошқирдистон қурултойига қадар ярим ой Тошкентда ишладим. Бошқирд Марказий Шўроси ўлкани бошқариш ишини менга юклади. Аммо мухторият ҳаракати Туркистонда кучаймай туриб, на Бошқирдистон, на Қозоғистонда кенг ёйила олди. Бунда қозоқларнинг кадет фирқасидан бўлган Алихон Букайхон билан Мустафо Чўқаев иккиланишди. Ўзбеклардан самарқандлик муҳаррир Маҳмудхўжа Бехбудий, қўқонлик Ашурали билан Обиджон Маҳмудов бу ғояларни ҳаётга оширишга умидвор бўлган кишилар эди. Мен ва Бехбудий, тошкентлик ёш муҳаррир Толибжон, ёш ўзбек шоири Чўлпон, нўғайқўрғонлик татарлардан Тоҳир, Самарқанддан Ҳакимзода билан бир қанча шаҳарларга бориб, йиғилишлар ўтказдик, турли-туман жойларда бўлиб, Туркистон Марказий Шўросига одамларни жалб қилдик. Натижада мухторият фикрининг асл душмани саналган кадет партиясининг Тошкентдаги бошқармаси ўз таъсирини йўқота бошлади. Июнь ойи бошидан бошланган кураш натижасида мухторият ғоясининг таъсири ҳамма ерда кучая борди. Бу эса бизнинг Россия таъсисчилар мажлиси (Учредительное собрание)га вакиллар сайлашда бирдан-бир миллий дастур атрофида тўпланиб боришимизни кўрсатди. Туркистон Марказий Шўросини уюштириш масалаларини ҳам менга юкладилар, бунинг устига Шўро органи бўлган «Кенгаш» газетасига бош муҳаррир эдим. Қозоқлар Мустафо Чўқай билан Султонбек Хўжаев раҳбарлигида нашр этила бошланган «Бирлик байроғи» газетаси атрофида йиғилдилар. Нашриётни ташкил этиш осон бўлмади. Унга ёрдам қилувчи Мунаввар Қори томонидан тайёрланган ва туркча билган зиёлилар ҳали ёш эдилар... Қозонлик муҳаррир Абдулла Баттол мухторият фикрини ёқлади. У Тошкентга келиб, бир оз вақт Марказий Шўрода ишлади. Оренбургдаги «Вақт» газетаси муҳар-

рири Қабир апрелда, Туркистон конгресси ўтаётган пайтда келиб, мухториятга қарши курашди, аммо кейинчалик фикрини ўзгартириб, мухторият томонда бўлди ва Туркистонда қолди. Бизнинг илтимосимизга биноан Озарбайжондаги мусовот фирқаси бир-икки киши юборган эди. Улар анча фойдали иш қилдилар. Санжар Исфандиёр, Назир Туракул каби менга таниш ёшлар большевикларга яқинлашди, иккинчи тарафдан кучли бир «Уламо фирқаси» майдонга келди.. ва руслардан Самарқанднинг собиқ губернатори Ликшин бошчилигидаги монархистлар доирасига яқинлашди. Мунаввар Қорн, Бехбудий ва Бухоро жадидлари рус кадетларга ҳам, социалистларга ҳам қарши бўлдилар.

Губернатор, социал-демократ Наливкиннинг алданиши. Мен большевикларнинг ҳақиқий интилишлари нимадан иборат эканлигини ўшанда сездим. Уларнинг ҳамма жойда раҳбарий ўринларга эришувларининг, ишчи ташкилотларига суқилиб кириб олишларининг, мусулмонлар орасида ўз фойдаларига қараб ҳаракат қилишларининг маъноси тушунарли бўлди. Июннинг иккинчи ярмида Туркистон социал-демократик партиясининг конгресси бўлиб ўтди. Мансуровнинг таклифига мувофиқ мен бу конгресснинг баъзи йиғилишларида қатнашдим. Туркистон генерал-губернатори ўрнини олган Наливкиннинг бу партиянинг сўл қанотида бўлиши «Туркистанские ведомости» газетасида эълон қилган мақолаларидан сезилиб турарди. У «ерли пролетариат» ҳақида ҳам ёзди. Меншевикларнинг конгресси Давлат Думасининг социал-демократлар фракциясини табриклади. Ишчи-хизматчилар Советлари маркази номига табрик юборган большевик Тоболин бутун социал-демократларнинг, шу жумладан, большевикларнинг бирдамлигини ёқлаб нутқ сўзлади. Мансуров большевиклар билан бирга ишлаб бўлмаслигини, уларни социал-демократлар партиясидан чиқариш кераклигини тушунтирди. Шунга қарамасдан, конгресс большевиклар билан ҳамкорлик қилишни лозим топди.

Бу воқеадан кейин мен Наливкиннинг олдига бордим, сон жиҳатдан оз бўлган большевиклар ўз вақтида партия раҳбарлигидан чиқарилмаса, бошқариш улар қўлига ўтади, большевиклар билан ҳамкорлик эса бошқа партияларни биздан четлаштиришга ва охир оқибатда уларни йўқ қилишга олиб келади, дедим. У эса Тоболиннинг сўл оқимдаги бир социал-демократ

эканлигини, ундан қўрқмаслигини айтди. Мен яҳудийлар Бройдо ва Фиттерман социалистдан кўра кўпроқ сионист эканликларини, шу орада туркманларнинг Жунайидхон исми етакчиси идора қилаётган Хивада юз берган воқеаларни текшириш учун юборилаётган қўми-тага Бройдони сайлаш хато бўлишини сўзлаганимда, у узун соқолини силаб, индамай эшитиб турди. Мен билан хайрлашаётиб деди: «Ишонинг, мен билан шундай мавзулардаги самимий суҳбатларингизни қадрлайман ва ўзим учун фойдали ҳисоблайман»... Наливкин бари бир Бройдони Хивага юборди.

Ҳақиқий большевикларнинг асосий мақсадлари демократ Керенский ҳукуматини йиқитиш эди. Мен Наливкин Туркистондаги демократия оппортунистлар томонидан йўқ этилади, деган фикрга келдим. Ва шундай бўлиб ҳам чиқди. Октябрь ойида ҳокимият большевиклар қўлига ўтди. Наливкин ўзи ишонган Тоболин билан Қолесов тарафидан ўлдирилишидан қўрқиб, бир оз вақт бекиниб яшади, сўнг рус қабристонига хотинининг қабри устида тўппонча билан ўзини-ўзи отиб ўлдирди. Бу оппортунист-социалист ва совет губернаторининг фожияси бутун кишилик дунёси камолида аянчли бир воқеа эди. Кейинчалик ҳам кўп марталаб ишонч ҳосил қилдикки, большевиклар таъсирли ва обрўли арбобларни мақтаб, алдаб-сулдаб ўзлари томон оғдириб олар ва ўз сиёсий мақсадларида улардан фойдаланиб, кейин бошини ер эканлар.

Инқилобнинг дастлабки ойларидан гўзал хотиралар. Россиядаги биринчи инқилобнинг дастлабки ойлари жуда яхши бир замон бўлди. Бир-биримизга чин кўнгиладан ишониб, самимий ва жопажон дўстлар ортирдик.

Дўстона суҳбатларда сўзлаган фикрларим сал ўтмай ўртоқларим, маслакдошларим томонидан мақола ва шеърга солиниб, янгича ҳаётини давом эттирадиган бўлди. Шоир Чўлпон туркий халқ сайлов ҳуқуқларини химоя қилиш борасидаги курашимизни жуда чиройли бир манзумасида акс эттирди. Қозоқлардан ҳуқуқшунос Серикбой Акаев деган дўстим бор эди. У Сирдарёнинг қуйи оқимидаги қозоқ ва ўзбеклар аралаш яшайдиган ерлар Туркистоннинг маданий ва маъмурий марказига айланиши мумкинлигига ишонганди. Ҳозирги ўғизларнинг қадимий маданияти тўғрисида айтган фикрларимни «Бирлик туғи» номли қозоқ газетаси ме-

нинг розилигимга кўра, ўз мақоласи сифатида босиб чиқарди. Кейинроқ билдимки, мақоланинг Оқмачит—Перовский шаҳрида Қизил Ўрда номи билан Қозоғистон маркази ташкил этилишига муайян даражада алоқаси бўлган.

Қўқонда дўстим Ашурали Зоҳирий билан бирга «Юрт» номли бир журнал чиқара бошладик. Унда туркий миллатнинг маънавий (ички) маданияти мавзуларига бағишланган мақолалар эълои қилдим. Унинг таъсири қандай бўлганлигини 1920 йилда билдим. Бухоро Жумҳурияти инқилобий кўмитаси раиси бўлган Мирзо Абдуқодир Мухитдинов бу мақолани дўстлари билда ёддан айтиб берган. Қисқаси, ҳар бир ишим оқибатида хайрли бир натижа кўзга ташланиб турарди. Озод инсоннинг чин кўнгилдан қиладиган ишлари яхши мева беришини кўриш қувончли эди...

Дўстим Убайдулла Хўжа ҳуқуқшунос сифатида менга: «Балки, сайлов тартибида сайланувчининг кўчмас мулк бўлиши шарт қилиб қўйилар, бир мулк олгин», деб маслаҳат берди. Унга қулоқ солиб, Тошкентнинг Оҳангарон дарёси бўйидаги Овоқ деган жойнинг юқори томонидаги қорли Чотқол тоғлари кўриниб турадиган мавзёдан боғли ҳовли сотиб олдим. 1917 йили олган уйимни бориб кўришга фурсатим бўлмади, ammo 1922 йилда босмачилик ҳаракатига қўшилганимдан кейин Бошқирдистондан келган йигитлар ойлаб шу ерда яшадилар, атрофи жуда гўзал, бу мевали ва хушхаво боғда мен ҳам бир печа кун дам олиб келдим.

Муниципалитет сайловларига номзодлар рўйхати тузиб чиқилди, мени Тошкент шаҳар идораси аъзолигига номзод қилиб кўрсатишди. Кадетлар йўлбошчиси профессор Маллетский археология билан қизиққан бир киши эди, сиёсий жабҳада бир-биримизга қарама-қарши, ҳатто душман саналсак ҳам, шахсий муносабатимиз яхши эди. Кўпинча аския қилишиб сўзлашардик. Йиғилишлардан бирида ўзбек аёлининг сиёсий тарғибот олиб боришини кузатдик. Мен унга: «Қаранг, инқилобнинг бешинчигина ойн, сиз сайловда қатнашиши билан маданиятни емиради, деб ўйлаган ўзбек аёли мана энди майдонга чиқиб, муниципалитетгагина эмас, Россия таъсис мажлисига ҳам сизни эмас, мени сайлаяжак», дедим. «Кўрамиз», деди у. Қулишдик. Бу ин-

қилоб ойларининг ҳар куни ўтган даврнинг йилларига баробар бўлди...

Оренбургда биринчи бошқирд қурултойи. Июлнинг йигирма бирида Бошқирдистон I қурултойида қатнашиш учун Оренбургга келдим. Етиб келганимда қурултой очилган экан. Мен Бошқирдистон Марказий Шўроси ташкилий бўлимининг мудирин қилиб тайинланган бўлсам-да, Тошкентдалигим учун қурултойни тўплаш ишига ўзим раҳбарлик қила олмадим. Аммо Туркистон Миллий Шўроси билан Бошқирдистон Марказий Шўросининг иш регламентларини мен ёзиб берганим, ҳар икки Шўрода идора аъзолари яқин дўстларим бўлганлиги учун ўзим йўқлигимда ҳам ишлар жуда яхши ташкил қилинган эди...

Қозоқларнинг биринчи қурултойи ҳам бизники билан бир вақтда, Оренбургда чақирилишига қарор қилинганди. Улар ҳам 20—25 июлда йиғилишди. Икки қурултой бир-бирини табриклади, қабул қилган қарорлари ҳам бир-бирларига яқин келарди. Туркистон қурултойидагидек, куни тартибидаги «Давлат идораси» ва «Ер масалалари»да маърузачи мен бўлдим. Бошқирдистоннинг шарқ ва жануби-шарқ тарафларида яшовчи аҳолиси мухторият йўлига кирган кўп сонли турк уруғлари билан бирлашиб, мухторият қозониши учун курашишга қарор қилади, деган сўзларимни йиғилганлар фикр бирлиги шарти билан олқишлаб қабул этишди. Мен Тошкентда ишлаганим сабабли Шўро раислигини ўз зиммамга олиб, ташкилий ишлар билан машғул бўлмоқчи эдим...

Қозоғистон йўлбошчиси Алихон Бўкайхон Тўрғай вилоятининг волийси бўлди, у халқ кадет фирқасидан ажралмаган эди... Бошқирд қурултойи бизга мухторият учун курашаётган Озарбайжон ва Украина каби миллатлар билан алоқа қилишга ҳуқуқ берди. Мени, университетнинг Усмон Қиятов исмли талабасини ва Элдорхон Мутинов исмли бир зиёлини подшо замонидан йиғилиб келган бошқирд капитални, Оренбургдаги бошқа аскарлий биноларни, боғ ва хиёбонларни, карвонсаройларни қайтариб олиш масалалари бўйича Керенский ҳукумати билан учрашиб, наслдан-наслга ўтиб келаётган бу даъволарни ҳал қилиш учун Петербургга юбордилар...

Тошкентда муниципалитет мажлисидаги баҳолар. Убайдулла Хўжаев раислик қилган иккинчи Умум Тур-

кистон қурултойининг раҳбарлигига ИКОММУС¹даги маслаҳатлашувлар, Давлат Шўроси, Уфа конгресси ва қозоқларнинг қурултойи ҳақида маълумот бердим. Шу вақтда Таъсис мажлисига помзодлар кўрсатилди. Менга ҳам бир жойни тавсия этишди. Бошқирдистондан сайланганимга ишониб, Туркистондан сайланишдан бош тортдим. Сайловларга тайёргарлик ишларини олиб бориш учун мусулмон бойларидан иона йиғишга қарор қилинди. Июнда сайлов қонуни масаласида кадетлар дилини оғритиб қўймай, деб Ўлка шўроси (Краевое совещание) мажлисига келмай қолгани учун Мустафо Чўқайдан хафа бўлган эдим. Икковимиз Андижонга бориб, Миркомил исмли миллионердан иона сўрадик. Бизни жуда совуқ кутиб олди. У юз лира узатгач, «Ўзингизга бўлсин, тиланчиларга хайрия қилиб берарсиз», дедик. Мен аччиқланиб: «Ҳали большевиклар келганида пулингизнинг ҳаммасини берарсиз», дедим. Большевикларнинг кимлигини, бутун мол-мулкни мусодара қилиш қандай бўлишини билмаганлигидан бу гапнинг маъносини тушунмади. Икки ойдан кейин Тошкентни босиб олган Советлар бойларнинг хазиналаридаги пулларини мусодара қилгач, шу Миркомил «Мусулмон шўроси қаерда экан?» деб одам юборди. Тошкент ва Асака бекатларидаги вагонга юкланган пахталаримни қутқариб берсалар, молимининг юздан ўини уларга берар эдим, деб хабар қилди. Убайдулла хабарчига: юзнинг юзи ҳам ўзига бўлсин, деб жавоб берди. Биз Мустафо билан Самарқандга бордик, у ерда ҳам хайрли хизматларни учратмадик. Катта бойларга қараганда ўртаҳол савдогарлардан кўпроқ пул йиғилди. Потеляхов номли бир жуҳуд миллионери ҳам анча пул берди.

Наливкин ва Коровиченко билан музокараларимиз. Иш бошида ҳали ҳам Наливкин турарди. Кўришдик. У менга, уламолар бошқа ерларга қараганда Тошкентда кўп овоз олади, деган фикрингиз тўғри чиқди, лекин улар сизнинг Тошкентда ишчанлик кўрсатишингизга имкон бермаяжак, деди. Мен эса унга Таъсис мажлисидан сўнг Ўлка Думаси (яъни, Туркистон парламенти) тузилгач, сайловларни янгилаб, Тошкент муниципалитетини тарқатиб юборинглар, дедим. На-

¹ Русия Мусулмон Шўролари ижроия комитети — Испол. комитет мусульман.

ливкин Тошкент Шўросининг таъсирида эди. Уларга гапирмасликка ҳаракат қилди. Мен унга демократиянинг душмани бир уламо эмас, нуқул ўз фойдаларига ҳаракат қиладиган большевикларни Советлардан четлаштиришга ҳаракат қилсаларингиз яхши иш бўларди, дедим. Масалани кейинроқ Туркистон мусулмон Марказий Шўросига тушунтирдим. Шўро Керенскийга, шаҳар Совети билан ишчилар ташкилотини уламоларга таяниб, диктатура ўрнатишни хоҳлайди, бунини рўёбга чиқармаслик учун аскар юбориш зарур, деб телеграмма берди. Керенский телеграммани олгач, генерал (балки полковникдир) Коровиченкони Оренбургдан Тошкентга юборди.

Советлар уни бу ерга йўлатмаслик учун барча чораларни кўрдилар. Шунга қарамадан, бу генерал 25 сентябрда аскарлари билан Тошкентга келган эди. Келиши ҳамона мурасасизлик бошланди. Сўнгра, муҳожирликда учрашган вақтимизда, Керенский менинг Наливкин ҳақидаги фикрларим тўғри бўлиб чиққанлигини, шу одам туфайли Туркистон большевиклар қўлига ўтиб кетганлигини айтди. Агар Тошкентдаги мусулмон Шўроси Наливкинни вазифасидан бўшатиш тўғрисида телеграмма юборганида эди, бунини Керенский тушуниб, ишни бажарган бўларди. Амалда хато фақат Наливкиндагина эмас, бизда ҳам бўлди. Миллий аскар ташкил этмасдан туриб, миллий давлат тузиб бўлмаслигини тушунганимдан мени бу аҳвол ачинтирарди...

Оренбургдаги ташкилотчилик ишларимиз. Оренбургга етиб келиб-келмасданоқ давлат тузилиши билан шуғулландик. Бу иш билан ҳукумат раиси адвокат Юнус Бикбавов ва профессор Қулаев машғул бўлди. 1917 йилнинг декабрида Учинчи Умум Бошқирдистон қурултойи йигирма икки кишилик кичик Шўро (парламент) сайлаганди. Уларни Оренбургга йиғдик. Улар юридик ишлар билан шуғулланиб, қишлоқ хўжалиги ва ўрмончилик идоралари масалаларига оид қонунлар қабул қилдилар. Мен ички ва ҳарбий ишлар билан шуғулландим...

Қўқонда тузилиб, февраль ойида (1918 йилда) Советлар томонидан тарқатиб юборилган Туркистон миллий ҳукумати аъзоларидан Убайдулла Хўжаев, шоир Абдулҳамид Сулаймон (Чўлпон), кейинроқ Бухоронинг ҳарбий позирини бўлган Абдулҳамид Орипов, Тошкент зиёлиларидан Мирмуҳсин, Хива ва Бухоро

дан келган айрим кишилар биз тарафда эди. Абдулхамид Орипов чет эл ишлари билан шуғулланди. Шоир Абдулхамид Сулаймон меннинг саркотибим бўлиб ишлади...

Миллий шоирларимиз Сайитғарай Миғоз, Шайхзода Бабич, ўзбек шоири Абдулхамид Сулаймон, қozoқларнинг ёш муҳаррири Беримжон ва бир зиёли қozoқ қизи бу ерларда яширин бўлимлар тузиб, Оренбургдаги марказ учун жуда қимматли маълумотлар тўплаб бериб турдилар. Бўкай Урда билан Уральск ва Гурьев орасида алоқа ўрнатган зиёли қozoқ қизи ёрдамида Бухоро ва Хивадаги аҳволдан ҳам хабар топдик... Туркиянинг асир тушган зобити Умарбек билан бухоролик Абдулхамид Орипов ва тағин бир кишини уч томонга: Тошкентга ва Фарғона босмачиларига, Алаш Урдага, Бухорога юбориб, алоқани таъминладик.

Бухоро ва Хива билан алоқалар. Июлнинг охирларида бир воқеа бўлди. Кейинроқ, 1920 йилдаги Бухоро инқилобидан сўнг у ердаги инқилобий ҳукумат Марказий Шўросининг бўлғуси раиси Усмонхўжа билан шу ҳукуматнинг марказий қўмитасига бўлғуси раис Файзулла Хўжа Туркистондан Москвага бораётганда Дутовнинг шахсий хавфсизлигини таъминловчи зобитлар тарафидан қўлга олиниб, большевик агенти сифатида айбланиб, Оренбург қамоқхонасига ташланганлар. Улар Дутов ҳукуматига: «Валидов бизни яхши билди», деб хабар қилишган. Дутов ҳукумати бир оз вақт ўтгач, бу аҳволни менга билдирди. Мен уларни қамоқдан чиқариб, карвонсаройга жойлаштирдим. Илгаридан Москвада савдо манзилларига эга бўлган бу икки киши бош савдогар ва Бухоронинг янги раҳномаларидан ҳисобланар эдилар. Улардан ҳам Бухородаги аҳвол ҳақида тўлиқ маълумот олдик. Икковлари Москвага етиб олиш умиди билан қизиллардан қутқарилган Қозонга бордилар. Бу икки киши билан суҳбатимизнинг натижаси ўлароқ мен ўз қишлоғимга яқин Сайрондан Абдулла Илёсов билан тағин икки кишини Бухорога, амир ҳукўматига вакил қилиб юбормоқчи бўлдим. Бухоро амирига Орол кўли (Қазали) билан Оқмачит (Перовский) орасидаги темир йўл бекатларини аскар билан таъминлашни тавсия қилдик, керак бўлса, Оқтепа томонга зобитлар юборишга рози бўлдик. Амир бизнинг вакилларни ўзи қабул қилмай, бош вазирига топширган. Москвага ким ҳоким қилиб та-

йинланса, шуни Россиянинг қонуний ҳукумати деб та-нишини, Россия билан аввалги аҳднолариди содиқ қолишини, қўзғалиш ҳаракатларида қатнашмаслигини айтган. Абдулла Илёсов вазифасини жуда яхши ба-жариб, айланиб қайтди. Бухоро амири ўзининг сиёсий чекланганлигини ўзи кўрсатди. Шу вақтларда Маҳмуд-хўжа Бехбудийга ёзган бир хатимда, амирнинг чеклан-ган одам эканлигига ишора қилиб, бир форсча шеърни ёзиб юбордим. Унинг маъноси шундай: «Тақдирга тан бериб юрган бу одамлар нўхтаси йўқ хўкиз билан эшакка ўхшайдир. Эшакни ишлатган одам ўлиб кетди, фақат бу эшаклар эшакликлари ва жаҳолатлари боис ҳамон юкларини кўтариб юрадилар»...

СОВЕТЛАР БИЛАН УН БЕШ ОЙ БИРГА ИШЛАШ (1919—1920)

Советлар билан тинчлик ўрнагиш қарорлари ва урушнинг давоми. Қозоғистон вакиллари билан мах-фий ўтиришларимизда Советлар билан аҳдлашув ҳа-қида батафсил гаплашиб, бир фикрга келдик. Орен-бург қизиллар қўлига ўтган тақдирда ҳам қозоқ ҳуку-матининг вакиллари шаҳарда қолиб, биз билан бирга Москвага боришлари керак, деб аҳдлашдик. Алаш Ўр-дага Юрматн кантони (тумани) раиси Абдулла Илё-совни юбордик. Туркистон ташкилотларига хабарни етказиш учун Абдулхамид Ориповни яширин вакил қилиб, Тошкентга жўнатдик. Бу одам кейинчалик Бу-хоро ҳукуматининг ҳарбий нозирни бўлди. 15 декабрда ҳукумат аъзоси Муллажон Холиқов билан Хайриддин Саидовни расмий ҳужжат билан Советларнинг Уфа шаҳридаги қўмитасига юбордик. Совет ҳарбий комис-сияси бизнинг вакиллар билан сўзлашишга ҳеч шошил-мади. 1 январда Уфа Совети билан гаплашишга Мулла-жон Холиқов тавсия этган (менинг имзом қўйилган ке-лишиш шартлари сўнгги йилларда совет матбуотида босилиб чиқди) бу шартлар Бошқирдистон «ички ҳам-да иқтисодий ишларда тамомила мустақил, бошқирд қўшиқлари совет қўмондонлигига бўйсунди, лекин бу-тун ички ҳаётини ўзлари белгилайдилар. Жумҳуриятда коммунизм қуриш шарт эмас» деган мазмунда эди. Уфа Совети раиси мутаассиб коммунист Эльцин бу шартларни қабул қилмади. Бошқирд армиясидан қўр-

қув Ленин ва Сталинни Битимнинг юқорида айтиб ўтилган шартларига имзо чекиш тўғрисида телефон орқали буйруқ беришга мажбур қилди. Уларнинг талабларига кўра, бошқирд кўшинлари мажбурий тартибда оқларга қарши урушда қатнашмоқлари лозим эди.

23 январда Советларнинг иттифоқчилар сифатида эътироф этилганлиги муносабати билан мен 11 февралда кўшинларнинг юқори амалдорлари орасида Бошқирдистон ҳукумати номидан махфий буйруқ тарқатдим... Унда, жумладан, шундай сўзлар бор эди: «Иттифоқчилар Советларга қарши ҳарбий ҳаракатларни тўхтатадилар. Бундан буён оқлар бизга пул ҳам, қурол-яроғ ҳам бермайдилар. Бу шаронгда ҳар ким ўз ихтиёрига кўра иш кўриши керак... Шу муносабат билан Бошқирдистон ҳукумати унинг раисининг ўринбосари доктор Қулаевни, Абурашит Бикбавов, Хайриддин Сантов, Қарлуганов ва Муллажон Холлиқовни Советларнинг 5-армиясига унинг қўмондонлиги билан сулҳ тузиш учун юборди».

Музокаралар 22 ноябрдаёқ бошланиб кетганлигига қарамасдан, бошқирд кўшинлари сафидаги қатъий иттизом ва ҳукумат аъзолари сафидаги яқдиллик туфайли бизнинг обрўмизга путур етказадиган бирорта ҳужжат оқ казаклар ва чехословаклар қўлига тушмади...

22 ноябрдан 18 февралга қадар, уч ой давомида оғир жанглар давом этиб, қизиллар катта талафотлар кўрдилар. Бу жангларда менинг ўзим ҳам иштирок этдим. 15 декабрда биз ўз штабимизни Ермолаевкадан Кананикольск заводи атрофига кўчириб, у ерда то қизиллар томонига ўтилгунингача туриб қолдик. Қизил масжид яқинидаги Йўлдибой овулига бўлган тунги ҳужумда қизилларнинг отлиқ аскарлар полки тўлиқ яқсон қилинди. Битта-ярим омон қолганлари ҳам қорда ички кийимда, ялангоёқ қочиб қолдилар. Мен Ермоловка, Солиҳ ва Макар овуллари атрофида бўлган жангларда қатнашдим. Ишимбойда қизилларга ҳужум қилган Муса Муртазиннинг отлиқ аскарлар биринчи полкига борганимда Солиҳ овули яқинида ўнг оёғим ва чап қўлимдан енгил ярадор бўлдим, бироқ эгардан тушмадим. Бизникилар пистирмадан ўт очувчи қизилларни дарҳол қидириб топиб, шу заҳотнەқ тор-мор қилиб ташлардилар.

Покровский (1918 йилнинг 10—12 декабри) ва Ах-

мар қишлоғи теварагида (1919 йилнинг 15 январин) қаттиқ жанг бўлди ва ҳар икки жангда ҳам биз енгдик. Лекин Оренбургдан ҳам, чехлардан ҳам қурол-ярроғ тамомила олиб бўлмаганлигидан жуда оғир аҳволда қолдик. Уша вақтда биз Оренбург билан Уфа орасидаги жанг майдонини ушлаб турардик...

24 январда жонажон овулимда бўлдим. Қариялар, отам ва онам қизиллар қўлида қолишга мажбур эдилар. Мен болалигимдан ибодат қиладиган масжидга кирдим-у, кўз ёшимни тия олмадим. Бир неча соатдан кейин бу ерга қизиллар бостириб киришади ва, албатта, масжидни булғашади. Овулимни, эҳтимол, бундан кейин ҳеч қачон кўра олмасман...

Уша урушлар давом этган 1919 йилнинг февраль бошида Қолғана қишлоғида турганимда Қозоғистондан ҳозир исмлари эсимда қолмаган икки вакил келди. Уларнинг бири шоир Мағжон бўлган чамамда. Чунки, аввалроқ ҳам келган эди. У «Урол» номли асарида бошқирдларнинг рус босқинчиларига қарши курашини тасвирлаганди. Тўрғайдан Аҳмад Бойтурсуновдан хат олиб келган бу икки киши Советлар томонига ўтиш ҳақида аввал қабул қилинган қарорни ҳаётда амалга ошириш тўғрисида сўзлади. Уларнинг фикрича, бу сафар фақат Фарбий Қозоғистон ҳукуматининг Советлар томонига ўтиши ҳақида гап бўлиши керак. Шарқий Қозоғистон Қолчак генерали Беловга бўйсунушга мажбур. Мен Аҳмад Бўкайхонга хабар ёздим. Мазмунини ўзим ҳам эсимдан чиқарган бу хатлар кейинчалик Алаш Урда архиви билан бирга Советлар қўлига тушиб, босилиб чиқди. Мен қуйидагиларни ёзган эканман: «Шу кунларда Советлар томонига ўтишга тайёрланаётирмиз. Бакиллар юбориб, талабларимизга жавоблар кутамиз. Фақат шунин биллиб қўйишларингиз керакки, Советлар томонига ўтиш фақат бир иложсиз мажбурият оқиба-тидир. Қолчак бизга нисбатан ҳозир душман бўлгандан кейин бундан ўзга чора йўқ. Миллий даъволар борасида қабул этилган қарорларда Алаш Урда ҳукумати билан келишилган шартномаларимизга содиқ қоламиз. Узингиз биласизки, Советлар билан сулҳ тузилган ҳолда ҳам уларга тўла ишонч йўқ. Сўзларига қаттиқ суяниб бўлмайди. Балки бир куни келиб, улардан ажралиб, курашни янгидан давом эттириш керак бўлар». Шу равишда Советлар томонига ўтишда Қозоғистон билан ҳамкорлик бир тартибга солинди.

Шоир Мағжон шеърда қуйидаги мазмундаги сатрлар бор эди:

«Узун Урол— Кун билан Тун Чек ораси,
Бир ёғи Кун, бир ёғи Тун боласи...
Бу ёғи Туркнинг сариқ даласи,
Урол тоғи — ота макон ерларига,
Оталарим муқаддас гўрларига,
Оғзи тукли чет эллар эга бўлиб,
Кўрсатиб тур қизимни эрларига
Ота бўлиб бизни ўстирган ҳайрон Урол
Бўйини бур Тунга омон бермай,
Кўшилишиб ботир турк болалари
Топтатма, йўлини кесиб тизгинла, Урол!...»

Биз Советларга қўшилишдан бурунроқ ўзимизда сиёсий ташкилот тузиш учун коммунистлар партиясидан алоҳида бўлган социалистик партия ташкил қилиш масаласини ҳал этиш билан шуғулландик. Назария билан аввало Илёс Алкин шуғулланди. Мақсадимиз «Эрк» социалистик партиясини тузиш эди. Бу ҳақда қозоқ йўлбошчиларига билдирдик. Иқтисодий ва ижтимоий жиҳатдан социалистик бўлмаган «Алаш Урда» ўрнига қозоқ социалистик партиясини тузишни таклиф этдик. Дастуримиз тайёр эди. Унинг бир нусхасини қозоқларга бердик. Кейинроқ (1926 йилда) бу дастур Прагада босилиб чиқди.

Мен ёзган қисқача лойиҳа қабул қилинди... Биз бу партия дастури масалаларни билан машғул бўлган вақтда воқеалар ўз-ўзидан жадаллашиб кетди. Қазаклар 21 январда Оренбургдан чекинишди. Орск ҳам қизиллар қўлига ўтди. Биз ҳар томонлама қуршовда қолдик... Мен полк бошлиғи мингбоши Тағанга полкни тарқатиб, аскарларни қишлоқларга жўнатишга буйруқ бердим.

Совет фронтига ўтиш. Қизилларнинг сиёсати ва дастурини халқимиз яхши биларди, бунинг устига биз уларга қарши курашаётган эдик. Шу билан қўшинларни ва ҳукумат аъзоларини дарҳол Советлар томонга ўтишга ишонтирриш осон иш эмасди. Ўйланган режани ниҳоятда тез рўёбга чиқариш, бундан ташқари қабул қилган қароримизни бир куннинг ўзида ҳам қўшинларга эълон қилишимиз, ҳам Советлар томонга ўтишни амалга оширишимиз лозим эди...

Қизиллар билан ҳарбий тўқнашувлар тўхтади. Делегатлар яна Уфага отландилар ва яна ҳеч бир сама-

расиз. У ердаги музокаралар чўзилиб кетаётганлигининг сабаби бизга кейинроқ маълум бўлди. Ленин билан Сталин ўзларининг Шарқдаги сиёсий манфаатларидан келиб чиқиб, бизнинг қизиллар томонига ўтишимизни ижобий баҳоладилар ва бу масалада Бешинчи Қизил армия қўмондонлигига ва Уфа губерния қўмитасига буйруқ бердилар. Бироқ Бешинчи армиянинг бошқирд қўшинларига инсбатан эҳтиёткорлиги ҳамда Уфа губернияси совет ва партия раҳбарларининг мутаассибликлари оқибатида Ленин ва Сталиннинг буйруқлари бажарилмаётган эди. Миллий мустақиллигининг ҳар қандай шаклига қарши бўлган ва эндиликда ҳеч бир шартсиз қўшинларимизни қуролсизлантириш ва Бошқирдистон ҳукумати раҳбарларини жазолаш талабини илгари сураётган татар коммунисти Шамигуловнинг тарафдорлари ҳам ишни пайсалга солаётган эдилар. Бу воқеаларга доир ҳужжатлар совет матбуотида босилиб чиққан. Сталин асарлари тўпламида унинг 1923 йилда Компартия съездида Шамигуловнинг «Нима учун Валидов бир зарба билан йўқ қилинмади?» деган саволига жавоби мавжуд.

Уфада чўзилиб кетган музокараларни тезроқ якунлаш мақсадида РКП(б) Марказий қўмитаси Москвадан машҳур коммунист Мирсаит Султонғалиевни йўлади.

Султонғалиевнинг Ғалимян Алимов (у ҳам Султонғалиев сингари миллий ғоя тарафдори эди) орқали бизга етказилган маслаҳати қуйидагича бўлди: «Музокаралар якунланганига қадар Советлар томонига ўтмай турсинлар, шошилмасинлар. Бошқа кутишга имкон бўлмай қолган тақдирда Бешинчи армия қўмондонлиги тасарруфига эмас, штаби Оренбургда жойлашган Биринчи армия ихтиёрига борсинлар». Афтидан, Марказий Қўмитада Султонғалиевнинг бу дўстона маслаҳатидан хабар топишган.

Маълумки, 1937 йилда отилиши олдидан берилган: «Сен Закий Валидний билан боғлиқ бўлганмидинг?» деган саволга у: «Ҳа, бўлганман»,— деб жавоб берган.

11 февралда Кананикольскда ҳукумат ва қўшин командирларининг иккинчи шошилиш кенгаши бўлди. Унда ўзаро жангга тортилган тарафлар бўлмиш қизиллар, оқлар, большевиклар, Деникин, Колчақ, Дутов, Украина ва Кавказ вакилларининг Истанбул вилоятидаги Принс оролида бўлиб ўтган музокаралари ва ях-

лит Россия тўғрисида музокара олиб бориш хусусида улар қабул қилган (23 январь) тарихий баённома муносабати билан бизнинг аҳволимиз муҳокама қилинди. Кенгашда, шунингдек, адмирал Колчакнинг бизга душманлик муносабати, бизнинг мустақиллигимизга ва миллий қўшинларимизга тажовуз қилмасликларига ишонтириб ваъда бераётган Советларнинг таклифларини қабул қилиш мақсадга мувофиқ эканлиги тўғрисида гап кетди. Утиш вақти 18 февраль эрталаб соат ўнга белгиланди...

Февраль куни эрталаб фронт чизигини кесиб ўтиш бирдан-бир йўл эканлигига аскарларни ишонтирмасдан туриб, у ерга бирорта ҳарбий қисмини юбориб бўлмасди, акс ҳолда бу оловга ўзини уришга, ўлимга боришга берилган буйруқни англатарди. Содиқ ёрдамчим Аҳметян, икки нафар унтер-офицер ва бир неча қўриқчи жангчилар билан биз эрталабки соат ўнда Биринчи совет армиясининг фронт чизигига яқинлашдик ва бу тўғрида полк командирига хабар бердик...

Мен икки от қўшилган чанада ўтириб, қўшинлар ҳаракатини кузатдим, яна минадиган иккита отим ён томонда боғлиқ эди. Аскарларни қарши оларканман, кўз ёшларимни зўрға тутиб турардим. Аскарларнинг кўплари йиғлашаётган эди. Утиш якунлангач, ...Аҳметян елкасига ястаниб, уввос солиб йиғлаб юбордим. Умрим бино бўлиб бундай йиғламагандим. Биз озодлик ва демократия идеалларини қурбон қилган эдик, уларни Тоболдинлар, Қолесовлар қўлига топширгандик, шунчалик жаҳду-жадал билан қарши курашган душманларимиз олдида бош эгиб, биздан қандай фойдаланишларини билмасдан туриб, эзгу орзу умидларимизни улар оёғи остига ташлаган эдик. Халқимизнинг қоронғи келажаги манзарасини тасаввур қила олардим. Қўшинларни фожиа тақдир кутаётганлиги очиқ-ойдин кўриниб турганди. Большевикларнинг шарқ халқларига нисбатан сиёсати манфаатларидан келиб чиққан ҳолда ҳаётимиз сақлаб қолганига қандайдир ишончим бор эди. Бироқ миллатнинг эркин ҳаёт кечиришга ўтишининг демократик йўлидан ихтиёрий равишда воз кечиш мен учун ўзини-ўзи ўлдириш билан баравар эди...

Миллий шонримиз Шайхзода Бабиц ҳам ўша пайтда техник қисм таркибида бўлган. У ўз шеърларида қўшинларимиз қисматини башорат қилиб, бу воқеа бошқирд халқи тарихида энг катта фожиа бўлажак,

деган эди. Шейрниги фикрича, фронтларнинг ўзгариши билан боғлиқ шу йирик воқеа бошида Закий Валидий турмаганида, бошқирд аскарларининг барчаси ўз жонларига ўзлари қасд қилган бўлардилар. Мен бу шеърларни беш ой ўтгач, Шайхзода Бабиц ва унинг сафдошлари қўшни архивини ташиб ўтаётганларида қизиллар томонидан ушланиб, азобларга дучор этилгандан кейингина ўқишга муваффақ бўлдим. Шайхзода, қизиллар қўлига ўтмасиданоқ улар қўлидан ўлишини сезганлиги тўғрисида ёзган эди. Шайхзода ўртоғидан менга шеър билан бирга шашқатор кўз ёшлари билан ёзган видолашув мактубини топширишни илтимос қилган. Бу шеърларда у қизиллардан нафратланишдан ҳам кўра фронтимизни ўзгартиришга мажбур қилган Колчак ва Дутовга лаънатлар ёғдиради.

Москва сафари. Москвада бизни «Метрополь» меҳмонхонасига жойлаштиришди. Дастлаб мен Сталин ва Троцкий билан учрашдим. Сталин 1919 йил 2 мартда «Правда» газетасида бизнинг Советлар томонига ўтишимиз муносабати билан «Бизнинг Шарқдаги вазифаларимиз» номли мақоласини эълон қилди. Муаллифнинг сўзларига қараганда, татарлар, бошқирд, қирғиз, ўзбек, туркман, тожиклар ва 30 миллионлик оммани ташкил қилувчи, ўрта аср маданиятини ташувчи бошқа халқларнинг Советлар томонига ўтиши муносабати билан у бутун ислом дунёси ва Шарқ муаммоларини назарда тутган... Биз Москвада мавқеимиз анча мустақкам эканлигини англадик. Буни Сталиннинг ўзи ҳам Миллий ишлар комиссарлигида бўлган учрашувда жуда батафсил тушунтирди. У менга ниҳоятда ишонувчи, мени шунчаки янглишиб вақтинча оқлар тўдасига қўшилиб қолган инқилобчи деб билиши тўғрисида сўз юритди. Агар 1918 йилда у Москвага чақирган пайтида келганимда нур устига аъло нур бўлажагинга мени ишонтиришга ҳаракат қилди...

Сталинда ўзи билан ёнма-ён ишлаётган татарлар ва кавказликлар билан ҳазиллашиб сўзлашиш одати бор эди. Менга эса гуржилар ва арманларга хос хушомад қилиб гапирарди. Шу маънода унинг «Халқ комиссари ёнида Шарқнинг бир ҳурматли вакили билан» деган жумласи менда нохуш таассурот қолдирган. Хулласи калом, Сталин мен билан эътиمودли муносабат ўрнатишга ва бундан ўз манфаатида фойдаланишга ҳаракат қиларди. Шу масалани дўстим Бойтурсунга ту-

шунтирарканман, «Бу Қолчак фронтини тор-мор қилиш мақсадидагина эмас, балки қандайдир узоққа йўналтирилган бошқа мақсадлар учун ҳам қилинмоқда», дегандим...

Ленин менга юзланиб, Туркистон ва Ҳиндистон масаласида қайдлари борлиги тўғрисида гапириб, шу қайдлар билан танишиб чиқишимни илтимос қиларкан, кейинроқ шу масалада махсус чақиражагини қўшиб қўйди...

«...Биз ҳанузгача ўз муллалари таъсири остида бўлиб келаётган қирғиз, ўзбек, тожик, туркман халқларига нисбатан нималар қилишимиз мумкин? Шу халқлар олдига келиб: «Биз Сизнинг эзувчиларингизни улоқтириб ташлаймиз»,— дея оламизми. Биз бундай қилолмаймиз, чунки улар батамом ўз муллаларига итоатдадилар. Бу ерда мазкур миллатнинг камол топишини, пролетариатнинг буржуа унсурларидан табақаланишини кутиш керак, бу муқаррардир...»

Лениннинг бу сўзларидан аёнки, у ва сафдошлари биз билан битимни муваққат ҳисоблайдилар. Унинг сўзларидан тушундикки, уларнинг бизга нисбатан ўртоқларча муносабати ҳам омонат. Ўзбек муллалари ва фин капиталистлари сингари келажакда бизни ҳам бир четга суриб ташлайдилар, ҳокимиятни эса ўзлари ундириб ўстирадиган коммунистик партия қўлига берадилар. Биз уларнинг ниятларини биллиб олганлигимизни дўстларимизга ҳам, душманларимизга ҳам айтиб ўтирмадик.

23 мартда совет расмий газеталари Бошқирдистон мухторияти эълон қилинганлигини хабар беришди. Эришилган битимга биноан мустақил бошқирд қўшини тўртта пиеда ва учта отлич аскарлар полки қизиллар бош қўмондонига бўйсунарди, бу 16 та бандда, иқтисодиётга раҳбарлик 4 та бандда қайд этилганди. Битимга Ленин, Сталин, Владимирский, Енукидзе, доктор Кулаев, мен, Биқбаев ва Абдулла Адигамов имзо қўйдик. Битим лойиҳасини ишлаб чиқиш жараёнида мен жаҳон уруши давомида Россиянинг ғарбий губернияларидан Бошқирдистонга кўчирилганлар сайловда овоз бериш ҳуқуқига эга бўлмасликлари кераклигига доир бандни киритдим. Ленин ва Сталин бу бандга қарши чиқдилар. Сталин мен билан яккама-якка суҳбатда конституция даражасидаги мақомга эга бўлган битимга бундай бандни киритиш мақсадга мувофиқ эмаслиги-

га ишонтиришга ҳаракат қилди. «Уларни йўқ қилинг, шу билан иш тамом-вассалом»,— деди у. Бу сўзларни айтганида мен сапчиб тушдим. Тушундимки, Сталин — хавфли ифвогар.

«Иосиф Виссарионович, у кишиларни ўлдириш у ёқда турсин, ҳатто бурунлари қонатиладиган бўлса, Уфа ва Оренбург Элъцинлари: «Бошқирдлар христианларни қириб ташляаптилар», деб дод-вой кўтарадилар,— деб жавоб қилдим мен.— Бу кўчирилганларга умуман тегиб бўлмайди. Ва биз уларга тегмаймиз. Бироқ Битимнинг бир моддасида улар сайлаш ҳуқуқидан маҳрум этиладилар, деб ёзиб қўйиш керак, чунки бизнинг республикамизда кўчирилганлар ҳуқуқида яшамокдалар, зеро бу 10 минг онла овоз беришда биз учун салбий яқун келтириб чиқариши мумкин».

Бироқ Сталин эшитишни ҳам хоҳламади. Бундай банднинг нақадар муҳим эканлигини ҳатто менинг маслакдошларим ҳам тушунмадилар. «Нимага сен майдачуйда нарсалар устида баҳслашаверасан»,— дейишди улар. Битим эълон қилинган, Сталин бошқирдлар гўё Бошқирдистонга кўчирилган руслар ва полякларни овоз бериш ҳуқуқидан маҳрум қилмоқчи бўлдилар, бироқ Совет ҳукумати улар ҳимоясига турди, деб баёнот берди. Бу сўзлар билангина кифояланиб қолмасдан, бир йил ўтган, уларга махфий равишда қурол тарқатди...

Бошқирдларнинг қуролсизлантирилиши русларга бошқирд овулларини талашга йўл очиб берди...

Қолчакка қарши кураш олиб бораётган отлик аскарлар Биринчи полки қалбларни вайрон қилувчи бундай хабарни эшитиши биланоқ ҳеч иккиланмасдан Қолчак томонга ўтди. Полк командири Муса Муртазин ниҳоятда жасур ва ўта қизиққон киши эди. У оқ казакларни Абзелитов овулидан уч марта қувиб чиқариб, уч марта уни қўриқлашни қизилларнинг Смоленск полкига топширганди...

Қўшинимизнинг зарбдор қисмларидан бири оқлар томонга ўтиб кетганлиги тўғрисидаги хабар мен учун ҳам, Москвада бўлган барча маслакдошларим учун ҳам ҳеч кутилмаган воқеа бўлди. «Метрополь» меҳмонхонаси олдида сизни ҳарбий автомобиль кутиб турибди»,— деб хабар беришди менга. Кремлга бориш керак эди, Ленин чақирганди. Сталин ҳам ўша ерда экан. Сал ўтмай Троцкий ҳам етиб келди. Уни ҳам воқадан ха-

бардор қилишди. Менга шу вақтгача ҳеч нарса маълум эмасди: «Сизнинг командирларингиз — виждонсиз қароқчилар ёки ақли калта шовинистлар. Дашноқ* қароқчиси арманни Гайнинг** миясида мусулмонлардан ўч олишдан бошқа ҳеч вақо йўқ, бўлмаса менинг дўстим Муртазин ундай иш қилмаган бўларди. Бу тўғриласа бўладиган иш, безовталиқка асос йўқ. Мен ҳозир у ерда бўлмоғим керак». — дедим. Улар рози бўлишди...

...Бир қариндоши орқали Муртазин бизга қуйидаги хабарни йўллади: бир томондан, Қолчак ўзининг миллий сиёсатини ўзгартириши зарурлигини тушуниб етган. Қозақларнинг Троицкда бўлиб ўтган йиғилишида у бошқирдларнинг машҳур арбобларини ҳузурига чақириб, бошқирдлар мухториятига ва уларнинг қўшинларига нисбатан хатога йўл қўйганлигини тан олиб, «буни тубдан ўзгартиришга» ваъда берган. Иккинчи томондан, қизиллар ҳам ўз сиёсатини бутунлай қарама-қарши томонга ўзгартириб, бошқирдлар қиёфасида фақат ўз душманларини кўриб, уларни талашга, бошқирд қўшинларини (улар озчиликни ташкил қилган жойларда) қуролсизлантиришга киришиб кетганлар. Бир неча жойларда машҳур кишилар қатл этилган. Золаирда шоирларимизнинг қийнаб ўлдирилганлиги қалбимизда туганмас дардга айланди. Буларнинг ҳаммаси Муртазинни ва унинг қуролдош ўртоқларини оқлар билан музокарага киришиб, улар томонга ўтиб кетишга мажбур қилган. Тўғри Бузулукдан туриб, қизиллар бошқирд халқига қаерда ва қанча зарар етказганлиги тўғрисида муфассал ҳужжат тайёрлаш буйруғи билан бир зобитни юбордим. Ҳукумат бу ишни тез ва батафсил текшириб чиқа олди. Қаерда ва қанча мол ўғирланганлиги, қанча уйга ўт қўйилганлиги тўғрисидаги овул оқсоқолларининг имзолари ва муҳрлари билан тасдиқланган далолатномалар ниҳоятда тез тайёрланди. Бу ҳукуматимизнинг халқ орасида таъсири ва ҳурмати нақадар кучли эканлигини исботловчи далил бўлди. Қизиллар маълум маънода ниҳоятда ноқулай аҳволда қолиб, ўз айбларини тан олишга мажбур бўлдилар...

Май охириларида Москвада бўлган вақтимда бош-

* Дашнакцутюн («Иттифоқ») — 1899 йилда Тифлисида ташкил этилган арман миллатчи партияси.

** Қизиллар полкининг командири.

қирд аскарларининг ҳаммасини Фрунзе қўл остида, Шарқий фронтда қолдиришларини сўрадим. Ленин, Сталин, Стасова хоним, Троцкий ва Вацетис билан кўп марта лаб учрашдим. Лекин бу интилишларим билан уларнинг шубҳаларини ҳам уйғотишим мумкинлигини сезиб қолдим. Фрунзе бошқирд аскарларини Туркистон fronti ихтиёрига беришни сўраб, 16 апрелда Ленинга телеграмма юборди. Ленин рози бўлиб аскарларимизни Шарқий фронтга топшириш ҳақида 23 апрелда берган буйруқ кейинги вақтларда совет матбуотида босилиб чиқди. Шу орада чет эл ишлари комиссари Чичерин, маориф комиссари Луначарский, ва иқтисодиёт нозири (иқтисодиёт совети раиси) Риков билан яқиндан танишдим. Мен Фрунзени ҳамда уларнинг учаларини ҳам ишонса бўладиган одамлар қаторида кўрадим. Ленин билан Сталин миллий масалаларга бевосита алоқадорлиги билан бизга яқин бўлсалар-да, миллий тушунчага қарашлари, миллатчиларга нисбатан ишончлари муайян шартларга боғлиқ эди. Троцкий, Вацетис, Каменев, ва Бухарин қабилаини байналмилал коммунист деб билардик. Кейинчалик уч ой аралашиб юришим давомида, умуман олганда, бу кишиларни тўғри баҳолаганлигимга ишонч ҳосил қилдим. Сталин 1919 йил 2 мартда эълон қилган мақоласида шарқий турк қавмларини қоқоқ, ўрта асрлар даражасида ҳаёт кечираётган халқлар деб таништирди. Мусулмон қавмлари ҳақидаги фикри арман ва грузинлар орасида тарқалган қарашлардан фарқ қилмас эди. У ўзини Шарқ муаммоларини яхши билладиган одам деб ҳисобларди. Ленин эса бу муаммоларни билмаганлигидан бошқалар таъсирида бўлди. Унинг биз билан муносабати тез-тез ўзгариб, ҳар кун и ҳар хил бўлиб турарди.

Лениннинг радио орқали Туркистонга фармойиши. Бир кун Ленин мени телефонга чақириб қолди. У Урта Осиё масаласи тўғрисида юқориди айтиб ўтганим аввалроқ менга ўқишга берган қайдлари тўғрисида гаплашиш учун таклиф қилган эди. Мен бу ҳужжатларга доир фикрларимни ёзиб, тайёрлаб бергандим. Ленин уни эътибор билан овоз чиқариб ўқиди.

У менга танишувим учун илгари берган қайдлари Хиндистон либерали (унинг ҳам номи юқориди тилга олинган эди) Мавлоно Баракатулло билан Тошкентда яшаган Юсупов исмли татар коммунистининг биргаликда Урта Осиё масалалари ҳақида ёзган қайдлари

эди. Улар Қуръоннинг коммунизмга ҳамоҳанг бўлиши, мусулмон қавмлари коммунизмга Қуръон таълимоти орқали яқинлашишининг фойдаси, Урта Осиёда қурилиши керак бўлган Ислом давлатига Афғонистон, Шарқий Эрон, Шарқий Туркистон қўшилишининг қулай томонлари, бу давлатнинг Ҳиндистон билан яқин муносабатга киришиб, Урта Осиё қавмлари ёрдамида инглизларни Ҳиндистондан сиқиб чиқариш имконияти бўлиши ҳақида фикр юритган эдилар. Мен уларнинг фикрларини асоссиз ва бўш бир хаёл деб баҳоладим. Қуръон билан коммунизм орасида ҳеч қандай келишув бўлмаслигини, бу йўл билан мусулмон миллатларини жалб қилишга уриниш бошқача натижага олиб келишини, Ҳиндистонни озод қилиш бу икки киши тавсиясига кўра тузилажак аскарний куч билан ҳал этиладиган осон иш эмаслигини тушунтириб ёздим. Урта Осиёда подшо замонида семирган рус империализми сиёсатидан бош тортиб, унинг ўрнига кўпроқ миллат фикри илгари сурилгандагига ишлар натижалли бўлади, деган фикрни айтдим. Тошкент шаҳрида рус бошқинчи аскарларининг бошлиғи генерал Кауфман ҳайкалини, шунингдек, Еттисувдаги Чу дарёси бўйида, Беловодск деган жойдаги ҳайкаллارни бузиб ташлаш, 1916 йилги русларга қарши қўзғолондан кейин кўчирилган руслар (эмигрантлар) фойдасига тортиб олинган ерларни аввалги эгаларига қайтариб беришни рус империализмига қарши бажарилиши керак бўлган энг биринчи ишлар, деб ҳисобладим. Давлат органларига сайловларда ерли халқ билан кўчирилган руслар тенг ҳуқуқли бўлишини, (туб) ерли аҳолидан аскарний қисмлар тузиш ишларини бошлаш зарурлигини жуда тиришиб тушунтирдим. Шунингдек, амалий тавсия сифатида уч мусулмон билан икки русдан иборат «Туркистон фавқулодда комиссиясини» тузиш, бу ишларни ўша комиссиялар зиммасига юклаш, маҳаллий аҳолини темир йўл, почта ва саноат ишларига жалб қилиш зарурлигини билдирдим. Қайдларм 11 бўлимдан иборат бутун бир талабнома шаклини олди. Улар Ленинга маъқул тушди. Юқорида тилга олинган икки муаллифнинг мулоҳазаларини Ленин хаёлий бир бўш нарса, менинг таклифимни эса амалий жиҳатдан фойдали, деб топди. Юсуповнинг келажакда барча баҳслар демократик йўл билан ҳал этилади, деган фикрини Ленин «таъсисчиларча тутуруқсизлик» деб атади. Унинг бошқа хусусий масала-

ларга онд ғоялари устидан кулди. Шундан аён эдики, умуман у парламентаризмга писандсизлик билан қарайди.

Ленин қўлга қалам олди ва биз менинг матнимдаги сўзлар ва ибораларни бирин-кетин тўғрилашга тушдик. Ленин диктатор эди, аммо тиран (мустабид) эмасди. Эски ҳайкалларни қулатиш керак, деган баъзи тавсияларимни ҳам ўз ичига олган фармойиш 12 июлда Тошкентдаги Совет раҳбарларига радио орқали етказилди. Бу фармойишни Тошкентдаги расмий газеталар босиб чиқарди. Унда давлат вакилларини сайлашда маҳаллий аҳоли фикридан келиб чиқиб иш тутиш, ерли халқ билан яхши муомалада бўлиш ва бу чораларни турмушга татбиқ этиш учун марказда (Москвада) Турккомиссия тузиш тўғрисида хабар бор эди. Туркистондаги рус коммунистларида асабийлик туғдирган бу радиофармойишларни Тошкент Совети ҳокимияти аъзоси Тоболин (худди шу кунларда Москвада бўлган), бу партия Марказий Комитети фикридан кўра, кўпроқ Закий Валидий билан Баракатуллонинг Ленинга таъсири туфайли келиб чиққан радио буйруқ, деб тушунтирган. Ленин йўллаган бу телеграмма Тошкентдаги русча «Известия» ва туркча «Иштирокиюн» газеталарида чоп этилди. Буйруқларнинг бир қисми бажарилди. Масалан, Қауфман ҳайкали бузиб ташланди... Тилга олинган Турккомиссияга мусулмонлардан Турро Рисқулов, ўзбек Низомиддин Хўжаев ва татар Мирсад Султонғалиевни тайинлаш тавсия қилиниб, Ленин тарафидан маъқуллашса-да, Тошкент коммунистлари бу қарорни йўққа чиқардилар. Иккинчи сафар кўришганимизда Ленин самимий равишда қуйидагиларни айтди: «Кўрганнигиздек, радио орқали берилган фармойишни амалга ошириш йўлида қаршилиқлар туғилди. Бу фармойиш сизнинг таъсирингиз билан ёзилди, аммо ерли халқ орасида уларни амалга оширувчи кишилар йўқ, рус империализмини русларнинг ўз қўли билан йўқ қилиш ва руслар ихтиёридан ташқари мусулмон аскарларига суяниб амалга ошириш қийин. Уртоқ Тоболин Туркистонда коммунизм ғоясини тарқатувчи дўстларимиз ҳисобида. Совет режимини мамлакатингиздаги рус мустамлакачиларига таянмай туриб, оёққа қўйишга урнишингизни Тоболин ҳам, бошқалар ҳам тушунмайдилар. Ҳозир Турккомиссияни тузармиз, ҳар ҳолда бу иш ўйлаб йўлга қўйилиши керак». Ленин айт-

ган сўзларнинг туб маъноси шундай эди: «бизнинг мақсадимиз сизга мустақил давлат тузиб бериш эмас, совет режимини сақлаб қолишдир»...

Турк асирлари. Старлитомоққа келганимдан кейин турк асирлари масаласи юзага чиқди. Сибирдан келатиб, Уфа билан Самара орасида тўпланган бу асирлар биздан ватанларига қайтишга ёрдам беришимизни сўради. Мен Троцкийнинг ўз ҳарбий эҳтиёжларимиз учун деган баҳона билан ҳар бирида юз йигирма ўрин бўлган вагонлар олиб, асирларнинг бир қисмини Тошкентга, иккинчи қисмини Астраханга юбордим. Лекин товар ва аскарлар ташиниш учун зарур бўлган локомотивларни катта қийинчилик билан тортиб олдим. Бу ҳол Троцкий ва Ленин билан телеграф орқали баҳслашишга ҳам мажбур қилди. Улар мазкур ишнинг яна бир авантюра деб баҳоладилар.

Фрунзе эса меннинг тарафимни олди... «Правда» газетасининг муҳаррири билан гаплашганимда Советларнинг бизга, Шарқ халқлари билан ўзаро муносабатларида эришилган келишувларга содиқ қолишлари жуда муҳим эканлигини таъкидладим. Мана шу орада Бройдонинг қўлимизга тушган қандайдир рапортларидан (уларнинг бир қисмини яқинда Советларнинг ўзлари ҳам нашр қилишди) Москвада ўтирган Сталин Фрунзенинг, унинг дўстларининг фикридан кўра Бошқирдистонга қўшни рус губерниялари коммунист ташкилотлари фикрини устун қўйиши аниқ бўлиб қолди. Бройдо бир рапортда шундай ёзган эди: «Оренбург Шарқий Россия мусулмонларининг бирлашиш нуқтасига айланди. Валидовни бу ерга яқинлаштирмаслик керак. Муртазинни унга қарши гижгижлаш лозим. Қозоқлар билан бошқирдларнинг орасини бузишни ўзимиз учун мажбурий мақсад қилиб қўйишимиз даркор. Неплюев худди шундай қилган эди, у ҳақиқатан ҳам улуғ сиёсий арбоб бўлган. Валидовни бошқа туркий халқлардан ажратиш зарур». Бройдо эсга олган Неплюев XVIII асрда буюк Пётр ҳамда унинг қизи Елизавета даврида Оренбургдан туриб бутун шарқий Россияни идора қилган, шунгача эса Истанбулда дипломат бўлиб, ўз давлатига буюк хизмат кўрсатган...

Яна Старлитомоқ ва яна Москва. 15 ноябрда Петербургдан чиқиб, 17 ноябрда Старлитомоққа етиб келдик... 17 ноябрь — Бошқирдистон мухторияти эълон қилинган кун...

Старлитомоқда узоқ туришга тўғри келмади. 5—6 декабрда Москвада тўпланадиган VII Советлар конгрессига жўнадик. Петрограддан қайтишимдан бир неча кун олдин (8—11 ноябрь) Бошқирдистон коммунистлар партиясининг биринчи конгресси бўлиб ўтганди. Теласида Юмағулов турган бошқирд коммунистлари билан руслар ўртасида қарама-қаршилик туғилган эди. Бошқирдистонда 700 га яқин коммунист бўлиб, кўпчилиги руслар эди. Улар ўзларини бу мамлакатнинг тўла ҳуқуқли хўжайини, бизни, яъни партиясиз миллатларни, вақтинча идора қилувчилар, деб ҳисоблардилар. Москвадаги Советлар қурултойининг иштирокчилари орасида ҳукуматимизнинг вакили ва коммунистлар партиясининг бўлажак конференцияси делегати сифатида муҳаррир дўстим Абдуқодир Инон ҳам бор эди. Москвага Қозоғистондан эски дўстларим Аҳмад Бойтурсун ва Бўкай, Ўрданан — Туғанҷи келишди. Партия конференциясида ҳам, Советлар конгрессида ҳам «Мазлум миллатлар ҳақида» қарор қабул этилганлигидан, бизни минбарга чиқиб гапирришга таклиф қилдилар. Қозоғистон делегацияси уларнинг номидан ҳам менинг сўзлашимни Сталинга тушунтиришди. У Қозон татарлари номидан Сайтгалцев чиқиб гапирсин, деган экан. Биз (қозоқ, ўзбек ва бошқирдлар) бирга йиғилиб, ҳаммамизнинг номимиздан ўқилажак матнни таҳлил этдик. Сўзлашганимизни 1957 йилда Америкада Стамфорд университетининг ҳарбий музейини бориб кўрган чоғимда унда сақланаётган «Бугун Россия Советлар VII съездининг стенографик протоколлари»да (17—18-бетлар) русча ўқидим. Маъноси шундай: «Биз, жаҳон инқилоби ғоясига содиқмиз. Биз, бошқирд, қозоқ (қирғиз) ва туркистонликлар, мусулмон бўлсак-да, лекин фанатизмдан узоқмиз. Макка билан Мадина бугун инглизлар тарафидан босиб олинди. Лекин шарқий турк қавмларининг маданияти ислом ва Эрон маданияти билан бир бўлса-да, Макка ва Мадинадаги воқеалар бизни унчалик ташвишлантирмайди. Биз рус пролетариати билан бирга ўз ички ишларимиз билан шуғулланажакмиз...» Конгрессдан сўнг Элиава мени ва Аҳмад Бойтурсунни чақириб, бекорчи гап гапирмаганлигимиз унда яхши таассурот қолдирганлигини айтди. «Бу бир дипломатик нутқ бўлди», деди. Лекин Сталин биз ҳақимизда: «Ўзларининг алоҳида сўбатлари борга ўх-

шайди»,— деган. Унга менинг нутқим ёқмаган. Буни бизга кейинчалик Султонғалиев айтиб берди...

Ленин билан учрашувлар. Конгрессдан кейин Ленин мени ҳузурига чақирди. Ҳиндистон либерали Муҳандер Партол деган бир кишининг ёзганлари ҳақида фикр алмашиш керак экан. Бу киши ҳам Шарқ ва Урта Осиё мусулмонлари ҳаётини мусулмон бўлмаган ҳиндлар манфаатидан келиб чиқиб тадқиқ қилган. Советларнинг бу соҳада нима ишлар қилишлари кераклигини билишга уринган. Бу қайдлар ҳақида менга аввалроқ Троцкий ҳам айтган эди. Ҳинд ташкилотчилари— Муҳандер Партол ва дўстлари инглизлар зулмидан қутулиш йўлида ҳиндлар билан мусулмонларнинг бирдамлик ҳаракатини таъминлаш учун жуда кўп куч сарфлашди. Ленин билан кўришишдан икки ой аввал бу киши мени Москвадаги Бошқирдистон ваколатхонасидан қидириб топди ва у билан бир неча масалалар ҳусусида сўзлашдик. Мен ҳам унга Ҳиндистоннинг ўз мустақиллигини қўлга киритиши йўлида ҳиндлар билан мусулмонлар орасида бирдамлик бўлгани каби, ҳиндлар ҳам Советларга Урта Осиё мусулмонларининг сиёсий ҳуқуқларини тан олишга кўмаклашиши керак, деб тушунтирдим. Ҳиндистондаги озодлик ҳаракатлари манфаатларидан келиб чиқиб, бунинг аҳамиятига диққат қилишни маслаҳат бердим. Муҳандер Партол Туркистонда ҳинд маркази ташкил қилишни тавсия этганди. Қайдларида менинг ҳам номимни тилга олган эди. Ленин Урта ва Шарқий Осиё масалалари ҳақидаги бир-икки маърузасини менга ўқишга берганлигининг сабабини тушунардим, у келажакда фикрларимдан фойдаланишга ҳаракат қиларди. Суҳбат давомида Ленинга: «Афғонлар Кветтадан Қандаҳор орқали Россия чегарасидаги Кушкага қадар темир йўл ўтказишга инглизларга концессия бермоқчи. Бунда Россия манфаатига ҳавф йўқми? Ҳарҳолда, бу темир йўл ўтажак ўлкаларда инглиз ва ҳиндларнинг сиёсий ва маънавий таъсири кучаяди», дедим. Ленин иккиланиб ўтирмасдан: «Кучайса нима қилибди, улар у ерга капитализм олиб келадилар, демак, Афғонистон темир йўли пролетариатни майдонга келтиражак. Пролетариат эса, кўп ўтмай бизники бўлажак, капиталистлар локомотивларга кўмирни ўзлари ташимасалар керак, ахир», деб жавоб берди...

Бошқирдистон ва Қозоғистонни бирлаштиришга

уриниш. Декабрь ойининг охириг кунларидан Калинин ва Риков бошчилигидаги «Қирғиз (қозоқ) бошқирд комиссияси» иккита мажлис ўтказди. Уларда Туркистон, Қозоғистон ва Бошқирдистоннинг умумий муаммолари ҳамда уларнинг биргаликдаги иши масалалари, жумладан Оренбургни (Иримбурни) улар учун ягона марказга айлантириш, миллий қўшин тузиш масалалари муҳокама қилиниши лозим эди. Комиссиянинг Кремлда ўтказилган мажлиси бизнинг келажагимизни ва Советлар билан муносабатларимизни ҳал қилиб бериши керак эди. Суҳбатда Калинин, Риков, Оренбург ва Уфа губерниялари коммунистларининг раҳбарлари, Бошқирдистондан мен ва Фотхилқодир Сулаймон (проф. Абдулқодир Инон) ёрдамчим Абдурашид Бикбавов, Қозоғистондан — Аҳмад Бойтурсин, Туркистондан — рус коммунисти Қоростилев, Муҳаммаджон, Хусайн Қиңзин, Абдулҳаким Бўкайхонов, Тунгачин, Ўзбекистондан Оролбой Утарбой ўғли, Ироҳим Хусайн қатнашдилар.

Биринчи мажлисда устулик биз томонда бўлди. Иккинчи мажлисда руслар Москвадан татар коммунистлари Сайдғалиев, Бурундуков ва Шомил Усмоновни чақирришга қарор қилиб, шу таклиф билан партия Марказий Қўмитасига мурожаат қилдилар. Қозоқ ва ўзбек делегатлари уларнинг таклиф қилинишига қарши чиқдилар ва ушбу Комиссия Туркистон, Қозоғистон ва Бошқирдистон вакилларида ташкил этилган бўлиб, шу минтақаларга кўчириб келтирилган руслар масаласи билан боғлиқ баҳсли масалаларни ўрганишга даъват этилганлигини, татарларнинг эса бунга алоқаси йўқ эканлигини эслатиб қўйдилар. Бироқ кўп ўтмай татарлар мажлисимизга қўшилдилар. Бу Сталиннинг иши эди...

Комиссия таркибига кирган Риков бизга нисбатан хушмуомала бўлишига қарамасдан, суҳбатга қўшилмас эди. Қозоғистон пойтахти Оқтенада, Бошқирдистон пойтахти эса Старлитомоқда бўлишига қарор қилинди. Шундай қилиб, шарқий турк халқларининг бирлашуви муаммосини Комиссия руслар фойдасига ҳал қилди.

Евроқ бу масалада татарларнинг барча коммунистлари яқдил фикрда эмасдилар. Мирсанг Султонғалиев Калининга ёзиб берган хатида ўша уч коммунистга

қараганда бошқа фикрларга эга эканлигини англадиб кўйди...

...Комиссия Москвада йиғилгунига қадар Оренбург ва Уфа губерниялари коммунистик партияларининг раҳбарлари Акулов ва Эльцин Султонғалиев билан учрашиб, қозоқ ва бошқирларни умумий пойтахтлари бўлмиш Оренбургда бирлашувларига қарши овоз бериш томон оғдиришга ҳаракат қиладилар. Айни ўша пайтда улар «Оренбург рус губернияси» ва «Урал рус губернияси»ни ташкил этиб, шу йўл билан Бошқирдистон ва Бўкай вилоятларини асосий Қозоғистондан ажратиб ташлаш мўлжалланаётганлигини ошкор этидилар. Шу мақсадга эришиш учун татар-бошқирд мухторияти ғоясини ҳимоя қилишни ваъда қиладилар. Султонғалиев шунда Калинин раҳбарлигида ташкил этилган Комиссиянинг асосий вазифаси иккита рус губерниясини ташкил этиш орқали Идел ва Урал мусулмонларини Урта Осиё мусулмонларидан мангуга ажратиб ташлашдан иборат эканлигини тушуниб этади. Бироқ у ўртоқларига (Саидалиев, Шомил Усмонов ва Бурундуковга) руслар ва Марказий Қўмитанинг хавфли ияятини тушунтира олмайди. Буларнинг ҳаммасини менга Султонғалиев беш ой ўтгач, Калинин Комиссияси мажлисидан кейин ҳикоя қилиб берган эди...

Ғарб олимлари томонидан кенг эътироф этилган «султонғалиевчилик» деб аталмиш ҳаракат етакчиси Мирсаит Султонғалиев 1929 йилда, унинг яқин ўртоқлари эса 1937 йилда отиб ташланганларидан кейин «Правда» ва «Известия» газеталари шундай фикр билдирдилар: «Импералист давлатлар агенти Закий Валидий билан боғлиқ бўлган Султонғалиевнинг айби исботланди». Аслида, Россиядан кетганимдан кейин менинг Султонғалиев билан ҳеч қандай алоқам бўлмади. Бироқ совет газеталари гўё «миллий мафкура ва дастур» яратганлар, деб бизга қўйган айбларида маълум даражада ҳақиқат бор эди. Бизнинг мафкуравий муштарақлигимиз Калинин Комиссияси Ёйиқ дарёсидан Хазар (Каспий) денгизигача чўзилиб кетган иккита рус губерниясини ташкил этиб, татарлар билан бошқирдларни қозоқлардан бир умрга ажратишга эришганларидан кейин вужудга келди, бу туркий халқларни ажратиб ташлаш сиёсатининг ғалабасини аңлатар эди. Султонғалиев шунга қадар татар-бошқирд муаммосини кўтариб келди, айтиб ўтилган

воҳеалардан кейин эса Кичик Бошқирдистон билан Қозоғистон иттифоқи ғоясига мойил бўлиб қолди...

Бухоро муаммоси. Москвада бўлган вақтимда Троцкий ҳамда партия котибаси Стасова хоним мен билан маслаҳатлашиб, Бухоро амирлигини йўқотишда бошқирд армиясининг ёрдам қилиш-қилмаслиги масаласи, бунинг шартлари тўғрисида суриштирди. Мен уларга: «Амирнинг йиқитилиши муқаррар, лекин Бухоро ярим мустақил мухторият давлатига эга бўлиши ва ўз миллий кўшинига таяниши керак»,— дедим. Бу ҳақда шу орада Москвада бўлган Бухоро либерали Мирзо Абдулқодир, унинг отаси Мирзо Муҳиддин билан бир неча марта учрашдим. Уларга ҳам Советларнинг таклифларини мен тавсия этган шартлар асосидагина қабул қилиш кераклигини тушунтирдим. Уша вақтда бу зотлар амирга қарши нафрат кайфиятидан келиб чиқиб иш тутдилар. Русларга шарт қўйиш хаёлларига ҳам келмади. Уша Москвада бўлган кунларимда юрагимда қандай ўт ёнгани ўзимга ва ёлғиз Аллоҳгагина маълум эди. Лекин бунга ҳеч кимга сездирмадим. Бир томондан, Бухоро масаласи бўйича Стасова билан самимий гаплашадиган одамга ўхшаб юришга ҳаракат қилсам, иккинчи томондан, Туркистонда Советларга қарши бошланган курашга қандай ёрдам бериш тўғрисида ўйлардим. Бундан бир ой аввалги ўзаро мулоқотимизда мен билан ширин гаплашган Ленин «Калнинининг Турккомиссияси» йиғилишларидан кейин кўзимга икки хил қиёфага эга жиндай кўринди. Стасова менга Бухоро масаласида Ленин билан маслаҳатлашишим зарурлигини айтди. «Жуда яхши», деб жавоб бердим. Учрашдик. Суҳбат қисқа бўлди. Бухоро тўғрисида Сиёсий Бюрода айтганларимни такрорлаш билан чекландим... Биринчи бор Ленин билан мулоқотимизда бўлган самимийлик кўтарилган эди. Менда унга нисбатан аввалги ҳурмат ҳиссидан асар ҳам қолмаганди. Уқиб чиқишга берган қайдлари тўғрисида Лениннинг ўзи: «Вақти билан гаплашармиз», дея қўлимни сиқиб хайрлашди...

Санчки исёни. Советларнинг Польша билан чегарадаги ишлари мушкуллашди, апрель ойида поляклар Ғарбий Украина ва Киевни босиб олдилар. Бундан хабар топишгач, Уралда большевиклар талончилиги тинкасини қуритган қишлоқ аҳолиси исён кўтара бошлади. Бошқирдистон мустақил республика сифатида ўз

қуролли кучларига ва миллий ҳукуматига таяниб, халқини қизил босқинчилар тажовузидан муҳофаза қилишга мухториятнинг афзалликларини халқ олдида ёрқин намойиш қилди, ҳолбуки, бундай мухториятга қарши (айниқса, татарлар орасида) кучли тарғибот олиб борилаётган эди. Уфа, Балабой, Манзала уездлари қишлоқларидаги қуролсиз татар деҳқонлари қўлларига ёғоч ва темир санчқи-паншаҳалар кўтаришиб, 1920 йил январда тарқоқ, уюлмаган ҳолда оёққа турдилар, бу «санчқи исёни» номини олди. «Закий Валидий қўшинлари коммунистларни яқсон қилиш учун қураш бошладилар, улар бизга ёрдамга келишяпти» деган маъмулда варақалар тарқатиларди...

Мен Москва ва Петербургда бўлган вақтимда Бошқирдистон инқилобий қўмитаси бизнинг мустақиллигимизни мустаҳкамлаб, ташқи ишлар комиссарлигини ташкил этиб, хорижий тилларни яхши биладиган Ракай исмли кишини унга комиссар этиб тайинлади. Бу маҳкама Қозоғистон ва Туркистон учун ҳам умумий ташқи ишлар бошқармаси бўлиши лозим эди. Почта ва телеграф алоқасини йўлга қўйиш учун Москвадан Бошқирдистонга юборилган Ракай шарқ халқларига, айтиқса бошқирд ва қозоқ халқларига яхши муносабат кўрсатарди, қозоқ тилини ва бир неча Оврупо тилларини биларди, у машҳур олим Ричковнинг чевараси эди...

Кондратьев ва Эркабоевнинг ёзма гувоҳликлари. Бизлар оқлар томонида бўлганимизда биз билан Россия таъсис мажлиси ҳукумати ўртасида алоқа боғлаб турган Кондратьев ва у билана Сибирда яширилиб юрган унтер-офицер Эркабоев келишди... 1925 йил майда Германиядан Будапештга келганимда Таған менга Эркабоевнинг ниҳоятда қизиқарли бўлган бу хатларини тоширди.

Эркабоев 1920 йил мартда Старлитомоқда мен билан бўлган учрашувларини тасвирларкан, улардан олган таассуротларини батафсил баён қилиб, менинг ўша пайтда айтганларимни қуйидагича ҳикоя қилган: «Дунё ҳали большевизмнинг бутун инсониятга хавф солувчи куч эканлигини англаб етганича йўқ. Иттифоқчилар Сибири, Урал ва Украинадаги большевикларга қарши қудратли ҳаракатларни янчиб ташладилар... Шарқнинг мусулмон халқларини миллий тикланиш ғояси остида бирлаштириш мумкин эди, бироқ уларни қўллаб-қув-

ватлайдиган бирорта давлат йўқ. Бунинг устига бизнинг бошқирдлардан фарқли ўлароқ бу халқларда ҳарбий тажрибага эга бўлган кишилар оз. Ҳозир рус халқида бирлик йўқ, у ўз атрофида жипслаштира оладиган ғоядан маҳрум. Бундай шароитларда ҳар қандай ҳаракат, гарчи аввалига у муваффақиятга эришса ҳам, оқибат натижада ўлимга маҳкуmdir. Биз бундан бўён большевиклар билан ҳамкорлик қилолмаймиз, бу энди кундек равшан. Мен маслакдошларим билан Туркистонга кетиб, у ерда аллақачон бошланиб кетган озодлик ҳаракатига қўшилишни хоҳлайман. Бироқ Россия ташқарисидан ёрдамга умид боғлаб бўлмайди. Иттифоқчилар Урта Осиёда мустақил мусулмон давлатини эмас, большевиклар ҳукмронлигини кўришни афзал биладилар. Шунинг учун Москвада қолиб, Советларга хизмат қилишдан ёки ўз жонимга қасд этганимдан кўра бутун куч-ғайратимни Туркистон ҳаракатига бағишлашга аҳд қилдим ва бу озодлик ҳаракатининг мафкурасини яратишга бутун кучимни сарфлайман. Сен полк командири Тағанни ва унинг тарафдорларини излаб топгин. Улар Туркистонга ўтиб бориш ва бизга қўшилиш имкониятини топсинлар, борди-ю, у ерда қоладиган бўлсалар, Японияни бизнинг миллий ҳаракатимиз томон оғдиришга ҳаракат қилсинлар. Агар Туркистондаги кураш ижобий натижалар бермаса, чегарадан ташқарига чиқиб кетамиз. Курашни мухожирликда юриб, давом эттирамиз».

Эркабоев бизнинг Челябинскдаги ҳаётимиз даврида менинг энг ишончли зобитим эди, бир пайтлари эса адъютантим ҳам бўлганди, шу боисдан мен унга ўз режаларимни очикдан-очик баён қилиб бергандим. Таған шу хатларнинг бирортасини ҳам йўқотмасдан, Япониядан Будапештга олиб келибди. Кондратьевнинг унга Харбиндан Токиога юбориб турилган хатларида ҳам 1920 йил ҳаракатлари тўғрисида кўплаб қимматли тафсилотлар бор, бу хатлар алоҳида китоб ҳолида нашр этишга муносибдир...

Тўрт нафар понисломчининг Старлитомоқда меҳмонда бўлиши. Март ойи бошларидаги изғиринли кунларнинг бирида бизни Москвадан нотаниш бир киши келди. У Туркияда ва бутун ислом дунёсида машҳур Рашид қози (тўлиқ исми Абдурашид Иброҳим) бўлиб чиқди. Унинг ёнидаги икки ҳамроҳи чанада кигизга ўраниб ўтиришарди. Улар ҳиндистонлик

Мавлави Баракатулло ва Мавлави Абдулқодир экан. Меҳмонларни уйга таклиф қилдик. Ҳиндлар умрида кўрмаган совуқдан ўлишдан сал бери бўлиб қотиб қолшганди.

Бу ҳинд либераллари ва понисломчилари бизникида бир неча кун меҳмон бўлишди. Уларни социализм қизиқтирмасди, лекин ислом дунёсини ҳимоя қилиб қолиш ташвишида коммунистлар билан ҳамкорлик қилишга тайёр эдилар. Урол тоғи оралиғида ислом давлати ташкил топаётганлигидан қувонган улар Бошқирдистрон бутун Туркистон ҳудудидаги буюк мусулмон давлатининг маркази бўлиб қолиши мумкин, деб ўйлашарди. Баракатулло Дешин ҳузурига ташриф буюради, у мен билан учрашишни маслаҳат беради...

Учала меҳмон бизда бир ҳафта бўлишгач, уларни ўзимизга энг яқин Шафраново бекатига чиқариб кузатиб қўйишни топширдим.

Шу оралиқда Шарқий Қозоғистонда Алаш ўрда ҳукумати тарқаб кетди. Унинг аъзоларидан икки киши — Мирғозим Қодирбоев ва Мухтор Аvezов март ойида Бошқирдистонга келишди. Кейинчалик профессор ва Қозоғистон Фанлар академиясининг аъзоси бўлган Мухтор Аvezов (1961 йил 27 июлда вафот этди) Бошқирдистонга 1918 йилда ҳам келган эди. Бу сафарги келишида у ниҳоятда эзилган кайфиятда эди. Мен Узоқ Шарққа кетиши олдидан Эрқабоевга баён қилган фикрларим билан уни ҳам таништирдим. Оғир-босиқ табиатига қарамасдан, Аvezов Туркистонда курашни давом эттириш ғоясини қизғин қўллаб-қувватлади, фақат: «Бу ерда Сиз учун ҳамма шарт-шароит мавжуд. Буларнинг барчасини қандай ташлаб кета оласиз?» — дея ташвиш билдирди. 1959 йилда совет делегацияси сафида Нью-Йоркда бўлган чоғида у қозоқ мухожирларидан бирига: «Уша даврдаги зулмат қаърида Бошқирдистон биз учун Шимол ёғдуси бўлиб порлаб кўринарди», — деган.

Турклар билан алоқамиз. Май ойи охирларида Туркия давлат арбобларидан Жамол ва Халил пошолар, Ҳожин Сомий, «Иттиҳод ва тараққий» партиясининг биринчи раҳбарлари келишди. Турклар билан бизнинг орамызда сирлашиб сўзлашиш жонлана бошлади. Бунга, энг аввало, Мустафо Қамол Пошонинг Арзирумдан бизга юборган бир телеграммаси сабаб бўлди. Телеграмма Оренбург ислом ҳукумати раиси номига, Орен-

бургга, ундан Старлитомоққа, кейинчалик Москвага келди. Қардошлик ҳислари билдирилган телеграммада бевосита алоқа ўрнатиш таклиф қилинганди. Биз, янги ҳаёт учун курашаётганларга Туркиядан тўғридан-тўғри келган энг биринчи хабар эди бу. «Оренбург ислом ҳукумати», яъни Бошқирдистон номи ҳар тарафга тарқалса-да, лекин унинг мустақил бир мамлакат сифатидаги аҳволи танг эди. Шарқий Кавказдаги Озарбайжон миллий ҳукуматининг бошига ҳам шундай оғирлик тушганди. Ҳалил Пошо: «Туркиянинг Россия билан тўғридан-тўғри алоқа ўрнатиши Озарбайжоннинг мустақиллигини йўқотишга хизмат қилди», деди. Жамол Пошо бир томондан Анадўлидаги ҳаракатда иштирок этиш, унга ёрдам қилиш, иккинчи томондан, Советлар ёрдамида Афғонистон йўлидан фойдаланиб. Ҳиндистонда инглизларга қарши кураш олиб бориш бежаларини тушунтирди.

Турк давлати арбобларининг фикрлари биз учун жуда қарама-қарши, Советларнинг кимлигини тушунмаган одамларнинг хаёлига ўхшаб кўринди... Биз Жамол Пошо ва Бадрибейларнинг фикрлари француз олими доктор А. Лежандранинг ўша кунлари Парижда пайдо бўлган юзаки ва жимжимадор асарини руҳи билан суғорилганлигини билиб, ҳайрон қолдик. Советларга ўша писандсизлик билан қаровчи бу француз айни бир пайтда улар Россияда ҳукмронлик қила бошлашлари билан Оврупо енгил нафас олади, шунинг учун гўё улар билан яқиндан ҳамкорлик қилиш зарур, деб ҳисоблайди. Сўнгра А. Лежандра Ўрта Осиёнинг Советлар қарамоғидаги турк халқлари дунё учун асосий хавф эканлигини исботлашга уринади.

Ана шу фикрлардан келиб чиқиб, Жамол Пошо ўз мулоҳазаларини билдирди: «Оврупо бизда катта кучни кўради. Советларнинг қўллаб-қувватлашлари билан буни иттифоқчиларга қарши фойдаланиш керак». Жамол Пошо ўзини хийлагар Цицерон алдашига қўйиб қўйди, унинг Советлар Ўрта Осиё халқларига ўз миллий қўшинларини ташкил этишга имкон бериб, уларни иттифоқчиларга қарши юборади, бунинг учун жаҳон уруши пайтида русларга асир тушиб қолган туркиялик ва Оврупо мамлакатларидан бўлган аскарлардан кенг фойдаланади, деган уйдирмаларига ишонди...

Мен Жамол ҳамда Ҳалил пошоларга Урта Осиёда Советларга қарши кучларни ташкил қилиш учун у ерга бориш фикрини айтганимда, Жамол Пошо: «Зинҳор ундай қилманглар, бизнинг ҳаммамиз ҳам Советлар билан бирга бўлайлик, ҳатто қизилларга қарши курашаётган туркистонликларни ҳам Советлар ёрдами билан тузиладиган аскарӣ қисмга сафарбар этиш мумкин бўларди», деди. Бу ўй-фикрларнинг ҳаммаси алданиш эканлигини ва тушкунликдан бошқа нарсага олиб бормаслигини, большевикларга қарши қўзғалиш ҳаракати эса кутилган натижани бермаган тақдирда ҳам, Туркистон халқини русларнинг бўйсундириш сиёсатига қарши туришга ўргатишини, бусиз эса халқимизнинг ҳафсаласи пир бўлиб, аскарликдан четлашиб, русларга бош эгиб яшашга кўника бошлашини айтдим.

Биз Бошқирдистон ваколатхонасида турк арбоблари учун зиёфат бердик ва бизга яна бир ҳолат аён бўлди: меҳмонлар Худо номига ичкиликлар ичишга иштиёқманд эканлар. Турли навдаги шароблар эса бизда мўл-кўл эди... Қабул маросимлари ва зиёфатлар бўлмаганида бу ичкиликлар ҳеч биримизни қизиқтирмасди. Шу зиёфатга таклиф қилинган сафдошларимиз орасида бегим кунлари шароб истеъмол қиладиган бирорта киши йўқ эди. Умуман бизга бундай одат ёт эди. Жамол билан Ҳалил тўлиқ маст бўлиб қолгунларича ичишди, улардан бири — адъютант Муҳиддинбей ва олий меҳмонларга яқин яна баъзи кишилар ўзларини билмас даражада маст бўлишди. Шунда ҳам уларнинг бариси кайфу сафони давом эттиришни хоҳлардилар. Қандай бўлмасин, Россиядаги бошқа турк зиёлиларидан фарқли ўлароқ «Иттиҳод ва тараққий» араблари биз билан мустақил давлат ва унинг қуроли кучлари вакиллари сифатида мулоқот қилганари бизда фахр ва ғурур туйғусини уйғотди...

Суҳбатлар давомида Жамол Пошо менинг туркӣ тилимга эътибор берди. Гап шундаки, унинг туркча нутқини бир неча зиёлидан бошқа ҳеч ким тушунмасди. менинг сўзларимни эса ҳамма — қозоқлар, қирғиз, ўзбек, татар, озарбайжонлар тушунишарди. «Ҳаммалари англайдиган бу тил алоҳида шевами?» — деб сўради у. «Йўқ, азизим Пошо, менга барча шеваларимиз яхши таниш, — деб жавоб бердим. — Мен ҳар кимнинг тилига мослашиб суҳбат қура оламан».

Лениннинг миллий ва бошқа масалаларга доир тезислари ҳақида баҳс. Жанубий фронтдан қайтганимдан сўнг бир неча кун ўтгач, Лениннинг қотиби телефон қилиб: «Владимир Ильич сиз билан учрашмоқчи», деб огоҳлантирди. Белгиланган вақтда унинг хонасида ҳозир бўлдим. Лениннинг ёнида Стасова хоним ҳам ўтирарди. Ленин яқин кунларда Коминтерннинг Москвада тўпланажак II конгресси учун «Миллий ва мустамлака масалаларига доир тезислар» тайёрлашганлигини айтди, шулар ҳақида фикрларимни тез кунда ёзиб беришимни сўради. «Жавобларингизни ўқигач, яна учрашиб гаплашармиз», деб қўшиб қўйди у. Ленин асарлари тўпламида нашр бўлган бу тезислар ўн икки банддан иборат эди. Биз бу тезисларни туркистонлик ҳамфикрларим билан бирга ўқиб чиқдик. Мен уларнинг баъзи ўринларини, айниқса, 5, 11 ва 12-бандларини ўзгартириб, ўзимдан бир-икки банд ҳам қўшдим... Икки кундан кейин фикрларимни мустақил тезислар сифатида ёзиб Ленинга топширдим.

Ленин аввалги учрашувимизда ҳам менга бошқа баъзи қайдларини берган эди, миллат ва мустамлакачилик масалаларига бағишланган бу тезислар билан бирга мен уларни ҳам ўрганиб чиқдим. Ленин менга ҳурмат кўрсатиш маъносида ўзининг ўн икки бандли лойиҳаси устига «қоралама» деб ёзиб қўйди. Шундан кейин таклифларимни бандма-банд ўқиб, мулоҳазалари билан ўртоқлашди, лекин унинг қарашлари менинг фикрларимга яқин ҳам келмасди, бизнинг таклифларимиздан бирортаси қабул қилинмади. Шундай қилиб, марказ собиқ мустамлакаларда бундан буён ҳам рус пролетариати вакилларига таянажаги, биз эса уларнинг «раҳбарлиги»га қанчалик итоат ва садоқат кўрсатсак, шу даражада ишонч қозонишимизни, бизга ишонмай қараш Россиядан ташқарида ҳатто социализм тўла ғалаба қозонгандан кейин ҳам сақланиб қолишини, социализм бутун дунёда ғалаба қилгандан сўнг ҳам собиқ шарқий мустамлакаларнинг халқлари Овруподаги метрополиялар ишчилари (инглизлар, французлар, бельгияликлар ва бошқалар)нинг «раҳбарлиги»-сиз ҳеч нима қилолмасликларини Лениннинг ўз оғзидан эшитдим. Буларнинг ҳаммаси Лениннинг миясида туғилган фикрлар бўлиб, менга равшан бўлдики, Шарқдаги социализм қуриш йўлига кирган мазлум

миллатларнинг ишчилар сифи ҳеч қачон рус коммунистлари ишончидан фойдалана олмайдилар.

Бу кайфият бизни Советларга қарши қилиб, жиддий ва очиқ кураш бошлаш зарурати олдига келтириб қўйди. Уша кунлардаёқ Тошкентда Рискудов, Низом Хўжаев ва уларнинг баъзи ўртоқлари Турккомиссиядан ва Туркистон Марказий Ижроия Қўмитасидан (Турк МИК) чиқарилди. Улар ўрнига «байналмилалчилар» сифатида ишонч қозонган кишилар тайинланди. Биз Аҳмад Бойтурсун билан 29 июнда Москвадан чиқиб кетишга қарор қилдик. Сталин бермаган рухсатни партия Марказий Қўмитаси котиблари Крестинский билан Преображенский ёрдамида Астрахан вилоятида ҳордиқ чиқаришим керак, деган баҳона билан олишга эришдим...

Шу кунларда «Иттиҳод ва тараққий» партиясидан доктор Нозимбейми, Бадрибейми келиб, «ўзаро гаплашадиган гаплар бор», деди. У киши менинг Туркистонга бориб, Советларга қарши курашга қўшилишим масаласида Жамол Пошодан бошқачароқ фикрда экан: «Эҳтимол, сизнинг фикрингиз тўғридир. Сиз ўз билганингизча ва маслакдошларингиз иродасига қараб ҳаракат қилинг... Тўғриси айтганда, бизнинг ҳам Россияга кўп ишчончимиз йўқ. Чет эл комиссариатдагиларнинг бизга бугун айтган гаплари кўпинча кеча гапирганларига тўғри келмайди», деди. Мен ҳам унга айтдимки: «Менинг ёлгонга ва носамимийликка тоқатим йўқ. Агар келажак яхши мевалар беришига салгина умид туғдирса эди, бу мунофиқликка ҳам чидаса бўларди. Бироқ бизнинг сабр-тоқатимиз ижобий натижаларга олиб келишига заррача умид йўқ. Бундай ишлар яхши ният билан амалга оширилади. Мен у ерга қўшинларимизни олиб кетишни хоҳламасдим, ҳаддан ташқари ўжарлигимдан уларнинг ўлиб кетишлари учун масъулиятдан қўрқаман. Мана, ниҳоят, ўз бошимгина ўз ихтиёримда. Лекин менинг сафдошларим — садоқатли кишилар, қолнинг десам ҳам қолмай, кетимга эргашадилар».

Автомобилга ўтириб, ёз мавсумига бизга беришган дала ҳовлини кўриш учун кетдим. Йўлда кетаётиб, Москва яқинидаги бу ажойиб дала ҳовлидан менга қандай наф борлиги тўғрисида ўйлар эканман, Сўфи Оллоёрнинг хотирамда қолган мисраларини такрорладим, уларнинг мазмуни бу эди: мўъминлик ва итоат-

корликдан юз ўгирган ҳар кимса Тангри таоло продасига қарши боргувчидир.

ТУРКИСТОНДАГИ КУРАШ

Москва — Боку — Ашгабад йўлида. 1908 йил 29 июнда ота ўйимдан қочиб, узоқ шаҳарларга йўл олган эдим. Мана энди 1920 йилнинг 29 июнида Лениндан қочиб, унга қарши очиқдан-очиқ кураш байроғини кўтарганимча Туркистон тоғу даштларига чекиндим. Бу сафар ҳам муваффақиятсизликка учрасак, Оврупога бош олиб кетгумдир. Балки бундан кейин Москвани ҳеч кўрмасман. Бошқирдистондан ҳам бугун ўн тўрт нафар дўстим Туркистон ва Қозоғистонга олдиндан белгилаб қўйилган жойларга бориш учун йўлга чиқишади. Уларга бу тўғрида икки хат орқали (бу хатлар хусусидаги гаплар ҳали олдинда) хабар бергандим.

Анча ўтиб, бир гуруҳ дўстларимиз билан биз Қозоғистон ва Туркистонда келажакдаги курашни ташкил этиш билан шуғулландик ва ноябрда Хоразмнинг Қўнғирот шаҳрида йиғилишга қарор қилдик. Бошқа бир гуруҳ билан эса Ўзбекистондаги босмачилар орасида (ҳатто Қашғаргача бориб) ташкилий ишларда қатнашгандан сўнгра 1921 йил бошида Бухорода йиғилишимиз тўғрисида келишиб олдик. Кейинроқ биз ҳам Бухорога етиб боришимиз лозим эди. Бироқ у пайтда Бухоро амирлигининг қанча умри қолганлиги номаълум эди. Менинг ўзим Москвадан Астрахан, Боку йўли оша Ашгабадга, ундан кейин яна Бокуга бориб, у ерда махфий равишда Шарқ халқлари конгрессида қатнашгач, Фарбий Қозоғистонга бориб, Устюрт орқали Хоразмга, ундан кейин Бухорога кетишни мўлжаллаб қўйдим. Шу йил адоғига қадар бу барча ишлар олдиндан белгиланган режа бўйича муваффақиятли амалга оша борди.

Хотиним Нафисани бир аскар ҳамроҳлигида Самара—Волга пароходида олдинроқ жўнатдим, у билан Қариқишда учрашишимиз лозим эди... Соқчи гуруҳ ҳамроҳлигида биз қозоқ арбоби Аҳмет Бойтурсун ҳамда бошқа бошқирд ва қозоқ зиёлилари билан Саратов шаҳри орқали йўлга чиқдик...

Йўлимизда биз Олтин Ҳрданинг қадимий пойтахти

Янги сарой харобаларига дуч келдик. Ярим хароба бир уйчада оддийгина бир овқат тайёрлагач, очлигимиз ва ташналигимизни қондириб, тунашга қолдик. Эрталаб сарой вайроналикларини айланиб ўтдик, аммо тарихий тошларда сақланиб қолган ёзувларни текшириш, ёзиб олишга вақтимиз йўқ эди. Волга томон йўл олдик. Царицинда отларимизни қозоқ йигитларига қолдириб, Самарадан келадиган пароходни кута бошладик, унинг келишига эса уч соат вақт бор эди. Шундан фойдаланиб, кейинроқ Сталинград номи билан бутун дунёда машҳур бўладиган шаҳарни кўриб чиқдим.

Ҳазорлар даврида бу шаҳар Сарич Син (Сариқ сув) деб аталарди. Руслар эса уни Царицига ўзгартирдилар. Шаҳар ташландиқ ҳолда, кўчаларини алаф босган эди. Табiiйки, бир кун келиб, бу қаровсиз шаҳар иккинчи жаҳон урушининг ҳал қилувчи нуқтасига айланиши ҳаёлимга келиши ҳам мумкин эмасди...

Денгиз йўли билан Бокуга. 5—6 июлда Бокуга келдик. Бу ерда татар ёзувчилари Ҳоди Атласий ва Абдулла Баттол билан учрашдик. Ҳоди Атласий Дума аъзоси бўлган бир ёзувчи ва тарихчидир. «Сибирь тарихи», «Қозон тарихи», «Суюмбека» номли асарлар ёзди. Большевиклардан қочиб Бокуга келган, лекин улар Боқуни ҳам босиб олган эди. Озарбайжоннинг менга яқин таниқли кишилари ҳам чет элларга кетган ёки қочиш арафасида эканлар. Мумтоз Сулаймон билан махфий учрашдим. Бокудалигимда турк Мустафо Субҳий уйда яшадим. Уни Москвада пайтимдаёқ билар эдим. Коммунист бўлса ҳам русларнинг Шарқдаги сиёсати билан келиша олмасди... Шу боис, у Сталин ва унинг ўртоқларидан узоқлашди. Бокуда бўлганимда ўзи уйда яшашимни таклиф қилди; озарбайжон Амин Афандизода ва кримлик Вали Иброҳимов билан учраштирди. Мустафо билан кўп гаплашдик. Туркистонда олиб бориладиган ишлар ҳақида ҳам бир оз сўзладим, чунки унинг бу гапларни русларга етказмаслигига ишонардим. Совет чекистларининг мени Озарбайжондан эмас, Қозоғистондан излашларини билганим боис Бокуда ўзимни эркин сездим. Бир оз вақт ўтгандан кейин пароход билан Қизилсувга (Красноводск), у ердан июль ойи охирларида Ашгабадга келдик. Така уруғидан Берди Ҳожи ўғилларнинг уйида тўхтадик. Соқчи аскарларимдан бирини Самарқандга ҳомиладор хотиним аҳволидан хабар олишга юбордим. Аскар ўғ-

лим туғилганлиги ҳақидаги хушxabар билан келди. Унга Ирисмухаммад деб исм қўйдим. «Ирис» сўзи бахт деган маънони англатади...

Аскарларимиздан бири Тошкентдаги дўстларимиз билан алоқамизни таъминлаб турди. Август ойи охирида мен Ашгабад ва Марв орасида яшовчи туркманлар ичида яшириниб юрдим. Сентябрда Бокуга Шарқ халқлари конгрессига боришим керак. Хотинимни бир аскар ҳамроҳлигида Хивага жўнатдим. Кузда ўша ерда учрашмоқчимиз.

Москвада бўлганимдаёқ Туркистонда миллий кучларни жипслаштириш иши билан машғул бўлиш учун бирмунча муддат Ашгабадда қолиб, Шарқ халқлари конгрессида яширин қатнашиш учун Бокуга йўл олишни, сўнгра Астрахан ва Фарбий Қозоғистон орқали Жувайидхон қўлида бўлган шимолий Хоразмга, шундан кейин Хивага боришни ният қилиб қўйгандим.

Бошқирдистонда қиллиниши лозим бўлган ишларни ҳам биз дўстларимиз билан Москвадаёқ белгилаб олгандик. Бошқирдистон ҳукумати арбобларидан ўн тўрт киши бир вақтнинг ўзида турли йўллар билан Туркистонга йўл олиши лозим эди, уларнинг баъзиларига қўшинларимиз учун отлар сотиб олиб келишлари топширилганди. Шу ишларни бошқариш тўғрисида Москвадан иккита хат юборилганди. Шу хатлардан бири кейинроқ руслар қўлига тушиб, уларни довдиратиб қўяди. Бошқирдча ёзилган бу хат чалакам-чатти таржима қилинган. Хат мазмуни Самойлов хотираларида ва Тинеев китобида эълон қилинган. Унда мен шундай ёзган эдим: Совет ҳукумати шарқий турк халқларига нисбатан мунофиқона сиёсат юритмоқда, бу халқларнинг бирлашувига у йўл қўймайжак. Ҳамма жойда бошқарув тизгинини руслар ўз қўлларига оладилар, миллий ҳарбий тузилмалар йўқ қилинади. Бироқ бошқирд энелилари халқни тўғридан-тўғри қуроли курашга бошламаслиги керак, мамлакатда расмий вазифаларни бошқариб, ўлкада маориф, -матбуот ишларини, иқтисодий идорани ўз қўлларига сақлашга бурчлидирлар. Шу мураккаб вазифаларни бажариш жараёнида тажриба ва билимга эга бўла бормоқ зарур. Туркистон ва Қозоғистонга кетишадиган дўстларимиз Шарқ халқлари фаол кураш учун уйғонгунларига қадар шу ўлкаларда халқ орасида қолиб қатъий иш олиб боришлари шарт»...

Ашгабадда ўтказилган кунлар. Берди Ҳожининг ўғ-

ли адвокат Кўкажон (эски дўстим) билан «Туркманистон» газетасини чиқара бошладик. Унинг биринчи сонини бошдан-охир ўзим ёздим. Шу орада ФК (фавкуллда комиссия) ходимлари ҳар тарафда мени қидираётганини билдик. Москва мени Бўкай Урдадан Урол томонга қочган, деб ўйлаган. Қозоқлар ушлаб бермасалар керак, деб у жойларни қидиришни тўхтатиб, Тошкент, Самарқанд ва Ашгабад атрофларини излай бошлаганлар. Чет эл ишлари ходими Островский исмли бир одамга Москвада мени қидириб топниш вазифаси юкланган. Кўкажоннинг уйида бўлганимда ўша рус Кўкажон билан гаплашди, мени ҳам суриштирди. Яъни, яқин-атрофда бўлсам, учрашиб Боку конгресси тўғрисида маслаҳатлашниш нияти бор экан. Сталин Бокуга келган, Амин Расулзодани ёнига олган, мени ҳам шулар орасида кўрмоқчи экан...

Берди Ҳожи ва унинг ўғли Кўкажон менга, хотинимга ва икки соқчимга тўрт туркман оти берди. Ашгабад четидаги бир ёлғиз армани хотиннинг уйида яшадик. Бокуга бора олмасам, тўртовимиз ҳам шу йўл билан Хивага отда боришни ўйлаб қўйдик. Ноябрьда Кўнғиротда бўлишимиз керак эди. Хивани идора этиш ёш хиваликлар ва руслар қўлига кўчса ҳам, бу ўлканинг ғарбий қисмида ва Кўнғиротда туркман хони Жунайид хўжайинлик қилар эди. Саксон ёшли Жунайидхон 1873 йили руслар Хивани босиб олган вақтда Хива хони лашкарида хизмат қилган. У рус ҳукмронлигини қабул қилмаган ва русларга ҳеч қачон бош эгмаган бир қаҳрамон.

Мен Туркистон ва Хоразмда бошқариладиган ишлар учун Ашгабадда унчалик таниқли бўлмаган уч туркман элчисидан иборат бир кўмита ташкил қилиб, унинг Самарқанд, Қўқон ва Тошкент билан алоқасини таъминладим.

Боку конгресси. 1—5 сентябрда Бокуда ўтажак Шарқ халқлари конгрессини ташкил қилиш фикрини Москвада, Бошқирдистон вакилотида Жамол ва Халил пошоларга биринчи марта мен айтган эдим, лекин бу ишни уюштириш вазифаси Сталиннинг Миллий ишлар комиссарлиги билан Мусулмон коммунистлар маркази зиммасига тушди. Ишбоши ва конгресс раҳбарлигига Зиновьев билан К. Радек тайинланди. Бу вақтда мен қочқин ҳолида эдим. Шундай бўлса-да, Советлар бу конгрессга менинг махфий келишимни билиб, қўлга тушириш

чораларини кўрди. 300 га яқин чекистга мени Боку, Астрахан, Дарбанд, Красноводск ва бошқа ерлардан тутиш вазифа қилиб қўйилганлиги ҳақида маълумот олдик. Уларнинг аксарияти мени кўрган, танийдиган кишилар экан. Қозоғистон ва Ўзбекистон делегатларининг кимлар эканликлари ва уларнинг ҳаммаси махсус бир поездда келишлари дам ҳам хабардор бўлди. Мен бу поездни 29 августда Ашгабаднинг ғарбидаги Бами деган кичиккина бекатда кутиб олдим. Юк поездидан тушиб, уларнинг поездига илашдим. Биринчи кирган вагонининг ўзидаёқ Турор Рисқулов билан Иброҳим Жонзоқовни топдим. Боқўда қандай кўриша-жагимиз ва қандай ҳамкорлик қилишимиз ҳақида Красноводскдан олдинги Жебел станциясигача гаплашиб бордик. Шунда Турор жуда қизиқ бир хат кўрсатди. Коминтернининг мен Москвадан кетганимдан кейин тўлланган конгрессда рус хорижий ишлар комиссарлиги ва Коминтернда Яқин Шарқ бўйича билимдон деб танилган Павлович Яқин Шарқ ва Ўрта Осиёда ишлайдиган ўртоқлар ўчун бир номани кўпайтириб тарқатибди, лекин уни мусулмон коммунистларига бермаган экан. Таниш поляк коммунисти ундан бир нусхани бекитиб, Турорга узатган... Унда қўйидаги фикрлар бор эди: Яқин Шарқда араб, турк, эрон, афгон миллатларида капитализм ва синфий қарама-қаршилик ривожланиб етмаганлиги сабабли, бошқа қарама-қаршиликларни— диний ва тариқат жанжалларини кучайтиришга, бу қарама-қаршиликлар Советлар Россиясида яшовчи мусулмонлар орасида йўқолган тақдирда ҳам, қўшни мусулмон ўлкаларида давом эттирилши ва келажақда кучайтирилши кераклиги айтилган, шахсий ифво, савдогарлар ва шайхлар орасида баҳс ва келишмовчилик тўғуларини туғдириш тавсия қилинган. Шарқ халқларининг тили, ёзуви тамом шаклланимаганлигидан фойдаланиб, улар орасида қудратли адабий тиллар вужудга келишига халақит бериб, адабий тилнинг халқ тилига яқинлашувидан фойдаланиб, бу халқларнинг тилини парчалаб юбориш имконияти ва бунинг аҳамияти ҳақида айтилади. Бу миллатларнинг маданий ходимлари ҳамда ақл эгалари саноқли бўлганликларидан уларни бузиш ва бутунлай йўқотиш ҳам унча қийин эмаслиги тушунтирилади. Турор дўстим Боку конгрессда фойдаланиш учун бошқа яна бир неча муҳим

қоғозлар берди ва уларни кўпайтириб босишни тавсия қилди.

Туркменистонда бир қишлоқи туркман қиёфасида юрганлигимдан Турорнинг бошқа ўртоқлари менга эътибор беришмади. Жебел станциясида ҳеч кимга билдирмай поезддан тушиб қолдим.

Биз кетадиган кема ўша кунни йўлга чиқмаган экан, бандаргоҳга келиб бир ҳарбий кема йўлга чиқишга тайёрланаётганини кўрдим... «Озарбайжон вакили» сифатида Туркияга кетаётган ўртоқ Абилов билан унинг ёрдамчилари Тошкентдан Бокуга бораётган экан, бу эса шуларни олиб кетадиган кема эканлиги маълум бўлди. Яқинлашиб, соқчи солдатлардан бирига мени ҳам ўзларингиз билан бирга олиб кетасизларми, дедим. Юринг, деб жавоб қилди у. Палубага чиқдим... Мен яхши танимаган ўртоқ Абилов билан ёрдамчилари юқори палубада экан... Кема кечга яқин йўлга чиқди... Кема Бокуга етиб келганидан кейингина ўртоқ Абиловга мендан бир хат берарсиз, деб ошпаз хотиннинг розилигини олдим. Бу қоғозда: «Ҳурматли ўртоқ Абилов! Кемангизда меҳмон бўлдим. Сиз кучли довул туфайли овқатланидиган столга яқинлашмаган бўлсангиз ҳам, мен лаззатли таомлардан едим. Бундай меҳмондорчилигингиз учун раҳмат. Сизга катта омад тилайман. Бошқирдистон ҳукумати раиси ва БМИҚ аъзоси Зақий Валидов». Кема ҳарбий бандаргоҳга яқинлашди. Шу зақот қоғозни ошпаз хотинга бериб, кемадан тушиб, ғойиб бўлдим. Қоғозни ошпаз хотин ҳақиқатан ҳам Абиловга топширган экан, у буни кейинчалик Туркистон вакили Турер Рисқуловга айтиб берган, билган тақдирда ҳам Советларга ушлаб бермас эдим, дебди.

Бокуда мен тўғри Турк коммунистлар партияси Марказий Қўмитасига бордим. Мустафо Субҳийни кўрдим, у менга партия Марказий қўмитаси биносида партия аъзоси бўлган Амин Афандизоданинг ва кейинроқ Қрим Жумҳурияти раиси бўлган Вали Иброҳимовнинг меҳмони бўлишимни айтиб, сира қўрқма, деди. Амин Афандизода асли боқулик бўлиб, у билан 1917 йилда мусовот партияси тарафидан Туркистонга юборилганида кўришган эдик. Кейинроқ у Туркияга келди. Бунда Туркистон вакилларидан бири, қирғиз Иброҳим Жонзоқов билан кунора учрашиб, конгресс йиғилишларида сўзланajak сўзлар ва қабул қилинажак қарорлар ҳақида гаплашардик. Менинг ёзган қарор лойиҳаларим Жонзоқов

ёки бошқирд вакили Холиқов томонидан тавсия қилинди. Рисқулов собиқ адъютантим Абдурашид Бикбаулов ва Аъзамов билан доимий учрашиб турди. Улар ёрдамида Шарқ халқлари конгрессида ҳақиқий маънода фаол қатнаша олдим. Бу конгрессда Москвага келган Анвар Пошо, Боқир Сомий, Юсуф Камолбеклар ҳам иштирок этдилар. Улар мен бўлган жойга келмас эдилар. Чунки учрашсак, қўлга олинардим. Шундай бўлсада, Анвар Пошо Боқуда эканлигимни билиб, киши орқали хабарлашди. У ҳам Жамол Пошо каби менинг Советлардан йироқлашини маъқулламади.

РКП(б) Марказий Қўмитасига 1920 йилнинг 12 сентябрида ёзган хатим. Петровский шаҳрида яшайдиган Зоҳид афанди билан билвосита таниш эдик. Унинг уйда тўхтаб, Ленин, Сталин, Троцкий ва Риков номига ёзилган тўртта хатимни жўнатдим. 1920 йилнинг 12 сентябрида ёзилган бу хат кейинроқ маълум бўлди. Хатни Боқу конгрессида қатнашган ўртоқларим ҳам кенг тарқатишган. Унинг бир донасини Усмон Тўқомбатов исмли дўстим 1923 йилда Берлинга олиб келган экан, кейинроқ менга берди. Уша вақтда Ленин билан Сталинга тўғридан-тўғри айтишга ҳеч ким ботинолмаган жиддий фикрлар бўлган бу хатнинг қисқача мазмуни менинг «Туркистон тарихи» китобимда босилди. Хатда қўлидагиларни ёзган эдим: «РКП(б) Марказий Қўмитаси бошлаган сиёсатдан маълум бўлишича, сиз ҳам, Артём билан унинг ўртоқлари сингари Шарқ халқларига нисбатан сиёсатингизда ҳақиқий рус шовинистларининг фикрларини асос қилиб олмоқчи бўлдингиз. Ўртоқ Троцкий Уфада мазкур масалаларни текширганида бу кишининг (яъни, Артёмнинг) ишлари фитналар тизмасидан иборат бўлганлигини сезганди. Шубҳа йўқки, бу масалани у Марказий Қўмитада ҳам шундай тушунтирган, лекин янги рус империализми сиёсати ҳукмронлик қилаверди. Турк комиссияси бошида турган Фрунзе ва Куйбишев ўртоқлар ҳам Троцкийга ўхшаб, Мў улларга текширишни топширган сиёсат иккиюзламачи ва алдоқчи бўлишини Рисқулов билан мени иш бошидан четлаштиргандан кейинги йиғилишларда очиқдан-очиқ гапирганлар. Эски анъанавий рус империализмининг йўлини амалга ошириш иши партия аъзоси бўлган ўртоқларимиз қўли билан ҳал этилиши кераклиги, Туркистон халқлари ўртасидаги синфий қарама-қаршилиқ сунъий равишда кучайтирилажаги, Рис-

қулов, Валидов каби маҳаллий миллатчилар ерли ишчи синфининг душмани сифатида foш қиллинажаги, маҳаллий зиёлилар орасидан рус империализмига садоқатли «октябристлар» деб аталмиш одамлар тайёрланиши ва улар буни бажариши ҳақида ўша Турк—комиссияси йиғилишларида очиқ айтилган. Фақат билиб олинганки, биз маҳаллий деҳқонларнинг мутлақ синфий душмани эмасмиз ва умуман масхараланишга бош эгиб турмаймиз. Ўзларингизга керак бўлган қурбонларни топиб оларсизлар. Фақат ўша қурбонлар биз бўлма-яжакмиз. Туркистонликларнинг ҳуқуқларига тажовуз фақат маҳаллий рус коммунистларининг иши эмаслигини, бу сиёсат Марказий Қўмитанинг ўз сиёсати эканлигини Боқудаги Шарқ халқлари конгрессида қатнашган ўртоқлар очиқ-ойдин кўрсатди. Марказий Қўмита Шарқ халқлари қишлоқларида сунъий равишда юзага келтиражак сунъий қарама-қаршиликни фақат террор ёрдамидагина сақлаб туриши мумкин. Ўртоқ Лениннинг Коминтерн конгрессида мустамлакачилик масалалари юзасидан ўқинган тезислари ҳақида ёзган фикрларимда бу тўғрида айтганман. Шарқда ижтимоий инқилоб сунъий синфий ажрлиш орқалигина амалга ошадиган ҳол эмас. У ахир жуда мураккаб бир масала. Агар овруполик капиталист ва ишчи синфлари мустамлакани босиб олиш учун бирлашишга ҳаракат қилсалар, мустамлака Шарқда деҳқон билан ишчи ўз бойлари билан бирлашишга мажбур бўладилар. Сиз маҳаллий халқда синфларга бўлиниш юзага келмаганлигини кўратуриб, зиёлиларни айбдор ҳисоблайсиз, уларнинг бир қисмини «синфий душман, майда буржуа миллатчиси», иккинчи қисмини «сўл октябрист» ҳисоблайсиз... Шундай қилиб, ниҳоят, ўқиш-ёзишни билмаган, фақат эшаги ва ҳўкизию кетмон-қурагидан бошқа ҳеч нарсани кўрмаган деҳқон билан юзма-юз қолажаксиз. Маҳаллий зиёлиларга шубҳа билан қарашингизни бутун Туркистон миқёсида ўзгартира олишингизга ишонмайман. Ҳеч бўлмаганда, маҳаллий ўринлардаги билимли одамларга амир қочгандан сўнг тузилган Совет Бухороси тасарруфида турмушни оёққа қўйиш билан шуғулланишга фурсат берар эдингиз». Шунингдек, Петровсквийга, МҚ котиблари ва сиёсий бюро аъзолари Крестинский ҳамда Преображенскийга ўша кунгёқ ушбу хатни ёздим: «Ҳарчи социалистик ва миллий мезонларни ўзаро мувофиқлаштиришга доир, социализмни буюк

миллатларнинг (шаклигина ўзгарган) ҳокимлиги остида амалга ошириш ҳақидаги фикрларимиз жуда фарқ қилса-да, виждонли бўлиб қолишга ҳаракат қилган бир инсон сифатида сиз инқобингиз ва бошқа айрим коммунистлар билан муносабатим самимий эди. Советларга ва коммунизмга очиқдан-очиқ қарши кураш йўлига ўтиб, мен сизни ҳеч ҳам алдамадим. Алдаганларим— Сталин каби мени алдаган давлат арбобларидир. Жохил, риёкор, диктатор инсонларнинг одамлар тақдири, шахси ва ихтиёри билан беномусларча ўйнашувини сезган айрим ўртоқлар партия ичида даҳшатли террор бош кўтараётганлиги ҳақида очиқ сўзламоқдалар. Бир кун келиб сизларнинг ҳам бошларингиз кетмаса эди, деб қўрқаман. Мен бошимни қачон кесар эканлар, деб кўтиб турмадим, ўлсам ҳам очиқ жангда ўламан».

Бундай хатларим таъсирсиз қолмади. Сталин ҳам турли ваъдалар бериб, мени Москвага қайтариш учун бир қанча чоралар кўрди. Шу жумладан, татар зиёлиларидан Усмои Тўқомбатовни мени қидиргани Ашгабад, Бухоро ва Самарқандга юборди. Лекин у киши билан кўришишдан ўзимни тортдим. Турор Рискуловнинг 1922 йилги гапига қараганда, Ленин ўша вақтда Туркистон ҳукумати раҳбари қилиб тайинланган Рудзутака, «очиқ ишончсизлик кўрсатмасак, Валидов Туркистон тоғларига қочмас эди», деган эмиш...

Қўҳнаурганчилик туркман босмачилари. ... Кечқурун қадимий Хоразм пойтахтининг харобалари сақланиб қолган Қўҳнаурганчга етиб келдим.

Хоразмликлар Урганчин Гурганч дердилар, арабчасига эса Журунийя деб аталарди. Келганимда Жунайидхон бу ерда йўқ эди. Унинг қўнимгоҳида бир туркман бекига ва унинг аскарларига дуч келдим. Қимсан, деб суриштириб ўтирмасдан, жой таклиф этдилар. Туркман беки нима иш билан шуғулланишимни сўради. Савдогарман, Қўнғиротдан келдим деб унга Болабекнинг хатини топширдим. Хатини мирзасига ўқитгач, менга қайтариб берди. Балки хон эртага келар, дейишди. Менинг билан кўп ҳам қизиқавермадилар. Қадимий шаҳар войроналикларини, XII аср минорасини, XIV асрдаги Қўнғирот бекларидан бирининг хотини Тўрабекхонимнинг, айтишларига қараганда, унинг бойликларини ҳозиргача сақлаб келаётган мақбарасини, Шайх Нажмиддин Кубро ва бошқа баъзи машҳур кишиларнинг қабрларини зиёрат қилдим. Елғиз ўзим

юриб, қабртошларга битилган ёзувлардан ўқиб билганларимни кўчириб олдим.

Чингизхон Хоразмни босиб олгач, Шайх Нажмиддин Кубро кўлига қурол олиб, Урганчни ҳимоя қилишда иштирок этади ва уни мўғул жангчиси билан савашга киришган пайтда ўлдиришади. У сўнги жанггида Аллоҳ номини тилидан қўймай, дуолар ўқийди ва бир мўғул босқинчи сочини маҳкам ушлаганича кўлидан чиқармай жон беради. Уша мўғулнинг сочини кесиб қутқариб қоладилар. Бу вақеани Жалолиддин Румий Нажмиддин Куброга бағишланган бир шеърда ниҳоятда гўзал тасвирлаган. Шайхнинг ажойиб рубоийси байтларидан бирини мен Шайх Нажмиддин мақбараси деворига ёзиб, тагига ўз имзомни қўйдим.

25 йил ўтгач, бу мақбарани диққат билан ўрганган рус археологги профессор Толстов Туркияга келганида менинг ёзувим ҳали ҳам сақланмаётганлигини айтиди. Мақбарани қўриқловчи бир қари ўзбек ёзганларим мазмунини сўради, мен тушунтириб бердим. У менга хурмат кўрсатиб, қаердандир олиб келган палов билан сийлади. Шу орада Жунайидхоннинг вакили бўлган Туркбейнинг кишиси келиб, Хон бундан беш чақиримча жойда аллақайси бойнинг уйида эканлигини айтиб, хоҳласангиз, боришингиз мумкин, деди. Ҳамроҳларимни шу ерда қолдириб, туркман беки юборган икки соқчи билан унинг ҳузурига йўл олдим.... Мени кузатиб келган соқчилар орқали Бобабекнинг хатини бериб юбордим. Аён бўлдики, Жунайидхоннинг ўзи келмаган, мени унга яқин Анна Боба исмли бек қабул қилди. Ёнма иш қилишимни сўради. Айтадиган сирли гапим бор, дедим. Унинг ёнида 4—5 киши бор эди. Бу кишилар ишончли, сўзлайверинг, деди. Мен ким эканлигимни, нима учун келганимни, Бухорога боришим зарурлигини, Россия ҳукмронлиги олдида бўйин эгишни хоҳламаган давлат қаҳрамонини кўриш истагим борлигини, келажакда ҳам у билан алоқа боғлаб туришга умид қилишимни айтиб бердим. «Хивага бортганингизда жадидлар (яъни руслар ёрдамида ҳокимият тепасига келган ўзбек арбоблари) сизни ўлдирмасларми?»— дея сўради. Мен эса, йўқ, уларнинг бир нечаси билан шахсан танишман, уларни сизларга қарши муслмон аскарларини юбормасликка рози қилурман, дедим. Сўзларингизни қабул этсалар, бизга билдирингиз. Агар Тошҳовуздаги фалон қишлоққа, фалон уйга

Ун милтиқ билан ўқлар юбортирсангиз, таклифингиз қабул бўлганлигини англаймиз, деди у. Дунё хабарларидан суриттирди. Мамлакатдаги аҳволдан анча-мунча хабардорлиги сезилиб турарди. Унга Боку конгресси тўғрисида сўзлаб бердим. Жунайидхон ҳам конгресс бўлишини билган экан, ҳатто унга одам юбормоқчи бўлибди, лекин йўлини тополмабди. Икки соатча суҳбатлашиб, бирга овқат едик. Суҳбат вақтида Ниёзбахш исмли яна бир туркман беки: «Англия қандай сиёсат олиб бормоқда? Туркиянинг аҳволи қалай?»— деб сўраб қолди. Улар эса бизга Фарғона ҳамда бошқа баъзи вилоятлардаги босмачиларнинг етакчилари билан алоқа боғлаганлари, асосий ташвишлари қурол-яроғ ва ўқ-дори топишдан иборат эканлиги тўғрисида айтиб беришди. Мен саёҳатим махфий эканлигини билдириб, улардан кимлигим тўғрисида бирор кимсага айтмасликларини ўтиниб сўрадим.

Хуллас, Жунайидхон билан учраша олмадим. Урганчда унинг бир ўғлини кўришга муваффақ бўлдим. Жунайидхон Эрон ва Афғонистонга чиқиб кетиб, Хирот яқинидаги Таймана қишлоғида вафот этган. Хиротга иккинчи келишимда мен унинг ўша Урганчда кўрган ўғли билан учрашишни ният қилдим. Афсус, у ҳам қазо қилган экан, невараси билан суҳбатлашдим...

Анно Бола билан хайрлашиб чиққач, кечаси Кўҳнаурганчда тунадим. Эртаси Нукус яқинидаги бир қишлоқда, иккинчи кунни Хўжақулда, учинчи кунни Бийбозорда тунадим. Бу ерларда ҳам қадимий ёдгорликларни ўрганишга ҳаракат қилдим...

Нукусда ёллаган кузатувчи ҳамроҳим ҳақини бериб, уйига қайтариб юбордим. Эртасига ёлғиз ўзим Хоразмнинг Амударё кунчиқаридаги қадимий пойтахти — Кат шаҳри қолдиқлари сақланган Шайх Аббос Вали деб аталмиш қасабага келдим. Кўҳна Хоразмнинг Абу Носир ибн Ироқ ва ал-Беруний сингари буюк олимлари яшаган бу шаҳарнинг паҳса деворлари ҳали ҳам унинг ўтмишдаги маҳобатидан тасаввур бериб турибди. Бу ерда мени қаршиловчи ҳеч ким йўқ, ўзим бемалол юриб, кўплаб қабртошларни, ёзувларни кўриб чиқдим, бироқ фотоаппаратим бўлмаганлигидан уларни кейинчалик ўрганиш учун суратга тушириб ола билмадим.

Кат шаҳри харобалари. 1017 йилда Маҳмуд Ғазнавий бу шаҳарни забт этгач, машҳур олим, шаҳзода

Абу Носир ибн Ироқ унинг аскарларини Кат шаҳри яқинидаги хўжаликлариде яхшилаб меҳмон қилган. Ҳозир Шайх Аббос Вали кичикроқ бир қасабадан иборат. Лекин аббосий халиф Маъмун ўз замонида қўрғошин сандиқларда Бағдодга олиб келган машҳур Хоразм қовунларининг навлари ҳали ҳам бор. Мен «Шайх Аббос қовунлари» деб аталадиган бу қовунлардан тўйиб-тўйиб едим.

11 августда жума намозига бордим. Пастгина бўйли имом арабча, форсча ҳадислар ҳамда шеърлар ўқиб, уларни туркийчага таржима қилиб, батафсил шарҳлаб, ажойиб ваъз қилди. У Пайғамбаримизнинг бир ҳафтадан кейин бўладиган таваллуд кунини нишонлашга ҳозирлик кўришга даъват этди. У яна айтдики, Аллоҳдан қўрқмаган, Аллоҳ йўлидан юрмаган, Пайғамбаримизга ва чоҳорёрларга ҳурмат ва эҳтиром бажо келтирмаган инсонларни ёвуз кучлар ҳам ичкаридан, ҳам ташқаридан бузиб, ҳидоят йўлидан, хайру савоб йўлидан оздиради». Сўнгра туркийча: «Таянч бўлгин, бизга э Раббим, шайтон бизни ўз нафси билан оздирмаслиги учун»,— деб нидо қилди. Хоразмнинг буюк шайхи Нажмиддин Куброга нисбат бериладиган қарийб ана шундай мазмундаги шеърни форсча ўқиди. Хоразм олимларидан бириники деб ҳисобланадиган бир шеърнинг қуйидагича мазмунини туркийча тушунтириб берди:

«Биз Пайғамбаримизга, унинг тўрт соҳобасига иймонимиз комил ва содиқмиз. Агар бир кун келиб шу иймондан ва диндан айриладиган бўлсак, темир тирноқли даҳшатли аждаҳо бизни бепоён чўлу саҳроларда йўлдан адаштириб, ҳалок этгусидир». Имом ажойиб ваъзи билан йиғилган жамоа қалбига ҳаяжон солди. Бул зот ўз ваъзиде темир тирноқли мавжудот—аждаҳо тимсоллари воситасиде шайтоний нафс инсонни қандай қилиб йўлдан адаштириб, дашту биёбонларда ҳалокатга учратишини тушунларли, таъсирчан ҳикоя қилишини ҳайратга тушиб тинглаб ўтирардим.

Намоздан кейин эсимде қолган шеърларни дафтаримга ёзиб қўйиб, вонз билан учрашмоқчи бўлдим. Масжидга яқин бир савдогардан унинг қаерде эканлигини сўраганимде: «У Хизр Илёс каби бир жойда турмайди, ҳозир овул кўчаларидан биридан кетаётгандир, қаерга боришини билмайман»,— деб жавоб қилди. Унинг маконини айтишни хоҳламаётганлигини англадим. Расмий идораларга хабар берса керак, деб шубҳаланди чамаси. Кейинроқ ўқиб билдимки, у ўз ваъзиде

келтирган шеърлар хоразмлик буюк шоир, олим Али ибн ал-Фирроний қаламига мансуб экан. Хоразм давлати маданиятининг излари бу ерда ҳали йўқолиб кетмаган эди. Воиз албатта бу санъатини ўз устозидан ўрганган. Ўз навбатида у ҳам шоғирдларига сабоқ бераётгандир. Бироқ у Тўрткўлда жойлашиб олган рус коммунистлари Хоразм халқини дину иймондан айирадиган бир куч бўлишини ҳаёлига ҳам келтирмайди. Хивага келгач, ҳукумат раиси Хўжа Ниёзга воиз ва унинг ваъзи ҳақида ҳикоя қилиб бериб, Хоразм қадимий маданиятининг бундай қимматли қолдиқларига яхши эътибор бериб, сақлаб қолишга саъй-ҳаракат қилишларини ўтганиб сўрадим.

1921 йил мартида, яъни Хива ҳукуматининг аъзолари қочиб келганларида улар Хоразм ихтиёрида эмас, руслар идорасида бўлган Амударё вилоятида яшовчи уламоларга ёрдам беришга ҳаракат қилганлари қандай фақналик оқибатларга олиб келганлиги тўғрисида гапириб бердилар. Тўрткўлдаги коммунистлар уламоларга ёрдам берганларни қамоққа оладилар, баъзиларини отиб ташлайдилар. Бутун вужудини афсус-надомат туйғуси қоплади. Чунки бу бечоралар ҳақида Хўжа Ниёзга ҳикоя қилиб бериб, мен ҳам уларга яхшилик ўрнига ёмонлик қилиб қўйганим эҳтимолдан холи эмасди...

Амударёни қайиқларда кечиб ўтиб, тушдан кейин Хивада бўлдик. Мен Ашгабаддан бу ерга келган оиламни қидириб топишим керак эди. Муаллима бўлганлигидан бу ерда Нафисага шунга яраша иш бергандирлар, деб ўйлагандим. Тахминим тўғри чиқди. Унга болаларни ўқитишни топширишибди, уни топишим ҳам қийин бўлмади. Зобитимиз Усмон Тереғуловни Хива Республикаси ҳарбий нозирининг ноибни этиб тайинлабдилар. Ҳукумат аъзоларидан эски дўстларим мўлла Бекжон ва Султон Муродни учратдим. Уларнинг биринчиси маориф нозирини, иккинчиси— ҳукумат раисининг ёрдамчиси экан. Менинг келишим бу дўстларим учун катта воқеа бўлди...

Хивада турклар, тошкентликлар ва бошқирлар. Хивада кўп ишлашга тўғри келди. 1917 йилдан буён бизнинг армия тузиш ишимизда энг яқин дўстим, баъзи вақт ёрдамчим бўлган Усмон Тереғуловнинг бу ерда ҳарбий нозир ёрдамчиси бўлиши айниқса муҳим эди. Белгиланган жойга дарҳол Жунайидхон ёрдамчиси

бўлган бек учун ўнта милтиқ ва ўқ-дори юборилди. Хи-вадалигимда ўша танишиб олганим туркман беги би-лан ҳам алоқа ўрнатдим. Бу ерда бўш вақт топишим билан қадимги ёдгорликларни, мадрасаларни, масжид ва мадрасаларни бориб кўрардим. Хивада туркиялик бир неча асир зобит ҳам бор эди. Паҳлавон Ниёз ҳу-кумати уларни Тошкентдан олиб келиб, улар ёрдамида ҳарбий мактаб ташкил қилди. Ускударлик Ридвонбек билан Ҳасанбек шу мактабга раҳбар эдилар. Улар мак-табда бизнинг бошқирд аскарлардан Усмон Тереғулқов ва Ҳусайн Аликаев билан бирга ишлашди. Мактабла-рида юзга яқин ўзбек ўқиди. Аммо Хива раҳбарлари орасида ҳар хил иғво ҳукм сурди. Москва вакили бўл-ган Сафонов турк зобитларини ишдан четлаштириб, мактабни ёпишга ҳаракат қилди. Турк зобитлари Рос-сиядан ватанларига қайтгач, Истанбулда менга жуда ҳурмат кўрсатдилар. Ўзбеклардан Миршарофов ва Фар-ғонадан Қирғизов деган миллатчи зобитлар ҳам шу ер-да эдилар. Бу кишилар ва Мулла Бекжон Хивада замо-навий маданиятни ривожлантириш бобида кўн фидойи-лик кўрсатди. Руслар халақит бермаганларида улар ёш Хива ҳукуматига катта хизмат қилган бўлур эдилар. Хива темир йўлдан узоқда ҳамда четдаги бир ўлка бўл-ганлигидан, мен уларга Туркистоннинг бошқа томон-ларида кенг ёйила бошлаган босмачилик ҳаракатига ҳозирча фаол қўшилмай, ими-жимиди иш олиб бориш-ни, руслар бундай муносабатингизни писанд этмай, жиддий ҳужум қилишлари ошкор бўлгандагина кураш бошлашни, уларнинг қўлига тушиб қолмасликни мас-лаҳат бердим. Уларга тутқун бўлмасдан, Бухорога ке-лишларини тавсия қилдим. Баъзи вақтларда Хива хон-ларидан қолган ёзма асарларни ўргандим. Бироқ бу ха-зиналарда мен кутган қимматли қўлёзмалар топилмади. Муҳим тарихий манбалардан фақат Қўнғирот беклари, Хива хонлиги замонида оид архив ашёлари бор эди. Маориф вакили бўлган Мулла Бекжон—Истанбулда ўқиб келган бир йигит. Ҳукумат ишларидан бўш вақт-ларида мадрасадаги ҳужрасига келиб, ўзи палов пи-ширар ва шундай вақтлари биз мириқиб суҳбатлашар эдик. У бир қатор асарлар ёзди. Шулардан Хоразм ўз-бекларининг мусқаси тарихига бағишланган ва бошқа айрим асарлари босилиб чиқди. Ёш Хива ҳукумати тар-қатилгач, Бухорога, бизнинг ёнимизга келди. Аммо рас-

дан чекинмади, коммунист бўлиб қолди, оқибат 1937 йилги қатли олда Тошкентда жазога тортилди.

Бу республика ҳукуматининг бошлиғи Паҳлавон Ниёз Ҳожи билан ҳам кўп марта учрашдим. Бир куни у: «Руслар аста-секин бизни сиқувга ола бошладилар, ҳеч бир ишни ишонмайдилар, менга қандай маслаҳат бера оласиз?»— деб сўраб қолди. «Сиз яшаётган хонсаройи бир куни келиб сиз учун қамоқхонага айланмоғи бор,— дедим мен унга.— Қуршовда қолган ҳолингизда руслар қўлига тушмаслигингиз учун саройга ёндош бинолардан бирида ўзингизга яширин йўл очдилинг». «Шу холосми?»— деб сўради Паҳлавон Ниёз. «Шугина эмас, лекин ҳаммасидан аввал зудлик билан шуни қилинг. Бошингизни руслардан омон сақлаб қолсангиз, кейин нима қилиш кераклигини билиб оласиз. Ҳозирча эса руслар билан хизматдошлик қилиб, миллатга фойда келтиришга ҳаракат қилинг. Русларга қарши очиқдан-очиқ бош кўтариб чиққан туркманлар ва ўзбеклар билан жуда эҳтиёткорлик билан алоқа боғланг, эҳтимолки, бир кун уларга муҳтож бўларсиз». Паҳлавон Ниёз ёш Хива ҳукумати тарқагач, руслардан қочиб қолди...

Хоразмдан кетиш. Хивадалик вақтимда баъзи ўртоқларим Тошкент ва Бухородан, Қозоғистондан янги хабарлар юбориб туришди. Улар 1921 йилнинг январь ойи бошида Бухорода бўлажак конгрессга кечикмаслигимни маслаҳат қилишди. Йўлга ҳозирлик кўрдим. Чоржўй йўли рус аскарлари қўлида бўлганлигидан жуда қўрқинчли. Чор атрофда туркман босмачилари ҳукмронлик қилади.—Соқчилар олсанг, босмачилар билан тўқнашувнинг мумкин. Хивада бутун халқ ҳурмат қилган энг буюк авлиё — Паҳлавон ота. Қабри ҳам жуда яхши қаралган ва тартибли. У шундай деган: «Йўловчи бўлсанг, йўлда бўл, қўрқоқ бўлсанг, уйда ўтир». Мен ҳам унинг гапларига амал қилиб, ҳеч бир соқчи олмай, йўлга чиқдим.

Ҳарбий назорат ёрдамида Хива қизил аскарӣй қисмларининг биридан қизил аскар ҳужжати, кийим ва милтиқ олдим. Чоржўй йўлидаги иккинчи бекат бўлган Садвор деган туркман қишлоғида Маҳдум исмли кишини чўл йўллари оша Чоржўйга чиқариб қўйишга ёлладим. Хотиним, болам, соқчиларим Харис Сасанбой билан Аҳмаджон Бухорога бориш имконияти туғилгунга қадар, ёзгача бу ерда қолишди. 19 декабрда Хивадан

чиқиб кетдик. Бир кечаси Ҳазорасп шаҳрида, иккинчи кеча йўл бошловчи туркманнинг Шаҳвердаги уйида ухладик. Шундан кейин қизил руслар қўлига тушмаслик учун Қорақум чўлига чиқиб, бир оз айланма йўлдан 7 кунда Чоржўйга етиб боришимиз керак эди. Туркман менга: «Қизил аскарсан, қўлингда милтиғнинг бор, сени босмачилар ўлдирди, мени ҳам тирик қўйишмайди, бормайман, бошқа бир йўл бошловчи ол,»—деди. Бир оз рози қилгач, охири элиб қўйишга кўнди. Чўл томондаги йўлни жуда яхши биларкан. Иккинчи кеча туркманларнинг ташландиқ бир қишлоғида ухладик. Кечаси ниҳоятда совуқ эди, эрталабгача зўра чидаб, чойимизни ичиб йўлимизда давом этдик. Ҳар доим кўчиб юрадиган қум барханлари орасидан ўтиб борардик, йўл деган нарсанинг ўзи йўқ. Изларимиз бир дақиқадаёқ йўқолиб кетарди. Қум уюмларидан бирининг тепасида кийик пайдо бўлиб, бизни кузатганича қаққайиб туриб қолди. Кўзойнагимни олиб қарадим, ора анча узоқ бўлганлигидан у қочмади. Мўлжаллаб отдим, теккан бўлса керак. Қум узра ора-чора қон томчилари кўринади. Кийик қочган томонга йўналдим. Йўл бошловчим Маҳмуд: «Ҳеч ҳам борма, йўлдан адашиб, отингдан ажралиб қоласан. Отиб йиқитдим, деган кийикнинг пари, у одамларга кийик бўлиб кўринади-да, қум ичига қочиб, эргашган одамни ҳалок қилади»,—деб ёлворди. Сўзига қулоқ солмай, кийик ортидан кетдим. Туркман мендан ҳам кўра отига ачинарди. Кийик ётган тепага келдим, яраланиб, қон излари қолган, олис кетолмай йиқилган. Туркманни чақирдим. Кийик мана бу ерда, ҳали ўлмабди, сўйиш керак, дедим. Туркман келиб, сўйди, икки сёғини кесиб, қопга солиб отга ортди. «Мерган экансан. Кечаси бирор ерда ўт ёқиб, кабоб қилиб ермиз»,—деди у. Йўлда давом этдик.

Туркман босмачиларникида меҳмонликда. Қум ўртасида туркманларга хос бўлган қатор ўтовлар кўринди. Маҳмуд: «Мол кутаётганлар ҳам, деҳқонлар ҳам эмас, улар босмачилар бўлса керак. Рухсат берсангиз, ўтовларни четлаб ўтсак»,—деди. Кун кеч бўлган, мен унга: «Ўзимизни Аллоҳга топширдик, нима бўлса бўлар, ўтовга борайлик»,—дедим. Ўтов олдида иккита эгарланган от турибди. Салом берсак-да, отларимиздан тушмадик. Ҳақиқатдан ҳам булар босмачилар экан... Каттароғи, нега келдингиз, қаёққа бораяписизлар, деб сурштирди.

Қимлигимизни, Жунайидхон ихтиёрида эканлигимни, Бухорога боришимни, босмачилар билан курашдош бўлишимни, йўлда руслар учраса, ўзимни қизил солдат қилиб кўрсатиш учун шу кийимни кийганимни тушунтирдим. Аввол ишонмади. «Ишонмасангиз, сизларда меҳмон бўлмаймиз, йўлимизда давом этишга рухсат қилинглар»,— дедим. Менинг милтиғим эгар қошида эди. Йўл бошловчи Маҳмуд ҳам улар билан гаплашди. «Жуда яхши, бизникида меҳмон бўлинглар, ҳеч нарсамиз йўқ, лекин ўт-оловимиз бор»,— деди. Отдан тушдик. Ёшроғининг кўзи менинг милтиғим билан белимдаги револьверга тикилган. Гурунглашаётганимиздаёқ бу икки босмачининг қарашлари ўзгара бошлади. Қўнғиротда ва Қўҳнаурганчада Жунайидхон одамлари билан учрашишимиз тўғрисидаги гапларимизга ишондилар, ўт ёнида ўтириб, Россия ва дунё аҳволини суриштира бошлаганларидан сўнг ишончлари кучая борганини сездим. Милтиғимни четроққа олиб қўйдим. Чой ичгандан кейин каттароғи ёшига: «Бор, ўғлим, ҳалиггича олиб кел, меҳмонларга сўйиб едирайлик»,— деди. Бу ўтов атрофида ҳеч бир мол-жондор кўринмас эди. Бир оздан кейин йнгит катта бир ошқовоқ олиб келди. Катта босмачи қовоқни икки оёғи орасига қисиб, пичоқ билан кесди. У: «Сиз мусофирлар учун олиб кел, деганим мана шу нарса эди»,— деди. Қулишдик. Биз кийик гўштини чиқариб, кабоб пиширдик, теварак-атрофдан саксовул ўтинлари териб келдик, йнгитлар тинимсиз ўт ёқдилар, узоқ гаплашиб ўтирдик. Милтиқларимизни бошимиз остига қўйиб, бир-биримиздан ҳеч қўрқмай ухладик.

Эртаси ёпилган қаттиқ шон билан чой ичдик. Аннамурод деган бир босмачи бизга Жунайидхон ва бошқа туркман босмачилари билан алоқа боғлашда ёрдамлашишга рози бўлди. Ҳақиқатан ҳам, кейинчалик у алоқа боғлашимизда беминнат хизмат қилди. Ҳатто 8 ойдан кейин ҳам (1921 йилнинг августида) шу Аннамурод Туркиядан келган Шайх отани бир киши билан Тошҳовуздан Қорақум чўли орқали Жунайидхон ҳузурига олиб борди.

Чоржўйдаги можаро. Эртасига биз йўлимизни Аннамуроднинг одамлари ҳамроҳлигида давом эттирдик. Чоржўйга етишимизга бир кунлик йўл қолганида Денов деган жойда Маҳмуд исмли туркман билан ҳисобкитоб қилиб, бошқа йўл бошловчи олиб, Чоржўйга етиб

бордим. Иўлимиз ўн кун давом этди. Қўлимдаги милтиқ билан қизиллар орасида ёлғиз ўзим қолдим. Отимни сатдим. Бухорога борадиган бирдан-бир йўл — Амударё кўприги орқали ўтувчи темир йўл экан. Қизил аскар кийимида бўлсам ҳам, бу йўлла рухсатнома керак экан. Шу туфайли бир можаро бошимдан ўтди.

Хива Ҳарбий назорати берган ҳужжатга яхшилаб эътибор қилмаган эдим. Бунгача унинг кераги ҳам бўлмаган эди. Исмин Абдулҳамид, фамилиям Сулаймонов деб ёзилгани эсимда қолган. ФҚга бу қоғозни кўрсатдим, рухсатнома сўрагач, комиссар русчалаб: «Исминг нима?» деб сўради. Жавоб бердим. Отангнинг исми нима, деган саволига «Сулаймонов», дедим. Йўқ, Сулаймонов фамилиянг, отангнинг исмини айт, деди. Яна «Сулаймонов» деб жавоб бердим. Фавқулодда комиссарликда мен тўғримида шубҳа туғилди. Бу ҳужжат сеникки эмас, дедилар. Комиссар шу ерда турган бир одамга таржимон олиб келишни айтди. Таржимонни бошлаб келдилар. Аввалим жуда оғир бўлса-да, сирбермадим. Бир оздан кейин узун бўйли бир озарбайжонни хонага таржимон сифатида чақирдилар. У кириб келганда стол устида турган қоғозга кўз солиб, отангнинг исми Холмурод эканини зўрға билиб олдим. Таржимон иштирокида сўрай бошлашди.

— Исминг нима?

— Абдулҳамид.

— Отангнинг исми ким?

— Холмурод.

— Фамилиянг?

— Сулаймонов.

— Ҳозир бундай жавоб қиляпсан, аввал нега отангнинг исмини айтмадинг?— деб сўрадилар.

— Тушунмадим, фамилиямни сўрадингиз, деб ўйладим,— дедим. Кейин бошқа саволлар бердилар.

— Қаёқдан келяпсан?

— Хўжайлидан...

— Аскарга қачон кирдинг...

Бу сўроқларга мелодий йил ҳисоби билан эмас, ҳижрий йил ҳисоби билан жавоб бердим.

— Партия аъзосимсан?

Мен ғализроқ рус тилида:

— Йўқ, мен фақат сочувствующий,— дедим.

Комиссарлар кулишди. Бу нодоннинг партия билан қандай алоқаси бўлиши мумкин?

— Бухорога нима иш билан боряпсан?
— У ерда бир опам туради, ўшаникига бораман,—

дедим.

Рухсатномани қайтариб бердилар. Уни қўлимга тут-қазаркан, комиссар: «Бу қоғозни олганинга ўн икки кун бўлибди, бундай юраверсанг, рухсатномангдан ҳам ҳеч нима қолмайди»,— деб бир қоғозга ўраб берди. Рухсатномани олгач, милтиғини кўтариб, Когон станциясига келдим. Ундан шаҳар атрофида қатнайдиغان поездга ўтирмасдан, яёв йўлга чиқиб, аравалли от ёллаб, Бухорога гавжум Қарши дарвозасидан эмас, Мозор дарвозасидан қирдим.

Бухородаги дастлабки кунлар. Тўра Мирзо Абдулвоҳид исмли бир танишимнинг уйига бордим. 1920 йилининг 31 декабрь шанба кунин эди. Мирзо Абдулвоҳид Бухоронинг тожикча ҳамда туркча асарлар ёзган икки тилли зиёли бир адиби ва шоирдир. Таржимаи ҳоли Садриддин Айнийнинг тожик адабиёти тарихида ёзилган. Жуда кўрқоқ бир киши чиқди. Уч йил ўтгандан сўнг ёш Бухоро ҳукуматининг Оврупога ўқитишга жўнатган талабаларига раҳбар бўлиб Германияга келди. Менинг Афғонистон, Ҳиндистон, Париж орқали бу ерга келганимни билганидан кейин, афсуски, сиз билан учраша олмасак керак, деган мазмунда менга бир хат ёзди... Бухорода нега менга айнан шу одамнинг адресини берганликларига тушунмадим. Фақат унинг уйида узоқ қолишим мумкин эмаслиги аниқ эди.

Фикримни унга сездирмадим, яшайдиган жойим гавжум кўчалардан узоқроқ, шаҳар четроғида бўлишини хоҳлайман, дедим. Шу орада Бухоро Марказий қўмондонлигида хизмат қилган зобитларимиз Султон ўғли, иккинчи бўғин амаким Бойишев ҳамда бу ерда ҳарбий нозир қилиб тайинланган Ориф, бир оздан сўнг Файзулла Хўжаев келинди. Ҳаким ўғли Муҳитдин Маҳсум исмли бир уртоғимнинг уйига жойлаштирамоқчи бўлган эканлар, ўша ёққа бордик. Яшайдиган жойим ҳовли соҳибининг уйи ташқарисидаги боғча тўридаги бир уйча эди. Тамоман тожиклашган бу Муҳиддин Ҳаким ўғлининг оиласи Шаҳрисабздаги кенгаас уруғларидан экан.

Бухорода Абдулҳамид Орифийнинг Миллий мудофаа нозирлигида ишлашидан, Султонов деган бир бошқирд зобити ГПУ комиссари қилиб тайинланганлигидан маъқеимиз ишончли бўлди. Миллий кутубхона мудирини қилиб иккинчи бир дўстимиз Бойишев тайинлангач, бу

кутубхонадан кенг фойдаландим. У ерда 30 мингга яқин кўлёзма асар бор эди. Вақт топганимда уларнинг зарурларини уйга олиб кетиб ўргандим.

Бухорода ҳукумат тузилаётган эди. Лекин у бир неча ойдан кейингина шаклланди. Инқилобий Қўмита аъзолари дейилганларнинг бир қисми Марказий Қўмита ташкил этиб, унга Мирзо Абдулқодир раис эди. Иккинчи қисми Ижроия Қўмита дейилиб, унга Файзулла Хўжа раис бўлди. Маориф нозирини— Ориф Йўлдош, молия нозирини— Усмон Хўжа, ҳарбий нозирини— Абдулҳамид Ориф, ташқи ишлар нозирини— Ҳошим Шойиқ, ички ишлар нозирини— Мўйинжон, адлия нозирини— Мирза Абдурахим, бир оздан кейин Усмон Хўжа Марказий Қўмита раиси бўлди. Ташқи ишлар нозирлиги Шариф Хўжа исмли киши Афғонистонга элчи қилиб тайинлаганди. Бухорода Афғонистондан Абдулрасулхон элчи эди. Усмон Хўжа Ушдан Отахўжа исмли хўжалар авлодидан чиққан бир савдогарнинг ўғли бўлиб, Бухорода мадрасада таҳсил олганидан кейин, 1910 йилда Истанбулга келиб, у ерда Бухоро ёшлари учун ўқув-тарбия юрти ташкил қилган. Туркиядан қайтгач, Бухорода Қримдаги Ғаспирали мактаби каби усули жаҳид мактаби очган, газета чиқарган. Мен Бухорога келган вақтимда у Шарқий Бухоро ҳукуматининг мухтор вакили эди.

Файзулла Хўжа каби Усмон Хўжа ҳам инқилобий воқеалар ичида юривчилардан эди. Бухоро амири пойтахтдан ҳайдалгач, молия масалалари ва ағдарилган амир тарафдорларига доир ишлар энг муҳим масалалар бўлиб қолди. Бухоро хазинасини Совет ҳукумати эгаллаб, Москвага жўнатаётган вақтда бу хазинанинг каттагина қисмини ёш Бухоро ҳукумати ўша вақтларда жуда катта муҳтожликда яшаётган Туркия ҳукумати ихтиёрига юборишга муваффақ бўлган, деган хабар тарқалди. Бу хабар Усмон Хўжа Истанбулга келгандан кейин ёйилди. Ҳақиқатан ҳам ўша вақтда Бухоронинг бутун молиявий ишлари Усмон Хўжа билан унинг ёрдамчиси Номир Маҳсум қўлида бўлган. Пойтахтдан қочган амир биз Бухорога келган вақтда Бойсун томонда эди, уни тахтидан қувган Қўмита раиси ўлароқ Усмон Хўжа Шарқий Бухоро мухтор ҳайъатининг раиси қилиб тайинланганди.

Файзулла Хўжа (Хўжаев) бухоролик Қосим Шайх деган хўжалар авлодидан чиққан миллионер бир оиладан эди. Мустақил русча ўрганган. Иккита хотиндан

бири рус эди. Ўз вақтида савдо ишлари билан Олмонияга ҳам борган, у ерда бир оз немисча ўрганган. Мирзо Абдулқодир Муҳитдинов эса давлат хизматчилари орасидан, шунинг учун ўз исмига «мирзо» қўшимчасини қўшган... У ҳам миллионер эди. Абдулқодир русча ўқиб, сўзлаша оларди. Эҳтимол, бу арбоблар орасида энг зиёлиси ўша киши бўлгандир. Усмон Хўжа, Файзулла Хўжа ва Абдулқодир Москвада савдо ишлари билан шуғулланиб, руслар билан алоқа боғлашган. Шунинг учун исм-шарифлари охирига русчасига «ов» қўшимчасини қўшишган. Абдулҳамид Ориф эса Бухоронинг Каҳиштубон қишлоғидан чиққан ўзбек йигити. Мадрасада ўқимаган, ёшлигидан татарлар орасида бўлиб, русча ўрганган. Оренбургда, Бошқирдистон ҳукуматида менинг котибим бўлиб ишлади. Кейинроқ мен уни Тошкентга юбордим. Татар-бошқирларга жуда яқин бир йигит. Идора ишларини ташкил қилувчи ўша Ориф бўлди. Ташқи ишлар нозирини бўлган Ҳошим Шойиқ мусулмончиликни қабул қилган Бухоро яҳудийларидан. Истанбулда муаллимлар тайёрлаш ўқув юртида ўқиган. Форсча шеърларни ёқтирарди. Бухоронинг замонавий шоирлари ҳақида китоб ёзди. Кейинчалик Афғонистон элчилигига тайинланди. Туркияга мухлис. Русча ёки бошқа чет эл тилини билмасди. Маориф нозирини Қори Пўлдош Қарки шаҳрида ўтроқлашган кийкичи уруғига мансуб туркманлардан. Нозирларнинг ҳаммаси форсча сўзлашарди. Фақат Орифнинг гаплашолмаслиги эсимда қолган...

Мен бу ерга келиб, Тошкент туркларидан Мунаввар Қори, Саъдулла Хўжаев, Абдуқодир Қўшбегиёв, Самарқанддан Ақобир Шомансуров билан учрашганман. Тошкент, Самарқанд, Фарғонадан кўплаб ўзбек зиёлилари йиғилиб, аксарияти давлат идора муассасаларида ишлай бошладилар. Татаристондан ҳам бир неча киши келган эди. Бухороликлар татар, бошқирд, қозоқлар билан туркча сўзлашарди. Бу одамларнинг тожиги ҳам, турки ҳам сиёсий йўналишларида Туркияга қўз тиккан эдилар. Туркияни асосан озарбайжон адабиёти ва мактаблари орқали билишарди. Келиб чиқиши жиҳатдан эроний бўлган Мирзо Абдулқодир билан Ақобир Шомансуров Эрон либераллари Берлинда нашр этадиган адабиётларни ўқишарди. Аммо сиёсий қарашлари туркий бирликка асосланган эди.

Бироқ ораларида қарама-қаршиликлар бўлди. Авва-

лига чамаси Файзулла билан Абдулқодир ўртасидаги зиддият икки бой ошла орасидаги эски ўзаро келишмовчилик асорати бўлган. Кейинроқ бу келишмовчилик яна ҳам кучайиб, кенгайиб кетди. Бундан руслар ўз мақсадларида фойдаландилар. Бухоро жадидчиларининг ҳаммаси ҳам Бухоро амирини йиқитиш йўлида руслар билан ҳамкорликда бўлганлар. Лекин улар русларнинг босқинига, чексиз ҳукмронликларига қарши турдилар. Бу борадаги бирдамликларни мақтовга сазовор эди.

Кечқурунлари улар мени уларига таклиф қилишарди. Лекин ўзаро аҳил бўлмаганликларидан бирортаси руслар ҳақида ортиқча гапириб қўймасликларидан ҳар доим ҳавотирда эдим. Баъзилари ичкилик ичишга ҳам йўқ демасди. Бироқ меннинг шарафимга ёйилган дастурхон атрофида шароб ичилмади. Дўстларим билишардики, мен хатарли ишда ва жиддий суҳбатда хушёрлик ва совуққонликни афзал кўраман.

Бухородаги ташкилий ишлар. Асосий вазифамиз қулатилган амирга қарши курашни давом эттириш ниқоби остида Бухоронинг миллий аскарини тузиш, Хивадан, Туркменистон, Қозоғистондан вакиллар чақириб, Туркистон Миллий Бирлигини тузишдан иборат эди. Ишга тайёргарлик тариқасида июнь ойи охирида Бошқирдистон, Қозоғистоннинг ҳаммаёғига, Ғулжадаги японларга, Фарғонадаги босмачиларнинг машҳур бошлиқларига юборган одамларим, шунингдек, қозоқ зиёлилари бирин-кетин йиғила бошлашди. Қозоғистондан келган бошқирд зиёлилари орасида Сайитғарай Мағазов ҳам бўлди. Улар бутун марказий Қозоғистонни кезиб чиқиб, дўстларимиз билан алоқа ўрнатганлар. Яна тағин Фарғона босмачиларидан Шермуҳаммад олдида бўлган Элдорхон Мутин ва Харис Иглиқов, Раҳмонқул қўрбоши олдида бўлган Мустафо Шаҳқулов ҳам етиб келди. Мустафо Миллий Бирлиكنинг Тошкент қўмитаси раиси Садриддинхон билан бир неча вақт Раҳмонқул ёнида бўлгач, яширин равишда Тошкентга қайтиб, татар зиёлиси Ориф Қаримий билан бирга Ғулжадаги Япония вакиллари ҳузурига бораётганларида Авлиёота яқинида қизиллар қўлига тушиб, қамоққа олинадилар. Ўзбек ва қозоқ миллатчиларни ёрдамида қандайдир йўл билан қамоқхоадан қутилишга муваффақ бўлишади. Шундан кейин Мустафо Шаҳқули билан Ориф Қаримий Бухорога келди. Рус университетларида ўқиган бу йигитлар Бошқирдистонда ҳукумат муассасаларида биз

билан ҳамкорлик қилдилар. Қозоқларнинг Алаш Урда қўмитаси билан туркман зиёлиларини ҳам Бухорога чақирган эдик. Биз уларни кутиб, Бухоронинг ғарбий томонида, шаҳар четидаги Харгуш қишлоғида амирга тарафкаш бир бойдан ҳукумат ихтиёрига тортиб олинган хўжаликда қолдик. Бизнинг Бошқирдистон аскаридан Авҳади Эшмурзин, энг яқин ёрдамчим Иброҳим Исҳоқов, бошқа бир неча зобитларимиз полковник Ҳайбатулла Суяндиковга яқин зобитлар билан бирга келиб, ҳаммаси ҳам Бухоро аскарӣ қисмларида раҳбар вазифаларни олди. Қарши, Шаҳрисабз, Нурота, Ғузор, Кармана аскарӣ қисмлари (яъни марказий қўмондонликлар) улар ихтиёрида эди. Уларнинг ҳаммасини Ориф тайинлади. Мақсадимиз руслар расмӣ ва қонунӣ йўллар билан миллий аскар тузишга имкон бермасалар ёки тузила бошлаган аскарӣ қисмларни тарқатишга киришсалар, босмачилар билан бирлашиб, умумӣ кўтарилиш бошлаш эди. Бунга муваффақ бўлиш учун фақат босмачилар орасида миллий мақсадни кенг кўламада тушунтириш керак эди. Бу ишларни Тошкент ва Фарғонадаги ўртоқларимиз жуда муваффақиятли амалга оширдилар.

Орифов Туркиянинг Бухородаги асир зобитларига бир аскарӣ мактаб ташкил этишни топширди. Уларнинг баъзилари Али Ризобек раҳбарлигида жандармерия ташкил қилиш билан шўғулланди. Лекин расмӣ хизматчи бўлганликларидан рус жосуслари уларнинг бутун ҳаракатлари ва алоқаларини билиб турди. Шунинг учун биз улар билан алоқаларни эҳтиёткорлик билан учинчи бир киши орқали олиб бордик. Февралда туркманлардан Қақажон Бердиев, қозоқлардан Алаш Урда вакили Ҳайриддин Болғинбоев, Мухтор Аvezов, Диншен билан яна икки киши келди. Бухороликлар ва ўзбеклар билан иш юритиш осон эмасди. Чунки бухороликлар ва тошкентликлар орасида тушунмовчиликлар бўлгани сингари, ўзбеклар орасида рус мактабларида ўқиган кишиларга, айниқса, қозоқларга нисбатан «миссионер» деб қараш каби баъзи нафратлар мавжуд эди. Биз Бухорода ўзбек, туркман ва қозоқ вакиллари билан Харгушдаги Марказимизда ёки амирнинг Ситораи Моҳи Хоса саройининг бир хилватроқ бурчагида йиғилишиб, тузилаётган Миллий Бирлик дастурини муҳокама қилдик. Хивадаги миллий ҳукумат руслар томонидан тарқатиб юборилгач, уларнинг айрим вакиллари яширин равишда

Бухорога келдилар. Улар билан ҳам учрашиб, сўзлашилди. Қozoқлар маслаҳатлашувларнинг узoққа чўзилишидан, ёш Бухоро ҳукумати арбобларининг иккиланишларидан норози бўлдилар. Ниҳоят, маслаҳатлар оқибатида Ўзбекистонда социалистик бўлмаган ва динга таянувчи жадидлар фирқаси, социалистик «Эрк» партияси, қozoқларнинг «Алаш Урда фирқаси»дан иборат уч партия бирлашиб, етти банддан иборат мен тайёрлаб берган «Умум платформа»ни қабул этдик. Бу бандлар моҳияти қуйидагилардан иборат эди:

1) Миллий мустақиллик; 2) Демократик жумҳурият; 3) Миллий аскарлик (армия); 4) Иқтисодий идора, темир йўллар қуриш, каналлар қозиш, Туркистоннинг асл мустақиллиги манфаатларига мос тушмоғи лозим; 5) Маорифни тамоман бугунги кун камолотига кўтариш ҳамда Оврупо маданиятига Россия воситачилигисиз ҳам ошно қилиш чораларини қидириш; 6) Мактаблар ва мамлакатнинг табиий бойлигидан фойдаланиш, умуман миллий масалаларни мамлакатда яшаётган миллатларнинг сонига қараб ҳал қилиш; 7) Динга тўла ҳуррият бериб, дин билан дунё қишларини бир-бирига аралаштирмаслик.

Қozoқлар Диншенни вакил қилиб қолдириб, юртларига қайтгандан кейин «Жадид» ва «Эрк» партияларининг алоҳида-алоҳида дастурлари кўриб чиқилди... Умуман, мамлакатда бири либерал, иккинчиси социалист бўлган икки партия тартиботи тузилиб, умумий дастур асосида уларни бирлаштирувчи бошқарув мезони қабул қилинди. Бундай қарор ҳаммага маъқул түшди...

Уғлим Ириснинг ўлими. Уғлим Ирис билан Хивада қолган хотиним Нафиса ҳам июнь ойида мендан кейин Бухорога келди. Шу йили Бухоро атрофида безгак касаллиги кенг тарқалди. Бу юқумли касаллик сабабли мен ҳам ўғлимдан ажралдим. Биз уни Абдуллахон даврида яшаб, 1588 йилда вафот этган шоир Мушфиқий мазорига дафн қилдик. Бу қадимий қабристонда марҳумларни эски мазорларни очиб жойлаштирар эдилар... Қабртошда Мушфиқийнинг «сенинг қайғунгдан кўнглимиз зор йиғламоқда, гўё йўқолдинг-у, яна топиладигандексан, юзимизни хасратимиздан оққан қонли ёш билан ювмоқдамиз» деган маънодаги сатрларини битишларини буюрдим. Туркистонда дўхтир ёки ҳамшира топиб бўлмасди... Бухоролик эски дўстим Назар Тўқсобанинг топиб келмаган дори-дармони қолмади, лекин

болани ўлим чангалидан қутқара олмадик, у қўлимда жон берди. Мулла Назар биздан ҳам кўпроқ куйинди. Таъсирчан қалби кишиларга ўзимни жуда яқин ҳис қиламан, бу қайғули кунлардан кейин муллага бўлган дўстлик туйғуларим янада ортди...

Шоир Чўлпон ва профессор Самойлович. Харгушда яшаган вақтимда Бухорода менинг ихтиёримга бериб қўйилган ҳовлига ҳар икки кунда бориб турар эдим. Шоир Чўлпон доимо бу ерга келиб, мени кўришга ҳаркат қиларди. Лекин, шоир зотининг оғзида гап турмайди, деган фикрда уни қабул қилмай, уйда йўқ денглар, деб жўнатардим. Албатта, бундан унинг жаҳли чиқарди. Бир куни у «эҳ, шу шоирлигим мени оғзи бўш ва ишонмайдиган қилмаганида, мен сиз билан кўришар эдим» деган маънода бир шеър ёзиб қолдирибди. Кейинги гал келганида қабул қилдим. «Эски дўстинг, профессор Самойлович сени кўрмоқчи, бу унинг бир дўстлик туйғуси бўлса керак», деди. Мен эса унга: «Сендан қочишимнинг сабаби бирор сўз чиқмасин, деб қўрққанмдан. Самойлович менинг дўстим, аммо советлар одамни қўлга олиш учун дўстидан ҳам, оиласидан ҳам фойдаланади. Самойлович бугунги кунда совет айғоқчисими ёки йўқми, қаёқдан биламиз», дедим.

1925 йили мен Германиядан Анқарага қайтганимда, бирмунча вақт ўтганидан сўнг у ерга профессор Самойлович ҳам келди. Албатта, уни ҳукумати юборган. Юртга қайтинг, деди у. Мен унга Бухородаги воқеани тушунтириб, шундай дедим: «Мен учун орқага қайтиш йўқ. Мен энди Туркия фуқаросиман. Советларнинг усталиги шундаки, кишининг энг яқин дўстлари, ҳатто унинг оила аъзоларини ҳам ўзига қарши айғоқчи қилиб қўйишади. Улар қўлга тушириш учун ҳар қандай йўлдан қайтмайдилар. Сиз ҳам шундай вазифа бажаряпсиз, деяётганим йўқ. Аммо совет тузумидаги махфий муҳофаза тизими ўрганиб қолган иши шуки, улар жосусликда дўстлардан ва оила аъзоларидан фойдаланганлари каби орага шоир Чўлпон сингари софдил ва маъсум инсонларни аралаштиришдан ҳам тоймайдилар, уларнинг бу феъли менга яхши аён. Шунинг учун ҳам Туркистонда ҳеч бир совет айғоқчиси менга яқинлаша олмади. Агарда ғарб давлатлари советларнинг айғоқчилик тизимини тушунса, нақадар яхши бўлар эди», дедим. Ҳақиқатан ҳам мен 1923 йилда Туркистондан Эронга чиқиб кетгунимга қадар ёнимга шубҳали чет кишилари яқинлашмади...

Самойлович Бухорода бир неча кун бўлди. Мени ҳар хил дўстларим орқали кўришга ҳаракат қилди. Унинг ҳукумат топшириғини бажаришга уринаётганига ҳеч бир шубҳа қолмади. Аммо жонбозлик кўрсатишига қарамай, у қизилларга ёқмади. Кейинроқ советлар унинг ўзини ҳам йўқ қилди.

Файзулла билан Бекжон муллага ўхшаш шахслар. 1920 йилда эркин миллий давлат тузаётганларида Хоразм ва Бухоро арбобларининг энг нурафшон, қувончли кунларини кўриб, бир тарихчи ўлароқ ўзимни ниҳоятда бахтли ҳис қилдим. Уша пайтда уларнинг халқ олдидаги обрўлари юқори бўлди, одамларнинг улардан умиди катта эди. Ҳар икки ҳукумат шойи матога босиб пул чиқарди. Хонлар хазинасини руслар ташиб кетдилар, хазина бўшаб қолди. Бу ипак пуллар Керенский пули ва совет пулига қараганда қадрлироқ эди. Лекин Туркиядагидек бу ерда ҳам сўл йўналишдаги сиёсатда озодлик йўлини топиш умиди яшарди. Ҳамма нарсада русларга тақлид қилиш одати улар билан дўстлашиб, советларга яқинлашувга, дунёга бошқачароқ қарайдиганларни йўқотишнинг жуда қисқа ва осон йўлларини излаб топшга интилиш кенг ёйила борди. Ўзлари жуда катта миллионер бойлардан бўлишларига қарамай, Файзулла Хўжа ва унинг яқинлари худди шундай кишилар сирасига кирар эдилар. Руслар Файзулла Хўжани унинг сингари бошқа миллионерлардан ажратиб олиб, ўзларига яқинлаштиришга ҳаракат қилдилар. Бир қанча дўстларининг бошига етганидан кейин алданганини тушуниб, виждон азобида қоврилган Файзулланинг ўзи ҳам қийналиб ўлди.

Хивалиқ Мулла Бекжон шу хилдаги фаоллардан эди. Фақир бир идеалист муаллим бўлган у. Ҳамма сўл фикрлардан ҳаяжонга тушаверарди. Русча билмаганидан РКПдаги рус сўлларининг кимлигини, уларнинг фикрларини яхши тушунмади. У 1918 йилда Оренбургга бизнинг ҳукумат билан мулоқот қилишга келган эди. Йўл топилса, Москвага бормоқчи бўлди. Ўзини байналмилалчи қилиб кўрсатишга ҳаракат қилиб, шу фазилати тўғрисида Москвада ҳам иши юришиб кетишига ишонди. Бутун мақсади Хива хонлигини қулатиб, советлар ёрдамида ёш хиваликлар билан биргаликда советларнинг бир шарқ ҳукуматини тузиш эди. Халқимизнинг Бошқирдистонда совет тузумини ўрнатмаслик тўғрисидаги азми қарори ифодаланган биринчи фармонимизни

Бекжон Муллага ҳам ўқитдим, советлар билан бирга йшлаб, кейинроқ улардан юз ўгирган миллатчи бошқирд коммунисти Салоҳ Адагулов билан учраштирдим. Сўнроқ у: «Нима қилиш керак? Сиз бу режимга ишонмайсиз. Хивада тажриба ўтказиб кўрмоқчи эдик. У ерда шаронг бошқачароқ. Мен ўзим адабиёт ва тарих муаллимиман. Совет режими даврида ҳам шу иш билан шуғулалнмоқчиман»,— деди. Мен унга: «Советларнинг фикрича, ҳеч қандай турк миллий тарихи ва адабиёти йўқ. Улар бизнинг миллатимиз тарихидаги энг гўзал давр руслар босиб олгандан кейинги давр деб тушунтиражаклар. Сизларни бирдан-бир бахт йўлимиз совет ҳокимияти берган йўл, деб снёсий минбарлардан гапиришга мажбур қиладилар. Кейинроқ «бари бир дингизда миллатчи бўлиб қолгансиз» деб, сизни йўқ қилишиб, тарих ахлатхонасига улоқтиришади. Хива хони Асфандиёрни йиқитиб, ўрнига рус иштирок этмаган бир миллий ҳукумат тузсангиз-ку, жуда яхши. Лекин бу ишни советлар ёрдамида амалга ошириб бўлмайди»,— дедим. Унинг Москвага боришига имконият бўлмади. Балки бизнинг сўзларимиз таъсир этгандир, ҳар қалай орқага қайтди. 1920 йил охирида, Хивадан кетишимиздан уч кун олдин, жумҳурият уйининг ичкари хоналарида учовимиз жуда очиқ гаплашдик. Хўжа Ниёз русларнинг бу жумҳуриятни узоқ вақт яшатиб қўймаслигини тушунган эди. Бекжон Мулла сўл сиёсатни руслар хоҳлаган даражада ўтказиш йўли билан жумҳурият умрини иложи борича узоқроқ чўзишга ҳаракат қиларди. Мен унга: «Рус бўлмаганларнинг сўл сиёсати, русларнинг сўл сиёсатидан фарқ қилади, рус коммунистлари ижтимоий ислоҳотлар ўтказишдан қўрқмайдиган энг сўл раҳбарлардир. Рус бўлмаган коммунистга уларнинг талаби мана бундай: русларнинг қўл остидаги миллатларни жуда қисқа вақтда ютиб, сон ҳисобига ҳам, ижтимоий жиҳатдан ҳам, иқтисодий ва маданий соҳада ҳам дунёда энг кучли халққа айлантириш орзуларини асосан қабул этишга мажбур қилажаксан. Бу фикрни рус бўлмаган ҳар бир коммунист ўз фикридек қабул қилиши ва миллатини ҳам шунга ишонтириши керак. Бу ерда миллий фикрларни таг-томири билан йўқ қилиш мақсади ётади. Коммунист экансан, миллатингни ҳар доим тил ва маданият жиҳатидан руслаштиришга ишонтиришинг керак бўлади»,— дедим. Хўжа Ниёз: «Бекжоннинг сўллиги ҳам амалий натижа

бермайдиган бўлса, нима қиламиз?»— деб сўради. Мен унга: «Руслар сиз қурол кўтариб қарши туришингизга қодир эканлигингизни кўрсагина сизни одам қаторида санайди. Ўзбекларнинг Жунайидхонга қўшилганига ҳайрон бўлмангиз. Баъзи ёшларингиз Жунайидхон каби чўл йўллари орқали Эронга чиқиб, у ердан Хоразм давволарини жаҳонга эшиттиришга ҳаракат қилсинлар. Биз шу йўлга кирдик. Дўстимиз Бекжон мул्ला ҳам шу йўлга кирсин. Бу ерда маориф ишлари билан шуғулланадиган бошқа билимдон кишиларингиз ҳам етарли. Руслар Туркистонда мустақиллик учун бош кўтарганларга қарши кенг кўламда авиация ва радио алоқани қўллайжак. Сиз Қорақумда қаршилиқ кўрсатиш ҳаракатини ташкил қилишингиз керак. Амалга оширишингиз зарур бўлган асосий вазифа — мамлакат ичкарасида ҳам, ташқарисида ҳам курашни ташкил қилиб, унга замин тайёрлашдир»,— дедим.

Руслар Хива ҳукуматини тарқатиб юборганларидан кейин Бекжон Муллага «Сен сўл сиёсий қарашли арбоб эдинг, кел, биргалашиб ишлайлик», деб ўтирмадилар. Уни қамоққа ташлашди, кўп азоблар кўрди, сўнгра қатл этилди. Қримнинг машҳур ёзувчиси ва шоири Бектўра Туркистон ва Сибирия авахталари ва лагерларини узоқ кезиб чиққач, қутулиб, Истанбулга етиб келди. У бошқа бир дўсти билан Хива ёш сўл социалистларини, шу жумладан, Бекжон Муллани кўрган экан. Бекжон Мулла Бизнинг Хивада учрашганлигимизни эслаб: «Чет мамлакатларга чиқиб, Туркистон озодлиги учун фойдали бўла олмадим», деб йиғлаган экан. Бунини менга Истанбулга келган Бектўра ҳикоя қилиб берди.

«Эрк» партияси ва жадидлар дастури. «Эрк» партиясининг 27 банддан иборат аввалги дастури Бухородаги кенгаш ниҳоясида 9 банд ҳолига келтирилди:

1) Иқтисодий соҳада: ерни, сувни, ер ости бойликлари, катта ариқларни давлат ихтиёрига бериб, қишлоқни умумлаштириш — социализмни амалга оширишнинг асоси қилиб олинажак.

2) Саноати юқори даражада тараққий этган мамлакатлардаги сингари ички ташкилотлардан Туркистондаги ташкилий ишларда режали равишда фойдаланилажак, ишчиларга Туркистондаги деҳқонларнинг уюшиш ҳуқуқлари тушунтирилажак.

3) Туркистон мустамлакачилар қўлидан қутқарилиб,

мустақил идора этилишига эришилажак. Бу эса ўлкада синфий табақаланишнинг ўсиши учун шароит яратиб, деҳқонларнинг ўз ҳуқуқларини ҳимоя қила олиш даражасигача ривожланишига имкон беради.

4) Озод Туркистонда деҳқонлар синфи ва ислоҳотнинг бошқа тарафдорлари тўсиқсиз фаолният кўрсатувини таъмин этувчи демократик тартибот ўрнатилажак ва у демократик бошқарув йўли бўлиб хизмат қилажак. Туркистон парламенти, вилоят ва шаҳар советлари умумий сайлов асосида шаклланади.

5) Давлатни идора қилишни ва социализм қуришни ташкил этиш учун миллий қўшинлар тузилажак.

6) Туркистонда миллий ва бошқа озчиликни ташкил этувчилар масалалари халқ хоҳишига биноан махсус бўлимларда ҳал этилажак.

7) Маориф ишлари маҳаллий аҳолининг жойлардаги идоралари қўлида мужассамланажак. Ҳозирги бутун давлат муассасалари, алоқа тизими, темир йўл, почта ва телеграф, қишлоқ хўжалиги ҳамда саноат корхоналари миллий ҳукумат қўлига топширилажак. Маданият соҳасида четдан келганлар (яъни руслар) таъсирдан холи бўлган кучли миллий маданиятни юзага келтиришни уюштириш иши бошланажак. Мактаблар, айниқса, ҳунар мактаблари, болаларни таълимга жалб этиш маърифатнинг асосини ташкил этажак.

8) Дин ишлари дунё ва давлат ишларидан тамоман айрилажак.

9) Қелажақда Туркистон социалистлари эзилган синфлар манфаатларини ҳимоя қилиш билан бир қаторда мазлум халқлар ҳуқуқлари учун курашиш тамойилларини асосий мезон қилиб олган байналмилалчилар сафига қўшилажак.

Бу дастур тўлалигича менинг «Турк халқи тарихи» китобимнинг 411—414-саҳифаларида босилган. Туркистондаги социализмнинг мақсадлари ва уларни амалга ошириш йўллари ҳақидаги назарияларни тушунтирувчи асарим Россиядан кетганимдан сўнг Прагада русча нашр этилди.

Жадид тараққийпарварлари партиясининг дастури 19 банддан иборат бўлиб, қисқача мазмуни қуйидагича эди:

1) Ўз миллий маданиятига эга бўлиб, мустақил миллат сифатида яшаш ҳаётининг асоси бўлмоғи керак. Бу эса барча миллатларнинг орзусидир. Мақсадимиз Тур-

кистонни мустақил қилиб, миллий ҳукумат тузишдан иборат. Миллат тил, дин маданият, адабиёт, урф-одатлар бирлигига асосланади.

2) Озод Туркистонда давлат тузилиши ва идораси жумҳурият шаклида бўлиб, ҳокимият асосини демократия йўли билан сайланган миллат мажлиси ёки вилоят ва шаҳарларда вилоят ҳамда шаҳар мажлислари (земство) ташкил қилади.

3) Марказий ҳукумат аъзолари миллат мажлисининг розилиги билан Жумҳурият раиси (Президент) томонидан, вилоятлардаги бошлиқлар эса марказий ҳукумат тарафидан тайинланажак. Вилоят ва шаҳар идора мажлисларининг раислари шу мажлисининг ўзида сайланиб қўйилажак. Миллат мажлиси, Жумҳурият раиси, вилоят мажлисларини сайлаш тартиби мустақил Туркистоннинг биринчи қурултойи томонидан белгиланажак.

4) Туркистонда турк бўлмаган озчилик ҳам маданий ҳуқуқлардан фойдаланажак. Туркий халқлар Туркистон маданиятини кучли равишда яшнатиш учун яқдиллик билан фаоллик кўрсатишлари керак.

5) Туркистон миллий ҳукумати Туркистон миллий аскарига таянажак; ҳарбий хизмат мажбурий.

6) Ички осойишталикни сақлаш учун вилоят идоралари жойларда полиция ташкил қилади ва бу уюшма мамлакатининг миллий муҳофаза уюшмаларига боғлиқ бўлажак.

7) Мамлакатда виждон эркинлиги тўла таъминланажак. Диний ибодат ва урф-одатларни эркин равишда бошқариш давлат йўли билан таъминланажак. Мамлакатда бошқа дин миссионерларининг иш олиб боришларига рухсат берилмайди.

8) Матбуот ва нашриёт ҳуррияти ҳамда шахс эркинлиги давлатнинг асосий қонунлари тарафидан таъмин этилажак.

9) Мамлакатнинг асосий солиғи киримга қараб олинажак. Меросдан ҳам солиқ олинажак. Туркистонда эски замонлардан қолган ҳар хил олиқ-солиқлар бекор қилинажак.

10) Ер масаласида ер ости ва ер юзи бойликлари, ўрмонлар, ҳавзалар давлат мулкига ўтиши негиз ҳисобланади. Ер деҳқонларга (қишлоқ деҳқонларига) хусусий мулк қилиб берилажак.

11) Алоҳида шахслар ўзаро келишиб, ер ва сув ол-

ди-сотдиси масаласини ҳал этмаяжак. Бундай иш давлат йўли билан бошқарилажак. Ерга эгалик ҳуқуқи маҳаллий шароитларга қараб қонун асосида белгиланажак.

12) Туркистоннинг озодлиги иқтисодий мустақиллик асосидагина амалга оширилуру. Шунинг учун Туркистон бошқа қўшни давлатлар билан иқтисодий муносабатларнинг замонавий тузилиши асосида оёққа туриб, тобора ривожланиб боришини таъмин қилишга ҳаракат қилинажак.

13) Туркистонда ер масаласининг асоси сувдир. Шунинг учун миллатнинг барча кучи халқни сув билан таъминлаб, турмушини яхшилашга сарфланажак. Сув идораси ишларини тартибга солишга катта аҳамият берилажак.

14) Туркистонда қозоқ, қирғиз, туркман халқларидаги энг муҳим масала — кўчманчи қавмларнинг ўтроқ ҳаётга ўтишидир. Бу масала катта дарёлар бўйлаб суғориш иншоотларини қуриш йўли билан ҳал этилажак. Туркистонда туркий халқлардан ҳамда мусулмонлардан бошқа кўчманчилар қабул қилинмаяжак.

15) Туркистонда ишчилар масаласи шу мамлакатдаги миллий саноатнинг ўсишига боғлиқ. Ишсизларнинг иш шарт-шароитлари, иш соати, болалар ва аёлларнинг иш шарт-шароитлари, суғурта ва бошқа масалалар илғор мамлакатлардаги усулларда тартибга солинажак.

16) Адлия масаласида тўла мустақиллик ва ҳар ким учун тенг ҳуқуқлилиқ. Дини ва дунёқараши қандай бўлишидан қатъи назар, ҳар бир киши ҳозирги замон қонунлари ҳимояси билан таъмин этилажак.

17) Маориф соҳасида бепул, бошланғич таълим олиш имкониятлари яратилажак. Мамлакатнинг ўз фуқаролари, давлат манфаатларига қарши келмаган ҳолда, хусусий мактаблар очишга ҳуқуқли.

18) Туркистонда энг аввало ҳунар мактаблари йўлга қўйилажак. Оврупога ўқувчилар юборишга аҳамият берилажак.

19) Қадимий маданият ўчоғи бўлган Туркистонда асрлар мобайнида юзага келган маданият ёдгорликлари ҳимоя остига олинажак. Улар миллий маданиятнинг ўсишига хизмат этажак.

Шуни ҳам айтиб ўтиш керакки, Туркистонда келажакда биринчиси радикал миллий ва иккинчиси соца-

листик бўлган икки партияли тизим идораси фикри чет мамлакатлар таъсири билан изоҳланмайди. 1921 йилда Туркистондаги турли қавм ва қабилаларнинг бошлиқлари ва эъеллари узоқ маслаҳатлашиб, турли жойлардаги кўп турли шартларни ҳисобга олганларидан сўнг, юқоридагига ўхшаш икки партияни ва Алаш Урдадек учинчи бир партияни тузиш керак, деган фикрга келдилар. Англиядаги ёки Америкадаги икки партияли тартиботдан Туркистон раҳбарлари хабардор эмас эдилар.

«Туркистон Миллий Бирлиги»нинг тузилиши ва унинг биринчи конгресси. Биз партия дастурларини ва Умумий платформани белгиладик. Лекин Умумий раҳбар қўмитани бир қанча вақт тuzолмай қийналдик. Бунинг сабаби — бухороликлар билан тошкентликлар орасидаги қабилавий зиддиятлар, бунинг устига ўзбекларнинг қозоқларга шубҳа билан қараши бўлди. Шу боис Умумий қўмитанинг раислигига ким тавсия қилинган тақдирда ҳам қабул бўлмас эди. Бухороликлар ўз ўрталарида бу вазифани бажарадиган киши йўқлигини тушундилар. Бир томондан, Абдулқодир Муҳитдинов, иккинчи томондан, Файзулла Хўжа гуруҳлари бир-бири билан келишмай, ҳеч бири Умумий қўмитага иккинчи гуруҳдан раис бўлишига розилик бермасди. Биз, бошқирлар, тошкентлик Мунаввар Қорини тавсия қилдик. Лекин бухоролик вакиллар бунинг қабул қилмадилар. Иккинчи томондан, Қўмита раиси, агар зарур бўлса, очиқ яшашдан воз кечиб, яшириниб яшашга ҳам тайёр бўлиши керак. Мунаввар Қори шу шартларга ҳам рози эди. Тожикларнинг таниқли кишиларидан Садриддин Айнийни тавсия қилиб кўрдик. Лекин у яширин ҳолда яшашга ўтмаган тақдирдагина раислик қилишга рози бўлди. Уни сайламоқчи бўлганлар ҳам оз эди.

Июлда Анқарада Буюк Миллат Мажлиси аъзоси — Исмоил Субҳий Сўйсалли ўғли Бухорога келди. У бу ерда гўё расмий равишда коммунистлар тарафдори бўлган бир турк депутати сифатида саёҳат қиларди. Шу туфайли Туркистонни мустақил равишда кезиш имкониятига эга бўлди. Ҳатто Хивага ҳам бориб келди. Мустафо Камол Пошо томонидан топшириқ олган экан. У киши Бухородалик вақтимда мен билан бир неча марта учрашиб, розилигимни олгач, ўзаро рақобатчи ўзбек ва тожик доиралари билан суҳбатда бўлди. Умумий қўмита ташкил қилишнинг тўсиққа учраганлигини се-

зиб, бир кунн кечкурун у гуруҳларнинг ҳаммаси бир ерга тўпланишини тавсия қилди. 30 июль кечаси Мирзо Абдулқодирийнинг уйида йиғилдик. Субҳийбек турли гуруҳлар билан гаплашгач, Умумий қўмита раислигига мени сайлашни тавсия қилди. Унинг бу таклифини қабул этдилар. Мазкур йиғилишда у жуда яхши нутқ сўзлади. Кейинроқ катта бир йиғилишда ўша тавсиясини яна бир бор такрорлади. Бу ерда ҳам қабул қилдилар. Марказий Қўмитанинг бошқа аъзолари ҳам ўша йиғилишда сайландилар. Шундай қилиб, 2 августда мен «Туркистон Миллий Бирлиги»нинг, яъни, Умумий Қўмитанинг раиси сифатида иш бошладим. Мазкур синов кунларида Туркиядан Мустафо Камол Пошо тарафидан юборилган яна бир депутатнинг, қозоқ Алаш Урда вакилларининг, айниқса, Диншеннинг, шунингдек, Афғонистон элчиси Абдурасулхоннинг Туркистонда бир миллий кураш маркази тузишга қатъий ва жиддий тавсирлари бўлди. Буни юқори баҳолаган Мирзо Абдулқодир менга чиройли ёзувлар ипак гилам-жойнамоз билан бирга олтин соат совға қилди.

Усмон Хўжа Шерободдан бир хат жўнатиб, мени қўмитанинг раиси сифатида кўришидан жуда рози эканлигини изҳор қилди. Усмон Хўжа русларга қарши қуролли курашга отланишни ҳеч шубҳаланмасдан ёқлашини билдирди. Уни хатида ҳам ёзган эди. У Шарқий Бухоро ҳукуматининг расмий кишиси эди. 2—5 августда Миллий Бирлик конгресси йиғилди. Бу Москва конгрессидан кейин йиғилган бешинчи конгресс эди. Қўмитага Ўрта Осиё Миллий Мусулмон Жамиятлари Федерацияси номи берилди. Жамият аъзоларидан бир тожик дўстимиз Жамиятнинг Марказий қўмитаси учун муҳр ясаёттирди. Ҳали ҳам қўлимда бўлган бу муҳрга «ўрта» сўзи «ўтар» деб ёзилган. Кулишдик, лекин шу ҳолда қолди. Жамият Низомининг умумий фикрлари ҳам шу йиғилишда қабул қилинди. Сентябрь ойида Самарқандда янги бир конгресс чақириб, босмачи гуруҳлар билан тез орада алоқа ўрнатишга, уларга снессий маслаҳатчилар жўнатишга қарор қилдик. Ҳали пундаёқ Шарқий Бухоро босмачилари олдига жўнатилган Мустафо Шаҳқули ёнига иккита ёрдамчи юбордик. Улар Кўлоб томондаги босмачилар раиси Давлатманд олдида қолиб, Жамият билан алоқа ўрнатди ва лақай уруғининг раҳбарлари билан боғланди.

Жамол Пошо ва Халил Пошо. Бизнинг биринчи иши-

миз Туркиянинг таниқли арбоблари Жамол ва Халил пошоларнинг Туркистон масалалари билан жиддий шуғулланишларига эришув эди. Бу жиҳатдан, биз уларнинг Туркистон масалаларига эътибор қилишларини билдирганликларига асосланиб, айрим қарорлар қабул қилдик. Жамол Пошо бундан бир йил аввал Тошкент ва Бухоро орқали Кобулга кетган эди. Халил Пошо билан Самибек ҳам Тошкентга келишди. Улар Қашғар томонга кетишни ният қилган эдилар. Урта Осиё масалаларига улар фақат Туркия манфаати нуқтаи назаридангина ёнашдилар. Туркистон ишига Туркияга ёрдам нуқтаи назаридан қараб, Оврупо иттифоқчиларига қарши тўхтатилган курашни Урта Осиёда давом эттиришни хоҳлар эдилар. Жамол Пошо Афғонистон ёрдамида Ҳиндистон инглизларига қарши кураш бошлаш, Туркистонда бош кўтарган туркларни советлар ёрдамида ўзларининг ислом лашкарларига қўйиш нияти билан жиддий равишда шуғулланди. Ўзининг яқинларидан Роғиббек исмли зобит билан Қори Камол исмли бир Фарғоналик йигитга босмачиларнинг бошлиқларига бериладиган хатларни топшириб, Бухорога юборди. Мен у киши билан кўришдим. Роғиббек Жамол Пошо ниятларини тушунтирди. Тамомила асоссиз режалар эди. Табиийки, Туркистон масаласини биз бир маҳаллий масала сифатида қарадик. Туркистон масаласини Туркиядаги ҳаракат ёки Ҳиндистонда инглиз ҳукмронлигини йиқитиш масаласи билан аралаштириш мумкин эмас, деб биз бунга қарши турдик. Жамол Пошодан келган одам Фарғонадаги баъзи босмачи раҳбарлари билан руслар ижозати-ла кўришолган бўлса-да, руслар уларга ишонмадилар. Тошкентда уни қўлга олишди. Бир оз қийнашгач, Кобулга кетишига рухсат беришди. Бухорода ишлашига йўл қўймадилар. Мен Жамол Пошонинг ўзига фикрлари бир хом хаёл эканлигини айтиб, кайфиятини бузишдан ўзимни тийдим. Роғиббек билан Қори Камол жўнаб кетганларидан кейин бир оз ўтгач, Фарғона босмачилари билан алоқа ўрнатишни ташкил қилувчи бир киши (эсимдан чиқмаган бўлса, номи Сами Қори эди) Бухорога келди. Қори Камол билан гаплашганларидан кейин босмачилар орасида Жамол Пошо ҳақида тамомила салбий фикр пайдо бўлган. Бу одамнинг Туркистонни руслар қўлида қолдириб, Ҳиндистонга ўтиб, инглизларга қарши курашиш тўғрисида босмачиларга берган маслаҳати ўз ватанига ҳиё-

натга ундашга ўхшайди, деб изтироб билан гапирди келган киши. Роғиббек билан Қори Қамолнинг Тошкент ва Қўқондаги сўхбатларига гувоҳ бўлган ўзбек ва қозоқ зиёлиларининг бир нечтаси шу орада Бухорога келган эдилар. Улар ҳам: «Жамол Пошо нима қилишини билмаган бир фитначи, қайси босмачи Ҳиндистонга бориб, инглизлар билан учрашиб юрарди?» дейишди...

Пошонинг обрўини туширган бу воқеалар учун жуда сиқилдик. Биз Туркиянинг машҳур арбоблари обрўсини кетказувчи вазият юзага келишини ҳеч ҳам истамасдик. «Пошо Яқин ва Урта Осиё ишларини тубдан кўрувчи бир одам, биз эса маҳаллий вазифаларнигина биламиз», деб унинг гапларини яхшиликка йўйиб, Пошога қаратилган танқидларни унинг ўзидан бекитишга уриндик. Босмачиларнинг раҳбарлари Жамол Пошога ёзган «Сиз бизни русларга қарам қилиб қолдирмоқчимисиз?» деган маънодаги жигархун хатларини Қобулга юбормадик. Биз Жамол Пошога русларга жуда ишонвермасликни, уларга қарши кураш олиб борувчи босмачилар кўнглига тегадиган хатлар ёзмасликни, Туркистон ишлари билан «Туркистон Миллий Бирлиги» шуғулланаётганлиги учун босмачилар ила бизлар орқали алоқа ўрнатишни тавсия қилдик. 1921 йил 25 июлда Бухоро Ташқи ишлар хабарчиси орқали Қобулга, Жамол Пошога Жамият номидан менинг имзом билан келтирилган хат 1923 йилда Қобулга келганимда ўз қўлимга қайтди. Бу хатнинг айрим қисмлари менинг «Туркистон тарихи» китобимда (430—431-бетлар) босилиб чиқди. Унда шундай сўзлар бор: «Мақсадимиз русларни бизнинг талабларимизни қабул қилишга мажбур этувчи йўллар топниш, миллий ҳаракатимизни кучайтириш, бу курашга бугунги кунга мувофиқ миллий сиёсий руҳ бериш. Амрнинг халқ орасига кириб кураш олиб боришга уринаётган тарафдорлари ҳамда мутаассибларни босмачилардан ажратиб, улар ўрнига «Миллий Бирлик» жамиятига содиқ ва фойдали шахсларни тайинлаш, бу — босмачи тўдаларни ёш зиёлилар раҳбарлигидаги истиқлолчи аскарларга, ҳақиқий маънодаги ҳарбий жанговар кучларга айлантиришдир. Агар руслар Туркистон, Қозоғистон ва Бошқирдистонда аскарий ва иқтисодий ишларни мусулмонлар қўлига топширишга рози бўлиб, Бухоро билан Хиванинг тўла мустақиллигини тан олсалар, улар билан сулҳ тузиб, янгидан муно-

сабат ўрнатишга тайёرمىз. Бўлмаса, халқ ичида ҳам, чет элда ҳам яқин кунларда советларга қарши жиддий бир ҳарбий ҳамда сиёсий куч сифатида ҳужум бошлаб, майдонга чиқишга тайёрланамиз. Туркистоннинг учала томони — шарқ, ғарб ва жануб учун ҳам Тошкент марказ бўлажак. Ҳозирги вақтда Ғарбий Бухорода совет тартиботи асосида миллий ҳукумат тузиб, расмий аскар ташкил қилишга, қўшниларимиз бўлган Афғонистон, Хитой ва Эрон билан жиддий муносабат ўрнатишга эътибор берамиз. Сизга илтимосимиз шуки, буюк Туркистоннинг тақдирини ислом дунёсининг озодлигини таъминлашга қаратилган режаларга қурбон қилманг. Туркистонга алоқадор бутун фаолиятингизни бизнинг «Туркистон Миллий Бирлиги» жамияти орқали олиб бординг. Жамиятни инкор қилиб, босмачилар ва миллий курашда иштирок этаётган бошқа доиралар билан алоқага киришга уринишингиз ўзингизнинг манфаатингизгагина мос бўлажак. Ҳозирги кунда Ғарбий Бухорода бўлган Бухоро амири билан ҳеч ким ҳеч қандай мулоқот олиб бориши керак эмас. Бундай музокаралар Жамиятимизга қарши душманларча ҳаракат деб баҳолангусидир...»

Жамол Пошо вакилларини қамоқдан бўшатиб, Кобулга кетишига руҳсат этсалар ҳам, уларнинг Бухорога боришига руҳсат бермаганликлари тўғрисида Бухородаги Афғонистон элчиси Абдурасулхонга 10 августда яна бир хат жўнатдик. Уларнинг руслар билан музокараларидан бирор натижа чиқмаслигини хабар қилиб, Туркистон масаласини русларнинг Афғонистонда ва Ҳиндистонда олиб борган сиёсати билан қориштирмасликни сўрадик. Кобулга келганимиздан сўнг қўлимга тушган ўша хатимда қуйидаги сўзлар бор эди: «Ҳиндистонни озод қилиш учун Туркистон босмачиларини ислом лашкарига олиш ҳақидаги фикрларингиз тўғрисида яна бир марта ўйлаб кўриш керак. Чунки босмачилар Туркистон ташқарисидаги бирорта ҳаракатда ҳам қатнашмаслар, ҳозирги вақтда улар маҳаллий муаммолар мажбурияти юзасидан тоғларга чиқиб кураш бошлаган одамлардир. Советларни Бухорода бир миллий армия тузиш учун руҳсат беришга рози қилишга ундовчи маслаҳатингиз ҳам бир хом хаёл. Армия тузиш билан бизнинг махфий сиёсий иш олиб боришга кўчган одамларимизгина шуғулланадилар. Файзулла Хўжа, Саъдулла, Мунаввар Қори кабилар бунда ютуққа эришувларига ишондилар ва бунга ҳақлидирлар. Хатларингизда улар-

нинг кўнглини чўктирувчи ёки камситувчи сўзларни ёзмасангиз яхши бўларди».

Самарқандга кўчиш. Курашга кўтариладиганлар билан яқиндан алоқа ўрнатиш, сентябрда тўпланадиган конгрессга тайёргарлик кўриш мақсадида 5 августда ёлғиз ўзим отга миниб, Қармана йўли билан Самарқандга йўл олдим. Хотиним ва Харис Сасанбой исмли соқчим поезд билан жўнадилар. Кўринишим қишлоқи ўзбекларга ўхшарди. Шундай бўлса-да, рус солдатларига учраб қолмасликка ҳаракат қилдим. Қўрғон деган жойдан ўтаётганимда бу ерда рус ҳарбийлари тўдаси борлигини эшитгач, кечқурун Ойобод деган ердаги Қумушота мазорига келиб, бир бечора шайхнинг кулбасида тунни ўтказдим. У отим ва ўзимга егулик ҳозирлади. Овқати ночор талқон экан. Ёлиниб ётишга бирор тозароқ нарса беролмаганидан хижолат чекди. Дарча пештахтасида авлиёлар ҳаётидан ҳикоя қилувчи бир китоб ётарди. Китобни қўлимга олиб, форсча бир шеър ёздим. Маъноси: «Бунда заъфарон юз билан йиртиқ кийимгина бор. Ипак кийим билан ипак матонинг бозори бошқа ердадир». Шайх: «Китобга нима ёздинг?»— деб сўради. У ўзига аввалдан маълум бўлган шеърни ўқигач, кўзларига ёш келди. У билан ярим кечагача гаплашиб ўтирдик. Дунё аҳволдан жуда яхши хабардор одам бўлиб чиқди. Уша атрофда гуруҳи бўлган Қорақулбек билан ҳам таниш экан. Эргалаб озонда бирга намоз ўқидик. Сут олиб келиб, чой ичирди. Дўстлашиб, хайрлашдик. Бир йил ўтгандан кейин, Қорақулбек билан русларга қарши курашган вақтда бу қариянинг даргоҳига яна бир бор дуч келдик. У Қорақулбекка мен ҳақимда гапирган экан. «Ким билсин, балки, Хизр Илёс эдимиз?» дебди. Қорақулбек шайхга «Хизрингизни олиб келдим»,— деб ҳазиллашди. Яна бир тун ўша шайх ҳузурда қолдим. Хотиним Нафиса Жамиятнинг Қўзи Ҳайдар исмли бир зиёли аъзосининг боғ ҳовлисида жойлашган эди, мен ҳам ўша ерга бордим.

Қурбон ҳайити. Бир неча кун Қўзи Ҳайдарбекнинг боғ ҳовлисида йнғилиш учун фойдалангач, сўнгра Хизр масжиди деган ердаги бир уйга кўчдик. Қўзи Ҳайдар жуда бир яхши одам эди. Самарқанддагиларнинг кўпи турк бўлсалар ҳам форсийча гаплашарди. Қўзи Ҳайдарнинг боғи катта ва мева-чевага бой, олма дарахтининг ўзидан 40 га яқин тури бор. Ҳар хил узум нав-

лари ўсиб ётибди. Умуман, жуда қаровли эски боғ. Қўзи Ҳайдар айрим руслар билан ҳам таниш чиқди. Бизни ҳовлининг тўрига жойлади. Ашгабадда Островский деган бир рус билан бўлган воқеага ўхшаш воқеа бу ерда ҳам такрорланди. Илгаридан яхши таниш ва яқин дўстим бўлган профессор Вяткин келди. Профессор Қўзи билан гаплашганда мен тахтда девор ортида ўтирдим. Гаплашганларини эшитиб турсам ҳам, ўзимнинг шу ерда эканлигимни билдирмадим. Профессор сўз орасида: «Валидий Бухорога келган эмиш, дейишади», деб қолди. Мен нндамай утиравердим, у тезда чиқиб кетди. У жуда яхши тарихчи эди. Айниқса, Темурнинг ва умуман Самарқанд вилоятининг тарихини чуқур биларди. Кутубхонасига жуда кўп қўлёзма китоблар йигди. Ёзган асарларидан энг муҳими «Самарқанд вилоятининг топографияси»дир. Бу асарида вақф қоғозларига суяшиб, Самарқанд вилояти нчидаги бир неча тарихий шаҳар жойларини белгиллаган. Профессор Вяткин ҳамда бундан олдин номи тилга олинган Нализкин билан 1913 йилда танишдим ва муттасил хат ёзишиб турдим. Унинг менга турли тарихий масалаларда ёзган хатларининг ўзи бир китоб ҳажмига эга. Кейинроқ бу киши университетнинг профессори бўлди... У билан учрашганимда гаплашганимга кейинроқ жуда ачиндим ва бу афсусланганлигим тўғрисида икки йилдан кейин Эронга ўтгач, унинг ўзига хат ёзиб юбордим.

Хизр масжидидаги уйга кўчиб ўтганимдан сўнг дўстларимиз билан Қўзи Ҳайдарнинг боғида учрашдик. Яшаган жойимизни Қўзи Ҳайдар, Ориф Мулла ва Мурот Хўжа исмли уч кишидан бошқа бирор кишига ҳам билдирмадик. Шаҳар атрофидаги қадимги тарихий обидалар ва боғлар орасида кўп юрдим. Яширин ҳаёт менга Бухоро билан Самарқанд шаҳарларининг топографиясини жуда батафсил ўрганиш имкониятини берди. Айниқса, Афросиёб ва Шоҳизинда номли ёдгорликлар орасида яшашга, бу ерда тошлардаги ёзувларнинг кўпларини ўқишга имконият туғилди.

Харис Сасанбой. Шу орада ёнимдаги соқчим Харис Сасанбой терлама билан оғриб, вафот қилди. 1918 йилдан бери ёнимдан сира ажралмаган бу йигит жуда ақлли эди. Имконият туғилиб чет элларга кетсам, уни ҳам бирга олиб кетиб, у ерда ўқитмоқчи эдим, русча ёзган қоғозларимни у машинкада босиб берирди, менга зътиборли эди. Бошимиздан ўтган воқеаларни туркийча

ёзиб, шишаларга солиб, Самарқанддаги муайян бир жойларга кўмувчи ҳам шу Харис эди... Баъзи вақтларда у ўзини Урта Осиё туркий халқлари романларидагидек «Кемен» деб атар, мен ҳам уни «Бўз йигит» дер эдим. Вафот этгач, уни Хизр масжиди ёнидаги қабристонга кўмдик. Қабрига тош қўйдирдим. Қабр тошига «Бўз йигит» қиссасининг бир байтини ўйиб ёздирдим.

Ўзи ёлғиз бир эди,
Менинг ғамим ер эди.
Бўз йигитсан деганда,
Лаббай тақсир, дер эди.
Юрагимсан дер эди,
Ҳой, ҳой, дунё, ҳой дунё!
Аёвнинг кўп зўрлига,
Сийловнинг йўқ зорлига.
Пўлдошингдан қайириб,
Ота-онадан айириб,
Олиб-олиб тўйгунг йўқ.

Бошқирдистон мухторияти душмани, монархистлар мухлиси бўлган Минҳожни 1918 йил ўз қўли билан ўлдириб, револьверини менга олиб келиб берган ҳам ўша Харис бўлди. Бу револьверни Самарқандда ёнимда олиб юрдим. Паст бўйли Харис Сасанбой тенгсиз қаҳрамон бир йигит эди. Вафоти билан мени ҳам, хотинимни ҳам қаттиқ қайғуга солди.

«Туркистон Миллий Бирлиги»нинг олтинчи конгресси. Сасанбой ўлгандан кейин ҳамма иш Нафиса билан менинг зиммамда қолди. Жамият ишларида энг катта фидокорлик кўрсатганлардан қирғиз Тўрақул Жонузоқ ўғли ва андижонлик ўзбек Султон бўлди. Бу ўзбек йигити ўша вақтда Самарқанд қозиси бўлган қозоқ зиёлиси Сирғозиевга яқин бир олам эди. Уларнинг ҳаракати билан 5—7 сентябрда «Туркистон Миллий Бирлиги»нинг конгресси тўпланди. Турли жойлардан келган аъзолар Кўзи Хайдарнинг боғида йиғилишди. Иккинчи сафар Матрид маҳалласидаги бир боғчада тўпландик. Бу Матрид йиғилишида қозоқлардан Диншен ҳам қатнашди. Ўзи терлама касали билан оғриганди. Аҳволи жуда оғирлашиб қолса ҳам, конгрессда қатнашди. Йиғилиш бораётганда менга қараб: «Ёниб кетаяпман, ўт-олов ичидаман, менга Шумбурундан бир озгина сув олиб кел», деди. Шумбурун дегани Балхаш кўлининг ғарб томонида жойлашган чуқур бир қудуқ экан. Туғишган уруғлари ўша қудуқ сувини ичар, чуқурлиги

100 қулоч, суви муздай экан. Диншен оғриқдан алаҳ-сираб, ўша қудуқ сувини сўраётганди. Бир оз ўзига келди. Лекин Шумбурун сувини ичмасам, тузалмайди-ганга ўхшайман. деб юртига қайтиб кетди. Ўзи бир шоир ва артист бўлиб, сайёр группаси ҳам бор эди, тур-ли жойларга бориб томошалар кўрсатарди. Исмоил Субҳийбек Туркистон бўйлаб саёҳат қилганда Қизил-масжидда Диншеннинг театрини кўриб, труппасининг катта бир расмини Истанбулга олиб келган. Самар-қандда конгресс давом этаётганда Қашғардан Қудра-тилла келди. Қудратилла, Иноятилла, Незматилла ва Фитратилла биз Туркистонга келгач, бутун оиласини олиб Қашғарга кўчишган эди, у ердаги миллий озодлик ҳаракатига қўшилганлар. Ҳозир ўз аҳволидан хабардор қилиб, бу ерларда нима ишлар қилиш кераклигини би-лиш учун Қудратилланинг икки ўғли билан қизи ке-йинроқ Тибет, Ҳиндистон йўли билан Туркияга ўқишга келди. Отатурк улар билан самимий тарзда қизиқди. Ўғиллари Истанбулда оила қурдилар. Анвар Олтой ҳо-зир Туркияда энг таниқли муҳандислардан бири.

Самарқанд конгресси йиғилишларида Жамиятнинг 24 банддан иборат низоми қабул қилинди ва Туркистон байроғи тасдиқланди. Байроқни тайёрлаган комиссия-да мен, Мунаввар Қори, Жонузоқ ўғли ва яна бир киши иштирок этдик. Байроққа асос қилиб салжуқийлар ва қорахонийларнинг XI асрдаги турк олими Маҳмуд Қаш-ғарий асарида тасвирлаб берилган байроғи олинди. Алвон рангдаги бу миллий байроқни Темур ва унинг ўғиллари замонда ёзилган қўлёзма асарлардаги ми-ниатюраларга суяниб ишлатдик.

Ҳозирги кунда бу рангдаги турк байроғининг асл намунасини 1449 йилда темурий Шоҳруҳ замонда ёзил-ган китобда кўриш мумкин. Бу қўлёзма Истанбулда, Тўпқопи саройида 781 рақами остида сақланади. Бай-роққа 5 қизил, 4 оқ йўл чизилган, чети кўк тасма билан хошияланган. Биз бу байроқ қабул қилинган кунни (6 сентябрь) миллий байрам деб эълон қилишга қарор бердик. Шу тариқа миллатимизнинг руслар зўравон-лигига қарши, Туркистоннинг кўпгина жойларида авк олаётган озодлик учун кураш байроғи қабул қилинди. Байроққа бағишлаб чиғатойча ва тожикча шеърлар ҳам ёзилди. Уларнинг бирортаси ҳозир қўлимда йўқ. Шундай қилиб, конгрессда босмачи гуруҳлари раҳбар-ларининг ҳар бири олдига сиёсий маслаҳатчи юборишга

қарор қилинди. Самарқанд вилоятининг бош қўрбоши-
си, найманлардан бўлган Очилбой ёнига ўзбек зиёлила-
ридан Қори Комил исмли бир обрўли кишини тайин-
ладик. Бу конгресс Туркистонда тўпланган конгресслар-
нинг энг муваффақиятлиси бўлди ва хурсандчилик ва-
зиятида ўтди. Файзулла Хўжа билан Абдулқодир ора-
сида Бухородаги сингари яширин кураш бу ерда се-
зилмади.

АНВАР ПОШО ТУРКИСТОНДА

Сентябрь ва октябрь ойларида Бухородаги турк
зобити Али Ризо орқали бизга ўша вақтда Москвада
бўлган Анвар Пошодан бир неча хат ва баъзи бир
мажмуалар келди. Берлинда нашр бўлган «Ислом бай-
роғи» номли ва бошқа мажмуаларда Анвар Пошо ўр-
тоқлари билан биргаликда ислом дунёсини бирдамлик-
ка чақирарди, иттифоқчиларга қарши ташвиқот олиб
борарди. Советлар билан келишишга даъват этарди.
Туркиянинг иттифоқчиларга қарши олиб борган қону-
ний кураши билан Туркистоннинг советларга қарши
миллий мустақилликка йўналтирилган курашини бир-
лаштириб бўлмаслигини тушуниб, Анвар Пошонинг бу
насиҳатларидан жонимиз азобда эди. Унинг Туркистон-
даги курашга қўшилиши тўғрисида ҳам хабар келди.
Биз яширин иш олиб бораётган бўлсак-да, бу курашни
совет муассасаларида ва коммунистлар партиясида рас-
мий вазифаларда ишлаётган дўстларимиз билан тўла
маслаҳатлашиб, бир йўналишда давом эттирардик.
Туркистондаги бизнинг курашимиз Россиянинг ички
масаласи бўлиб қолиши, расмий вазифаларда иш-
ловчи ўртоқларимиз Туркистон мусулмонларидан ту-
зилган расмий қизил миллий аскарий бўлимларни ку-
чайтириши, совет муассасаларида ва партия сафида му-
сулмон зиёлиларининг сонини кўпайтириш ҳақида чет
эллар билан алоқа ўрнатилгандан кейин ҳам очиқ га-
пирмай юриш керак эди. Шунинг учун Бошқирдистон-
дан келган бошқирд батальонини шундайгина босмачи-
лар томонига ўткази олсам ҳам, Турор Рисқулов син-
гари раҳбарлар (расмий равишда ҳукумат вазифасини
бажарувчилар) бу батальонни босмачиларга қўшмас-
дан, советларнинг расмий аскарни сафида миллий
қисм сифатида қолдиришни сўрадилар. Улар, шу-

нингдек, бошқа миллий қисмларнинг кўпайишини, босмачиларнинг бир қисмини миллий армия бўлимларига қўшиб расмийлаштиришни, агар бу иш яхши юришиб кетса, яшрин иш олиб бориш билан шугулланувчиларни ҳам Бухорода ёки Шарқий Бухорода расмий хизматчиликка жалб этмоқчи эканликларини айтдилар. Махсус идораларнинг жуда қаттиқ кузатуви остига олинган Турор Рисқулов билан кўриша олмадик. Лекин бошқа ҳукумат ва партия раҳбарлари билан Самарқандда ёки бошқа ерларда учрашиб турардим. Турорнинг хабарларини менга Тошкентда жойлашган бошқирд армиясининг баъзи аскарлари, Диншеннинг дўстлари олиб келар эди.

Шу вақтларда Туркистондаги социал-инқилобчилар ва Украина миллий уюшмалари билан алоқаларимиз жуда яхши бўлди. Агар Анвар Пошо ҳам бизга қўшилиб, советларга қарши очиқ курашга ўтса, советлар ҳам иттифоқдош давлатлардан ёрдам олиб, босмачиларга қарши курашни кучайтиражак. Биз, яъни Туркистондаги босмачилар эса, ҳукумат доираларидаги ўртоқларимиздан ажралишга мажбур бўламиз, шунингдек, чет эллар билан алоқаларимизни ҳам йўқотажакмиз. Бизнинг халқимиз тўғрисида ҳатто дунё миқёсида сўз кўпайиб кетади. Лекин шу билан бирга эл ичидан кураш имконияти ҳозиргига нисбатан жуда чекланиб қолади. Нҳоят, Анвар Пошонинг Туркистонга жўнашни ҳақидаги хабар ҳам етиб келди. Бу вазиятни биз Жамиятимизда таҳлил этдик. Бу ерга келмасдан, четроқдан туриб ёрдам қилса, яхшироқ бўларди, деган маънода жавоб юбордик.

Шу орада Бухорода русларнинг сиёсати биз учун қулай йўналиш берди. Мирза Абдулқодир билан Файзулла Хўжа гуруҳлари орасида давом этаётган курашга руслар шу кунга қадар бир хил қарагандай бўлиб кўринсалар-да, 27 сентябрда Файзулла Хўжа томонини олишларини расмий равишда эълон қилдилар. Чувки Файзулла Хўжа руслар билан яқинроқ алоқада бўлди. Ҳарбий нозир Орифов қўли билан Бухоронинг турли шаҳарларида тузилган ҳарбий гарнизонларнинг босмачиларга қўшилиши мумкинлигини, бу гарнизонлар қандай мақсадларда ташкил этилганлигини Файзулла Хўжа яхши билар эди. Ҳатто Файзулла Орифов билан гаплашган вақтида «гарнизонларингизнинг раҳбари амалда Закий Валидий», деб норозилик билан гапирганини

ҳам эшитган эдим. Бизнинг гарнизонларимиз таянчи Қармаида собиқ ёрдамчим Иброҳим Исҳоқов раҳбарлигида ташкил қилинган аскарӣ мактаб бўлди. У ерда ўқиётган одамлар Иброҳимнинг ўзига ҳатто ҳарбий назир Орифов раҳбарлигида советлар қаторини ташлаб, босмачиларга қўшилишга маслаҳат берганлар. Мирзо Абдуқодир суянган полиция мудирини Мирзо Муҳитдин Файзуллонинг душмани бўлганлигидан босмачилар билан алоқа боғлади ва ўз полицияси билан уларга қўшилишни хоҳларди. Яъни воқеалар ўзидан-ўзи ривожланиб борди ва биз ишлар шиддати олдида тайёргарликсиз қолдик. Мирзо Муҳитдин: «Мен босмачиларга қўшилдим, қаерга бориб қўшилсам ва нима қилсам экан?» деб бир одам орқали Жамиятимизга мурожаат қилди.

Анвар Пошонинг Бухорога келиши ва у билан учрашиш. Бир кун кутилмаганда Анвар Пошо баъзи ўртоқлари билан Бухорога келганлиги ҳақида хабар олдик. Эртасига унинг ўзидан: «Мен Бухородаман, тезда бу ерга келишингизни сўрайман» деган бир хат етиб келди. Бухорога 20 декабрда келган экан. Ҳеч кечикмасдан, отимга миниб, ёлғиз ўзим Бухорога жўнадим. 23 декабрда шаҳар четдаги Афғонистон элчихонаси биносига келдим. Элчи Абдурасулхон эди. Кейинчалик у менинг жуда яқин дўстим бўлиб қолди. Кобулда ҳам, Берлинда ҳам кўп марта учрашдик. «Келишингизни билдириб, Пошога хабар қилдим», деди у. Бир соат ҳам ўтмади. Пошо адъютанти Муҳитдинбек билан бирга келди. Анвар Пошонинг умримда биринчи кўришим шу бўлди, у оддий кийимда эди. Расмларда эса уни ҳар доим ҳарбий кийимда кўрардим. Уриндиққа ўтириб-ўтирмасдан Жамол Пошонинг Кобулдан келиши, доктор Нозимни уни кутиб олишга Чоржўй темир йўл бекатига юборгани, руслар Жамол Пошога Анвар Пошо билан учрашишга рухсат бермаганликлари, Тошкентда тўхташига ҳам ижозат этилмаганлиги, тўғри Москвага жўнатиб юборганликлари ва бу воқеадан жуда кайфияти бузилгани ҳақида сўзлади. Кейин унинг ишлари тўғрисида гаплашдик. Русларнинг бизга нисбатан риёкорона сиёсат олиб боражаги ҳақида Жамол Пошога ёзганларим тўғри эканлигини таъкидлади. Анвар Пошо: «Бухорогача етиб кела олган эканман, энди Туркистонга фойдаси тегадиган қандай ишларни бошқара оламан, бу ҳақда менга қандай маслаҳатлар берайсиз»,— деб

сўради. Уйлашимча, унинг ҳали аниқ фикри йўқ, бир оз паришон аҳволда эди. Мен унга: «Бухородаги мен билан алоқаси бор турк зобитлари сиз келишингиз ҳамона босмачиларга қўшиласиз, деб сўзламоқдалар. Бу ҳам бир йўл. Иккинчи йўл — Афғонистонга чиқиш. Бунга руслар рухсат бермас, аммо сизга бу жуда қулай бўларди. Бурдалиқ деган ерда четга чиқа оласиз, буни ташкил қилиш имкониятимиз бор», — дедим. Пошо босмачиларга қўшилиш ноқулай, деб ҳисоблашим сабабини сўради. Мен унга: «Бу кураш Россиянинг ички масаласи тарзида бошланди. Биз большевикларга душман бўлган турли рус доиралари ва партиялари билан келишиб иш қиламиз, ҳатто керак бўлса, советлар билан яна бир бор ярашиш имкониятига эгамиз. Агар Сиз бизга қўшилсангиз ва шунингдек, Жамол Пошо тавсиясига кўра Ҳиндистон либераллари ҳаракатига қўшилсак, бутун иш дарҳол халқаро масалага айланажак. Советлар бизга нисбатан бу борада икки хил спёсат олиб бораётганлигидан, бизнинг кураш Россияга қарши қаратилган кураш тусини олажак. Иттифоқдошлар сизга иккинчи бир Вильгельмга¹ қарагандай қарайди. Биз четдан ёрдам олмақчимиз. Сиз қўшилишингиз билан биз бундай имкониятдан тамомила маҳрум бўламиз, иш тайёргарликсиз аҳволда халқаро майдонга чиқажак, оқ рус² тўдалари шу заҳотиёқ бизлардан ўзларини тортажаклар. Жамиятимиз босмачилар ҳаракатига очиқдан-очиқ қўшилишга мажбур бўлади, расмий вазифаларда ишлаётган ўртоқларимиз ҳам босмачилар тарафига ўтишга ёки бўлмасам, биз билан муносабатларини узиб, чиндан ҳам советлар томонини ёқлашга мажбур бўладилар. Совет фронтларида ва партия вазифаларида ишлаётган дўстларимиз ҳам бугунгача бизни Россиянинг ички ишлари билан шуғулланувчилар деб ҳисоблаб, бизга ёрдам қилиб келишяпти. Улар бизнинг чет мамлакатлар билан ҳамкорлик қилиш истагимизни бир фитна деб ҳисоблайдилар, бундай ҳамкорлик шубҳали эканлигидан бизга яқинлашмаяжаклар. Айниқса, 1918 йили инглизлар Туркменистонга кириб келганларида ерли халқ тарафидан бўлмаганликлари жуда ёмон таассурот қолдирди. Халқлар, шунингдек, 1918 йилда Сибирга келган французлар ва америкаликлар Бош-

¹ Гап Германия императори Вильгельм тўғрисида бормоқда.

² Оқ гвардиячилар

қирдистон ва Қозоғистон ҳукуматиға нисбатан қарши кайфиятда ва уларнинг таянчи саналган миллий аскарларға душманларча муносабатда бўлганликларини, ҳатто ҳукуватимиз аъзолари ва зобитларни ҳарбий ҳукмга торттириб, ўлдирришға ҳаракат қилганликларини ҳеч ҳам эсдан чиқармаганлар.

Инглизлар ўша пайтда ўзларига қўшилган ва ёрдам берган туркманларни ташлаб кетдилар. Ҳозир биз озодлик даъво қилиб, чет эллар билан алоқаға киришсак, партия марказий идораларида ишлаётган дўстларимизнинг кўпчилиги бизға қарши чиқажак. Иккинчи томондан, советлар ҳозир Польша фронтида кучайиб кетди. У ерда масалани тез ҳал қила олсалар, бутун кучларини бу ёққа қаратадилар. Бу йил Туркистонда озик-овқат старли эмас. 4—5 минг аскарни бирор вилоят асрай олмайди. Шунинг учун сиз Афғонистонға ўтиб, у ерда Ҳиндистон масаласи билан шўғулланмасдан, Туркистон ишларини ўша ердан туриб идора қилсангиз, жуда яхши бўларди. Энг оғир — Бухоро амиридаги масаласи. Амир кетди, унинг яна тахтға ўтиришиға ҳаракат қилманг, у жадидларға ҳам, бизларға ҳам душман. Бу ерда унга содиқ кўзғолончи гуруҳлар бор, улар сизға қарши иш қиладилар. Шундай бўлса-да, энг авзал амир гуруҳлари билан бирлашиш мажбуриятида қоласиз. Агар Афғонистонға чиқсангиз, балки Бухоро амири билан кўришиб, уни фойдали йўлга бошлай оларсиз. Омонуллоҳон ҳам, албатта, бунга ёрдам қилар. Балки Афғонистон орқали бизға чет мамлакатлардан мадад бериш йўлларини топардингиз, босмачи бошлиқлари билан алоқада бўлиб, йўриқчилар юборар эдингиз. Биз ҳам бу ерда ўз сиёсатимизни давом эттирармиз. Амирнинг ишончи ва ёрдамиға эришгач, балки инглизлар билан ҳам тил топишарсиз. Шундай бўлган тақдирда Туркистонға келиб, ҳақиқатан ҳам бутун ҳаракатға бошчилик қиларсиз. Бизнинг «Туркистон Миллий Бирлигимиз»ға қараган барча гуруҳлар сизнинг ихтиёрингизда бўлар. Акс ҳолда, орқа томонни мустаҳкам бўлмаган ишға аралашидан кўпчилик ўзини тийиб туради. Советлар биз талаб қилган миллий қизил аскарға суянган миллий Туркистон совет ҳукувати ғоясини қабул қилиб, дўстларимизни алдарлар. Сизнинг ҳаракатингизни панисломизм ва пантуркизм деб атажаклар. Бундай ғоялар эса бу ерда машҳур эмас. Иккинчи томондан, сиз жаҳон урушида рус миллатининг

катта душмани сифатида танилдингиз. Улар бунн эсдан чиқаролмайдилар. Сизнинг бу ишга очиқ аралашувингиз Туркистонда оқ ва қизил русларнинг бирлашувига сабаб бўлади. Афғонистонга кетсангиз, бизга оқ руслар ва советга қарши бошқа гуруҳлар билан алоқага киришиш имконияти ҳам туғилади. Жамол Пошо бир йилдан буён Афғонистонда. Сиз ҳозирги вақтда Бухорода суриштириб билган ҳақиқатни унга тушунтиришга вақтимиз бўлмади. Афғонистонда Ҳиндистон иши билан шуғулланарсиз, бундан бошқа ишларингиз ҳам хайрли бўлади»,— дедим.

Анвар Пошо: «Дўстларингиз ислом миллати ва турклар бирлигини нега қабул қилмайдилар?»— деб сўради. Мен унга: «Туркистонда оддий халқ Усмонли халифалиги тўғрисида билади, унинг бошида ҳали ҳам турк султони туради, деб ҳисоблайди. Турклар ҳам аини улардек туркий тилда гаплашишларини билишмайди. Зиёлилар бунн билишади, лекин маданиятимиз бир эканлигини улар ҳам тушуниб етмайдилар. Иккинчи томондан, руслар панисломизм билан пантуркизмни бир хил даражада хавфли деб кўрсатганликдан, руслар билан иш олиб борувчи одамлар, бу ғоядан нарироқ туриш керак экан, деб ўйлайдилар. Ҳеч эсдан чиқармайдиган яна бир сабаб бор: туркий халқларнинг сиёсий бирлиги масалаларини бу ердаги халқнинг кўпчилиги эшитган ҳам эмас, шунинг учун уларнинг аксарияти ўзларининг маҳаллий ташвишлари билан овера. Бу бирдамлик фикрини ҳатто ҳожилар ҳам қабул қилмайдилар. Мазкур ғоялардан фақат Истанбулда таълим олиб келган зиёлилар ва «Турк юрти» мажмуаси хабардордир. Бошқалар буларни билмайдилар. Бу ерда ҳамма ўзини туркистонлик ҳисоблайди. Ҳазор денгизининг шарқий томонида Эрон, шимолида рус халқи яшашини тасаввур қилувчи ҳар қандай киши Туркия билан Туркистоннинг муштарак манфаатлари мавжудлигига ишонмай қарайди. Бу икки орадаги муносабатни исломият ва умум туркий маданият асосида ривожлантириш кераклигини тушунтириш борасида тарғибот олиб борамиз, бунинг учун қулай шароит вужудга келди... Зиёлиларимиз орасида бутун туркий халқлар бирлигини тан олмайдиган киши йўқ. Лекин улар, ҳаёл орқасидан кетиб, русларнинг бекорга жаҳлини чиқариб юрмайлик тагин, деб ўйлайдилар»,— дедим. Анвар Пошо ҳамма гапларимни диққат билан тинглади ва

бироз сукутдан сўнг: «Сиз айтган икки йўлдан, яъни бу ердаги курашга раҳбарлик қилиш ёки Афғонистонга кетишдан бошқа тагин учинчи йўл ҳам бор. У ҳам бўлса, Москвага қараб жўнаш, у ердан султоним олдига қайтиш»,—деди, «султоним» дея у Берлинда яшаётган хотинини назарда тутаётган эди. «Туркистон ишларига аралашмаслик керак», деди у ўзича. Мен унга: «Буни ўзингиз ҳал қилишингиз лозим. Фақат менинг гапларим таъсиридагина иш қилмангиз. Мен фақат ўз шахсий фикрларимни айтдим. Сиз бошқаларнинг ҳам фикрларини билинг. Менга: «Сиз Пошонни орқага қайтариб юборибсиз», деб юрмасинлар тагин. Бухорогача келган экансиз, Туркистон учун курашда фойдали бўлишингиз шарт. Берлинда сизнинг бошингизни Талъат Пошо бошига тушган балодан ким сақлай олади?»—дедим. Афғонистон элчиси Абдурасулхон бизга ўз қўли билан чой келтириб сийлади. Унинг Пошога эҳтиромни зўр эди. У суҳбатимизга ҳам аралашмади, бемалол гаплашиб олишимизга қўйиб қўйди. Кечқурунги овқатни ҳам ўша ерда едик. Пошо элчихонани тарк этди, мен эса у ерда қолиб, Пошонинг босмачилар ҳаракатига қўшилиши қандай оқибатларга олиб келиши тўғрисида 14 банддан иборат тушунтириш ёздим. Унинг бу масалаларни жиддий тушунгандан кейингина бирор қарорга келишини истардим.

Анвар Пошо билан сўнги учрашувларим. Эрталаб Бухородаги аввал яшаган ҳовлимизга бордим. Кечқурун эса Бухоро ташқи ишлар вакили Ҳошим Шойиқнинг уйига жўнадим. Ёрдамчиси Муҳитдин ҳамда Ҳожи Сомий билан Пошо ҳам шу ёрга келишди. Ҳарбий ким ва пошнаси қалин немис этигини кийган. У 14 банддан иборат ёзганларимни ўқиб чиқиши, ўйлаб кўриши, Туркистон босмачиларининг аҳволини батафсил ўрганиши ҳақида гапирди. Мен ҳам унга бу тўғрида билганларимни, турли босмачи гуруҳлари раҳбарларининг феъл-атворлари ҳақида сўзлаб бердим. Бухорода таъсири кучли бўлган баъзи бир зиёлилар, айниқса, Мирзо Абдулқодир, унинг самарқандлик дўсти Ақобиршоҳ бутун Туркистон ҳаракатига раҳбарликни Пошо албатта ўз қўлига олишини хоҳлар эканлар. Буни ўша иккинчи суҳбатимизда билиб олдим. Бунга мен эътироз билдириб: «Мирзо Абдулқодир билан Файзулла Хўжа орасида кураш боряпти, руслар ҳозир Файзулла томон-

да, Мирзонинг баъзи кишилари ҳозир босмачиларга қўшилди, шунинг учун у сизнинг ҳам босмачиларга қўшилишингизни истайди. Мирзо Абдулқодирдан бошқалар билан ҳам гаплашиб кўрсангиз, яхши бўлар эди»,— дедим. Ҳожи Сомий: «Пошонинг Афғонистонга кетиши умрни зое қилиш деган гап, Омонуллога ишонавериш ҳам хато бўлур эди», деган фикр билдирди. Бу одам ўзининг 1916 йилги Еттисув қўзғолонидаги ўрнини кучайтириб кўрсатди ва: «Амалда, каминангиз бир оддий турк бўлса ҳам, бутун Қирғизистонни оёққа кўтарди, Сизнинг (яъни, Анвар Пошонинг) шуҳрат ва мартабаси билан Туркистонда не-не қиёматлар кўтара олишимиз мумкин»,— деди. Мен бўлсам, унинг фикрини тузатиброқ: «1916 йилги қўзғолон ташвиқот натижаси эмас. Бу қўзғолон подшонинг маҳаллий халқларни фронт орқасидаги ишларга жалб қилиш ҳақида 25 июнда берган буйруғига умумий норозилик асосида келиб чиқди. Уша курашда иштирок этган қирғизлар Хитойга ўтган вақтда Қоракўл қасабаси ёнида сиз ва дўстларингиз Шабан Ботир ўғилларига қўшилганлигингизни эшитдик. Мен Пошога бутун аҳволни очиқдан-очиқ, ҳеч бир нарсани бекитмасдан тушунтирмаман, келгусида ҳам шундай ишлайман. Уни хато йўлга киришдан сақлаяжакман»,— дедим. Шу йўл билан Пошонинг диққатини Ҳожи Сомий сўзларидаги ҳовлиқишларга жалб қилишга тиришдим. Албатта, Ҳожи Сомийнинг бундан рози бўлмаганлиги сезилди. Пошо кетгач, мен рус айғоқчилари қўлига тушиб қолмаслик учун ҳовлига чиқмай, шу ерда ухладим. Ҳар гал Пошо билан учрашув белгиланган уйга эртароқ келиб, шу ерда ётиб қолардим. Шундай эҳтиёткорликлар қилиб, у билан тўрт марта учрашишга тўғри келди.

Бу кечаси Ҳошим Шойиқ билан узоқ гаплашдик. У масаланинг қайси бир томонларини, бутун аҳволни кўпларга, жумладан Файзулла Хўжага тушунтиришдан кўрқарди. «Мен ҳам Файзулла билан кўришажакман. Лекин бутун ҳақиқатни унга айтиб бўлмайди»,— дедим. Уша кун кечқурун Ҳожи Сомий Ҳошим Шойиқ олдига иккинчи бор келиб, мен билан алоҳида гаплашадиган бир масала борлигини айтди. Ҳожи: «Пошонинг Берлинга, хотини олдига кетишига қаттиқ қарши туринглар, у ерда уни ўлдиришлари мумкин, Пошонинг бу ерга келиши биз учун катта имконият беради. Бу курашдан бирор натижа чиқадими-йўқми, номаълум,

лекин Анвар пошонинг курашга қўшилиши унга дунёвий аҳамият касб этади. Туркистон курашчиларнинг бу авлоди томонидан қутқарилмаса-да, келажак авлодлар Пошо ва сизнинг номингизни байроқ қилиб, ўз Ватанини озод этишга эришулар. Пошо сизнинг сўзингизга катта эътибор билан қарайди, сиз унга Германияга зинҳор қайтиб кетмаслик кераклигини тушунтиринг»,— деди. Мен унга ваъда бердим ва: «Пошонинг Туркистондаги ишлари муваффақиятли бўлиши учун аввал Афғонистонга чиқиши зарурлиги ҳақидаги фикрни олдинга сураман, сиз ҳам бунга қарши турманг, ёки бу аҳволни бўрттириб кўрсатишдан эҳтиёт бўлинг»,— дедим.

Учинчи кеча гаплашганимизда Пошонинг Ҳожи Соми таъсирида бўлганлигини сездим. Пошо мендан: «Закийбек, Сиз менинг Туркистонда иш олиб боришимни истамасизми?»— деб сўради. Мен унга: «Худо сақласин, Туркистонда Сиз сингари минглаб буюк фидойиларга иш етади. Бу мамлакатни фақат шундай фидокорлар қутқара олади. Бундан буён халқаро муносабатлар халқларнинг озодликка бўлган интилишлари асосида ривожланади, мустамлакачилик ҳам битар, бир кун келиб Туркистон ҳам ўз мустақиллигига эришар. Мен фақат Ватанимизнинг ҳозирги аҳволдан келиб чиқиб гапирдим. Фикр-мулоҳазаларимни сўрадингиз. Мен билган ва ўйлаганларимни оқизмай-томизмай тушунтиришга мажбурман»,— дедим. Тўртинчи учрашганимизда Пошо Афғонистонга кетиш фикрига яқинлашган эди. Бу ҳақда русларга мурожаат қилажак, улар кўмаклашмаса, бизнинг ёрдамимиз билан йўлга чиқажак. Мен унга хариталар тайёрладим. Жамиятимизнинг Чоржўй ва Бурдалиқ бўлимларидан туркманларни чақириб, Пошонинг Бурдалиқ — Чуқурқудуқ — Андхўй йўли билан Афғонистонга ўтишига ёрдам беришни, кузатиб боришни, Карки вилоятидаги туркман босмачиларига Пошони таништиришни тайинладим. Бу ҳақда Пошонинг ўзига айтдим. Чоржўйга бориб, туркманларнинг ёрдамини таъминлашни тезда уюштирдик. Бу ҳам Пошога жуда ёқди.

27 сентябрда Пошо Қогонда рус консули Юрнев билан учрашиб, Жамол Пошонинг Афғонистонга қачон кетишини сўраганида, элчи унга: «Жамолга йўл бериш масаласи туриб турсин, биз сизнинг ҳам бу ерда нима ишлар билан шуғулланишингизни жуда яхши билла-

миз»,— деб жавоб беради. Пошо бунн тўғридан-тўғри қўрқитув чораси деб биледи. Руслар унинг ўзини ҳам, Жамол Пошонн ҳам ўлдирмоқчи деб тушунади. Босмачилар ичига кириб, шундан кейин Россияга қайтиб, ундан Берлинга қараб йўл олишдек хато фикрга келади. Мен унга: «Босмачилар билан аралашгандан кейин Россия томонга йўл олишга пият қилганлигингизни ҳеч кимга айтмасангиз, яхши бўларди»,— дедим. Ўзим Бухородан Самарқандга жўнашга тайёрланаётган эдим. Пошо билан яна бир бор кўришдик. У Шарқий Бухорога бориши, босмачиларнинг зиёлиларини тўплаб, бир конгресс чақирини ва бу ишлар анча чўзилиши тўғрисида гапирди. Менга ҳам Хивага, Қозоғистонга, Фарғонага, туркманларга Жамиятимиз номидан хат ёзиб, ҳаммасининг Шарқий Бухоро конгрессига келишларини ташкил қилишни таклиф қилди. Мен ҳозирги шароитда шундай кенг минтақадан конгрессга вакиллар йиғиш мумкин эмаслигини тушунтириб, айни пайтда энг яхшиси унинг ўзи Афғонистонга ўтиб кетиши эканлигини яна бир бор эслатдим. Албатта, у бу сўзларини ёқтирмади. Мен эртасига ҳам йўлга чиқолмадим, чунки Пошо яна учрашиш ниятида эканлигини билдирди. Мирза Муҳитдин Ҳакимбойнинг уйда икки-уч ўртоғимизни яширин равишда йиғдик. Пошо босмачиларга қўшилишга қарор қилганлигини айтди. Лекин масаланинг узил-кесил ҳал бўлишига яна бир неча кун борлигини билдириб қўйди. «Сизнинг айтганларингизнинг барини тушунаман ва ҳамма гапларингиз самимий эканлигига ишонаман. Бурдалиқ йўлига тайёрланиш ишларини ҳам ташлаб қўймасман»,— деди. Кўзларига ёш тўлган эди. Бу аҳволида у ўзини аямасдан курашга ташланишга тайёр турган бир спортчи каби кўринди, оёғида ҳалиги немис этиги. Жуда самимий гаплашди. Фикрларини очиқ айтди. Афғонистонга кетсам, балки, Туркистон миллий озодлик курашида бошқа қатнашолмасман, деб ўйлар экан. Унинг бу мамлакатни Россия қуллигидан қутқаришга жонини фидо қилишга қарори қатъий эканлиги кўриниб турарди. Кавказдаги генерал Ҳалидов ҳам унинг таъсирида эканлигини айтди. «Сиз, туркистонликларнинг курашга тайёргарликларингиз йўқ, яқин вақтларда ҳам тайёрлана олмаяжаксизлар»,— деди. Русларга қарши кураш учун нима керак бўлса, ҳаммасини қилиш зарурлигини айтди. Ҳозир ўзи туркларнинг қадимги ота ватанида нималар ҳис қилаётга-

ни, бу ердаги барча туркларни курашга кўтариш истаги тўғрисида гапирди. Уша кунлари мен бу одамнинг жуда катта бир идеалист эканлигини, ҳатто ҳаётдаги аниқ шарт-шароитлар ва воқеалар билан ҳам ҳисоблашмаслигини, Туркистоннинг жуғрофияси, статистикасига доир Оврупо ва рус нашрларини ўқимаганлигини ҳам билдим. У Туркистонда амалга ошироқчи бўлган ишлари режасини фақат шу ерга, Бухорога келгандан кейингина қабул қилганлигига, бунга руслар Жамол Пошо билан учрашиш имконини бермаганлиги, бунинг устига элчи Юренев Анвар Пошо ҳақида кўрқинчли гаплар айтганлиги унинг шундай қарорга келишига асосий сабаб бўлганлигига тўлиқ ишонч ҳосил қилдим.

Ситораи Моҳи Хоса саройида Файзулла билан учрашув. Кечаси Бухородан чиқиб кетишим керак эди. Файзулла Хўжадан от сўрамоқчи бўлдим. У менга кеч-қурун соат 9 да амирнинг Ситораи Моҳи Хоса саройига келиши тўғрисида хабар юборибди. Бу — амирнинг янги саройларидан бири эди. Мен келганимдан кўп ўтмай Файзулла Хўжа ҳам саройга кириб келди. Молия вакили Назир Ҳаким ўғли кўрсатган икки от менга ёқмади. Ёнимга йўлдош ёки кузатиб борувчи олмасдан ёлғиз кетишимни, от зотдор, эгар-тўқими бўлмаса-да, аммо чопқир бўлиши зарурлигини тушунтирдим. Амирнинг отхонасидан бир қора тўриқ, бир оқ тўриқ от етаклаб келдилар. Қора тўриқ от пастроқ бўлса ҳам жуда чопқир ва йўрға, оқ тўриқ эса, йўрға ва паслдор экан. Мен қора тўриқ отни танладим, Орифовга оқ тўриқ отни Самарқандга поезд билан юборишини тайинладим.

От масаласи ҳал қилингандан кейин Файзулла мени ичкарига чақирди. Туркистонда жуда жиддий қарорлар қабул қилинишига сабаб бўлган суҳбатлар худди шу вақтда юз берди. Файзулла Хўжа: «Анвар Пошо бу ерда нима қиляпти? Сен билан учрашиб гаплашганлари тўғрисида эшитдим», — деди. «Афғонистонга кетсамми, Берлинга қайтсамми, деб иккиланияпти», — деб жавоб бердим мен. «Москвада эканимда Сталин сенинг номингни яна эсга олди. Март ойида кўрганымда ғазабдан ўт пуркарди. Ҳозир қайтиб борса, аввалгидай ҳурмат билан қабул қилишини айтди. Нима қилишингни ўзинг биласан», — деди Файзулла Хўжа. «Мен учун орқага қайтиш йўли йўқ. Балки чет элларга кетарман», — дедим. У: «Агар Анвар ҳам, сен ҳам босмачиларга қўшилар бўлсангиз, биз очиқ курашга ўтамиз.

Сизга яқин бўлган шубҳали кишиларни вазифаларидан бўшаттирамиз. Орифовни ҳарбий нозирликдан бўшатишимни руслар кўп вақтдан бери талаб қилишяпти, буни билиб қўйишингиз керак. Шундан кейин сен билан кўриша олмаймиз. Шак йўқки, муносабат шафқатсиз бўлади. Шундай бўлсада, Султонов ўрнида қолади. У орқали алоқа қилишимиз йўли очиқ бўлади»,— деди. Унинг кўзлари жикқа ёшга тўлди. Албатта у Анвар Дошонинг босмачиларга қўшилиши нақадар жиддий оқибатларга олиб келишини тушунар ва мен ҳам ўз билганларимни унга айтмаслигимни, ўртамизда чуқур жардик пайдо бўлганлигини иккаламиз ҳам сезиб турардик. Бундан кейин руслар билан биргаликда эски дўстларига ва ўртоқларига қарши аёвсиз урушишга мажбур бўлажagini англаб даҳшатга тушарди. Йиғлашининг сабаби ҳам шу эди. Унинг кўз ёшларини кўриб, беихтиёр менинг ҳам кўзларим ёшга тўлди. Файзулла билан хайрлашиб, аввал яшаган Харгуш қишлоғидаги боққа келдим. Бу ерда уч бошқирдаскарини қолдирган эдим... Боғ ичидаги уйчада анчагина қурол ҳам бор эди. Орифовни шаҳардан чақиртирдим, у тезда етиб келди. Қуролни, уч аскарни унинг ихтиёрига топширдим. Терлама билан оғриб, азоб чекаётган бу аскарларни бир оздан кейин Самарқандга жўнатмоқчи бўлдим. Уларни жуда яхши кўрардим. Улар бу ерга мени излаб Бошқирдистондан келган эди. Уша кечаси улар билан келажак тўғрисида узоқ суҳбатлашдик, хафа бўлиб қайғурдик, чунки бошқа кўришолмаслигимиз эҳтимоли бор эди. Орифовга оқ тўриқ маъқул тушди ва уни алмаштирди. Қора тўриқни бошқа одам орқали Самарқандга юборишга ваъда қилди. Берган оти қора тўриқ эди. Бир қарашда оддий кўрингани билан бақувват ва югурак экан. 8 ноябрда Ғиждувон йўли билан Самарқандга бориш учун отга ўтиришдан олдин мендан ҳеч ажралгиси келмаган соқчиларим билан қучоқлашиб хайрлашдим. Мирза Абдулқодирнинг полицияси босмачиларга қўшилганлиги туфайли ҳар томонга рус гуруҳлари жўнатилган эди. Улар қўлига тушмаслик учун Зарафшон дарёсининг кун ботиш томонига қараб йўл олдим. Лекин Вобкент яқинидаги бир жойга келгач, Зарафшон дарёсига қурилган Ғиждувон кўпригини рус солдатлари қўриқлаб турганини эшитдим. Орқага ҳам қайгиб бўлмасди, чунки Қарманага борадиган

йўлни ҳам рус аскарлари қўриқлаётганди. Ҳар кун
ёмғир ёғиб турганидан дарё жуда тошқин эди. Ёж-
дувон кўпригидан бир неча чақирим пастроқдаги бир
жойдан отимни Зарафшон дарёсига солдим. От ҳақи-
қатан ҳам бақувват экан. Сузиб ўтгунимизча сув биз-
ни ярим чақиримча оқизиб кетди. Бир ўзбекнинг боғи-
га кириб усти-бошимни, эгарларни қуритдим, овқат
бердилар. Уй эгаси, бошингга бир бало тушдими, нега
ўзингни тошқин дарёга урдинг, деб сўради. Мен унга:
«Вобкентга бориш учун Ёждувон кўпригигача айланиб
юргим келмади, дарё оқими бунчалик тезоб деб ўйла-
магандим»,— дедим. Тушдан кейин йўлимни давом эт-
тирдим. Бу атроф Бухоро зиёлиларидан Садриддин
Айнӣнинг ватани эди, у кейинчалик Тожикистон Фан-
лар академиясига раҳбарлик қилди. Нақшбандийнинг
улуғ пири Абдулхолиқ Ёждувоний ҳам шу қасабада
туғилган, бу ердан яна бир қанча олимлар чиққан. Аф-
суски, қадимги ёлгорликларни ўрганиб юриш вақти
эмасди, тўғри Қалқон ота номли ерга тезда етиб ке-
либ, кечаси шу ерда қолдим. Ундан кейин Сўғд мар-
казларидан бири бўлган Аферинкентга келдим. Икки
кун деганда Самарқандга етиб бордим. Бир неча кун
ўтгач, Файзулла берган қора тўриқ ва оқ тўриқ от-
ларни бир ўртоғим поезд билан Самарқандга етказиб
келди.

Бухоро амири саройидан олинган бу икки отдан у
ер-бу ерга бориб келишда фойдаландим. Ҳарбий ҳа-
ракатларда уларни минмадим. Харгушда хайрлашган
аскарларимдан бири Самарқандга келди, отларга қа-
рашни топшириб, уни Самарқандда қолдирдим. Балки,
улар керак бўлиб қолар, деб ўйладим. Кейинчалик бу
отлар ҳақиқатан ҳам бир неча марта жонимни сақлаб
қолди. Бу саёҳатимда Бухорода кўришган зотлардан
Анвар Пошо, Ҳожин Сомий, Файзулла Хўжа, Абдулҳа-
мид Орифов, Султонов ва бошқа баъзи бир кишилар-
нинг бирортасини кейинчалик учратмадим. Бухорода
ҳам бошқа бўлиш насиб қилмади. Кейинчалик тушун-
димки, ўша 8 ноябрь ҳақиқатан ҳам ҳаётимда йиғлаб
эслайдиган бир кун бўлиб қолибди. Тақдиримдаги энг
катта бурилиш, рус ҳукмронлигидаги Ватанимда қол-
масдан, чет мамлакатларга кетиш зарурияти ўша кунда
аёнлашди.
ҳам қайтиб бўлмасди, чунки Карманага борадиган

Анвар Пошонинг босмачиларга қўшилиши. Бухородан жўнаб кетганимдан ўн кун ўтгач, Анвар Пошо ёд олиб, тилдан-тилга ўтказилсин деган топшириқ билан олдимга одам юбориб ушбу хабарни етказди: «Шарқий Бухорога ўтишга қарор қилдим. Енгсак ғози, енгилсак шаҳид бўлармиз. Бурдалиқ туркманлари бизни кўп кутиб ўтирмасинлар». Пошонинг бу воқеалардан кейин Истанбулга қайтган адъютанти Муҳитдинбек Истанбулда «Вақт» газетасида хотираларини бостирди. Газетанинг 1923 йил 25 ноябрида чиққан сонисида у шуларни ёзган: «Пошо Бухородан кетадиган куни қўйидаги гапларини айтди: «Туркистон учун курашиш керак. Ҳақ иш учун ўлимдан қўрқсанг, ўзингни ҳам ит ҳолида яшашга дўчор қиласан. Агар бу ишга киришмасак, келажак авлодлар лаънати оғир бўлади. Қутулиш йўлини излаб ўлсак ҳам, ўзимиздан кейин келадиган авлодларга озодлик ва бахт йўлини таъминлаган бўламиз». Бундан ташқари Муҳитдинбек Анвар Пошонинг Самарқанд пойтахти бўлган Туркистон давлатини тузиш ғоясини тушунтириб берган. Муҳитдинбек ўша газетада менинг Пошо билан гаплашувларим ва иш олиб боришларим ҳақида ҳам жуда илиқ фикрлар билдирган. Буларни мен 1926 йилда Туркияга келганимдан кейин ўқидим. У шундай деб ёзади: «Шарқда туркларнинг уйғонишини катта куч билан намоён қилганлардан бири Закий Валидий бўлди. Турк-татар тарихини ёзган бу инсоннинг олимлиги қанчалик кенг бир негизга таянса, амалий фаолиятида ҳам илмига хос самимийлик ва фидокорликка эгадир. Закий Валидий рус инқилобига катта умид боғлади. Туркий халқларга инқилоб бир нажот ва бахт келтиради, деб ишонди, лекин умидлари рўёбга чиқмади. Закий Валидий Анвар Пошо билан алоқа боғлаб, большевикларнинг ҳийла-найрангларини яхши тушингандан кейин, бир қанча вақт бекиниб юриб иш кўришга аҳд қилди ва шундай қилди ҳам. Биз биринчи марта у билан Москвада, Халил Пошо келган вақтда учрашган эдик. Иккинчи марта Бухорода 23 кун яшаган вақтимизда кўришдик. Закий Валидий Шарқни уйқудан уйғотиш учун турли қиёфага кириб, ҳамма томонларга боришга улгуриб, иймони комил валий каби иш олиб борди. Закий Валидий Бухорода Анвар Пошо билан кўришди ва бошқаражак ишларининг йўллари, усулларини Пошога тушунтиргач, яна туркманлар орасига сингиб кетди».

Мухитдинбек Туркияга қайтиб келганидан кейин ҳукуматга Анвар Пошонинг можаролари тўғрисида батафсил бир ҳисобот ёзган. Унинг бир нусхасини аввал Туркистонда саёҳат қилган Муҳаммад Қозимбекка берган экан. У ерда ҳам мени мақтаб эслабди: «Пошо Закий Валидийбекнинг айтганларига қулоқ солиб, Афғонистонга борса, қандай яхши ишлар олиб борган бўларди, қулоқ солмади. Ҳожи Сомийга ишонди». Ҳожи Сомий эса, 1923 йилда, бу воқеалар давомида муваффақиятсизликларга учраб, Афғонистонга келгач, Кобулдаги Туркия элчиси Фаҳриддин Пошога: «Закий Валидий Туркистондаги сиёсий аҳволни қоронги қилиб кўрсатади», деб ёзган. Фаҳриддин Пошо билан унинг Чангалқўйдаги ёзги дам оладиган уйида учрашганимизда буни унинг ўзи айтди. Анвар Пошо 11 ноябрда Усмон Ҳўжага ёзган хатида босмачилар билан учрашганидан кейин Афғонистонга кетмоққа шайланаётганлигини билдирган. Яъни бундан меннинг таклифимни тамомила четга суриб қўймаганлиги сезилади.

Анвар Пошонинг босмачиларга қўшилиши ҳақида хабар олишимиз ҳаммо «Туркистон Миллий Бирлиги» қўмитаси аъзолари Самарқанд шимолидаги Қоникўл номли жойда тўиландик, барчамиз ҳам Пошонинг ҳаракатига ёрдам беришга ва ҳамма томонда қўмита номидан яширин иш юритувчи аъзоларимиз босмачиларга қўшилишига, Пошо Шарқий Бухорода тўпламоқчи бўлган конгрессга боришга қарор қилдик. У ерга борадиган одамлар бошида мен, самарқандлик шоир Ножий, турк зобитларидан Собирбек бўлишимиз керак эди. Қарорларимизни хабар қилиш учун Пошога одам юбордик. Уша одам йўл давомида босмачиларнинг Жабборбек исмли етакчисига бизнинг боришимизни билдириши керак эди. Ун кун ўтиб-ўтмай Самарқанд вилоят идорасида ишлаган ўртоқларимиз орқали Пошонинг Шарқий Бухородаги босмачилар билан алоқа боғлаганлиги, лекин улар Пошони шубҳаланиб кутиб олганликлари тўғрисида хабар келди.

Босмачилар сафига қўшилишимиз ва қизиллар билан биринчи тўқнашувимиз. Бу шароитларда бизнинг Шарқий Бухоро босмачиларига қўшилишимиз заруратга айланди. Менга Шаҳрисабз вилоятида Жаббор қўрбоши олдида қолиб, шу ердан бошқарини топширилди. 20 ноябрда Ножий, Собирбек билан Самарқанд ёни-

даги Баҳрин деган қишлоққа, Самарқанд босмачиларининг Баҳромбек бошчилигидаги гуруҳига келдик. Босмачилар қароргоҳида биринчи марта бўлишим эди. Бухородан олиб келган отларни Самарқандда хотиним яшаган ҳовлида қолдирдим. Баҳромбек менга бир тарғил бня берди. Кечқурун Шаҳрисабз томон кетмоқчи бўлдик. Уша кечаси қўмитамизнинг Самарқандга келган бошқа аъзолари билан бирга Баҳромбекнинг меҳмони бўлдик. Самарқанд вилоятида босмачиларнинг учта гуруҳи бор эди: Баҳромбек, Очилбек ва Каттақўрғон томонда Қорақулбек тўдалари. Баҳромбекнинг келиб чиқиши тожик. Тожиклардан бек бўлмаса ҳам, ўзбеклар одатича, бу номни у ўзига ўзи олган. Самарқанд шаҳри ва унинг узоқ-яқин атрофларидаги қишлоқлар аҳолисининг кўпчилиги кейинчалик тожиклашган. Масалан, Баҳрин қишлоғи бир тўғул уруғидан, Баҳромбек ҳам шу қишлоқдан. Бу жиҳатдан Самарқанд теварагида турк ва тожик ўртасида зиддият бўлмаган. Тожиклар ҳам ўзбекча билишади. Баҳромбек сиёсатнинг моҳиятини тушунган одам эди. Очилбек Самарқанднинг кунчиқар томонидаги бир қишлоқдан. Пайман уруғидан. Йирик гавдали, жуда меҳр-муҳаббатли киши. Бу келишда уни кўрмадик. Баҳромбек йиғилишга ўзига яқин кишиларини юборибди. Ҳар уч кўрбошининг 300 нафардан йиғитлари бор эди. 21 ноябрь, душанба кечаси Баҳромбек бизга соқчи қилиб берган 25 йиғити билан бирга тош йўлдан Самарқанд шимолроғидаги Тахтиқорача деган довоonga чиқдик. Қорёғиб, кучли шамол эсарди. Шаҳрисабз томонга чиқаётганда мен минган семиз бня доводан зўрға ўтди. Бошқа от йўқлигидан манзилга қандай етиб оларканман, деб ўйлаб қолдим. Кутилмаганда олдимиздан руслар чиқиб қолди. Қорбўронда улар ҳам бизни кутмаган. Бир-биримизга қараб тўхтаб қолдик. Қизил командир ҳам, отряд бошлиғи кичик Баҳром, Собир афанди ва мен ҳам олдинда борардик. Бир-биримизга ташланиб, қиличлаша бошладик. Бизнинг орамизга кириб келган қизил командирнинг боши Собир афандининг қиличиданми, яраланди. Менга ҳужум қилган қизил командир қиличи билан чарчаган биямнинг бошини яралади, бошқа зиён етказа олмай, жарликка сакради. Командир кетидан келаётган бошқа қизилларга қарши ўқ уза бошладик. Улар командирларини ташлаб қочинди.

Пастликка учиб йиқилган командирни бизникилар юқоридан отиб ўлдиришга ҳаракат этдилар. Мен чарчаган ва боши яраланган биямни қазни қилинглари, деб йигитларга бериб, қизил командирнинг отига миндим, у паканароқ, лекин оловдай жонли, чақнаб турган ва чидамли бир жонивор бўлиб чиқди. Қочган қизилларнинг бир-иккитаси ҳалок бўлди, биздан йўқотиш ва яраланган одам бўлмади. Қизиллар отларидаги юкларини ҳам ташлаб кетдилар, қўлимизга анча ўқ-дори тушди. Қисқаси, Шаҳрисабз шаҳрининг шарқий томонидаги Қорасув қишлоғига келдик. Командирдан мерос қолган отнинг эгарига халта билан қилич ҳам боғланган экан. Халтадан командирнинг иш қоғозлари, хатлари, бошқа командирларнинг ўз оилаларига, дўстларига ёзган хатлари чиқди. Улар Анвар Пошо кетган Шеробод ўлкаси атрофидаги воқеалар ҳақида рапорт бериш учун Самарқандга жўнатилган рус аскарларининг бир қисми экан. Бу рапортларни ўқиб, Анвар Пошо билан турк зобитларининг ҳаракатлари, рус аскарларининг ҳисоби ва қуроллари тўғрисида тўла маълумот олдик. Бу бизга Аллоҳ томонидан юборилган катта бир омад бўлди. Чунки бундай тўла маълумотни Анвар Пошо олдига бориб етганимизда ҳам ололмас эдик.

Хуттал оти. Бир ой чамаси ўтгандан кейин билдикки, менинг қўлимга тушган отни қизил командир Қўлобда эндигина уйланган бир йигитдан тортиб олган экан. Бу от тарихларда ёзилган, шоир Фарруҳийнинг ва бошқаларнинг шеърларида эсга олинган, Марко Подонинг саёхатномасида Хуттал оти деб аталган зотдан экан. Пастроқ, аммо бақувват, ишончли зот. Тошлоқда оҳуни ҳам қувниши мумкин, бошқа от, масалан, 40 чақирим йўл ўтган вақтда, бу от чарчоқ билмай 100 чақирим йўл босади, лекин боши жуда қаттиқ, суворий тизгинига бўйсунishi қийинроқ. Кечаси ухламай, ўша қўлимизга тушган ҳарбий қоғозларни ва хатларни ўқиб чиқдим. Бу омадли ишдан энг кўп севинган юзбоши Собир афанди бўлди.

Шоир Рожий. Мен бу ишлар билан машғул бўлган вақтимда ўртоғим Рожий бир бурчакда «уф-уф»лаб, қаттиқ оғриб қолганини билдиришга ҳаракат қиларди. Эрталаб Китоб шаҳридаги қариндошлариникига юборишга руҳсат сўраб ёлворди. Йўлда бўлган воқеани жуда қўрқитганиди, олдинга қадам босишга ҳам

ҳоли қолмаганлиги сезилиб турарди. «Бир кун даволанайин, кейин Жаббор қўрбошига бориб қўшиламан»,— деди. Сўзлари албатта ёлғон эди. Мен унга: «Яхши кўриниб турибди, жуда рангинг ўчган, бир-икки кун даволан»,— дедим. Чунки ундан барибир фойда йўқ эди. Уша Рожий аллақачон вафот этган бўлса керак. Тирик қолган бўлса ҳам бизнинг сафимизни тарк этганлиги учун большевиклар жазоламаслар. Фахриддин Рожий самарқандлик шоир Васлий ва Маҳмудхўжа Бехбудийнинг ёшликдаги дўсти. Туркий адабиётни севган тожик. Балки тожиклашган туркдир. Мен туғилган йиллардаёқ вафот этган отаси Мирзо Нуриддин ҳожи ҳам шоир бўлган. Унинг форсча ёзган шеърларини Рожий 1913 йилда Самарқандда нашр қилган эди. Мирзо ҳожи форсий, ҳинд ҳикояларини туркий шеърӣ шаклда ҳам таржима этган. Қисқаси, Рожий ўз нутқларида жуда жасур бўлиб, ҳаммага ақл ўргатарди. Уртоғимиз Рожий қизиқлар билан 15 дақиқа давом этган урушни кўтаролмай оғриққа учради ва биздан қочиб қолди. Жаббор қўрбоши гуруҳига ҳам бормади. Қўрқоқлигидан кулгига қолди. Зарари йўқ. Бир оздан кейин ёнимизга келажак ёки келтирилажак.

Жаббор қўрбоши. 23 ноябрда биз Ғузор мавзендаги Тол деган қишлоқда Жаббор қўрбоши олдига бордик. У жуда бир жасур ўзбек эди. Бу ерда бир неча кун бўлгач, Шарқий Бухоронинг лақай (илаки) ўзбек уруғидан қўрбоши Иброҳимбекдан бир неча вакил келди. Улар турли томонлардаги ўзбек босмачиларини амир номидан Иброҳимбек ёнига тўплашишга даъват этардилар. Бизнинг Жамиятимизни танимасдилар. Ўзини Анвар Пошо деб таинитган бир одамнинг лақайлар орасида Иброҳимбек томондан асир қилиниши ҳақида гапиришди. Анвар Пошонинг қўлга олиниши — биз учун бир хўрлик. Лақайларнинг вакиллари Бухоро атрофидаги босмачи раҳбарларидан Қаҳҳор мулла исмли зот ёнига кетишлари керак эди. Мен уларга бу атрофда қолмай, Иброҳим лақай қўлида асир бўлган Пошони озод қилиш учун тезроқ орқага қайтиб, Иброҳимбекни бунга кўндиришни тавсия қилдим. Қаҳҳор мулла билан ўзимиз гаплашармиз, дедим. Улар отларига миниб қайтишди.

Самарқанддан бу ерларга келишимдан асосий мақсад Ғузор, Шаҳрисабз, Қарши шаҳарлари ўртасида ҳукм сураётган Жабборбекнинг ёнида бўлиб, бу ша-

ҳарларда ҳарбий нозир Абдулҳамид Ориф ўғли ёрдамида аскарӣ қисмларга тайинланган зобитларимиз билан алоқа ўрнатиш эди. Анвар Пошо русларни Шарқий Бухородан қувиб чиқара бошласа, шу санаб ўтилган учала шаҳардаги зобитлар ихтиёридаги гарнизонлар билан Пошога қўшилиб, шарққа йўналувчи русларнинг йўлини кесиб, асир олиш, қурол-яроғларини қўлга тушириш, Нурота ва Хива билан ҳам алоқани таъмин этиш мўлжалланганди. Шаҳрисабздаги гарнизон раҳбари бўлган бошқирд аскарӣ зобити Суюндиков билан тезда алоқа ўрнатдим. Қаршидаги гарнизон ҳам унинг таъсири остида эди. Пошо атрофидаги 30 турк зобитига, Шаҳрисабз, Қарши томонлардаги бизнинг одамларга суяниб, Бухоронинг мазкур қисмларини тезгина қўлга олиш имконияти бор эди. Шарқий Бухоро ҳукумати бошида Бухоро Жумҳурияти раиси Усмон Хўжа турарди. Бухорода тўпланган динамит билан Амударё ва Зарафшон кўприкларини ҳавога учирмоқчи бўлди. Бухоро ҳукумати тўлиғича бизга қўшилажак. Лекин Бухоро амирига содиқ қолган таваккалчи лақайлар ўзлари ҳам билмасдан, руслар фойдасига иш қилиб, Пошони асир олишиб, бутун режаларимизни остинустун қилиб ташлашди. Ёнимдаги Собир афанди Пошо асирга олингач, бу ерда қолишни хоҳламади, Самарқандга, босмачилар олдига қайтмоқчи бўлди. Жабборбекнинг ташкилотчилиги бўш эди. Шаҳрисабз гарнизони зобитлари босмачилар билан боғлиқ эканликларини руслар сезиб қолишди, шунинг учун улар тезроқ босмачиларга ўтишга ҳаракат қилдилар. Суюндиков ўртоқларини Чимқўрғон деган ерга юборди, мен шу қишлоқда улар билан гаплашиб, аҳволни тушунтириб, яна Шаҳрисабзга қайтардим. Анвар Пошонинг асир тушганини улар руслардан эшитган эканлар. Мен эса: «Нима бўлса бўлар, сабр қилинглар, вақти келганда қачон босмачилар томонга ўтилишини хабар берармиз»,— дедим. Баъзан ёлғиз ўзим отга миниб, Қарши шаҳрига келиб, у ерда Умархўжа деган кишининг уйда тўхтардим. Асли Бошқирдистондан, Давлатшоҳ эшон оиласидан. Тошкент, Бухоро, Самарқанддан одамлар келиб, унинг ҳовлисида учрашардилар, ўзаро алоқа шу йўл билан таъминланарди. Анвар Пошога қўшилишни хоҳлаган Усмон Хўжа, Али Ризобекларнинг Душанбедаги ишлари пароканда бўлгач, Дониёрбек, Тошкентдан Абдурасул, Бухоро ёшларидан Абдулла Ража-

бий, бир қанча одамлар билан бирга Бойсундан бу ерга келиб, Жабборбекка қўшилдилар. Дониёл Доғистондан келган бек, Озарбайжон аскарӣ қисмида ҳам хизмат қилган, кейинчалик Бухорога келиб, турк зобитлари билан бирга Бухоро аскарини тузиш билан шуғулланган ташкилотчи бир киши эди. Тошкентлик бўлса ҳам Бухоро ҳукуматига ишга кирган Абдурасул ўртоқлари билан бирга ғавво чиқариб юришдан бошқа ишга ярамади. Абдулла Ражабий Бухоро ғарбидаги сунний муллалар биласидан. Номус-ориятли бир зот эди. Кейинроқ у Анвар Пошо атрофидаги кишилар орасида бўлди. Туркӣяга келгач, 1945 йилда «Туркистон миллий ҳаракати» номи билан хотираларини бостириб чиқарди. Ўзи жуда қўрқоқ эди. Бир куни руслар Тошқишлоқ деган жойда бизни тўлга тутишди. Жаббор қишлоғимни вайрон қилиб ташламасин, деб тоғу тошлардан туриб уларга ҳужум этишга уринди. Ўша пайтда Абдулла Ражабий ёнимдан бир қадам ҳам жилмади. Русларнинг портловчи қуроллари анча яроқсиз бўлиб, юмшоқ тупроққа тушса портламасди, шунинг учун Абдулла Ражабий жангга кирганда юмшоқ ер изларди. Қўлига қурол олмади. У туриш-турмуши билан мадраса халифаси ва имом эди. Ўша вақтда Бухоро амирининг юқори мансабдорларидан Авлиёқул Тўқсоба исмли бир ўзбек беги ҳам биз билан бўлди. Эҳтимол, у қавчин уруғидандир. Юриш-туришидан ҳеч ишончли одамларга ўхшамасди. Советлардан норози одамлар келиб-кетиб туришарди. Тўқсобанинг улар билан гаплашувлари жуда шубҳали туюлди.

Жаббор ва Дониёлбек гуруҳидаги йигитлар тасодифий кишилар бўлмай, яқин-атрофдаги одамларнинг фарзандлари эдилар. Яқинда яшаганларининг ҳам, узоқда яшаганларининг ҳам қишлоқларига бориб, айниқса, Темур тарихида номлари тилга олинган қишлоқларни ва улар орасидан қарлуқларнинг авлодларини излаб, тарихий ривоятларни тўпладим. Кейинроқ руслар бош штабининг «двухверстная» деб аталган икки чақиримлик ҳажмдаги хариталарини тузатиш билан ҳам шуғулландим...

28 декабрь қарорларининг амалга ошиши. Бошқирдистон зобитлари. Жамиятимизнинг Марказий Қўмитаси 28 декабрда Ғузор шаҳрида тўпланиши керак эди. Жабборбекдан битта одам олиб, гаплашиладиган жойга бордим. У ерда мен 1914 йилда танишган Мустафо

Қавчини деган одам яшарди, унинг уйига келдим. Пошо, Бухорода бўлган вақтдаёқ Хивага, Жунайидхон хузурига юборган ўртоқлари у топширган муҳим ишларни яхши бажариб, Бухородан етиб келдилар. Улар Пошонинг бошига тушган офатни Бухорога келганларидан кейин билганлар ва бундан жуда хафа бўлиб, қайғулардилар, мен уларни тинчлантиришга ҳаракат қилдим. Пошонинг тез вақтда қутулишига ишониб, унинг олдига юбордим. Уч ойдан кейин ҳаракат кенг ёйилажagini тушунтирдим. Рус зобитидан олинган Жилдикул отини ҳам Пошога юбориб, от эгаси бўлган Йигитга ўз номидан топширсин, деб маслаҳат бердим.

Ғузордаги йиғилишда Жамиятимиз ниҳоятда жиддий қарорлар қабул қилди. Шу орада Анвар Пошога ёрдам қилинлар, деб Бухородаги Афғонистон элчиси орқали Кобулга ҳам мурожаат этилган эди. Анвар Пошонни қутқариш иши тезлатилса, Бухоро, Кармана, Шаҳрисабз, Қарши тарафлардаги донмий аскарлар ҳам, Жамиятнинг айрим аъзолари ҳам уч ойдан сўнг—23 мартда ҳар тарафлама босмачиларга қўшилажак. Уша вақтга қадар босмачилар уларни қабул қилишга тайёр бўлиб туришлари керак эди.

Ғузордаги йиғилишдан бир неча кун ўтгач, Бухоро амирининг лақайларга буйруғи ва Афғон ҳукуматининг аралашуви туфайли Анвар Пошо асирликдан қутулганлиги ҳақида хабар келди. Пошонинг ўзидан ҳам хатлар олдик. У бир оздан кейин бизнинг олдимизга ўз яқинларидан юзбоши Халилбекни юбориб, Шарқий Бухоро ишларини ўзи бошқаражagini хабар қилди. Менга Зарафшон дарёси бўйидаги ҳаракатларни бошқаришни топширибди. Самарқанддаги аскарларимни отлар билан бирга Каттақўрғон ёнида иш олиб борувчи Қоракулбекка юборишни тайинладим. Ўзим ҳам ўша томонга йўлга чиқдим. Мингбоши Худоёров Шаҳрисабздаги мингбоши Суюндиқов билан алоқа боғлаб турарди. Унинг билан Чимқўрғон қишлоғида кўришиб, қабул қилган қарорларимизни тушунтирдим ва бизни соқчилар билан таъминлашни топширдим. Бир ҳафтадан кейин биз Худоёров ва Жабборбек (қавчин уруғидан) йигитлари билан Касби деган жойда учрашиб, Каттақўрғон атрофидаги босмачилар бошлиғи Қоракулбек олдига жўнадик. Шу йўсинда мен 23 мартга мўлжалланган ҳаракатни ташкил қила бошладим.

Биз бу ерда тоғ орасидаги Сарой қишлоғидан Қо-

рақулбек йигитларидан бири соқчилигида Нурота, Ук-сум, Фориш ва Қўйтош номли жойларда бўлиб, Қўйтош гарбйда Ҳамроқул мулла исмли бир зиёли тожик раҳбарлигида тузиладиган отлиқ гуруҳнинг биринчи бўлимини уюштирдик. Шундай қилиб, январ-февраль ойларида Нурота, Жиззах, Самарқанд, Қаттақўрғон ва Ғузор орасида ҳар доим от устида юриб, ташкилий ишлар билан шуғулландик. Чарчаган отларимни Самарқанддаги хотиним олдида қолдириб, яна Жабборбек гуруҳига келдим. У ниҳоятда яхши одам эди. Лекин ёнидаги Абдурасул билан Авлиёқул Тўқсобага ишонмайроқ қарардик. Суяндиқовнинг соқчи аскарлари қизил аскар кийимида бўлганликларидан, бу ердаги нодон халқ шубҳа билан қарашини сезиб, уларни Қорақулбекка омон-эсон қўшилишларини таъминладик. 23 мартда Суяндиқовнинг аскарлари ҳам, Бухоронинг ҳарбий нозири Абдулҳамид Орифов ҳам бош кўтарувчиларга қўшилди. Аҳён-аҳёнда келиб, менинг хавфсизлигимни таъминлаб турувчи мингбоши Худоёров терлама касалига чалинди. Косон деган жойда даволаниши керак эди, лекин ўртоқлари билан бирга советларга қарши кураша олмай, руслар қўлига тушаман, деб ўзини-ўзи ўлдирибди. Худоёров жуда идеалист, ҳақиқий қаҳрамон ва ўта ҳалол йигит эди. Унинг ўлими Орифов учун ҳам, мен учун ҳам, ўртоқлари учун ҳам катта йўқотиш бўлиб, ҳаммамизни қайғуга ботирди.

Абдулҳамид бизнинг олдимизда қолмай, Анвар Пошонинг ёнига кетди. Шу вақтда Бошқирдистондан захира полки зобити Ҳайбатулла Янбухтин бизга келиб қўшилди. Ундан ватанимиздаги аҳволни билиб олдик.

Суяндиқов ва унинг ўртоқлари билан Қарши чўлида ўзбеклар орасида анчагина ишлар қилдик. Шу ойларида ўзбеклар қорақўл барраларни сўйганликларидан гўшт жуда мўл эди. Ҳар бир қишлоқдан бизни меҳмонга чақирардилар. Ҳаммамиз тўпланиб, Қорақулбекникига бордик. Бирга бўлганлигимиздан ниҳоятда хурсанд эдик. Тез орада Бухоро ўлкасида русларга қарши фаол кураш бошланажак. Бир кун эрта билан Қорақулбекнинг она қишлоғи Сарой атрофидаги тоғлар орасида жойлашган қароргоҳига руслар очиқ ҳужум қилдилар. Қаттиқ жанг бўлди. Қорамтир отим енгил яраланди, ўқ эгарга боғлаб қўйилган тўрвадаги харитага, дурбинга тегиб, ўзим омон қолдим. Уша тўс-тўполон пайтда эски дўстим Абдулқодир Инон ва бошқа ўртоқларим Қозо-

ғистондан Самарқандга, ундан Қорақулбек ёнига келдилар. Абдулқодир (Фатхилқодир) 1920 йилда Бошқирдистондан қочгандан кейин Ўрта Қозоғистондаги Арка деб аталган жойда жамиятимизнинг иши билан шуғулланганди. Ҳозир унинг ёнимга келиши қалбимни қувончга тўлдирди, у мен учун катта бир таянч бўлажак. Ёнимда, шунингдек, ўртоқлари билан бирга Суяндиқов, Қарманадаги аскарый мактабдан ёрдамчим Иброҳим Исҳоқ ҳам бор эди. У аскарый мактабнинг ўқувчилари билан бирга Нуротага келмоқчи, ҳаммамиз ҳам Нурота билан Жиззах орасидаги Уксум, Фориш деган қишлоқларда ташкилий ишлар билан шуғулланмоқчимиз. Анвар Пошонинг раҳбарлиги омадли бўлса, биз Очил ва Қорақулбеклар билан бирга Зарафшон дарёси бўйидаги бутун атрофни босиб олардик. Русларнинг Қорақулбекка қарши ҳужумларини қайтаришда иштирок қилган аскарларимиз ўзбеклар ҳурматини қозонди. Мен уларни бу ерда қолдириб, Жом орқали Самарқанд вилоятидаги жанговар гуруҳларга, Очилбек ҳузурига йўл олдим.

Анвар Пошо вакиллари. Самарқандда бўлган вақтимда Анвар Пошодан икки-уч киши келди. Улар менга ва жамиятимиз «Туркистон Миллий Бирлиги» номига Анвар Пошодан иккита узун хат олиб келишди. Пошобу икки одамни Қозоғистондаги кўтарилишга қўшилиш учун юборишни, соқчи билан таъминлашни буюрганди. Лекин эндигина келган Абдулқодир билан қозоқ вакиллари билан Қозоғистонда шу пайтда оммавий қўзғалиш бошлаш имкони йўқлигини билдик. Шунинг учун бу икки киши Пошодан унинг ихтиёрига қайтиш тўғрисида буйруқ олгунга қадар биз билан бирга Очилбек гуруҳида қолишга хоҳиш билдирдилар.

Уша пайтда Зарафшон бўйида бекиниб яшайдиган бешта жойим бор эди. Бири Самарқандда Матруд маҳалласидаги уйимиз, бошқаси Самарқанднинг шимолидаги Жомбойда, шунингдек, Митанда, кунботишдаги Жарқўрғон ва Кўйтош номли жойларда эди. Оилам билан шуларнинг бирида яшардим. Мен билан учрашмоқчи бўлганлар Очилбек ёки Қорақулбек ёнига чақирдиларди. Шу орада Жиззах билан Нурота ўртасидаги ўзбекларни уюштириш учун Чинтошда, Муқрида Ҳамроқул деган тожик раҳбарлигида янги жанговар гуруҳ уюштирдик. Қармана ва Бухорода бўлган ҳарбий мак-

таб Нуротага кўчиб, Ҳамроқул билан бирга хизмат қилиши керак. Мактаб «Туркистон Миллий Бирлиги» жамиятига содиқ ҳарбий бўлимлар қўлида қолди. Руслар қишлоққа чиқишмади, уларнинг бошқарувлари ҳам темир йўлдан нари ўтмади.

Анвар Пошо Бойсун билан Термиз томонларни қўлга киритса, Нурота билан Жиззах орасидаги тоғлар бизга таянч бўлиб, Зарафшон бўйлаб жойлашган руслар йўлини кеса олар эдик. Бухоро ҳукумати хизматида бўлган собиқ Бошқирдистон ҳарбий ноziри Авҳади Эшмурзин ҳам бизнинг ҳаракатимизга келиб қўшилди. Абдулқодир Инон эса мен бошқа томонларга кетган вақтда Қорақулбекнинг ўртоғи Тонготарбек билан бирга қоларди. Шу Тонготарбек ҳаракатимиз мутаваффақиятсизликка учрагач, Афғонистонга ўтиб, савдо ишлари билан шуғулланди. Улар билан чет элга ўтиб кетганлардан бирини бу йил Англияда кўрдим. У қорақул тери савдоси билан шуғулланаркан. Шундай қилиб, босмачилик ҳаракати Туркистон халқини дунёнинг турли тарафларига сочиб юборди. Вақт ўтиши билан улар муҳим ишлар билан машғул бўлдилар. Бунни кўриб, ҳар доим севинаман.

Самарқанд тарафларда ишларнинг бузилиши. Шу орада Пайшанба, Челак ва Янгиқўрғон атрофида ҳужумда бўлган қизил аскарлар билан бир неча марта жанг бўлиб ўтди. Бу жангларда ўртоғим Абдулқодир, Авҳади ва Пошодан келган одам билан бирга бўлдик. Лекин бу муҳим бошланма учта воқеа сабабли бузилди.

Энг аввало амир тарафдорлари Анвар Пошога қарши бўлишиб, уни бир ой чамаси ҳаракатсиз қолишга мажбур қилдилар. Шу орада руслар Шарқий Бухорога аскар жўнатиб улгурдилар. Пошо Бойсунни, Шерободни ололмади. Иккинчи воқеа шундай бўлди: Бухоро атрофидаги амирга содиқ мутаассиб босмачилар Бошқирдистондан ўзларига ёрдамга келган зобитларни ҳийла ишлатиб, хиёнаткорона ўлдирдилар. Бу ишда касбилик муаллимлардан Нуриддин Оғалиқнинг ўрни катта бўлди, у амир тарафдори бўлиши билан бирга айни вақтда совет жосуси ҳам эди. Шаҳрисабздан март ойи бошида чиқиб Қорақулбек гуруҳига қўшилган Ҳайбатулла Суюндиков ва унинг ўртоқлари 8 апрелда Қарноб деган жойда амир тарафдори бўлган Мустаҳ мулла исмли бир босмачи тарафидан ўлдирилди. Бухоро

ҳарбий мактаби ўқувчиларидан 40 зобитимиз Иброҳим Исҳоқ билан бирга босмачиларга қўшилиш учун Нурота томонга кетишаётганида Қаҳҳор мулла раҳбарлигидаги амир тарафдорлари бўлган босмачилар ҳужумига учради. Зобитларнинг бир қисми, шу жумладан, уч бошқирд ўлдирилиб, қолган қисми асир қилинди. Кейинроқ асир бўлганларнинг деярли ҳаммаси сўйиб ташланди. Жоҳиллик ва кўр-кўрона мутаассиблик миллатимиз учун энг даҳшатли душман эканлигини исботловчи бундан-да ёрқинроқ мисолни топиш қийин. Аллоҳ таоло бундай аҳволни бошқа ҳеч қачон кўрсатмасин. Бу йигитларнинг бари меҳмонга дўстона чақирилиб, шу баҳонада қўлларидаги қуроллари бир тарафга олиб қўйилади ва сўнгра ўша қуролсиз кишиларга қўққисдан ҳужум қилиб, қириб ташлайдилар. Ҳайбатулланинг 12 нафар ўртоғи Уфа ёнидаги Қарғали, Илонли кўл, Тошли кўл, Бўздак номли қишлоқлардан, қадимги тарихларда «Туман татарлари» деб аталадиган қавмдан чиққан йигитлар эди. Ҳаммаси ҳам рус ҳарбий мактабларида ўқиган. «Туман» номи эса хон қўшинларида 10 минг аскардан ташкил топган дивизия маъносини англатади. Мана ўша шаҳид йигитларнинг номлари: Янги Қарғалидан Ҳайбатулла Суюндиков (полковник), Исмоил Суюндиков (юзбоши), Усмон Суюндиков (юзбоши), Илёс Ачиев (юзбоши), Физиддин Янакеев (юзбоши), Исмоил Янакеев (юзбоши); Тошликўлдан Салоҳиддин Сакаев, Усмон Мамлеев, Қотиб; Ислонкўлдан Яҳин; Бўздакдан Илёс Мамлеев (мингбоши). Бошқирд заҳира полкининг зобитлари бўлган бу йигитлар Туркистон мустақиллиги учун курашда қатнашиш мақсадида Бухоро аскарига келиб қўшилган эдилар. Мингбоши Иброҳим Исҳоқов билан унинг ёнидаги уч бошқирд Старлитомоқ атрофидаги қишлоқлардан чиққан жасур ва зиёли ёшлар эдилар, 1917—1920 йилларда улар доимо менинг ёнимда ёрдамчи бўлдилар. Бошқирдистондан келганлардан Иброҳим Суюндиков, Ислонғарай Ачиев, Айюб Сакаев, мингбоши Худоёров, юзбоши Ҳайбатулла Янбухтин, Аҳмад Ворис, Авҳади Эшмурзин мен билан бирга бўлганликлари учун омон қолдилар. Улардан уч киши Туркиягача келди, иккиси ҳали ҳаёт. Бутун умрини миллат манфаатига бағишлаган бу фидокор йигитларни ўз фарзандларимдай кўраман. Биз биродарларимиз деб билган босмачилар аскарларимизни алдаб, қуролларини қўлларидан олиб,

кейин ваҳшиёна равишда ўлдирганликлари шунча узоқ-узоқлардан Туркистонга ёрдамга келган кўпчилик зобитларимиз кўлини бу ишдан совутиб қўйди. Мен билан бу ерга келганлар ўша воқеадан кейин қуролларини ҳеч вақт қўлларидан қўймайдиган бўлдилар.

Учинчи муҳим воқеа Совет-Польша урушининг советлар фойдасига бурилиши бўлдики, бу русларга Туркистонга кўплаб аскар юбориш имконини берди.

Қаҳҳор мулла ва Мустаҳ мулла гуруҳлари Кармана билан Қарши орасида юришарди. У ерда яширина олмасликларини кўриб, Нурота атрофига кўчдилар. Бу фожиалар ҳақида кейинроқ хабар топдик. Абдулқодир Инон ва баъзи бошқа ўртоқларимиз Синтошдаги Ҳамроқулнинг аскарлари билан бирга 2 майда Нуротага келишди. Қотиллар бўлмиш Қаҳҳор мулла билан Мустаҳ мулла шу ерда эди. Ўзларини билмасликка солиб, кечирим сўрашга тушдилар. Бир кенг далада юзлаб киши бирга ош едик. Шу ерда уларга мурожаат қилиб дедим: «Миллатимиз фалокатининг асосий сабаби ўша нодонлик ва кўр-кўрона таассуб. Сиз ўлдирган одамлар сизни қурол ушлашга, бомба ишлатишга ўргатажак, темир йўлларга мина қўяжак, орамизда алоқа ўрнатажак, босмаҳоналар қуражак, юртда матбуот уюштиражак, радио ишлатажак кишилар эди. Ана энди ўзингизнинг қўлингиздан нима иш келади?» Ҳаммаси бошини эгиб эшитишди. Лекин, шундай кескин, аччиқ танбеҳларимиздан кейин балки ҳаётимиз ҳам хавф остида бўлар, деб Айюб билан Исломо Гаройни ўзимиз билан бирга олиб, уларни тарк этдик. Уксум деган жойда Туркистон озодлиги учун курашишимизни билдириб, деворларга қоғозлар ёпиштирдик. 9 майда Самарқандга қайтиб келдик...

Муҳиддин Маҳдумга алданмадик. Анвар Пошо вакиллари Қозоғистонга жўнамасдан бурун Самарқанд вилоятидаги босмачиларнинг бошлиқларини бир ерга тўплаб, ўзаро учраштирмоқчи бўлдик. Лекин шу орада руслар билан бўлган бир тўқнашувда бизлар билан бирга юрган Охун: «Бу тўпланишни кейинроқ ўтказармиз, жўнашни чўзсак, руслар Қозоғистон сафаримизга ҳалақит берарлар»,— деди. Ўша кунларда Зарафшон вилояти босмачиларининг бошқа гуруҳлари олдида қолган бошқирд ҳарбийлари Авҳади Эшмурзин, Ҳайбатулло Янбухтин, Исломо Ачиев, Иброҳим Суюндиков, Айюб Сақай-Гарой, Аҳмад Ворис олдимга келишди. Шундай

қилиб, ҳаммамиз Очилбек олдида тўпландик. Минҳож билан Шоҳвали деган бошқирд йигитлари бизнинг Тошкент билан алоқамизни таъминлаб туришарди. Бир нечамиз ўлдирилгач, биздан фақат ўн киши қолди. Шу ўн киши ҳам юзлаб одамларни бу ерга курашга чорлаб келишлари мумкин эди-ю, лекин улар ҳавфсизлигини қандай таъминлаб бўларди? Шунинг учун бизга қўшилиш иштиёқида бўлганларни ҳам шошмай туришга кўндирдик.

Аmmo аҳволимиз оғир эди. Самарқанддан Ақобир Махдумдан ва Бухородан Мирзо Абдулқодирдан ёнимизда (яъни «Туркистон Миллий Бирлиги»да) вакил бўлган икки киши босмачиларнинг Самарқанд ва Бухоро теварагидаги ҳаракати ўзаро келишиб ҳал этиладиган масала бўлиб қолишига қарши эди. Иккови ҳам Бухоро милицияси бошлиғи Мухиддин Махдум ишига шубҳа билдиришди. Улар совет аскарларининг менга содиқ бошқирд қисмларини ҳозирнинг ўзидаёқ очикдан очик босмачилар томонга ўтказиб, Зарафшон бўйида менинг раҳбарлигимда бир мунтазам армия тузиб, Самарқандни қўлга киритишни тавсия қилдилар. Зарафшон вилоятидаги босмачилар ҳаракати жиддий тус олмаган тақдирда Мухиддин Махдум советлар томонига ўтиб кетиши тўғрисида гапирдилар. Совет армиясида хизмат қилаётганларида мен билан алоқада бўлган икки бошқирд Самарқандга келиб, Қўзи Ҳайдарнинг боғига қўшни ҳовлида (биз махфий учрашадиган жой) Авҳади Эшмурзин ва мен билан кўришди. Улар, агар мен ўзим кутиб оладиган бўлсам, 250 киши Фарғона ва Уратепа яқинида босмачилар тарафига ўтишга тайёр эканликларини айтишди. Авҳади босмачиларнинг нодонлигини, шу туфайли Суюндиков ва унинг ўртоқларини ўлдирганликларини, Совет-Польша урушида жанг руслар фойдасига ҳал бўлганлигини ва энди улар Туркистонга кўп аскар юбора олишларини, яна бир оз сабр қилиш кераклигини тушунтирди. Самарқандликлардан Ақобир Махдум ва унинг ўртоқлари ҳозирнинг ўзидаёқ бу аскарларнинг босмачиларга қўшилишларини ташкил қилиш, мен Ҳолбўтабек олдига бориб, бу аскарларни кутиб олишим зарурлиғи тўғрисидаги фикрни олға суришди. Келган икки аскар ҳарбий қисмдаги ўртоқлари биз томонга ўтишга шошиб турганликларини билдирган бўлсалар-да, Авҳади ҳам, мен ҳам яна 15—20 кун сабр қилиш керак, деган фикрда турдик. Анвар

Пошо Ғузорга қараб юрадиган бўлса, қандай қарорга келганлигимизни уларга хабар қилишимизни айтиб, йигитларни ўз қисмларига қайтариб юбордик. Самарқандликлардан Қўзи Хайдар ва унинг ўртоқлари Муҳиддин Махдумнинг шубҳали эканлигини, бизнинг ҳақ бўлиб чиқаётганлигимизни билдирдилар. Қўзи Хайдар Мавлоно Жалолиддин Румийнинг ботир, аммо ҳақчил аскар бошлиғи ҳақидаги бир шеърни эсга олиб, мени қучоқлаб ўпди ва шу билан у Ақобир ҳамда унинг ўртоқлари оғзини ёпди.

Орадан ўн беш кун ўтгач, ишларимиз барбод бўла бошлади. Ёнида ҳарбий мактабларни тамомлаган кишилардан ташкил топган полиция бўлган, бизга «сўнгги томчи қоним қолгунча сизга содиқман» деб сўз берган Муҳиддин Махдумга бизниқилар, аиниқса, Авҳади Эшмурзин ишонар эдилар. Лекин бир оздан кейин Муҳиддин Махдум бутунлай советлар томонига ўтиб, ўртоқларимизнинг кайфиятини батамом бузди. Воқеалар биз учун шу тарзда давом этавергач, Авҳади: «Ҳарбий ишни билмаган тожиқларнинг бизнинг аскарний ишларимизга аралашуви яхши оқибатга олиб келмайди»,— деди. Биз ўз ихтиёримиздаги кучлар билан қизилларга қарши бир-икки маротаба омадли жанг қилиб, енгилсизга эриша олмасак, ўзимиз билан бирга Пошони ва унинг атрофидагиларни ҳам олиб, Афғонистонга чиқиб кетиш ниятида эдик. Чунки Самарқанд босмачиларининг етакчилари Бухоро одамларига ишонмасликларига, бундай шаронтда улар билан бирга жиддий уруш олиб бориш имконияти йўқлигига унинг ҳам кўзи етиб қолган эди.

Самарқанд босмачилари. Уша кунларда Зарафшон воҳасида «Туркистон Миллий Бирлиги» жамиятига қарашли жуда кўп жанговар қисмлар ва қўрбошилар ҳаракат қилардилар:

Очилбек найман ўзбекларнинг Қўштамғали деган жойида туғилиб ўсган, ўттиз саккиз ёшида, ниҳоятда жасур, ахлоқ-одобли, меҳр-оқибатли, аввалдан ўйлаб иш юритадиган, ҳалол бир инсон. Россия ва дунё сиёсати тўғрисидаги газеталарни ўқиб, фикр қилади. Даврон Очил деган ғайратли, ишнинг кўзини биладиган ўкаси ҳам ёнида эди.

Баҳромбек Самарқанд ёнидаги Дехнав қишлоғидан, тожиқлашган мўғул-барин уруғидан. Русчани ўқиб-ёзадиган даражада яхши билади. Очилбек билан бирга Бухоро амирининг амакиси (Амирнинг отасининг ўка-

си) Саид Акрам тўра ёнида Ғузорда бирмунча вақт хизмат этган. Иккови ҳам гуруҳларини Жамиятнинг буйруғи билан ташкил қилдилар. Очилбекнинг 1500 одами бор эди. Ёнида Жамият вакили сифатида Самарқанд вилоятининг энг билимли зиёлиларидан бири, Жамият Марказий Қўмитаси аъзоси Қори Комил бўлди. Очилбек ёнида, шунингдек, Самарқанд вилояти қорақалпоқларидан Очил Тўқсоба ва Челақ қасабаси уламоси наслидан Катта Махдум, Кичик Махдум деган обрўли кишилар юрди. Баҳромбекқа Самарқанд ёнидаги Пастқишлоқдан Ҳамроқулбек исмли бир киши ёрдамчи бўлди. У ҳам Очилбек сингари ориятли, қаҳрамон, ўқимишли, Самарқанд жадидларининг муаллимларидан бири Шоқирийнинг ўқувчисидир. Кейинчалик Истанбулга келди, ҳозир Афғонистонда бўлса керак. Баҳром ёнида Самарқанд зиёлиларидан Ҳамроқулбек, Абдулҳамид, Қори Муҳаммад ва озарбайжон Озодбек бўлди. Баҳромбек тожиклар ўртасида шуҳрат қозонди.

Самарқанд вилояти ғарбида, Каттақўрғон теварагида Қорақулбек 500 кишилик қўшини билан Зарафшоннинг жанубидаги тоғ ораларида ҳукмронлик қиларди. У қарлуқ уруғидан, Бухородан келган зиёлиларнинг кўпчилиги унга қўшилди. Жом атрофидан Оқбошбек исмли бир киши ҳам унга бўйсинди. У сарой қабиласидан эди, олдида юзга яқин одами бўлган. Ингит табиати, ахлоқи комил бир зот.

Ургут тожикларидан Ҳожини Абдулқодир исмли киши ҳам бор эди. У рус тилини биларди, советларга ҳам хизмат қилган, ўктам фикрли бир инсон. Уртоғи муаллим Шакурый билан бирга Ургутда яширин тарзда ҳарбий гуруҳ тўзди, у ердаги рус горнизонини босиб, қуролларнинг тартиб олишгач, тоққа чиқиб кетдилар. Қадимги форсий ҳамда туркий адабиётни жуда яхши кўради. Лекин иккиланидиган одати бўлганлиги учун кўп ҳам аскарининг қадрига етавермасди.

Жиззах атрофида жойлашган Очилбек гуруҳи ихтиёрида Нижёзбек ва Тўроббек исмли икки зиёли бор эди. Улар Самарқандда русча ўрта маълумот олишган, коммунистлар партиясига кирган, милиция идораларида раҳбарлик вазифаларида ишлаган ёшлар. Иккови ҳам 1916 йилдаги кўзғолонда кўп зарар кўрган ўзбек уруғларидан. Маъмурбек — қирқ-садақ уруғидан, кейинроқ у Туркияга келгач, биз биргаликда «Янги Туркистон» жаридасини нашр қилдик. Темир йўл қурили-

ши идораларида ишлади, 1929 йилда Тавшанли шаҳрида вафот этди.

Туроббек — эски ўзбек уруғларидан, 200 га яқин аскарни бор эди. Самарқанд билан Фарғона орасидаги тоғлар улар қўлида бўлди. Эронга чиққанида большевиклар уни қўлга тушириб, Машҳаддан яширинча олиб чиқиб кетдилар, жуда узоқ азобланганларидан кейин Тошкентда қатл этишди. Унинг Хуросондан менга ёзган жуда кўп хатларини сақлаб юрибман, улар Туркистон миллий кураши тарихининг қимматли ҳужжатларини ташкил қилади.

Шунингдек, Жиззахнинг Нурота томонларидаги тоғларда яшаган тожиклардан Ҳамроқул мулла ҳам иш олиб борди. У Қўйтош деган жойни макон тутди. Шерият билан ҳам жуда қизиқувчи зиёли бир инсон эди. Жамият раиси эканлигим туфайли менинг ихтиёримда бўлди. Қизилқум орқали Сирдарё ва Хива томонлар билан алоқаларимизни шу Ҳамроқулнинг одамлари таъминлаб турдилар. Унинг тиришқоқлиги туфайли хат Хивага беш кунда бориб етиб, беш кунда жавоби айланиб келиб турарди. Шунингдек, Ҳамроқул ихтиёрида Уксум яқинидаги тожиклардан Муҳаммад Яшар мулла, Оқтепа ўзбекларидан Қорақул мулла бор эди. Булар ўша томоннинг иззат-икромли одамлари эдилар. Қорақул мулла тарихдан яхши хабардор. Қўйтош тоғларида Ҳамроқул эгаллик қилган тоғ оралиғи қадимий турк дostonларида «Эргенекун» номи билан аталарди. Толиққан отларимизни ўша ерга олиб бориб дам бериб, боқтирардик. Мен бу ерга бир неча бор келиб кетдим. Маҳаллий ўзбеклар қадимий дала ҳаёти урф-одатларига содиқ қолган, уларнинг тили ҳам софлигини йўқотмаган. Хотин-халажлари дадил, қимтлиниб, бегона нигоҳлардан қочиб-писиб юришмайди. Халқ оғзаки адабиёти ҳам яхши сақланган. Лекин шу вақтгача ҳали ҳеч ким уни келиб ёзиб олиб, нашр қилмаган. Бу воқеалардан кейин Тошкент маориф идораси бу ерда яшаган дostonчи Эргаш Жуманбулбулни топиб, айрим дostonларини ёзиб олиб, нашр этди.

Самарқанд вилоятига ҳаёт бериб турган Зарафшон дарёсининг Мачай тоғларидаги тожиклар бошлиғи Асrorхон билан Ҳамидбек, Сағзор ҳавзаси ўзбекларидан Абдулҳамидбек исмли кишилар ҳам Очилбек ихтиёрида эди.

Самарқанд ва Фарғона ўртасидаги Ўратепа атрофи-

даги тоғлар Холбўтабек деган бир кўрбошининг кўлида бўлди. 500 га яқин йиғити бор эди. Хақиқий ботир, русга қарши бўлган бир ватанпарвар. Йиғитлари ва яқинлари уни жуда яхши кўришарди. Ёнида Мустафоқул деган жуда ақлли, тадбиркор, истиқболли куриб иш қиладиган, дунё аҳволини тушунадиган ердамчиси бор эди, молиявий ишлар билан у шуғулланарди, чамаси юз уругидан эди.

Руслар босмачиларнинг ҳаммаларини элни таловчи, босқинчи деб ҳисоблашади. Лекин Самарқанд вилоятидаги босмачиларнинг кўпчилик раҳбарлари Ватанига содиқ, фидойи, дунё аҳволидан воқиф кишилар эдилар.

Челакдаги жанглар. Бу гуруҳларнинг ҳаммаси учун вазифа совет аскарларини вилоятга йўлатмасликдан, келганларининг қуроолларини, уруш аслаҳаларини тортиб олишдан иборат эди. Бундан ташқари вилоятнинг турли томонларида халқни тўплаб, курашга отлантириш, Шарқий Бухородаги кураш муваффақият қозона бошласа, Самарқанд вилоятида темир йўллари кесиб ташлашга тайёрланиш эди. Июнда Жарқўрғон, Янгиқўрғон, Чоршанба деган ерларда қаттиқ жанглар бўлиб ўтди. Шундай қилиб, бир пайт Зиёвиддин қалъасида олишув бошланиб кетди. Бу ер қадимдан, араблар келган замонлардан Дебусия номи билан машҳур жойдир. Жанг давомида мен ҳам яқинларим билан бирга бир қабристонда жойлашдим. Қабртошлардаги кўфий ёзувларни ўқиб юрганымда дўстим Абдулқодир (Фатҳилқодир) «ўқ тегди», деб қичқирди. Қараб кўрга бир ҳикоя ёзишга асос бўлди. Шў Абдулқодир хотиним Нафисани Сирдарё бўйидаги Туркистон (Ясси) шаҳрига олиб борди. У биздан бир хабар бўлгунинга қадар ўша ерда туриши керак эди.

Бир кун Самарқанд шимолидаги Жомбой деган жойга келдик. Советлар Очилбек билан сулҳ тузиш учун гаплашишга Самарқанд уламосини юборишибди. Улар: «Большевиклар бизга, боринглар, учрашинглар, деганларидан кейин, биз олдингизга келдик, лекин нима иш қилишни ўзларингиз биласизлар»,— дейишди. Шундай бўлса-да, советлар билан яқин аралашиб юрган бир имомни Очилбек ўлдириб қўйишига сал қолди. Улар орасида Самарқанднинг Қози Исо ва Эшонхўжа исмли таниқли уламолари ҳам келишган эди. Биз билан баъ-

зи бир диний масалалар хусусида гаплашгандан кейин номозда босмачиларга имомлик қилишни хоҳлашди, аммо ҳеч ким уларга яқинлашмади. Уларни музокарага Самарқанд воллийси қозоқ Шерозиев жўнатган эди. Рус армияси қўмондонлиги ҳам аини шу йўл билан бир зобитни жўнатиб, Очилбек билан гаплашмоқчи эканлигини билдирди. «Хоҳласанг, бориб гаплаш»,— деди Очилбек менга. Самарқанд қўмитасининг аъзолари эса менинг у ерга боришимни хавфли деб ҳисобладилар. Учрашув Челақ ва Кумуш тоғ қишлоқлари орасида бўлиши керак. Икки томондан ҳам бештадан одам келиши лозим. Махдумлар деб аталган босмачилар гаплашиладиган жойни қўриқлаб, ўраб турадилар, руслар ҳужум қилмасалар, улар ҳам ҳеч кимга тегмайдилар. Очилбек билан Баҳромбек менинг ихтиёримга русча билладиган Абдулҳалим билан яна бир кишини беришди. Музокараларни махдумлар олиб боришади. Мен рус зобити билан гаплашмайман, ўзимни русча билмаган киши қилиб кўрсатаман. Шундай ҳам қилдик. Зобит, жангни тўхтатиб, советлар билан келишишлар, деди. Гаплашувдан натижа чиқмади. Биз кўришган жой тарихда Амир Темур билан амир Хусайн яқинлари яраш тузиш учун учрашган жойдир. Учрашув ўша замонда ҳам самара бермаганди. Руслар шу тарзда аҳволни билмоқчи бўлган эдилар, лекин бундан бирор натижа чиқмаслигини ўзлари очиқ кўрдилар.

Ерйалоқдаги йиғилишлар. Анвар Пошо олдидан келган Охун Юсуф, Усмон Човуш ва Бургут оға Қозғистонда Сирдарёнинг қуйи оқимиғача боришган, лекин ҳамма тарафда рус аскарлари бўлганлигидан, бирор иш чиқара олмасдан, ҳатто Қийқи ботирга ва бошқа маълум қозоқ босмачиларига Анвар Пошо томонидан юборилган қилич ва бошқа совғаларни ҳам топширолмай, қайтиб келдилар. Охун Юсуф менга: «Сиз, албатта, бу юртни бизга нисбатан яхши биласиз, биз бориб келдик, у ерда бирор иш қилиб бўлмади»,— деди.

Польша урушида аҳвол руслар фойдасига ўзгариши сабабли Анвар Пошога Афғонистонга чиқишдан бошқа чора йўқ эди. Шунинг учун Чоршанба яқинида бошқирд армияси ҳам иштирок қилган бир жангдан сўнг бундан кейин нима қилиш кераклиги тўғрисида маслаҳатлашдик. Ва шундай ҳулосага келиндикки, Авҳади Эшмурзин раҳбарлигидаги бошқирдлар Мачай тоғига, Маъмур ва Туроббеклар томон кетиб, шундан

Анвар Пошога бориб қўшиладилар, мен эса Туркма-
нистон шимолида қароргоҳ тутиб, зарур бўлса, Эронга
ўтишим лозим. Сўнгра ҳаммамиз Афғонистонда бирла-
шамиз. Лекин шунгача мен «Туркистон Миллий Бирли-
ги»нинг Тошкентда тўпланажак конгрессида қатнаши-
шим керак.

Қори Комил ва Очилбек билан гаплашиб, Охун Юсуф
билан Усмон Човушни Пошо олдига бормасдан аввал,
август бошларида Сангзордаги Самарқанд босмачилари
олдига олиб бориб, ҳатто Уратепадаги Ҳолбўтабекни
чақириб, тоғ орасидаги яйловларда дам олдириш қаро-
рига келдик. Июнь охирида Самарқанд вилоятининг
ғарбий қисмидаги гуруҳларнинг бир тўдасини Боғдон
деган жойга йиғиб, кейин ҳаммамиз бирга Сангзор
дарёси соҳилидаги яйловга бормоқчи бўлдик. Бу эса
Афшин, Темур ва Бобур тарихларида кўп марталаб эс-
лаб ўтилган Еряйлоқ деган машҳур жой эди. Бу ерда
Туркистон Маҷай тоғларининг қорли тепаликлари ёнба-
ғирларидаги ўрмонларда «тандир кабоб» пиширишга
ҳозирлик кўрилди. Ерни қабрга ўхшатиб чуқур қазиб,
четларига тошлар териб, бир неча тандир қурдилар,
ичига кўп олов ёқдилар. Янги сўйилган қўйлар, бир
от гўштига гуруч, қалампыр ва бошқа хушбўй кўкатлар
аралаштириб, қоринларга ўраб, оловдан қизарган тан-
дирга солдилар. Кейин устини япроқлар билан бекитиб
тупроқ билан кўмиб ташладилар. Ниҳоятда тотли бўл-
ган бу гўштни бизлар эртаси туш пайтида тановул қил-
дик. Уша кунни Охун Юсуф, Авҳадн билан ўчовимиз
икки ўзбек кузатувида, отда кўзга яқин туюлган тоғ-
нинг қорли чўққиларидан оқаётган бир шаршарани бо-
риб кўрдик. Ботиб бораётган қуёш нурлари бу шарша-
рага ранг-баранг тус берарди. Табиат гўзаллиги менга
шаманчи¹ ота-боболаримизнинг тоғларга, дарёларга си-
ғиниб, уларга хайр-худойи қилишларининг сирру асрор-
ларини тушунтиргандек бўлди Ҳайрат ичида бошимни
ерга эгдим. Охун Юсуф: «Агар ибодат қилсанг, маъ-
жусий бўлдинг», — деди. Кўп ўтмай аскарларимизнинг
бир қисми ҳам етиб келди.

Шундай қилиб, умримда унутиб бўлмайдиган дамни
бошимдан кечирдим. Самарқанддан шоир Васлий ва
Тошкентдан бир муҳаррир бор эди. Балқя у ҳали ҳам

¹ Ш а м а н ч и — қадимий турклар диқидаги қутлуғ киши.

ҳаётдир. Самарқанд босмачиларининг барча кўзга кўринган етакчилари шу ерга йиғилди. Бошқирдистондан келган ўртоқларимнинг бари ёнимда. Қашғардан келган Ҳақим Тўра исмли бир қария шарқий Бухорода ривоятга айланиб кетган шеърларини ўқидики, улар бу тоғлар қўйнида ҳар биримизда нафис ҳислар уйғотди:

Ёғийларга қул бўлиб,
Қолмади армонимиз.
Эрк учун бўлсин фидо, эй,
Молимиз ва жонимиз.
Бошимизда соябон,
Тургай бўлиб нймонимиз,

Халқимизнинг озодликка интилиши ва шу туфайли бир-биримизга нисбатан бўлган самимий яқинлик туйғуси, аскарларнинг бизга садоқати, табиатнинг нафосати, тарихдан ўқиб билганимиз бу ерда ўтган машҳур марҳумлар кўнгилларимизни юксакликларга кўтарарди.

Миллий маданият масалалари ҳақида тунги суҳбат. Қирғоқ яйловларда юрганимизнинг учинчи куни Умар Ҳожи деган бир бой ўзбекининг уйида меҳмон бўлдик. Умар Ҳожи қозоқ, қирғиз, бошқирд ва ўзбеклар сингари ярим кўчманчи туркий оилаларда учрайдиган, бойлиги авлоддан авлодга мерос бўлиб келаётганлардан бири. Бу атрофдаги халқ Умар Ҳожига катта ҳурмат билан қарайди. Унинг бойлиги — кўп соғли чорваси. Қимзи, оши халқ учун. У одамларга ақли, мол-дунёси билан ёрдам беришидан қувониб яшайдиган бир юрт отасидир. Қўрасидаги молининг кўпини совет ҳукумати қўлидан қутқариб қолиш учун бу ерга, тоғларга кўчиб келган. Умар Ҳожи бизга ота-боболаридан қолган бир қанча қадимги асарларни, хотин-қизлар либосларини, ота-боболарининг тўй-маросимларда киядиган кийим-бошларини, эгар-жабдуқ ва бошқа асбобларини, жуда бир ҳурматли хоним бисотидан қолган кийим ва безакларини, унинг сандиғида сақланган расмли ёзма китобларини, музейда сақланиши керак бўлган Қуръонни ва «Эврад» ёзмаларини, Ҳофиз, Навоий девонларини бирин-кетин олиб кўрсатди. «Миллатимизни сақлаб қолмоқчи бўлаётган босмачилар узоқ яшай оладиган бир ҳукумат тузолмайдилар. Сизлар кетарсизлар, орқангиздан қизиллар келиб, мени ўлдирарлар, бутун бошли бу

хазинамизни тортиб олиб, йўқ қилиб юборарлар. Шунга куйинаман»,— деб йўғлади бой. Бу китоблар орасида XVI асрнинг биринчи ярмида яшаган машҳур ўзбек ҳукмдори Убайдуллахоннинг туркча, форсча ва арабча— уч тилда ёзилган шеърлар тўплами, ўғлига атаб «Э, болам» деб ёзган васияти ҳам бор эди. Музейда сақланиши зарур бўлган бу нусха Убайдуллахоннинг ўз даврида ёзилиб, Умар ҳожининг тарихий китобларда ҳам номи эсга олинган бобосига хон тарафидан совға тариқасида ёзиб берилган эди. Китобда ўша ёзув ҳам сақланган. Қори Комил ажойиб қўлёзма Қуръон Умар Ҳожининг ота-боболариники бўлмай, биров томонидан шу оилада сақлаш учун омонат қилиб қолдирилганлигини ҳикоя қилиб берди. Ҳар ҳолда Санъзор дарёсининг юқори қисмидаги яйловларда яшаган бу ўзбек оиласи XV асрнинг биринчи ярмидан бошлаб бизнинг кунларгача, қарийб тўрт аср давомида жуда кўп бебаҳо асарларни йўқотмасдан сақлаб келган. Менинг оиламда икки-уч аср давомида сақланган асарлар совет аскарларининг босқинчилиги ва талови туфайли йўқолиб тасмол бўлгани сингари, бу асарларни ҳам аянчли қисмат кутарди. Умар Ҳожи қўлидаги ашёлар ичида олтин, кумуш билан безатилиб ишланган камар ҳам бор эди... Унинг олтин ва кумуш безаклар билан безаб тикилган тасмаларининг бўш жойларига ўйиб форсча шеърлар битилган. Ҳозир Оврупода «пресс» остида ҳар хил ёзув ва нақш тушириб турли нарсалар ясайдилар. Лекин аввал ўзбеклар бунга қандай йўл билан ишлаган эканлар? Бу хазиналар қизил руслар қўлига илинса, энг аввало тоғдаги бу ёдгорлик камарнинг олтин, кумуш безакларини шилиб олиб, тери устидаги санъат асарини бўлган ёзувларни ахлатхонага иргитадилар. Умар Ҳожи: «Бу бебаҳо нарсалар йўқ бўлиб кетмаслиги учун бирор чора топинглар»,— деди. Охун Юсуф Толибзода: «Нарсаларнинг энг зарурларини менга беринглар, уларни Пошо олдига олиб бораёйин, ундан балки Афғонистонга чиқариб юборармиз»,— деб жавоб қилди. Умар Ҳожи эса: «Мен бу оилавий хазинани тарқатиб юбормоқчи эмасман, ҳаммаси бир ерда туриши керак. Пошо олдига етиб боргунча қизиллар босиб олган ерлардан ўтасизлар. Нарсалар руслар қўлига тушиб қолмаслигига ким кафолат бера олади? Эркинлигингиз хавф остида»,— деб иккиланди. «Бекларга (яъни босмачиларга) келганда, улар эгарларга ортилган хуржунларини олиб

туришларини эсан чиқармаслар-у, ammo жўнаш вақти келиб қолса, уларни эгарларига яна ортишга фурсатлари ҳам бўлмай қолар»,— деб бу суҳбатга қулоқ солиб ўтирган бекларни кулдирди. Мен бир қарашда уларга галати туйилган бир маслаҳат солдим: «Бу хазинани Самарқанддаги музейга олиб бориб беринглар». Охун Юсуф бунга: «Руслардан бекитиб юрган бу хазинани уларга ўз қўлимиз билан олиб бориб беришнинг маъноси нима?»— деди. «Қатта шаҳарлардаги расмий кутубхоналар ва музейлар режимга солинган вақтларида ҳам ўзларининг асосини сақлай оладилар. Агар бизнинг мақсадимиз қачондир амалга ошса, бир кун келиб бу музейлар яна бошдан миллатимизнинг мулкига айланажаклар»,— дедим. Очилбек: «Миллатимиз қўлидаги хазинани музейга олиб бориб бериш — бошлаган курашимизнинг омадига ишонмасликни билдиради»,— деди. «Ундай бўлса, хазинани Умар Ҳожи ўз уйида сақламай, бошқа бир ерда сақлашга ҳаракат қилсинлар»,— деб жавоб қайтардим. Умар Ҳожи эса: «Хазинани Самарқанд музейига бериш миллий ҳаракатга зарарли экан, демак, бу ҳаракатнинг асоси бўш. Шундай бўлса ҳам бу бойликларни ўз уйимдан узоқдаги бир уйга беркита оларман, фақат у ҳам жиддий бир чора эмас. Балки музейга топшириш энг яхши чорадир»,— деди. Эса қолган бу суҳбатдан бир ой ўтгач, Сангзор дарёси бўйларидаги ерларни босиб олган қизил аскарлар Умар Ҳожининг уйларидан, оиласидан ҳеч нарса қолдирмаганликлари ҳақида Самарқандда «Туркистон Миллий Бирлиги» конгресси бўлган вақтда хабар топдик. Лекин ўша қимматбаҳо асарларнинг ҳеч бўлмаганда баъзи бирлари музейга топширилган-топширилмаганлиги тўғрисида маълумот ололмадим. Умар Ҳожи қўлида бўлган бу асарлар Туркистондаги шарафли, асл ўзбек оилаларида, «бек авлодлари»да жуда қимматбаҳо хазиналар сақланганлигини кўрсатувчи бир далил эди...

Мустафо Чўкай ўғлига ёзилган хат. Бухоро зиёлиларидан Раҳматулла мулла деган бир шоир ва муҳаррир Бухоро вақили сифатида Кобулга юборилганди. Бу вақтда аввалги Бухоро ҳукуматининг ҳарбий нозири Абдулҳамид Орифов ва бошқа бир қанча киши Кобулда эдилар. Раҳматулла мулла ёнида юрганларнинг бири Афғонистондан жуда қизиқарли хатлар келтирди. Абдулҳамид халқаро сиёсатдаги янгиликлар, ўзининг Ҳиндистон ва Читрал саёхатлари ҳақида ёзган. Шу-

нингдек, собиқ Қўқон миллий ҳукуматининг раиси Мустафо Чўқай ўғли билан хат олишганлиги, унинг Парижда яшаётганлиги тўғрисида ҳам ёзган. Бу хабарлар биз учун ҳуррият дунёсидан келган бир нурга ўхшаб кўринди. Охун Юсуф орқали юбораман деган ниятда Абдулҳамидга, кейинчалик у орқали Парижга Чўқай ўғлига жўнатишга хатлар ёздим. Охун Юсуф Анвар Пошқо ҳалок бўлиб, аҳвол оғирлашганлиги сабабли Афғон томонга ўзи чиқа олмаса-да, хатларни Қобул томонга жўнатишга имкон топган. 1922 йил 27 июлда ёзган хатимни 1923 йил декабрда Парижга келиб, Мустафо Чўқай ўғли билан учрашганимда қўлимга қайтиб олдим. Хатимда Самарқанд вилоятидаги шу вақтлардаги воқеаларни, Москвадан келган хабарларни ёзганман. Бу хотираларда эса олиш зарур фикрлар қуйидагилар: «Совет ҳукумати Польшага қарши урушда ғалаба қозонса, мусулмонларга қаратилган янги бир маданий сиёсат бошлайжак. Буни уч кун бурун Москвадан Самарқандга келган бир ўртоғимдан (жуда ишончли манбадан) билдим. Қозоқлардан Алихон Бўкайхон, Аҳмад Бойтурсун, Назир Тўрақулов, бошқирлардан Абдулла Исматий, Солиҳ Азнагулов, Манатов, озарбайжонлардан Муҳаммад ога Шахтаҳтинский, Али Ҳайдар Саидзода, Жалил Муҳаммад Қулизода, турк коммунистларидан Аҳмад Жавот, Нозим Ҳикмат, Навиширвон Явушев Москвага чақирилган. Уларнинг ҳар бирига ўз қабилаларининг маданиятига ва коммунизм қуришга бағишланган катта-катта асарлар яратиш ёки таржима этиш вазифаларни юклатилган. Москвада «Шарқ дорилфунуни» ташкил қилинган, унинг бошида Сунидзе билан Бройдо турган экан. Бройдо ҳозир Стаўлиннинг ёрдамчиси. 1917 йилнинг апрель ва июнь ойларида бу одамни дўст билиб, Хивага волий қилиб тайинлаганингиз қанчалик хато бўлганлигини энди тушунгандирсиз. Уша Бройдо ва профессор Поливанов, Озарбайжондан рус тилининг йирик мутахассиси Шахтаҳтинский, турк Аҳмад Жавот билан биргаликда бутун турк халқларига лотин ёки рус ҳарфлари негизда алоҳида-алоҳида алифболар тузиб, бизни бир-биримиздан тамоман ажратиб юборишга, ўз илдизларимиздан узишга қаратилган сиёсатни олиб бормоқдалар.

Назир Тўрақулов билан хотини Ханифа, юртда лотин ҳарфлари қабул этиладиган бўлса, турк қавмлари

учун умумий бир алифбо бўлсин, деганлар. Лекин Бройдо билан Поливанов ҳар бир қабила учун фонетик хусусиятларига кўра алоҳида-алоҳида тил юзага келтириш сиёсатини илгари суришяпти. Лотин ҳарфлари, албатта, рус алифбосига кўчиш учун бир босқич бўлиб хизмат қилажак. Доғистонда ҳозирнинг ўзидаёқ осетин ва черкас тилларини кирилл-рус ҳарфига кўчириш бошланган. Олтой татарлари, фин ва ёқутларни ҳам лотин алифбосига ўтказиш тўғрисида гап кетяпти. Бу фикрларни олға сурувчилар ҳам Бройдо билан Поливанов экан... Шарқ дорилфунунида ўқитмоқ учун ҳозирнинг ўзидаёқ Хива, Бухоро, Ашгабад, Қўқон, Тошкент шаҳарларидан ёшларни йиғиб, Москвага олиб келганлар. Сен Советларнинг бу янги маданий сиёсати тўғрисида мақолалар ёзиб, уларга жаҳон жамоатчилигининг эътиборини қаратсанг, яхши бўларди. Демак, бизни ҳарбий жангда енганларидан кейин ишни маданий жанг майдонига кўчиражаклар. Тошкентда бу йил февраль ойидан Назир Тўрақулов билан Ҳоди Файзий бошчилигида «Инқйлоб» номли бир жиддий мажмуа чиқа бошлади, ҳозиргача беш сони чиқди. Бу Сафаровнинг саъй-ҳаракати билан қилиняпти. Советлар Туркистон зиёлиларининг бир қисмини ўзи томонга қаратиб олиб, ўқимишли кишиларнинг большевиклар сиёсатига қарши қисмини обрўсизлантириш истагидадирлар. Бу мажмуага Самарқанддан Ҳожи Мўйин, Абдулҳамид Чўлпон, Садриддин Айний, Пўлат Солиев, Абдурахмон Саъдий ва бошқалар ёзиб туришибди. Назир «Дарвиш» таҳаллуси билан ҳам мақолалар чиқарди. У Туркистон туркларининг умумий маданиятини совет усули билан қайта оёққа қўйиш ҳақида фикр юритади. У «Дарвиш» таҳаллуси билан мақолалар ёзиб, босмачиларга қўшилган бизга ўхшаш зиёлилар обрўсини тўкиш учун Иброҳим Жонузоқовни ҳам ўзига қарам қилиб олган. Чингизхон наслидан бўлган дўстинг Саъжар Асфандиёров ҳам Алаш ўрдачилар ва Валидов сиёсатини йўққа чиқариб танқид қилаётир, Абдурахмон Саъдий умумтурк адабий тилини қувватлаб мақолалар ёзди, лекин профессор Поливанов шу заҳотиёқ бу фикр илмий бўлмай, балки пантуркизм кўринишидир, деб ўша мажмуанинг ўзида қарши мақола эълон қилди. Назир Тўрақулов Советлар Аҳдноmani ва Юсуф Акчўра 1921 йилнинг 20 мартада Анқарада ўзини Русия ва Польшанинг дўсти қилиб кўрсатган нутқини эслаб, «Ислом дунёси

маданияти» мавзусига ҳам тўхталиб, Советларни Шарқ халқларига нисбатан самимий сиёсат олиб бораётган бир давлат сифатида кўрсатишга ҳаракат қилади. Аммо Павлович, Бройдо ва Поливанов сингарилар Москвада туркий нашрлар фақат озарбайжон лаҳжасида бостирилишини ташкил этишга ҳозирлик кўришяпти, айни бир пайтда улар маҳаллий зиёлиларнинг Тошкентда ўзбек, қозоқ, туркман, татар тилларида мақолалар ёзиб, умумий бир адабиёт, тил ва маданият майдонга келтириш борасидаги ҳаракатларига бутун кучларини сарфарбар этиб қарши чиқмоқдалар. Бройдо ва унинг маслакдошлари лотин алифбоси қабул этилса, ҳар бир жонли тил алоҳида алифбо асосида бутунлай мустақамланади ва шундан кейин мазкур халқларнинг бирлашувга бўлган умидларининг томири қирқилажак, деб ёздилар. Советларнинг келажакдаги сиёсатининг асл илдизи мана шу. Буни ҳозирдаёқ матбуотда таъкидлаб турмоқ лозим».

Уратепа — Мачай йўли орқали Анвар Пошо олдига бориш ниятимиз. Охун Юсуф билан ўртоқлари кетгандан кейин икки-уч кун ўтган бўлса керак. Москвада маълумот йиғиш иши билан шуғулланган ва Тошкент ҳукуматида бўлган дўстларимиздан хабар топдик. Улар Русия Польша урушида муваффақиятга эришувни оқибатида Туркистондаги озодлик ҳаракатларини бостириш учун кўп миқдорда турли гуруҳдаги кучларни юборажигини, қисмлар бошида турадиган совет зобитларининг бир гуруҳи аскарлардан бурун Самарқандга етиб келишларини ҳам маълум қилдилар. Биз ҳам Анвар Пошога мазкур маълумиятларни, шунингдек, Уратепа ва Мачай томонларда тўпланажагимизни, зарур бўлса Балжувон ва Қоратегини йўли орқали Пошо олдига боражигимизни, зарур бўлса, Афғонистон томонга чиқишимизни, Фарғона босмачилари ичида ишнинг бузила бошлаганлиги сезилаётганлигини батафсил хабар қилдик. Қизиллар кўплаб келаётганлиги ҳақидаги хабар олганимизнинг иккинчи кунинёқ Уратепа йўлига чиқиш ниятида эдик. Эртасига қизил аскарларнинг иккита қисми Работ деган жойда Санзор текислигига чиқиб келганлиги ва босиб ўтган йўлларида ҳарбий телефон алоқа симларини ўтказганликлари тўғрисидаги хабарни эшитдик. Ҳар ҳолда улар бу атрофда Самарқанд босмачиларининг бўлишларини билиб чиққанлар. Биз кечани кичкина бир ўзбек қишлоғида ўтказдик. Қишлоқнинг

номи Янгикент бўлса керак. Бу Аббосийлар даврида ислом аскарлари бошлиғи сифатида Урта Анатолияни¹ босиб олган Афшиннинг ота-боболари ўтган қишлоқ экан. Руслар ярим кечада Сангзор бўйига кўп аскарый бўлинмалар жўнатганлиги тўғрисида хабар келди.

Довул жанглари. Сангзор бўйларидан кетган кунимиз кечаси руслар ҳам шу ерга етиб келганлар ва биз Зомин томонга кетганлигимизни билганларидан сўнг кечаси Довул тарафга йўл олганлар. Биз руслар ўтадиган воҳанинг икки томонидаги тоғ ва қоялар ораларида жойлашиб, уларнинг йўлларини кесишга ҳозирландик. Жуда қаттиқ тўқнашув бўлди. Қизиллар қоялар орасида босмачилар яширинганликларини ва йўллари кесилганликларини кўргач, қояларга тирмашиб, бизни кўрқитиб, қувиб чиқармоқчи бўлдилар. Лекин қоя ва тоғлар ниҳоятда баланд бўлганлигидан ўқлари бизларгача етиб келмас эди. Мен ёнимдаги бир неча киши ва ўзбек жангчилари билан бирга отларни воҳада қолдириб, қизиллар жойлашган воҳанинг ўнг томонидаги жарликлар орасида ўрнашдим. Чунки йўллари кесилган қизиллар воҳадан чиқиб кетишга уриниб, шу ерга келишлари керак эди. Тушдан кейин қизиллар баланд тепаликлардан узоқлаб, ҳамма кучлари билан биз тарафга юра бошладилар. Уларнинг бошлиғи бўлган бир зобит оти билан тепа устига чиқди. Ора-чира ўт очиш билан чегараланиб, умуман отишмаларини тўхтатдилар. Биз ҳам отларимизни чуқурликда яширган ерларимизда қолдириб, пинҳона равишда қизилларга яқинлашдик. Улар бизни кўришмади, масофа қисқаргач, ўт очиб, бирин-кетин отларидан отиб тушира бошладик. Олдимдагилардан бугунги кунда Кутахия² азот заводида ишлаётган Ислўм, яқинроқда шу шаҳарда вафот этган унинг дўсти Айюб мени ўз таналари билан қизиллар ўқидан ҳимоя қилиш ниятида чуқур бўйлаб русларга яқин ерга келдилар. Мен уларга: «Руснинг сизларга теккан ўқлари менга ҳам тегар, бекорга тепага интилманглар, ўлсак бирга ўлармиз»,— деб шивирладим. Шу вақт бошлиқ қизил зобитга бизнинг ўқ тегиб, оти устидан учиб тушди, аскарлари пулемётларини ҳам ташлаб орқага қочишди. Лекин бизнинг пулемёт билан овора бў-

¹ Урта асрларда бугунги Туркия ерлари шундай аталган.

² Туркиядаги шаҳар.

лишимизга вақт йўқ эди. Қизил аскарлар ўша заҳотиёқ икки эшақ билан келиб, командирларининг жасадларини олиб кетишмоқчи бўлган вақтларида биз ҳам фурсатдан фойдаланиб, чуқурдаги отларимизнинг ёнларига бориб, отланиб, русларнинг кўз ўнгиларидаёқ ўнг томондаги тепаликларга чиқа бошладик. Орқамизда қолган босмачи тўдаларига қизиллар йўлини сал олдинроқда ва биз улар билан жангга киришган жойда тўсиб қўйишларини буюрдик. Бу жангда ғазоби қайнаган Авҳади Эшмурзин ҳар томонга буйруқ бериб, терга ботган бўз отини тепаликдан-тепаликка чоптирарди. Қизиллар бизнинг жой алмаштирганлигимиздан фойдаланиб, аскарларини командирлари ҳалок бўлган тепага олиб чиқдилар ва бизларни қаттиқ пулемёт ўқига тутдилар. Лекин пулемёт ва милтиқ ўқлари бизларгача етиб келмас эди. Мен воҳа қопқасида қизилларнинг йўлларини тўсишга жўнайидиган аскарларимизга: «Қўрқманглар, қизилларнинг ўқлари бизларгача етиб келмайди. Воҳа қопқасини сақланглар»,— дедим. Қисқаси, биз жуда оз бўлсак ҳам, орқадан келган босмачилар воҳа бўйлаб жойлаша олганликларидан қизиллар арваларини воҳанинг биз томон қисмига чиқара олмадилар. Довул атрофида жангни давом эттириб, йўл очишга уриндилар. Аmmo кўп куч йўқотиб, биз, босмачиларга кўйлаб қурол-яроғларини қолдириб чекиндилар.

Бу тўқнашувда муваффақият қозонган бўлсак-да, Зомин ва Уратепа тарафларга кўп сонли совет аскарлари келаётганлигини билганликдан Уратепа сафаридан воз кечдик. Ўлжа олинган қурол-яроғлар ва қўлга тушган ҳужжатлардан маълум бўлишича, бу аскарлар советларнинг ғарбий фронтдан келган эди. Демак, аҳвол ниҳоятда жиддийлашади. Санзор бўйидаги Бешкўрик деган жойда бир-икки кун дам олиб, Усматга келдик. Тошкентда чиқадиган совет газеталарини олиб келишди. Уларда бизнинг Довулдаги жангимиз тўғрисида ёлғон-яшиқ гапларни ёзишганди. Тепалиқда бизнинг ўқимиздан ҳалок бўлган командир қизилларнинг танилган одамларидан бири экан.

Усмат ва Самарқанддаги кўришувлар. Довул жангида анча уруш яроғларини ўлжа олиб, бир яйловга чиқиб ухладик. У ердаги бўлган маслаҳатда бутун кучимизни Уратепа, Еряйлов, Усмат атрофидан бошлаб Самарқанду Шаҳрисабз шарқидаги тоғ ораларини ва Мачайни қўлда ушлаб туришга қаратиш керак деган

қарорга келдик. Мачай тоғларидаги босмачилар бошлиғи Аҳматхоига ва у орқали Анвар Пошога тез вақтда хатлар жўнатиб, русларнинг ҳар томонлама ҳужумга ўтганлигини ва шу аҳволдаги қарорларимизни маълум қилдик. Бу хатларнинг тез орада мачайларга ҳам, Анвар Пошога ҳам етиб боришини билдик. Эртасига биз Туркистон тизма тоғлари ғарбида жойлашган ўт-сувларга бой Ўсмат вилоятига келдик. Бу ерда Зарафшон босмачиларининг таниқлиларини тўплаб, кўпчилик халқ билан маслаҳат қилдик. Кечаси тезда Самарқандга келиб, Обираҳмат ариғи бўйида жойлашган Улуғбек расадхонаси ёнидаги бир боғда Жамиятимиз Марказий Қўмитасининг шаҳардаги аъзолари билан маслаҳатлашдик. Бу ерда Тошкент ва Фарғонадан ҳам баъзи бир ўртоқларимиз келишган эди. Маслаҳатда айтилишича пайтда аскарлий қисмларга раҳбарлик қилмаётган, лекин ҳаётлари хавф остида қолган ўртоқларнинг Анвар Пошо олдига кетишлари, шу билан бирга Самарқанд вилоятидаги курашни охиригача давом қилдириш тўғрисида қарор қилдик. Ҳолбўтабекнинг одамлари ҳам келишганди. У нима бўлса бўлар, аммо ўз вилоятимдан ажралмайман, деган фикрда эди. Қурбон байрам муносабати билан босмачиларнинг кўпчилиги уй-ўйларига тарқаб кетганликларидан фойдаланиб, руслар уларга турли тарафдан ҳужум қилдилар. Тарқалган гуруҳлар 10 августда яна Ўсматга тўпланишди.

Ўсмат жанглари. Самарқандда қабул қилинган қарорларга мувофиқ равишда, босмачиларга ёрдам кўрсатиб (буни руслар ҳам билганлигидан), ҳаётлари хавф остида қолган зиёли ўртоқларнинг баъзилари биринкетин, баъзилари тўда-тўда бўлиб босмачиларга келиб қўшилишди. Уларга Самарқанднинг милиция бошлиғи Абдулла Тўлабоев билан ёрдамчиси Абдушукур Ҳакимбой ўғли, самарқандлик Қори Маҳмуд ва озорбайжанлик Озод афанди бош бўлдилар. Улар келган кун воқеаларга бой бўлди. Руслар бизнинг қароргоҳимиз жойлашган Ўсматга ҳужум қилишди, лекин душман орқага улоқтириб ташланди. Қадимги араб жуғрофия китобларида «Ўсменд» номи билан эсга олинган бу эски маданий марказдан машҳур олимлар, шайхлар чиққан, бу ерда мадрасалар кўп бўлган. Боғ-роғларга, мустаҳкам қишлоқ хўжалигига эга бир жой, унинг 1500 метр баландликдаги боғлари бутун Зарафшон бўйлаб узоқ-узоқлардан кўриниб туради. Ҳаммамиз Ўсматда бўлган-

лигимизни билган руслар 11 августда бу ерга хужум қилишди. Милиция бошлиғи Тўлабоев ўртоқлари билан русларга қарши турди, лекин жанг пайтида у қаттиқ яраланди. Бироқ оти устидан тушмади, ўртоқлари уни суяб туришди. Олдига борганимда у: «Мени ушла»,— деди. Ушладим, шу орада у менга бир ўртоғининг жасади руслар томонида қолганлигини, Абдушукур уни ташлаб чекинганлигини ачиниб гапирди. «Дўстингни нега ташлаб келдинг, ҳозироқ қайтиб бориб, олиб кел»,— деб мен Абдушукурнинг елкасига бир-икки қамчи туширдим. Абдушукур ўртоқлари билан орқага қайтиб, кўп ўтмай ёш йигит жасадини олиб келди. Улим олдида ётган Тўлабой ақрабоси ва дўсти бўлган бу йигитни кўриш учун тўшагидан қалқиди. «Унинг жасади руслар қўлида қолмади, энди ўлсам ҳам майли, биз кетармиз, халқимиз соғ бўлсин»,— деди-ю, бир неча дақиқадан кейин калиман шаҳодатни айтиб, жон берди. Абдушукур кейинчалик Эрон йўли орқали Ҳожи Сомий билан бирга Туркияга келиб, савдо билан шугулланди, фабрика очди. Баъзи вақтлар «қамчининг зарби ҳали ҳам елкамдан кетгани йўқ», деб ҳазиллашарди. Уша дамларини соғиниб гапирадиган бўлди. «Мени Усматда урган пайтнингда, русларга хужум қилиб, адолат учун курашда қурбон бўлганимда, яхши бўларди»,— деб кўярди. 1944 йилда Эскишаҳар¹ вафот этди, Худо раҳмат қилсин. Кўнгина ўртоқларимиз қурбон бўлган бу Усмат жанги тўғрисида халқ ривоятлар, ҳикоялар тўқиди. Уша жангда қишлоқни ўраб олишга ҳаракат қилган қизилларнинг ўзлари қуршовда қолишди. Ҳар ҳолда режасиз ҳаракат қилган бўлсалар керак. Ўртоқларим Қори Қомил, Авҳади, озарбайжон Озод афанди ва бошқалар биргаликда ўқ ёғдириб, воҳа ичидаги русларнинг чиқиб кетишларига йўл бермадик, қизил аскарлар отларини пастда қолдириб, жарларга тирмашишар, ҳар томонга тарқалиб, ўрилган буғдой ғарамлари ичига қочиб бекиннишга уринардилар. Очилбек, Қори Қомил ва Авҳади қўйиб берайлик, майли, бекинсинлар, бу ўзларига ёмон деб, аскарларни чақириб, боққа йиғдилар. Руслар ажабланишиб, экинлар орасига яширинишди. Сўнгра отлиқ босмачилар уларнинг устларига бостириб бориб ҳаммасини йўқ қилишди, бир неча одамларини қутулиб қолди. Бу воқеалар—

¹ Эскишаҳар — Туркиядаги шу номдаги шаҳар.

кейинчалик халқ орасида дoston қилиб айтилганини билдим. Абдушукурнинг дўсти, фабрика ишида унга шерик бўлган бир немис хотин бор эди. Бу хоним Ус-мат ҳодисаларини Абдушукурдан эшитиб, бир ҳикоя қилиб ёзган. Жуда қизиқарли чиққан. Уни нашр қила олдим-йўқми, била олмадим.

Усматда қабул қилинган қарорлар. Довул жанги-дан кейин бир кечада Усматга, кейин Самарқандга ва яна Усматга бориб келдик. Ўзимиз ҳам, отларимиз ҳам ҳаддан ташқари толиқдик. Тунни Усматда ўтказдик. Шаҳид бўлганларга бағишлаб Куръон тиловат қилдик. Эртасига аскарларни қишлоқда қолдириб, Очилбек билан бирга тепаликда жойлашган катта бир боққа келдик. У ерда маслаҳатлашиб, қуйидаги қарорни қа-бул қилдик:

1. Мен учта ўртоғим билан бирга русларнинг ичи-дан яширинча ўтиб, Тошкентда йиғиладиган Туркистон Миллий Бирлиги конгрессига боришим керак.

2. Жиззах ва Зоминдаги милиция бошлиқлари, мил-лий ҳаракатга кўмаклашиб юрган ва эндиликда босма-чиларга келиб қўшилган Тўроббек, Маъмурбек ва Ав-ҳади Эшмурзин раҳбарлигида бошқирд ва татар зо-битлари Мачай йўли билан Шарқий Бухорога, Анвар Пошо олдига боришлари лозим. Очилбек ва унга бўй-сунган босмачилар Самарқанднинг шимоллий ерларини озод қилиб, унинг жанубий тарафидаги Шаҳрисабз ва Ғузор томонларга кетажак. Бухоро ва Нурота тараф-даги босмачи гуруҳлари ҳам ёйилиб, ўша томонга чи-қажаклар.

3. Кейинчалик бошқариладиган ишлар Тошкентда қарор тайёрлангач, Анвар Пошо билан маслаҳатла-шилгач, маълум бўлажак.

Баланд тоғлардаги боғларда йиғилишганимиздан кейин кўнглимизни келажагимиз тўғрисидаги хавфли ўйлар чулғаб олди. Аскарларимиз ҳам, отларимиз ҳам хордиқ чиқаришди. Қарорга кўра, ҳар томонга тарқа-лишимиз керак. Атрофимдаги яқинларимни чўчитмас-лик учун Авҳадиннинг ўзингагина: «Сизни Ҳолбўта ол-дига тополмасам, балки Афғонистонда кўришармиз»,— дедим. Очилбек, Қори Қомил, бошқалар ва ўз яқинла-рим бир-биримиз билан қўчоқлашиб хайрлашдик, кўз-ларимиздан оққан ёшларимиз тийилмай, йиғлаб ажра-лишдик, чунки бу дунёда яна кўришамизми-йўқми, маълум эмас эди.

Оқтов тепасидан кўринган Зарафшон водийси. Мен билан бирга Тошкентга икки одам боради. Бири Бошқирдистондан, катта ёшдаги мингобоши Минҳож, у миллий муҳториятни амалга оширишда самимий ва фидокорлик билан қатнашди, қариндошлари ва фарзандларини чин юракдан аскарликка берди. Ўзи яшаган Усергеда раҳбарлик вазифаларини бошқарди. Балки фойдам тегиб қолар, деган ниятда йил бошида Самарқандга келди. Мен унга юрtingа қайтиб, фаоллик кўрсатишини айтиб кўрдим, ҳеч айрилгиси келмади, ўлсак бирга ўлармиз, деди. Иккинчи ўртоғим Москва ҳарбий мактабини тугатган, миллатчи қозоқ зобити эди. Бу жуда ақлли ва шоиртабиат йигитга Қалқамон деган лақаб қўйгандик. У туғилиб ўсган Оқмола вилоятдан миллий ҳаракатга қўшилиш учун бирқанча миллатпарвар йигитларни эргаштириб, ўз отлари билан Тошкентгача келган. Ўртоқларини менинг Овоқ қишлоғидаги боғимда ишловчи сифатида қолдириб, ўзи Самарқандга келиб, мени Жомбой қишлоғида учратди. Терлама билан касалланиб, кейинчалик тузалди, лекин ҳали қуввати кам эди. Ҳозир мен билан бирга Тошкентга боражак. Қалқамонда иккита жуда яхши тўппонча ва анчагина ўқ бор эди, бирини Минҳожга бергиздим. Уқдон белбоғини унинг белига боғладик. Менинг ҳам тўппончам билан ўқларим бор, уларни белимга боғлаб олдим. Тўппончага ўқлар қандай жойлаштирилиб, қандай отилишини ўргатдим. Шу вақтда тарғил от олдимда эди, қора отини қозоқ йигитига бердим. Очилбек ажралишганда ёнидаги Мустақ деган бир кишига, отингни Минҳожга бериб, ўзинг яёв қайт, деб буюрганди. Шу Мустақни ҳеч ёқтирмадим. Хон табиятли, ғалати бир нусха деб хаёл қилардим. Очилбек кетгандан кейин у бошқа бир одам билан ёнимда қолди. Ўртоғининг отига мингашиб кетишини айтди, лекин ўзининг отини бизга беришга шошилмади. Бунни кўриб, биз бу одамнинг нияти ёмон деб ўйлаб, икки отимизни олиб, юқорироқ ерга кўчдик, милтиқ ва тўппончаларимизни тайёр тутган ҳолда «Отни олиб кел», деб қичқирдик. Лекин, қуёш ботиб бораётганига қарамасдан, у отни олиб келмади. Ёнимдаги касалланиб қийналиб ётган қозоқ зобити: «Милтиқни бер, отиб ағдариб ташлай»,— деди. Мен унга: «Бундай кўрқинчли сафар олдидан одам ўлдириб жўнасақ бўлмас, мен бу ишларни туркининг бирор томчи қонини тўкмасдан

амалга оширмоқчиман»,— дедим. У одамга узоқдан: «Бўлмаса, отингизни кутиб ўтирмаймиз, кўзимиздан йўқолинглар, рўпарамиздаги йўлдан кетинглар, ўннга, чапга бурилманглар, бурилсангизлар, ўласизлар»,— деб бақирдим. Улар шу заҳотиёқ отларига миниб, кўриниб турган сўқмоқ билан пастга қараб кетишди. Бироз юриб, сўқмоқнинг ўнг томонига бурилишлари билан милтиқни кўтариб, йўлларидаги бир қояга отдим. «Йўлдан четга чиқманглар»,— деб қичқирдим. Улар йўлга қайтиб тушдилар-да, отларини тезгина пастга қараб чоптириб кетдилар. Биздан кейин анча вақт ўтгач, Жиззах — Сангзор томонларида босмачи тўдалари орасида яшаб, кейинчалик Афғонистон — Эрон йўли билан Истанбулга келган Маъмур Ниёзбек бизга шу Мустақ мени ва Қори Комилни ўлдириш ҳақида топшириқ олганлиги тўғрисида гапирди. У ҳам майли-я, ўша кунни кечаси худди шунга ўхшаш мақсад билан Мустақдан ҳам хавфлироқ бўлган иккинчи бир совет чекаси айғоқчиси бизнинг орқамиздан тушиб, тоғ орасида қувиб етишга уринган вақтда меннинг Оқтовда йўл тополмай, воҳага тушганимни, ҳатто отимни ҳам узоқдан кўрган экан. Лекин қоронғида бизнинг изимиздан туша олмаяганини тушуниб, орқага қайтган ва Усман ёнидаги бир қишлоқдаги одамнинг уйига келиб, ётиб ухлаган. Кечаси қон қусиб ўлган. Мустақ бўлса Қори Комилни намоз ўқиб турган ерида ўлдирган. Биз эса Мустақ ва унинг ўртоқларидан узоқлашгандан сўнг жуғрофия китобларида «Туркистон тизма тоғлари» деб юритиладиган ва бир томони Мачайга қараган Оқтов ёнбағирларининг энг ғарбий бурилиши бўлган Кўктеда деган ерга қараб жўнадик. Бу жуда ажойиб жойлар эди. Кечқурун қуёшнинг ботиши кўз олдимизда ҳайратомуз бир гўзал манзара касб этган. Рўпарамизда Зарафшон дарёсининг ирмоқлари ва кўрфазлари ранг-баранг жилваланиб, кўзларни қамаштиради. Қадимдан «Нами» номи билан маълум бўлган бу дарёнинг ислом даврида Зарафшон, яъни «олтин сочувчи» деган ном олиши ўша қуёш ботаётган пайтлардаги ғаройиб кўринишли манзаралари билан ҳам боғлиқ бўлиши мумкин. Мен ҳам суқланганимча: «Агар бу озодлик урушлари бўлмаганда мен Туркистон тоғларининг Сангзор дарёси шаршараларини, қор музликларини, бугунги кўрган ғаройиб гўзалликларни келиб кўра олармидим ахир?!» деб хитоб қилдим. Туркистон-

ни босиб олган араб истилочиси Кутайба иби Муслим бу атрофларни забт этгач, айниқса, Самарқанд вилоятига ошиқ бўлган ва «Самарқанд вилоятининг яшиллиги само юзини, оққан дарёлари осмондаги сомон йўллариини, саройлари эса кўкдаги юлдузларни эсга туширади», деган экан. Терлама касалидан ҳали тамоман тегикланиб кетмаган Қалқамон ҳам бу мўъжизага боқиб, ҳайратланиб қолди. Оти устида зўрға ўтирганидан ушбу гўзалликни шеър билан тасвирлашга ҳоли бўлмади.

Сўқмоқлар бўйлаб қор кечиб, йўлимизни давом қилдирдик. Ярим тунда, соат ўн иккиларга бориб йўл тамом бўлди. Унг томонимизда Мачайга қараб кетган узун ўйқондан кечув кўзга ташланди. Ой ёғдусида бутун теварак-атроф кўриниб турибди. Мачай қаршисида оқиб турган Зарафшон бўйида Фалғар тоғлари қичқирсанг, овозинг янграб, қайтиб эшитиладигандай яқин кўрилади. Лекин орада қанча кун юриб ўтадиган йўл бор ҳали... Бу тоғларнинг ҳамма ёғини қор қоплаган. Лекин одам совқотадиган даражада эмас. Иккала отимиз ҳам гўё «бошқа йўл йўқ» дегандай бизга қараб қолишди. Қоронғида бу ерларда от билан қор устида юриш ташқаридан қараганда ҳам қўрқинчли. Биз ҳеч қандай тўсиққа дуч келмасдан, Сангзорга етиб олармиз, деб ўйлаган эдик. Лекин йўлимиз узилди. Отларни тоғнинг бироз текярсқ жойида қолдирдик, улар тиззаларигача қор ичида турардилар. Отларни бойлаб кўядиган ёғоч ҳам, қоя ҳам йўқ. Уртоқларимга: «Отлар шу ерда турсин, биз чап томонда кўриган қояга бориб, бекиниб ухлайлик», — дедим. Шундай қилдик. Ҳуржунларимизни тошга суяб қўйиб, ўзбек жангчиларининг шеърларини эсга олдик:

Бу тоғларда ким ётган
Аскар болалар ётган.
Ен бағрига тош ботиб,
Эл учун жонни отган.

Тошларни бағримизга босиб ухладик. Тонг ота бошлади. Отларимиз ҳам оҳиста кишнаб, уйғонини вақти бўлганлигини хабар қилишди. Ўзимиз ҳам, отларимиз ҳам оч. Аммо теварак-атрофимизда кўриб тўйиб бўлмайдиган даражада гўзаллик. Шарқда тонг шуъласида Ғарбий Олой ва Қоратегини тоғлари, кушчиқишда Мачайга қўшини тоғ тизмалари, ҳаммаси ҳам абадий

қорликлар билан қопланган, бир кунда бориб келса бўладигандай яқин кўринадди. Лекин уларга бориб етмоқ учун камда хафта ёки ўн кун йўл босиб ўтмоқ керак бўлади.

Мачай тоғлари ва Қизилқум йўли орқали Тошкентга йўналганмиз. Тошкентда тўпладиган махфий конгрессга Қизилқум чўлидан қандай ўтиб борсак экан? Учаламизда иккита от, очликдан энтикамиз. Лекин бошимиздан оғир меҳнатларини кечирсак ҳам етиб бордик. Саёҳатимизнинг бутун машаққатларини фақат мен тасаввур қилар эким, иккала ўртоғим эса буни кўз олдларига ҳам келтира олмасдилар. Катта ёшли Миңхож билан Қалқамон менинг иккинчи отимга миңга-ийишга мажбур бўлишди. Аллоҳ таоло менга иймон билан мақсад-ғоя берган-у, лекин бунинг оғирлигини ўзимдан бошқа одамларга юклаган экан. Иккаласи ҳам касалликка чалинган. Бирини менга: «Биз бу қорли тоғлар, бу чуқур даралар оша водийга чиқа олмасмиз. Розини бўлсанг, тўппончани бошимизга тираб, жонимиздан кеча қолайлик, сен эса иккала отин навбатма-навбат миниб, Тошкентга етиб оларсан»,— деди. «Йўқ, нима кўрсак ҳам бирга кўрамиз»,— деб, уларни тинчлантиришга ҳаракат қилдим. Қор остида асрлар бўйи топталган бир йўл изи бўлгандай туюлди. Балки қадимги қарлуқлар ҳокимияти вақтида солинган йўлдир... Аммо қор қоплаган ердан бироз юргач, Сағзор дарёси томон йўл йўқлигини кўрдик. Мен ўртоқларимга: «Икковларнингиз ҳам от устидан тушманглар. Мен яёв олдинда юриб, йўл ахтараман. Келаверинглар, деб қўл силтамаганимча турган жойларнингиздан қўзғалманглар, бўлмасам, мени тошлар орасида йўқотиб қўясизлар»,— деб, кун чиқмасданоқ олға қараб жўнадим. Уларни узоқдан кўриб борардим. Олдинда, чуқурларда қор бор-у, йўлдан асар йўқ. Лекин жуда узоқда ўт қидириб чиққан қўйларнинг излари кўринди. Бир вақт устимдан тош уча бошлади. Бир-бирини урилиб, кўпайиб ваҳимали бир оқимга айланди. Тезда бир булоқ ёнидаги қоя остига ўзимни урдим. Бир соат чамаси вақт ўтгандан сўнг тош учиши тўхтади, от тўёқларининг товуши эшитилди. Бир оздан кейин яқинлашдилар. Мен ҳам бекинган еримдан чиқиб турдим. Икки ўртоғим ҳам эргашди. «Худога шукр, кечки урушда ўлмадик, тунги қорларда чуқурларга йиқилмадик, совуққа қот-

мадик, ҳозир ҳам кичкина қоя мени омон сақлаб қолди»,— дедим ўртоқларимни тинчлантириб.

Тикка тоғлардан юзларча маротаба айланиб соғсаломат пастликка тушиб, бир қоркўприкка келиб едик. Тоғдаги қалин қаттиқ қор кўприк хизматини бажарар, деб ўйладик, лекин отларимиз бу қорни босишга қўрқди. Қоя ўртасида йўл излайвериб, этикларимнинг ўкчалари кўчиб кетди. Қалқамоннинг этигини кийдим. Ун тўрт соат йўл юриб, одам изини учратмадик... Қоронғи тушгандан кейин, кечаси соат ўнларда кичкина бир қишлоққа етиб келдик, у ерда биз яхши билган кишининг кекса онаси яшар экан. Кампир бизга қаттиқ, нон берди. Узаниннг ҳар икки томонида ўрпашган Бекпазар овулига рус аскарлари келган экан. Қўлимиздаги милтиқ билан уч тўппончани қоя орасига бекитдик, қизиллар қўлига тушиб қолса, шубҳа туғдирадиган бошқа баъзи бир нарсаларни ҳам йўқ қилдик. Кечаси соат ўн бирда йўлга чиқдик. Ун учинчи август кунини тун ярмида бир ўзбекни учратдик. Ёнимизга келгач, бу ўзбек бизни таниди, у ўша атрофдаги босмачи тўдаларидан эди. Бир неча кун аввал Сағзорда, қир-яйловда бирга бўлганмиз. Қизил аскарларининг ниҳоятда чарчаганликлари, ухлашга ётганликлари ва қишлоқ одамларини йўл пойлаб туришга жўнатганликларини, ўзининг ҳам шулардан бири эканлигини айтди. «Кучингиз етса, бориб, уларни қўлга олишларингиз ҳам мумкин»,— деди. Мен унга: «Ҳозирги пайтда мақсадимиз уруш эмас, мумкин бўлса, ўзандан ўтиб, қишлоққа бориб, бироз дам олиш. Кўктепадан келяпмиз»,— дедик. Ҳайрон бўлди: «У ердан шу вақтга қадар отда омон келган одамни кўрганам йўқ»,— деди. Биз сой бўйлаб, Бошқуруқ қишлоғи ёнидан ўтсак, от туғни товушига қизиллар уйғонар, отларни сизларникида қолдирайлик, яёв ўтармиз. Балки бошқа отлар кўрсатарсиз»,— дедим. «Бу қишлоқдан ўтгандан кейин чуқурда ташландиқ ҳовуз бор, ўша ерда кутинглар, балки, отларингизни олиб борармиз. Бу ерда бир ўртоғим бор, балки у ҳам ёрдамлашар. Агар қизиллар: «Отларни қаердан олдингизлар?»— деб сўрасалар, эгасиз юрган экан, ушлаб олдик, дерсизлар. Бўлмасам, отларни тортиб оладилар»,— деди у. Тайинланган жойда кўп ҳам кўтмадик, у отларни ўртоғи билан бирга етаклаб келди. Раҳмат айтиб, қучоқлашиб хайрлашдик. Кечга яқин Евош қишлоғига етиб, бир та-

ниш одамнинг дарвозасига келиб, аҳволни тушунтирдик. У бизга: «Мол сўяман, гўшт пишгунча ухлаб олинглар, кундузи бу ерда қололмайсизлар, кўрганингиздай, ҳар бир қишлоқ қизилларга тўлган»,— деди. Отларимизга ҳам ем беришди. Ош пишгач, бизни уйғотишди, 11 август кечасидан бери биринчи маротаба оғзимизга иссиқ овқат тегиши эди. Бир оздан кейин уй соҳиб шундай хабар олиб келди: «Қизилларнинг бир қисми бизнинг қишлоқ томон жўнашган. Сизнинг бу ерда бўлганингизни ҳеч ким кўрмаслиги керак. Ким бўлди, деб суриштиришга бошлайдилар, сизларнинг ҳам кетингиздан тушарлар». Биз отларимиз билан қишлоқдан сездирмай чиқиб кетишимиз учун у аёллар, ёш укалари билан биргалашиб ҳовлисининг водий томондаги деворини йиқитди. Анча гўшт, еб-ичкилик тайёрлашди, отларимизга арпа беришди. Улар билан ҳам кўнглимиз тўлиб, энг яқин қадрдонлардай хайр-хўшлашдик. Бу тарафдаги ўзбекларнинг Туркистон озодлиги ғоясига содиқликлари, ҳар қандай шартлар билан бўлса-да, уларга сўяниб ишлаш мумкинлиги очиқ кўриниб турарди. Евошда таниш оила аъзолари хайрлашини олдидан оила бошлиғига қуролларимизни тоғда яшириб келишга мажбур бўлганлигимизни айтганимизда у ўз тўппончаси ва ўқларини бизга таклиф қилди. Лекин мен: «Биз ҳозир Тошкентга боряймиз, ёнимизда қурол олиб юрмаймиз»,— дедим. Бу содиқ инсон билан ҳам самимий хайрлашдик.

Сой ичидаги сўқмоқдан илгарилаб жўнадик. Руслар кўриб қолмасин деб, ҳеч қаерда тепага чиқмадик. Тошкент—Самарқанд темир йўлини Янгикўрғон бекатидан жануброқда кесиб ўтдик. Минҳож ака шу ердан бскаатгача пиёда боради, поездга тушиб, Самарқанддаги дўстларимизга хавфу хатарли йўллардан эсон-омон ўтиб олганлигимизни хабар қилиб, сўнгра Тошкентга боради. Уша ерда кўришишга аҳдлашдик. Минҳож кўзимиздан узоқлашгач, қулаё бир чуқур топдик. Евошда: сахий уй эгаси қўлимизга тутқазган таомларни еб, отларимизга арпа бергач, бирор соат мизғиб олдик. Кўн ўтмай Мухри қишлоғига йўл олдик, кун ботишга яқин қолганди. Қаршимизда эшак минган икки киши кўринди. Бирини қария, иккинчиси ёш эди. Ёши қариянинг қулогига бир нималарни шивирлади. Қария киши бизга: «Йўл бўлсин!»— деди. Мен уларга Мухри ёки Жумабозорга боришимизни айтдим. «Мустаҳ мулла сиз-

га хиёнат қитганини билиб қўйиншингиз керак,— деди у.— Унинг ёнида ҳозир қизиллар бор, сизларни уларга ушлаб беради. Қзаёққа боряпсизлар, бошқа хавфсизроқ йўл кўрсатайин». Тошкентга боряпмиз, демадик, Қизилқумда таниш қозоқлар бор, ўша ёққа борамиз, дедик. Шу пайт Қалқамон ўзини тутолмай, йиғлаб юборди. Бизга пешвоз чиққанларнинг ёши Қўйтошдаги Ҳамроқул мулла лашкарида бўлиб, гуруҳ тарқагандан кейин уйига қайтган экан. Мени таниб, эшагидан тушди, қўлларимни, узангини ўпиб хайрлашди, менга «афанди» деб мурожаат қилди, бу ерларда илгаридан шундай одат экан. «Қаршингиздаги қарағайзор ичида иккита қабр бор, унгача мана шу йўлдан кетинг»,— деб йўл кўрсатишди улар. Менинг ҳозирча шошмасдан йўл босишимни ҳам огоҳлантириб қўйишди. «Шундан кейин бир тепалик келади, ундан ўтишингиз билан отларингизга қамчи босинг. Ҳеч ким кўрмай ҳам қолади, у ёғида қутулдик, деб ҳисоблайверинг, шундан кейин Қизилқум бошланади. Аллоҳ йўлингизни очиқ қилсин»,— дейишди улар хайрлашарканлар. Шу икки қабргача Қалқамон эгардан йиқилмаса эди деб, Аллоҳга илтижо қилиб борардим. Йигит айтган тепаликка етиб келганимизда ҳамроҳим: «Оға, сенинг шарофатинг-ла Тангри бизга ҳамниша ёрдамни аямаётир. Ҳойнаҳой шу учраганлардан бири Ҳазрати Хизр Илёс бўлса керак»,— деди. Отларимизни бироз дам олдирмоқчи бўлдик. Вақт ярим кечадан ўтган, 14 август тунги соат иккилар атрофи. Қалқамон эгарда ўтиролмай йиқилиб тушди. Уни яна отга миндириб, ўтқазишнинг иложи йўқ эди. «Менинг жонимни ол, эзгу иш йўлида мени пичоқлаб ўлдириб, шу ерда қолдириб кет!»— деди у қозоқларнинг машҳур «Жўра Ботир» достони сўзларини эслаб. Отларни тушовлаб, ўт-ўланларга қўйиб юбордим. Қалқамон ухлаб, балки эртагача бироз дармонга кирар, деб умид қилдим. У бошини тиззамга қўйиб, уйқуга кетди, мен ҳам қаттиқ чарчаганлигимдан бир тошга бош қўйганимча ухлаб қолибман. Эрталаб соат олтига яқин уйғониб кетдим, кунботардан майин салқин шабада эсарди. Ҳақиқатан ҳам Қалқамоннинг аҳволи бироз ўнганганди. Биз тунаган тепадан анча узоқда, чиқаятган қуёш шуълалари остида қозоқ ўтовлари кўзга чалинар, тепасида нимадир ялтираб кўринар эди. Қалқамоннинг кайфияти кўтарилди. «Отга мина оласанми? Отни тошга яқинроқ олиб келай-да, сени усти-

га ётқизай»,— дедим. Зўрға эгарга ўтқазганимдан кейин у: «Қўлтиғимдан, оёғимдан от устига боғла»,— деди, боғладим. Тўғримизда узоқдан элас-элас кўринаётган қозоқ ўтовларига қараб жўнадик. Бироқ йўлдошимнинг от устида ўтиришга мадори йўқ эди, эгарга боғланганлигига ва ёнида суяб бораётганлигимга қарамасдан, бир ёнга оғиб кетаверди. Боғлаганларимни ечиб, уни яна ерга ётқиздим, бир оз дам олдик. «Мен ўтов ёнига бориб кўрай, балки у ерда ёрдам берадиган бирор киши топилиб қолар»,— деб жўнадим. Қалқамон ётганича қолди, отнинг тизгинини унинг оёғига боғладим. Қозоқларнинг ўтовларигача уч-тўрт чақирим қолган эди. Улар олдига етиб боргач: «Касал ўртоғим бор, отидан йиқилиб қолди, олиб келолмадим, ёрдам беринглар»,— дедим. Шу заҳотиёқ икки йиғит билан ортга қайтдик. Қалқамонни отга миндириб, иккови икки томонидан суяб олиб келишди. Ўтов бошида ялтираб кўринган нарса мис қубба бўлиб чиқди. Шу уйда қолдиқ.

Қозоқлар жуда меҳмондўст халқ. Ҳали вақт жуда эрта бўлишга қарамасдан, Қалқамонни олиб келгунимизча биз учун мол сўйилиб, қозон ослибди. Еш келинлар касал учун қайғуриб турдилар. Бой оила бўлмаса ҳам, қимизлари бор экан. Касалга қимиз, гўшт пишгач эса, ёғоч товоқда шўрва ичиришди. Шўрва ичиши билан касалнинг кўзлари ёришди. Гўшт егандан кейин: «Оғриғим қолди, тузалдим»,— деди. Тарихчи Рашидиддиннинг «Турклар касалликларини сафар машаққатлари орасида ўтказадилар, гўё бу машаққатлар ўларга бир дори-дармондир», деб айтган сўзларининг маъносини мен шунда англадим. Келган еримиз Қизилқумдаги «Туз кони» деган тузли кўлнинг кун чиқишидаги бир қозоқнинг уйи эди. Ойнинг ўн бирида Усмадан тоққа чиқиб, эртасига тоғдан тушиб келишимизда учинчи кун Санзордан ўтиб, Қизилқумга етиб келгунимизча икки юз чақиримдан ортиқ йўл босдик. Бу йиғит шундай оғир ва машаққатли йўлда ўлмай қолиб, ниҳоят Қашқирқўйнинг Тилак деган жойида касалидан тузалди.

Тушдан сўнг йўлга чиқишга шайланаётганимизда волост мудири ўн икки аскар билан бу томонга келяпти, деган хабар олдик. Мезбон бизга товозе билан: «Қоронғи тушгач, Темирқозиққа қараб кетаверинглар. Эртага Мирзачўлни топасизлар, — деди... — Икки-уч соат ўтгач, бир қозоқнинг уйига учраб, ўша ерда дам олар-

сизлар»,— деб тушунтирди. Гарчи уларга ким эканлигимизни айтмаган бўлса-да, бизни халқ манфаати йўлида қизилларга қарши курашиб юрган ва ҳозир улардан қочиб Қизилқум қозоқлариникида бироз ҳордиқ чиқарган мирзалар, яъни миллат учун курашиб юрган зиёли, сиёсий кишилар, деб тушундилар. Улар бизнинг отларимизни ҳар томонлама ўрганиб, хатто думларини кўтариб кўрдилар, лекин исми-изми суриштирмадилар.

Қалқамон ҳайратомўз чидам кўрсатди. Одамлар ёрдами билан бўлса-да, отга ўтириб, мен билан йўлини давом эттирди. Кун ботиб қоронғи тушиши олдидан қозоқлар айтган ёлғиз ўтовни кўрдик, шу томонга юрдик. Иккала от ҳам йўрға эди. Салқин тушиши билан улар илдам йўрғалай бошладилар. Қалқамон ҳам хурсандлигидан тетикланди. Узоқдан кўринган ўтовга ҳадемай етиб келдик. Бу ерда ҳам бизни жуда яхши кутиб олишди. Икки соат дам олдик. Тузланиб кунда қотирилган гўштдан шўрва қилдилар. Уни ҳузур қилиб ичдик. Олдинга, юлдузга қараб, йўлимизни сира ўзгартирмай, чўл ичига кириб кетдик. Бирорта қуш ҳам, ҳайвон ҳам учрамади. Ора-чира саксовул билан янтоқ тўплари ҳаракатларимизга гувоҳ бўлиб қоладилар. Кечга яқин отларимиз чарчаб қолди, лекин шунга қарамасдан, охириги кучлари билан бўлса-да олдинга интилардилар. 15 августда тонгга яқин хон саройи қолдиқларига дуч келдик. Отларни сувга қондиргач, йўлда давом этиб, қуёш чиққан вақтда Мирзачўл номли қасабага етиб келдик. Бозор кунни эди. Қишлоқ четида жуда яхши ёшдан қурилган бир уй яқинидаги қозоқ ўтовига тушдик. Боғчалари ҳам бор, қовун сўйдилар, чой ичдик... Уй эгасининг ўғли тамакни газетага ўраб, папирос қилиб чекаркан, биз ҳам роҳат қилиб чекдик, лекин бундан Қалқамон ўзини оғир сизди, шунга кўра, тагин касал бўлиб қолмасин, деб анча кўрқдим, ярим соатлардан кейин тузалди. Отларимизга ем бериб, бозорда одамлар йиғилгунча дам олдик. Бизни танийдиган бирор киши учрамади. Тошкент томон йўлимизни давом эттиришимиз учун қўнган уйимизга—қозоқниқига қайтиб келдик. Улар ош тайёрлаб қўйишибди. Туш вақтида йўлга чиқдик. Темир йўл кўпригидан узоқ бўлмаган ерда от кечиб ўтадиган жой бор эди, шу ерга келдик. Йўловчи кўп бўлганлигидан кечиб ўтишга шоянмадик. Ҳеч ким ҳеч нарса суриштирмади, пастликка тушиб, кечувдан ўтиб, Чиноз қасабасидаги

таниш бир оиланинг уйига кирдик. «Отларимизни дам олдиришга рухсат берсаларингиз, ўзимизга эса бир чойнак чойдан бошқа ҳеч нарса керак эмас»,— деб ўтиндик. Шу кишининг боғида 15-16 соат чамаси ухлабмиз. Эрталаб уйғонганимизча ош пиширишибди. «Ўз отларингиз билан олдинга қараб йўлга чиқолмасаларингиз керак, улар узоқ йўл юриб, толиққанлиги кўришиб турибди»,— дейишди. Бошқа отлар беришди. Отларимизни кейинроқ орқамиздан олиб бориб бермоқчи бўлишди. Бу отлар ҳам жуда зотдор отлар эди. Етмиш чақиримча келадиган орани тезгина босиб ўтиб, пешин намози вақтида Тошкентга кириб келдик. Бизнинг бунда учрашадиган жойимиз шаҳарнинг қоқ марказида жойлашган Қозоғистон дорилмуаллимини биноси эди. Чорлик замонида бу бинода бир гимназия жойлашган, атрофи боғ. Отларимиз билан шу боққа кириб келдик, бизни муаллим Азимбек Беримжон кутиб олди. У билан бир неча йилдан сўнг Берлинда учрашганмиз... Отларимизни шаҳар четигаги бир боққа олиб кетинди. Ўша куни кечқурун Туркистон Жумҳурияти раиси, яъни, аввалги Қўқон Миллий ҳукумати раиси Муҳаммаджон Тинишбоев билан учрашдик. Жуда чарчаганлигимизни, айниқса, Тошкент билан Чиноз ўртасида жазирамада энтикиб, ҳолдан тойганлигимизни, ухламоқчи бўлганлигимизни, воқеаларни эртага тушунтиришимизни, келган хатларни ҳам кейинроқ ўқияжагимизни айтиб, Тошкент марказида, совет идоралари орасида ширин уйқуга кетдик. Бу сафар ҳам 15—16 соатча ухлабмиз. Самарқанднинг Ўсматидан Мачай тоғлари, Қизилқум оша Тошкентга отда етиб келган бирор одам бўлганлигини ҳеч бир тарих китобида ўқимаганман. Бу машаққатли йўл бошимни совет жосусининг ўқидан қутқарди, ўша вақтларда ўзбек халқи миллий озодлик ғоясига қанчалик садоқатли бўлганлигини ҳам кўрсатди.

ТОШКЕНТ КОНГРЕССИ

Туркистон масаласи халқаро муаммолар орасидан
ўрин олиши керак

Тошкентдаги яширин ҳаёт. Эрталаб бир фойтун олиб Иванов боғига келдик, мени бу ерда кутиб туришганди. Июль ва август ойларини Туркистон шаҳридаги дўстларимиз олдида ўтказган Нафиса ҳам дўстим Абдулқодир

билан бирга шу ерга келди. Тошкентда ва унинг яқин атрофидаги тўрт ерда биз учун яширин жой тайёрланганди. Бири боғ ичида, иккинчиси — Бешоғоч маҳалласидаги бир уй, учинчиси — Келес деган ерда яшовчи қозоқлардан Абдурахмон мингбоши деган кишининг уйи. Тўртинчиси — Овлоқдаги ўз уйимиз. Кундузлари Келесда бўлиб, йиғилшларни Бешоғочдаги ҳовлида ва ўша Иванов боғида ўтказмоққа келишдик. Келишим ҳамономага икки муҳим хабарни етказмоққа шай турган бўлсалар ҳам, ухлолмай чиқадик, деб айтишмаган экан. Бу хабарларнинг бири бир-икки кун аввал Қўлоб тарафларда Анвар Пошонинг рус аскарлари томонидан ўлдирилганлиги, иккинчиси, ўша кунларда Самарқанд вилоятининг ташкилотчи райиси Қори Комилнинг ўлдирилиб, боши русларга олиб борилганлиги тўғрисидаги хабар эди. «Анвар Пошонинг ўлдирилишига ишонасизми?» — деб сўрадилар мendan. «Босмачиларнинг қалъа, қўрғонлари йўқ. Баъзан одам бир кун ичида бир неча бор ўлиш хавфи остида бўлади», — дедим Қори Комилни ўлдирган одам бундан беш-олти кун бурун Усман тоғларида бир-биримиздан ажрашаётганимизда бизга отимни бераман, деб қолган Мустаҳ Қори эканлиги маълум бўлди. Қори Комил ўша кунни соқчилар олмасдан онласи ёнига ёлғиз ўзи кетибди. Хиёнаткор Мустаҳ унинг соқчиси йўқлигидан фойдаланиб, намоз ўқиб турган ерида олисдан милтиқ билан отиб ўлдирган-да, бошини кесиб, Жиззахга, ундан кейин, шу кунлар ичида Тошкентда тўпланадиган коммунистлар партияси конгрессида иштирок этувчиларга кўрсатиш учун Тошкентга олиб келган. Йигитлар жуда ғазабланибдилар. Мустаҳ қаерда бўлишидан қатъи назар, уни қўлга тушириб, ўлдириш керак, деган фикрга келишибди. Бу хоин одам узоқ яшай олмади. Большевикларнинг қўриқлашига қарамасдан, уни йўқ қилдилар. Қори Комилнинг ўлими ниҳоятда аянчли бўлди. У Самарқанд вилоятининг энг фидокор, зиёли ва самимий бир курашчиси эди. Оилам билан узоқ вақтлар уникида яшаганмиз. Туркистондаги маданият ва маърифат соҳасидаги курашда Мунаввар Қори Тошкентда қандай ўрин тутса, Самарқандда Қори Комил ҳам шундай ўрин эгаллаб турди. Яйловларга чиққан пайтлари Қори Комил шеърлар ёзиб, ёшларни ҳаяжонлантириб ўқирди.

Балхаш қўли атрофида яшовчи қозоқ уруғларидан ўттиз-қирқ киши Бетпақдала деган чўлда бўлган чоғ-

ларида Бухорода турган шоир Динишенинг саъй-ҳаракати туфайли бизнинг аскарларга келиб қўшилишга буйруқ олганлар. Самарқандда бўлган бизга ёки Бухородаги Анвар Пошога қўшилиш истагида от сотувчилар сифатида Тошкентга келганлар. Ҳаммаси ҳам ўт юракли йигитлар, туриш-турмуши билан дала болалари эдилар. Қўйчилиги уйларида олма, нок, шафтоли ёки қовун деган нарсаларни татиб кўришмаган. Қалқамон билан бирга келган қозоқ йигитлари ҳам Овлоқдаги бизнинг боғимизда яшадилар. Шоир ва театр ходими Диншо ҳам келиб кетган, бизга қўшилмоқчи бўлган бошқа ёшларини олиб келмоқчи экан. Энди, Анвар Пошо ўлгандан кейинги мураккаб вазиятда бу ёшлар нима ҳам қила олардилар. Юртларига қайтиб боришга мажбур эдилар. Қозоқ йигитлари, Тошкентда йиғилган ўзбек ёшлари ҳам Анвар пошонинг ўлими ҳақидаги хабарга ишонмадилар, ишонини хоҳламадилар. Ғарбда нашр этилган асарларда, большевиклар матбуотида, босмачилар ҳаракатига бағишланган тадқиқотларда июнь-август ойларида бутун Туркистон зиёлилари ўлгунларича фидокорона курашмоққа қарор қилганликлари ҳақида бирор сатр ёзилмаган, у вақтдаги руҳий кўтаринкиликдан беҳабардирлар. Агар Анвар Пошо қизил аскар ўқидан ўлмаганида, совет армиясининг ғарбий фронтда омади юришиб, аскарларини Туркистонга ташламаганида, шу август ойининг охирида Тошкент билан Ашгабад орасидаги темир йўл бир неча жойдан кесилган бўларди. Хива, Бухоро ва Фарғонадан совет қўшинларида хизмат қилаётган кўпчилик мусулмонлар босмачилар томонига ўтишга ҳозир эдилар. Шу боисдан Анвар Пошо ҳаракатига камситиш нуқтан назаридан қараш жоиз эмас. Бургут Эшикоғабошининг, Юсуф Охун ва Усмон Човушнинг Жанубий Қозоғистондаги Бўкан тоғигача бориб, қозоқлар билан учрашувлари, Пошонинг даъватлари ҳамда Самарқанддан туриб Жамиятимиз номидан Хивага, Жунайидхонга биз йўллаган мурожаатномалар натижасиз қолмади.

Жамиятимиз бешинчи августда Самарқандда йиғилиб, 20 сентябрда Тошкентда Туркистон Миллий Бирлигининг яширин конгрессини ўтказишга қарор қилди. Бу жуда умидбахш вақт эди. Конгрессда ташкилий ишлар ва миллий ҳаракатнинг режалари кўриб чиқилиши зарур эди. Энди бўлса биз руслар келтирган катта ҳарбий куч Самарқанд вилоятидаги босмачи тўдаларини

эзиб ташламасин, деб тарқатиб юбориб, Тошкентга келдик. Узунқулоқ гапларга ҳамон ишонмаган, ишонишни хоҳламаган бўлсак ҳам, Анвар Пошонинг шаҳид кетганлигидан хабар топдик. Конгрессда озодлик учун кураш тамомила енгилган тақдирда бундан буён нима ишлар қилишимиз ҳақида гаплашиб олишимиз зарур эди. Конгресс сентябрь ойининг ўн саккиз-йигирмаларида уч кун давом қилажак. Лекин Туркистоннинг таниқли сиёсий арбоблари Алихон Бўкайхон, Турор Рисқулов, Аҳмад Бойтурсун, Муҳаммаджон Тинишбой, ўзбеклардан Мунаввар Қори, Бухородан Ҳакимзода, Мирза Абдулқодир Муҳиддин, туркманлардан адвокат Қақажон Бердиев ва бошқалар узоқ вақт большевиклар махсус хизматларининг доимий таъқибига остида бўлганликлари сабабли бу конгрессга кела олмайдилар. Кўп одамнинг бир ерга йиғилишига имкон бўлмаганлигидан, конгрессда нари борса ўн-ўн беш киши қатнашжак. Уша вақтда юқорида номлари тилга олинган ўртоқларнинг ўринларини босадиган обрўли зиёлиларнинг конгрессда иштирок этиши энг фаол ёшларнинг ҳамда большевиклар кузатуви остига олинмаганлиги бизга маълум бўлган кекса ёшдаги зиёлиларнинг ҳам иштирок этишларини таъминладик. «Туркистон Миллий Бирлиги»нинг ҳукумат муассасаларида ва большевикларнинг махсус идораларида хизмат қилаётган аъзолари конгресснинг хавфхатарсиз ва осойишта вазиятда ўтишига қаратилган чора-тадбирларни кўрдилар. Самарқанддаги совет идораларида ишлаётган дўстларим ёрдамида чекистлар мен ва онлам тўғрисида нималар билишлари ҳақида маълумот олдим. Менинг Тошкент ва унинг атрофида яшашим тўғрисида русларга ҳеч қандай хабар бориб етмаган экан.

Еттинчи Туркистон Миллий Конгресси. Конгресс 18 сентябрда очилди. Ун олтига аъзо бўлганлиги эсимда қолган. Айниқса, қозоқ вакиллари эътиборли зиёлилардан иборат эди. Уч кеча уч ерда тўпландик. Уюшма дастлаб Бухорода номланган «Ўрта Осиё Мусулмон Миллий халқ жамиятлари федерацияси» деган ном ўрнига «Туркистон Миллий Бирлиги» номини олди. Қозғистонда «Алаш Ўрда» номи ўрнига «Ғарбий Туркистон» номини қўллашга қарор қилинди. Давлат идораларини ташкил қилиш ва миллий маданиятни ўстиришда айрим уруғларнинг устунликка эга бўлиши даъволаридан воз кечилиб, ораларида тенглик ҳамда қардошлик

асосларини таъмин қилувчи федерация мезонларини мустаҳкамлаш. Туркистон талабларини Россиянинг ички масаласи деб эмас, халқаро бир масала, деб кўрсатиш йўлига ўтиш, Туркистоннинг миллий талабларини чет эллардаги жамоатчиликка етказиш керак, деган қарорлар қабул этилди. Бу йиғилиш менга Туркистонда қолмасдан, Эрон, Афғонистон, Ҳинд йўли орқали Оврупога чиқиб, Мустафо Чўқай ўғли билан биргаликда «Туркистон Миллий Бирлиги»ни чет элда тузишни вазифа қилиб қўйди. Менга бу ишнинг юкланганлиги тўғрисида конгресс раиси имзо чеккан бир қоғоз ҳам берилди. Фақат бу қоғоз орамизда Фарбий Оврупо тилларида ёзадиган киши бўлмаганлигидан, рус ва турк тилида бир товар парчасига ёзилди. Хотинимни ҳам чет элга бирга олиб кетмоқчи бўлдим. Уни темир йўл орқали Ангабадга, таниш бир онланинг уйига жўнатдим. Конгресснинг сўнгги кунда Шарқий Бухородаги аҳволни билдирган бир хат ҳам келди. Хатда Пошо ўлгандан кейин раҳбарлик юки Ҳожи Сомий билан доғистонлик Даниёлбек елкасига тўйишни айтилган эди. Конгрессдан кейин мен Тошкентда ва унинг яқин атрофларида тагин бир ой турдим. Уша вақтда бир ёш йигит кўзойнаксиз ҳолдаги фотосуратимни олиб, Бошқирдистонга юборди. Минҳож ака бу суратнинг бир нусхасини ва қирғизларнинг бош мужоҳиди Парпибекка ёзган хатимни олиб, Фарғонадаги Ўзган тоғларига жўнади. Бу хатда Парпибекка Қашғар томонга кетишга маслаҳат бердим. Бу бекнинг расми ва саломларини олиб келгач, Минҳож ака Бошқирдистонга қайтиб кетди. Кейинроқ биз Парпиҳожини билан Туркияда учрашдик. У Хўтан, Тибет ва Ҳиндистон йўли билан келибди. Кечган умри ақлли бир қаҳрамон тўғрисида дoston бўларли даражада мазмундор. Яна бир бошқирд билан қозоқ Фарғонанинг шимолидаги қирғиз уруғларининг раҳбарлари ҳузурига бориб келдилар.

Авҳади Эшмурзиннинг асир олинishi. Тошкентдалик вақтимда ҳукумат муассасаларида ишлаётган дўстларим орқали бизни қайғуга чўмдирган яна бир хабар олдим. Бу менинг энг яқин дўстим Авҳади Эшмурзиннинг қизиқлар томонидан асир олинганлиги тўғрисидаги хабар эди. Бу воқеанинг тўғрилигини тасдиқловчи қўшимча маълумот ололмаган бўлсак-да, шундай эканлигига ишондик. Бир йилдан кейин, Кобулдалик вақтимизда Эшмурзин Москвада қатл этилганлигини эшит-

дик, лекин воқеа тафсилотини 1925 йилда, яъни уч йил ўтиб Туркияга келганимиздан кейин унинг билан бирга бўлган ўртоқларидан билиб олдик.

Авҳади ва унинг дўстлари 11 августда Ҳаснатда биз билан хайрлашганларидан кейин Маъмурбек ва Туроббек билан бирга Зомин, Уратепа тоғларида қизиллар билан саваша-саваша анча вақт йўл босганлар. Авҳадининг дўсти Ҳибатулланинг ҳикоя қилишича, у Зомин темир йўл бекатидан ўн чақиримча шимолроқда, Курукгулдирак деб номланувчи яйловда қизиллар билан бўлган туқнашувда қўлга тушади. Уша кунлари Авҳади ниҳоятда тушкун руҳда бўлган. Уша Ҳибатулланинг айтиб берганига қараганда, воқеа содир бўлганидан бир кун илгариги ёмғирли кечаси уларнинг ҳаммаси яйловдаги ёзги қулбада бирга ўтиришган. У тўрвасида сақланиб қолган бир шиша коньякни ҳамроҳлари билан баҳам кўриб, Пушкин шеърларидан... мисраларни эслайди.

У бу ердаги тоғларда узоқ қолиб кетмасдан, Мачай тоғларидаги йўл орқали Анвар Пошо ҳузурига етиб бориш, у ерда ҳам туриб қолмасдан, Афғонистонга чиқиб кетиш ҳақида ўйларди. Мачай тоғларидан келган Асрорхоҷ гуруҳида бўлган Авҳади кўп марталаб жасорат кўрсатган. Бир кунни у отда тўппа-тўғри қизилларга пешвоз чиққанида оти тошга қоқилиб йиқилади. Шу пайт қизил аскарлар шитоб билан унга яқинлашадилар. Авҳади тўппончасидан отиб, бир қанча қизил аскарни қўлатади, лекин кўпчилик бўлиб уни қўлга оладилар. Эртаси кунни шу полкнинг қизил командири ўлдирилади. Унинг оти эгарига боғлаб қўйган тўрвасидан босмачиларнинг нарсаларини ва биноклини топишади. Шу бинокль ҳозиргача Туркияда, ўша жанглар иштирокчисини бўлган Исломгаройда сақланмоқда. Бизникилар отда Авҳадининг олиб кетаётган қизил аскарни кўришади. Шундай қилиб, бизнинг Бошқирдистонимизнинг энг ҳурматли кишиларидан бири большевикларга асир тушиб қолди, уни аёвсиз калтаклашиб Зоминга, сўнгра Тошкентга ва ниҳоят, Москвага олиб кетишди. Бироқ совет муассасаларида хизмат қиладиган бизнинг маслакдошларимиз унинг шундан кейинги қисмати тўғрисида тўлиқроқ маълумот олиб беролмадилар.

Тошкентдаги сўнги кеча. 22 октябрда Тошкентдан Туркманистонга кетажакман. 21 кунни кечқурун ўртоқларим тўпланишни таклиф қилишди. Эронга чиқиб ке-

тишдан аввал бир неча ой «Туркистон Миллий Бирлиги»нинг турли жойлардаги бўлимларининг ташкилий ишлари билан шуғулланишимни мақсадга мувофиқ деб топдилар. Ҳаммамиз ҳам бу йиғилиш Ҳамиятимизнинг энг сўнгги умумий йиғилиши эканлигини тушунардиқ.

Ҳамма чин кўнгиладан гапиришарди. Бошқа кўриша олмасмиз, деб йиғлаганлар ҳам бўлди. Бу тўпланишда келажакимизга яхши умид, ниятлар, бир-биримизга нисбатан чин кўнгиладан қардошлиқ туйғулари ҳукмронлик қилди. Йиғилишдан кейин мен кечани қирғиз ва қозоқларнинг таниқли бир зиёлиси уйида ўтказиб, эрта-лаб йўлга чиқишим керак эди. Бу зот Петербургда ўқиди, хотини ҳам ўша ерда ўзи билан бирга ўқиган татар қизи. Улар ҳали ҳаёт, шунинг учун исмларини айтмасликни маъқул топдим. Петербургда бу оила менинг яқин дўстларим эди. Келганимизда хотини ҳали уйда йўқ экан. Ош иситиб едик. Мен овул қозоғи кийимида эдим. Бекитишга қулай бўлсин учун кўзойнагимнинг ҳам икки кўзлигини олиб юриб, сафар вақтларида жуда керак бўлиб қолгандагина тақардим. Соқол-мўйловим қозоқларникига ўхшаш. Уй хўжаси мени бир бурчакдаги ўриндиққа ўтқазди. «Хоним сени танимас-ов, қозоқча гаплаш»,— деди. Бир оздан кейин хоним келди, эрига рус тилида: «Овулдан ким келса ҳам тўрга ўтқазасан, ҳатто оёқ кийимларингни ҳам кийдирасан»,— деб нолий бошлади. Мен бўлсам ҳеч бир нарсани тушунмаган, дунё аҳволдан беҳабар бир саҳройига ўхшаб гаплашавардим. Бир оздан сўнг уй эгаси хотинининг қаршилигига қарамасдан, ичкари хонадаги диванда ётиб дам олишга ишора қилди. Ўзлари қўшини хонага ётишди. Шу икки хонани ажратиб турган деворнинг тепа томони очиқ эди. Хоним русчалаб, битлиқ қозоқни уйига олиб келгани, устига-устак диванга ётқизгани... учун эрини койиб, ухлашга ҳам қўймай кийнади. Уй эгаси «молчи, молчи» дейишдан бошқа ҳеч гап айтолмасди. Эрта туриб кетишим керак эди. Бир қоғоз парчасига русчалаб: «Ҳурматли хоним! Эриңизни мен учун зинҳор хафа қилманг. Петербургдаги ҳаётимизни эслаб, гаплашиб ўтиролмаганимизга ачинаман. Дунё аҳвали мени шунга мажбур қилди. Бу қоғозни йўқотинглар»,— деб ёзиб, конвертга солиб, стол устида қолдириб чиқиб кетдим. Бир йил чамаси вақт ўтгач, мен Ҳиндистон, Франция орқали Германияга келгандан сўнг совет ҳукумати Германияга ўқишга юборган ёшлар ора-

сида бу дўстимнинг бир қариндоши ҳам келди. Унинг гапига қараганда, хоним эрталабоқ хатимни ўқиғач, ўкиниб йиғлаган, эрига нега айтмадинг, уятга қолдирдинг, бир кун кўришиб қолгудек бўлсак, юзига қандай қарайман»,— деб аразлаганмиш.

Тошкент билан хайрлашув. Бешоғочдаги уйимизда мени Чиноз қишлоғига кузатиб бориши керак бўлган бир ўзбек йиғити турарди. Тошкент, Самарқанд каби шаҳарларда йўловчилар поездига ўтириш мен учун жуда хавфли бўлганлигидан бир-икки бекат юк поездига ўтириб борсам, деб ўйлардим. Лекин Чиноз бекати билан Мирзачўл орасида, поезд Сирдарёдан ўтиши олдидан барча йўловчиларнинг ҳужжатлари текширилишини эшитдим... Шунинг учун Чинозгача от билан бориб, дарёдан сузиб ўтгач, Мирзачўлда поездга ўтирмоқчи бўлдим.

Уша кун Нўғайқўрғонда касал ўртоғим Фариднинг ахволини билиб, кечқурун Қовунчидаги Хўжа Мақбўл ўғли Умарцикига келиб ухладик. 24 октябрда Ховос станциясига келиб, кечаси поездга ўтирдик, чунки поездда асосан кечалари юрардим. Самарқандга бир бекат етмасдан поезддан тушдим, у ерда от тайёр эди. Дўстим Шаҳвали билан Самарқандга келдик.

Самарқанд билан хайрлашув. Самарқандда тўрт кун турдим. Тошкентда хорижга кетишим тўғрисида қарорга келишгандан кейин четда ташкил қилинадиган наирларга мақолалар тайёрлаш учун одамлар номини тилга олмай, маълумотлар йиғиш зарур эди. Кечқурунлари дўстларимизнинг уйларида йиғилишлар уюштириб, самимий суҳбатлар қурдик. Пойқабоқ дарвозаси ёқинида яшовчи дўстимнинг уйидаги йиғилишда Тошкентда келишилган масалалар ва қарорлар тўғрисида яна бир бор гаплашиб олинди. Менинг хорижга жўнашим тўғрисидаги қарорни ўртоқларимиз бир-бирига темир йўл орқали аллақачон стказишган эди.

Самарқандликлар бугун ҳам аввалгидай ҳақиқий эркак ва инсонлар эканликларини кўрсатдилар. Бу ердаги рус аскарларининг бошлиғи генерал Каменев Самарқандда бўлишига қарамасдан, йиғилишларимиз хавфу хатарсиз, бир-биримизга тўла ишонган ҳолда ўтди. Чунки вилоят бошқарув идораларида ишончли одамларимиз ишлашарди. Пойқабоқ даҳасидаги боғда бўлиб ўтган йиғилиш менда ҳеч қачон есдан чиқмайдиган дўстлик хотиралари қолдирди. Дўстларимизнинг ўзлари ана

шундай туйғуларни мустақамлашга ҳаракат қилдилар. Қўзи Ҳайдар мен учун бир Самарқанд дўпписи ва ипак чопон тайёрлабди. Иккинчи бирови Самарқанднинг энг машҳур шароб тайёрловчисидан бир неча шиша шароб олиб келибди. Уларни ўртамизда алоқа боғлаб турувчи бошқирд йиғити Шаҳвалидан Туркменистонга бериб юбордим. Энг яқин дўстим бўлган эшон Муродхўжа бошқа дўстлари билан бирга чин кўнгилдан бир даста гул совға қилди. Унда «Мардлик, батартиблик ва эҳтиёткорлик гулдастаси» деган сўзлар ёзиб қўйилган эди. Орада стол йўқ, гилам устида ўтирибмиз. Дўстларнинг бири ўтирган ерида ёзувчи бир қайта ўқиб чиқди, уни кейинчалик Бухорода Афғон элчиси ёрдами билан Қобулга, Хошим Шойиққа жўнатдилар. У ёзувнинг айрим жойларини эслаб ўтмоқчиман: «Бу гулдасталарни салимий қабул этинг, уни қандай тўтсангиз ҳам сўлар, лекин у Сизнинг қалбингизда сўлиммай яшасин ва бизнинг Сизга нисбатан чексиз эҳтиромимизни ҳамиша эслатиб турсин. Гулдаста тепасига «Мардлик батартиблик ва эҳтиёткорлик гулдастаси» деб ёздик. Бу Сизнинг ўз сўзларингиз. Туркистоннинг барча вилоятларида озодлик курашининг байроғи кўтарилди. Лекин Сиз яширини миллий курашга чақирадиган жамиятнинг ташкилотчилик маркази қилиб нега бизнинг шаҳримиз ва вилоятимизни танладингиз? Бунинг сабабини ўтган йилги Қўрбон байрами кечасида, Обираҳматдаги йиғинда тушунтирдингиз ва бизни ўзингизга асир қиларли даражадаги қуйидаги сўзларни сўзладингиз: «Қадимги араб олими Муқаддасий самарқандликлар ҳақида, Мовароуннахрнинг бошқа вилоятларидаги халқлардан фарқли равишда улар «Мардлик, батартиблик ва эҳтиёткорлик эгаси бўлган инсонлар», деган. Кўрайликчи, ҳақиқатан шундаймикин? Чиндан ҳам Самарқанд вилояти халқи Сизнинг кўнглингизни қолдирадиган, кайфиятингизни бузадиган бирор иш қилмади. Сиз бу ерга 1921 йилнинг 9 августида, чоршанба куні келган эдингиз, тўрт кундан кейин Қўрбон байрами кунларида муҳим қарорлар қабул қилиб, бир ойдан сўнг VI конгрессга тўпланиб, Туркистоннинг Миллий байроғини ва Жамият Низомини қабул қилдик. Ҳаммамизга вазифалар топширдингиз ва Самарқандга келган кунингиздан бошлаб бугунги кунга (23 октябрга) қадар давом этган 14 ою 15 кун ичида биз Сизни «Туркистон Миллий Бирлиги» жамиятининг раҳбари сифатида амр берувчи одам, деб бил-

дик ва буйруқларингизни бажаришга бор кучимизни сарф этдик. Сиз келиб, Жамият ташкил бўлгунгача, бу вилоятда бирлашган мужоҳид тўдалари эмас, бир-бири билан тўқнашиб, изғиб юришган, муайян даражада бўлса ҳам миллий тикланиш эзгуликларидан маҳрум, бутунлай мутаассиб муллалар таъсирида қолган бир қисм кичик-кичик босмачи тўдалари бор эди. Жамият улар орасида бутун Туркистон учун намуна бўладиган даражадаги ички тартиб ва уюшқоқликни вужудга келтирди. «Мардлик, батартиблик, эҳтиёткорлик» бизга қадимдан хосдир, ҳозир биз бу сифатларни Сизда ҳам кўриб турибмиз. Сиз Ургут тоғларида, Ҳожи Абдулқодир олдида бўлган вақтингизда Бухорога келган Анвар Пошо Сизни ўз ҳузурига чақиришни биланоқ отда икки кунда Бухорога етиб бориб, Пошо билан Туркистон озодлиги учун курашда Туркия буюк арбобларининг иштироки масаласини ҳал қилдингиз. Ғузордаги Жаббор, Каттақўрғондаги Қорақул, Уратепадаги Холбўта-хўжа, Бухородаги Қаҳҳор мулла — Сиз от устида юриб айланиб, уларнинг ҳаммасини кўриб чиқдингиз, ҳатто Баттол Ғозидай жасорат-ла душман сафлари ичидан ўтиб, барчамизни бир марказга бириштирдингиз. Ҳаммамизни «Туркистон Миллий Бирлиги»нинг раҳнамолигини эътироф қилишга даъват қилдингиз. Қаҳҳор мулла одамлари Сизнинг Бошқирдистондан эргаштириб олиб келган дўстларингизни хоннона ўлдирди. Шунга ҳам қарамасдан, Сиз Нуротага улар ҳузурига бориб, омон қолган дўстларингизни қутқардингиз ва ақлли муомалангиз билан босмачиларни ҳам Жамиятга тарафдор қилдингиз. Бўямаса, улар бизнинг Жамиятимиздан ажралиб, бошқатдан амир томонига ўтиб кетишлари, Сизни ҳам ўлдирिशлари жуда эҳтимол бўлган бир ҳол эди. Самарқандга келганингизда бир ҳафта давомда шаҳарнинг қоқ ўртасидаги, Улуғбек мадрасасининг бир хонасини ўзингиз учун учрашув жойи қилиб фойдаландингизки, бу ҳақиқатан ҳам «мардлик» белгиси эди, лекин Ғўри Амирга яқинлашмадингиз, чунки у ерда мунтазам ва узоқ давом этадиган кузатув бўлишини билардингиз, бу эса «батартиблик ва эҳтиёткорлик» намунаси эди. Баъзи ўртоқларингиз Муҳиддин маҳдумга ёрдам қилиш мақсадида Сиздан Тошкент, Фарғона тарафларда совет қўшинларида хизмат қилаётган бошқирд ва қозоқ аскарларининг босмачиларга қўшилишини уюштирингиз, деб талаб қилган эдилар. Бугунги кунга

келиб улар уялиб қолдилар, чунки ҳозир Муҳидин маҳдум русларга қўшилиб кетди. Агар ўшанда юртдошларингиз босмачилар томонига ўтганларида бугунги кунда ҳам ғазаб-нафратга эрк бермадингиз, бизга раҳбарлик қилишни давом эттирдингиз. Биз буни «батартиблик ва эҳтиёткорлик» белгиси деб қараймиз. Раҳнаомиз ва саркардамиз бўлмиш Пайғамбаримизга ва Исломининг бошқа буюк арбобларига хос энг юксак фазилат ҳам айни шу барча ишлардаги батартиблик ва эҳтиёткорлик бўлган. Анвар Пошо жангда шаҳид бўлди. Шу туфайли миллатимиз кўнгли чўкиб, тушкунликка тушмаслиги учун Сиз тўғри йўллар топишингиз ва озодлик учун курашимизда хорижий мамлакатлар ва ҳур миллатлар ёрдамига эришувингиз лозим бўлади. Замахшарий юксак қадрлаган батартиблик ва эҳтиёткорлик Сизнинг олис давлатлардаги муваффақиятли фаолиятингизга асос бўлиб хизмат қилавергай».

Мен бунга жавобан: «Келажакда ҳам бу ишга содиқлигимни исбот қилишга имкон бўлса, ўзимни бахтли деб ҳисоблардим»,—дедим.

Ҳақиқатан ҳам, мен бу жанглар орқасида Самарқанд шаҳри ва вилояти халқи билан жуда яқиндан танишдим, уларга жуда суюниб қолдим. Эшон Муродхўжа каби дўстларни унутиб бўладими, ахир? Қўзи Хайдар: «Биздан Бурхониддин Сағирчи номли одам чиқди. У Бағдод, Ҳиндистон, кейинроқ Хитой мамлакатларида миллатимиз манфаати билан шуғулланди, иншоаллоҳ, сиз ҳам шулар каби бўларсиз, сизга омадлар тилаймиз. Сағирчи вафот этгач, бизда дафн этилди, у қалбларда халқимизнинг бир азиз вакили бўлиб қолди. Сизнинг яқин замонда бағримизга қайтиб келишингиз учун доно дуо қилажакмиз»,—деди.

Сасанбой. Самарқандда яширин юрган кунларимда маслакдошларимиз — шаҳидларнинг мазкур шаҳар қабристонларидаги мазорларини зиёрат қилдим. Дўстим Харис Сасанбойнинг қabri Хизр масжиди ёнида эди. У жанг майдонида эмас, безгак касалидан ўлган.

Иброҳим Қочқинбой, Олимжон Таған ва Харис Сасанбой сингари содиқ дўстларимнинг қабрларига бориб видолашувни умрим давомида ўзимнинг муқаддас бурчим, деб ҳисобладим. Она қишлоғимга борганимда ёшлигидаёқ вафот этган, жуда яхши кўрган қариндошим Айнулҳаётнинг қабрига, 1919 йилнинг кишида Шарқий

Уролдаги оғир жанглар пайтида Қочқинбойнинг қорга кўмилиб ётган қабрига, 1954 йилнинг қишида Ҳамбургда доктор Тағаннинг қабрига бориб, Қуръони карим оятларини уларнинг руҳларига бахшида қилиб ўқидим. Ҳозир ҳам Хариснинг қabri ёнида шундай бурчимни бажардим. Қиёмат қойим кун улар билан яна бир бор дийдор кўришишни умид қиламан... Харис бу дунёдаги ҳаётни чиндан ҳам ўткинчи бир ҳол, деб ҳис қилди. 1922 йилнинг 6 майида бошини тиззаларимга қўйиб йиғлади ва Нафиса билан икковимизга: «Ўлсам, қиёматда кўришамиз, шундай бўлса ҳам мени доимо эслашлар, вақти-вақти билан дуо ўқиб, руҳимни шод қилишлар»,— деди ва қўлимда жон берди. Бухорода терлама билан оғриган ўғлим Ирисмуҳаммад ҳам қучоғимда жон берган эди. Ниҳоятда яхши кўрган дўстларимизнинг қabri олдида тиз чўкиб оят ўқишдан, ўрта-миздаги шахсий боғлиқликнинг давомийлигига ишонмоқдан ҳам лаззатли нарса борми ўзи?! Харис менга алоқадор бўлган барча ишлар билан шуғулланди, отларимни боқди, қўлимга тушган барча пул муомалалари билан ҳам у машғул бўлди. Яширин қуроқ сақлайдиган жойимиз ҳам, Харгушдан Бухорога олиб келган икки ўртоғим ҳам Харис ихтиёрида бўлди. Бир марта Бошқирдистонга, икки марта Хивага, кўп марталаб Бухорога бориб, оғзаки айтиладиган хабарларимни етказди. Ул жойи жапнатда бўлғурнинг миллатимизнинг озодликка эришган кунларици кўришдан ёки бўлмаса, шу йўлда шаҳид бўлишдан бошқа мақсади йўқ эди. Русчани яхши биларди, Бухоро ва Самарқандда форсча ўрганди. Хорижий мамлакатларга чиқиб кетадиган бўлсам, мен билан бирга кетмоққа шай эди. Жуда ақлли, ориятли, жасур, олдиндан кўра билатуриб иш олиб боровчилигидан, унинг давлатни бошқариш ишларида фойдаси тегади, деб ўйлаб юрардим. Бўш вақтларида Мирҳонд тарихини ўқирди. Хотинимга инсбатан ҳам ниҳоятда эҳтиромли эди. Баъзан мен билан баҳсга киришиб кетиб, кейинчалик бунга ўзи кўп ачинарди. Аждодлари бўлмиш салжуқий беклари Чингизхонга қарши ғалаёнлар бошлаб, кўп жазолар тортгани ҳақидаги ривоятларни тарихдан ўқигач, ўзинча: «Балки бу нуқсон, бу ўжарлик бизнинг қонимизда бордир»,— деб ҳам кўярди. Бошқа икки дўстимга Бошқирдистонга қайтишга рухсат бердим. Харис эса мендан ажралиб, қасрдадир, қандайдир бир вазифани бажаришни хоҳламади. Бугун

Туркияда олдимда бўлса, ҳеч шубҳасиз, илмий соҳада муваффақият билан иш олиб борар эди. Тарихдаги жангчи шоир Бобирнинг идеал деб билди. Олтойликларнинг ич қофияли шеър тузиш йўлларини тушунтирган эдим. Темурнинг «Кўкгумбаз» деб аталган мақбарасини кўргандан кейин кечирган туйғуларини ифодаловчи бир гўзал асар яратди, айрим сатрлари ҳали ҳам эсимда қолган:

Кўк гумбазнинг гумбуралиб,
Хуркитма бизни, Бек Темур,
Қорақош тошнинг тебратиб,
Кўрқитма бизни, Бек Темур.

«Қорақош» -- Хўтан вилоятидан олиб келинган қаттиқ нефрит, Харис буларни Бартольднинг китобидан ўқиб билиб олди. Қозоқ ва йўғай дostonларига ошнқ бўлди, шуларга эргашиб кўп гўзал асарлар битди. Аллоҳ таоло унга умр берганида, нақадар буюк саодат бўлур эди.

Самарқандда кечирган бу тўрт кун мени мазкур шаҳарга ва у ердаги дўстларимга яна ҳам яқинлаштирди.

Яна бир бор Туркменистонда. Дўстим Шаҳвали Ашгабадга жўнади. Мен бўлсам Самарқандда поездга ўтириш хавфли бўлганлигидан Утарчи бекатигача отда бориб, сўнг юк поездига чиқиб, Амударёгача келдим. У ерда Фароб (Тўртқўйи) бекатида поезддан тушиб, таниш туркманлар уйида уч кун дам олдим. Икки йил аввал шоир Сайитгарай Мағаз билан бирга бу ерда меҳмон бўлган эдик.

Танишларим мени кемага ўтқазиб, Чоржўй томонга олиб чиқдилар. Ундан юк поезди билан Марвга келдим. Бу ерда эски дўстим Бердиўғли Қақажонникида бир неча кун туриб, 18 ноябрда отда Ашгабадга келдим. Шаҳвали мен келгунча уй топиб қўйибди. У Самарқанддаги дўстларим билан бўлган сўзлашувлардан ҳам жуда қониқди. Бўлган гапларни одамларнинг номини тилга олмасдан ёзиб борди. У ҳам бошқирд аскарний қисмлари босмачиларга келиб қўшилишга шошмаслигини маъқул деб топди. 1 декабрда хотиним ҳам бир қозоқ йиғити ҳамроҳлигида Туркистон шаҳридан етиб келди. Нафиса Шаҳвали билан поездда, мен эса отда Янги Марв яқинида яшайдиган туркман дўстимиз Қози Маҳмуднинг қишлоғига кетдик. Ашгабадда яшадик, шаҳарнинг чекка маҳалласида келган-кетган одамлар билан

кўришишга жой сақладик. Янги Марвда ҳам шундай қилдик. Вақти-вақти билан жойни алмаштириб, шу икки шаҳарда яшамоқчи бўлдик. Дўстим Фатхилқодир (А. Инон) ҳам 8 декабрда Ашгабадга келди. У Эрон, Афғонистон, Ҳиндистон, Оврупо ва Туркия бўйлаб мен билан бирга саёҳат қилмоқчи, Шаҳвалини Самарқандга юбордик. Бир неча кундан сўнг ўқини-ёзишни биладиган икки ўзбек йигити билан бирга Янги Марвга қайтиб келди. Улар Тошкент, Самарқанд ва Бухоро билан алоқамизни таъмин қилажаклар, бир гал Оренбургга ҳам бориб келдилар. Шундай қилиб, Эронга ўтиб кетгунча бу ерда тўрт ой бўлдик. Жамиятимизнинг туркман ташкилоти бизни отлар билан таъмин қилди. Яқин атрофга чиқиб, меҳмон бўлиб келиш имкониятига ҳам эга эдик. Шу вақтда мен Маҳмуд Қашғарийнинг асари билан машғул бўлдим ва Туркистоннинг сўнгги давридаги тарихини ёза бошладим. ГПУ доираларида ишлаган дўстларимиз ёрдамида «Валидий ҳали ҳам Самарқанд тарафда бўлиб. Анвар Пошонинг ўлими ҳақидаги хабарни эшитгач, Шарқий Бухорога кетишга ҳозирланмоқда» деган ахборотни тарқатдик. Тошкентда бўлганидек, Ашгабадда ҳам ҳаётимиз тинч кечди. Русларга ҳеч қандай маълумот етиб бормади. Уша вақтда бизни туркманлардан жуда оз одам танирди. Анвар Пошо ҳалок бўлгандан кейин унинг ўрнига раҳбарлик қилган Ҳожи Сомий билан Дониёлбеклар «Туркистон Миллий Бирлиги» жамияти марказига Пошонинг ҳалокати тўғрисида расмий хат ёзиб, махсус одам орқали юборди. Қайғули воқеадан ярим ой чамаси вақт ўтгач, Анвар Пошонинг ўлими тўғрисида олган биринчи батафсил хатимиз ўша эди.

Анвар Пошонинг шаҳид бўлиши. Пошо шаҳид бўлганида ёнида бўлганлардан бир гуруҳи 17 августда босмачи Фузайл маҳсум ёнида тўпланиб, менга, Тошкентга одам ва хат йўллаб, ҳаракатнинг бошида турунг, деб мурожаат қилди. Лекин хатда Пошонинг ҳалокати ҳақида етарли маълумот йўқ эди. Ҳожи Сомий ўша вақтда Афғонистонда бўлган. Ниҳоят, у томондан қайтиб келиб, мазкур расмий хатни йўллаган. Унинг ёзганлари чуқур самимий ҳислар билан суғорилган бир шеър каби ўқилади. Уша вақтда Анвар Пошо ёнида бўлган собиқ бошқирд ҳукумати ходимлари Мустафо Шаҳқули билан Ҳибатулла Янбухтиндан ҳам хатлар келди. Энг батафсил маълумотни Мустафо Шаҳқули келтирди. Пошо Қурбон байрами, 4 август (жума) куни, Балжувон-

дан етти-саккиз чақирим узоқликдаги Чекен қишлоғи-
дан руслар билан бўлган жангда ўлган. Русларнинг ўз-
лари ҳам бу воқеа тўғрисида батафсил ва аниқ маълум-
отга эга эмасликлари маълум бўлди. Улар орасидан
«Анвар Пошони мен ўлдирдим» деган бир неча одам
чиқди. Совет ЧК зобити Оғабеков эълон қилган мақо-
лада ҳам шу тўғрида гап кетади. Уруш пайтида Россия-
га асир тушган австриялик Густав Крест «Тақиқланган
ер орқали» асарида гўё «Оғабековнинг ўзидан эшит-
ган»лари аниқланган ҳақиқат эканлиги тўғрисида ёзган.
Кейинроқ бу ҳақда югослав Маҳмуд Муфтич билан
К. Ховард Эллис ҳам «Исломий кузатувлар» («Ислам-
ское обозрение») журналининг 1962 йил март ва де-
кабрь сонларида шу ҳақда сўз юритдилар. Бироқ бу-
ларнинг ҳаммаси уйдирмадан бошқа нарса эмас. Пошо
рус аскарларининг ўқидан ўлди, ammo унинг ҳаётини
кимнинг ўқи кесганлиги номаълум. Марҳум Анвар По-
шонинг мавқен ва мартабасини камситмоқчи бўлганлар
унинг Чекендаги ҳалокати тўғрисида анчагина бемаъ-
ни сўзлар ёзишган ва ёзишда давом этмоқдалар. Бу би-
лан улар барча туркистонликларни ҳам камситмоқчи не-
стайдилар. Пошо гўё ҳарбий тактикани билмаган юзаки
бир довдир-у, туркистонликлар эса сира ҳам ишониб
бўлмайдиган ҳарбий куч, деган фикрни ҳосил қилмоқчи
бўладилар. Ҳақиқатан ҳам босмачилар ҳаракати пар-
тизанлик уруши тарзида кечди. Юқорида айтиб ўтга-
нимдек, Пошонинг ва ҳар биримизнинг жонимиз ҳаминша
тахлика остида бўлди. Кейинроқ Мунажжим Бошининг
тарих китобидан Анвар Пошонинг Чекендаги ўлимига
ўхшаган бир воқеа тўғрисида ўқидим. 1210 йилда Сал-
жуқ султони Қилисалан иккинчининг ўғли Гиёсиддин
Қайхусрав биринчининг солибчилар билан бўлган жанг-
да ҳалок бўлиши ҳам Анвар Пошо билан рўй берган во-
қеага ўхшаб кетади. Гиёсиддин Қайхусрав енгилган ко-
фир аскарларини қувиб, душмanning қурол-яроғлари ва
ҳарбий аслаҳаларини қўлга олишга уринаётган пайтда
ўзи ёлғиз қолади ва шу маҳал яқинида бўлган бир-
салбчи уни ўлдириб, устидаги кийимларини ечиб олиб,
яланғоч ҳолда ташлаб кетади. Анвар Пошо менга:
«Марҳум Талъат Пошо сингари Берлин кўчаларида бир
армани ўқидан ўлишини истамайман, жонимни турк мил-
лати озодлиги учун фидо қилишни хоҳлайман. Ҳозир
бўлмасак, шаҳид бўлармиз», деган эди. У, шак-шубҳа-
сиз, бир идеалист ва унинг Туркистон озодлиги учун жо-

нини беришга тайёрлик туйғуси, албатта, самимий эди. Орзусига эришди ва номи Туркистон тарихида абадий қолди.

Агар дунё ғолиб келишини олдинданоқ каромат қила оладиган кишилардан иборат бўлганида эди, мағлубияти муқаррар бўлган ақлсиз курашчиларга ўрин қолмасди. Мағлуб бўлишни аввалдан билгач, курашишдан не фойда? Марҳум Жамол Пошонинг нияти бошқача эди. Қобулдан юборган хатларида у босмачиларни Советлар билан тил топишга ундаб, уларни Афғонистонга жалб қилиб, инглизларни Ҳиндистондан ҳайдаб чиқаришда иштирок этишга даъват қилди. Жамол Пошо 1921 йили Бухорога келган вақтида кўп босмачилар уни мазкур ҳаётдан бехабар бир хаёлпараст, фитначи-авантюрист деб тасаввур қилардилар. Жамол Пошонинг бир идеалист бўлганлигига ҳеч шубҳа йўқ. Лекин Анвар Пошо ниҳоятда очиққўнғил идеалист эди. У Бухорода кўришганимизда менга: «Ютуққа эриша олмасак ҳам, ҳеч қурса, танамни шу ерда қолдириб, туркларнинг келажакига хизмат қиларман», деган сўзлари чин кўнғилдан айтилган сўзлар эди. У нима иш қилгани ва қилаётганини яхши биларди. Босмачиларнинг инглизларга қарши курашиш учун Афғонистонга кетишини бир авантюра деб ҳисоблади. Бундай йўлга кирмаслигини қатъий равишда баён қилди. У Афдолиддин хонга ҳам шу тўғрида гапирганди. Пошо ҳалокатга учраган вақтда бошида турган бир неча ўртоқлари кейинчалик Туркияга келишди. Уларнинг, айниқса, Мустафо Шаҳқули билан Мирзо Нафас Туркманнинг айтганлари шундай: Пошо топшириғига кўра Қўрғонтепани идора қилган туркман Абдурахмонга Қурбон байрамидан бир неча кун аввал «Руслар Амударё бўйида Қўлобга кўп аскар юбориб, Афғонистон йўлини кеса бошладилар», деб хабар қилишган. Афғон хони Омунулла Пошони сақлаш учун Афдолиддин исмли бир зобит бошчилигида уч юзга яқин аскар юборган. Улар Бойсун сафарида ҳам бирга бўлганлар. Пошо чекинаётиб, Балжувон билан Қўлоб орасидаги Геврекли деган жойга етганида Омонуллахондан бир хат келади. Бу хатда у Пошони Афғонистонга келишга яна бир бор даъват этиб: «Сенга миллатимизнинг бағри, юртимизнинг дарвозаси очиқ», — деб ёзади. Гевреклидаги аскарини қисмининг раҳбари Дониёлбек эди. Пошо шу ерда бўлганида афғон аскарини қисмининг бошлиғи Афдолиддинхонни ҳузурига чақириб:

«Сизнинг бу ердаги вазифангиз тугади, юртингизга қайтинг», — деб буюрган ва Омонуллахонга қуйидаги мазмунда хат ёзади: «Мен қатъиян шу ерда қоламан. Ўлсам, дўстларимнинг юртида устимга тортиладиган тупроқ топилар. Бу ердан кетиш катта хато бўлур. Аскарларингизга қайтишга рухсат бердим». Лақайлар Пошонни қўлга олган вақтда ҳам, Омонуллахон Хонободдан ўзининг Нурулло исмли бир қариндошини жўнатиб, уни Афғонистонга чақирганда ҳам Пошо бош тортган экан. Пошо Чекенда русларга қарши қаҳрамонона жанг қилди, лекин кўрқиб чекинаётган бир рус аскарининг ўқиға учди. Пошо аскарлари тарқаб кетди, ammo Дониёлбек билан Форуқбек бутун кучларни янгидан тўплаб, русларни ўраб олиб, уларнинг Чекенгача келиб етган батальонини деярли бутунлай йўқ қилиб ташладилар. Мустафо Шаҳкулининг фикрича, руслар Пошони кимнинг ўқи ўлдиргайлигини ҳам, ўлган киши кимлигини ҳам билмаганлар. Уша вақтда Пошо ёнида бўлиб, ҳозир Туркияда яшаётган Мирза Муҳиддин билан Мирза Нафас Туркманнинг айтишича, марҳумнинг Пошо эканлигидан беҳабар тожиклар унинг кийимларини ечиб, салласидан кафан тикиб, дафн қилганлар. Пошонинг кийимлари билан баъзи қоғозлари бир оздан кейин тожиклар орқали рус айғоқчилари қўлиға тушган бўлса керак. Ашгабадга Ҳожи Сомийнинг хати билан бирга олиб келинган хатларда турк зобитлари ва босмачи бошлиқларидан Исмоил Ҳаққи, Нафасбек, Халилбек, Ҳасанбек ва бошқаларнинг имзолари бор эди. Ҳибатуллонинг хатида 2 августдаги Ўсमत жангидан кейин Мачай йўли орқали Балжувонгача бўлган жангларнинг тўлиқ ҳисоботи келтирилган. Унда Мачайга жўнашдан олдин бўлган жангларнинг бирида Авҳади Эшмурзиннинг қамалда қолиб асир тушганлиги, бошқа йўқотишлар бўлмаганлиги тўғрисида ҳам хабар қилинган. Ҳибатулла Авҳадининг ҳалокати ҳақида жуда тўлиқ маълумот берган. Шунинг учун бу дўстимни ҳеч вақт бегона кўрмадим. Авҳади эски қадрдоним, у миллий ҳаракатнинг бошидан охиригача мен билан бирга бўлди. Рус хотинга уйланган эди, онлавий муносабатлари нотинч кечди, мен унга: «Бу аҳвол сени бирор бахтсизликка дучор қилмасин, яхшиси, ажрашгин», — деб тунардим.

Марвдан келган меҳмонларимиз. Бу хатлар келган вақтда дўстларим Абдулқодир билан Шаҳвали Тошкент-

га кетган, уйда хотиним билан икковимиз қолган эдик. Шундай пайтда хивалик Отабой билан Қурбон, туркманлардан Қозни Маҳмуд исмли дўстимиз Марвдан келиб қолдилар. Бизни хотиржам қилишга уриндилар. Қозни Маҳмуд уйига меҳмонга чақирди. Нафиса борини истамади. Қозни бир ўзимни қишлоғига олиб кетди. Хотини тайёрлаган ноёб шаробни роҳат қилиб ичдик. Туркманлардан бир чолғучи ҳам бўлди, у гўзал куйлар чақиб, кўнглимизни завққа тўлдирди. Жалолиддин Румийнинг ижодини жуда яхши билган Қозни Маҳмуд унинг шеърларини ўқиди. Мен уларни таржима этдим. Бу эса Қозини жуда завқлантирди:

Жаҳонни сотиб олганинг,
Савдосига арзимас.
Оламини тасхир қилганинг
Фаввосига арзимас...

Бу уларга шу даражада ёқдики, қалбимда шоирликдан асар бўлмаса-да, ўзимни ўша кунни худди шоирдай ҳис қилдим... Ярим кечада Қозни мени Қурбон билан бирга Ашгабаддаги уйимизга (табризлик Хусайн Қосим ўғлининг уйи) олиб келди. Қозни Маҳмуд йўл-йўлакай от устида ўйнаб-ўйнаб, туркман қўшиқларини куйлади. У тарих билан ҳам машғул бўлган, кўп нарсага қизиқувчан бир одам. Марв атрофида ҳам ери бор эди. 1920 йили Туркменистонда биринчи бор яширинганимда мени шу ерга олиб келиб, темурий Амир Хусайннинг 1362 йилда Ойрат амирлари билан баҳслашган жойини кўрсатди.

Йўлда бир қишлоққа дуч келдик. Бу Жунайидхон аскарлари тўхтайдиган жой экан. Аскарлар ҳузурда бир неча соат хушвақт дам олдик. Улар улўғвор кўринишдаги расмий кийим (униформа) кийиб олишган. Кейинчалик Ашгабаддан расмчи олиб келиб, уларнинг суратларини ишлатдик, ўзимиз ҳам суратга тушдик.

Рудзутакка ёзган хатим. Ойнинг йиғирмаларида Тошкентдан дўстим Турор Рисқуловдан бир хат олиб келдилар. Валидов Партия Марказий Қўмитаси томонидан авф этилди, хоҳласа, дарҳол Рудзутак билан учрашсин, дебди. Лекин у мени Рудзутакнинг «кейинги йиллардаги ишчанлигидан сўнг ўртоқ Валидов қайси томонга кетгани номаълум», дейишини кўз олдинга келтиргин», — деб огоҳ ҳам қилибди. Рудзутак менга ёзган шахсий хатида: «Орқага қайтишни истамасангиз, ўзин-

гиз хоҳлаган чет мамлакатга кетишингизни таъмин қилишни ўз зиммамга оламан», — деган эди. Бу вақтда бутун Туркистонни қўлида ушлаб турган Рудзутакнинг маънодор таклифига шундай жавоб бердим. «Партия Х конгрессида, касаба союзлари масаласида гаплашган вақтимизда Сизга ва ўртоқ Томскийга, Совет давлатида партия аъзоси бўлмай, касаба союзига ёзилган ишчининг ихтиёри ва ишдаги мустақиллиги таъминланиб, у билан армиядаги аскарга ўхшаб муомала қилинмаса яхши бўлади, буни мен чин кўнгилдан айтаётирман, деб ўз фикримни билдирганимда, Сиз икки қўллаб қўлимни қисган эдингиз. Лекин бугунги кунда нима келиб чиқди? Шу конгрессдан уч ой ўтиб, Коминтерннинг II конгресси учун тайёрланган «Миллий мустамлакалар масаласи тўғрисида»ги 12 банддан иборат тезисларни Ленин «фикрларингизни билдиришингиз учун» деб менга берган эди. Бу конгрессда Ленин бутун дунё миқёсида инқилоб ғалаба қилгандан кейин метрополия пролетариати мустамлака пролетариатига етакчилик қилиши керак, деган тезисни қабул қилдирди. Менинг бу фикрга қарши туришим «фикримни ўрганиб қўйиш» учунгина хизмат қилди.

Ленин Троцкий билан Бухариннинг «фаоллик фронтида амалий иш одамлари орасида тафаккур ва ирода эркинлиги бўлиши керак» деган фикрларини ёқловчи киши бўлиб кўринсада, у шу фикрлардан келиб чиқиб иш олиб борган кишилар ихтиёрини чеклаш ҳамда инкор қилиш йўлига ўтди. Бу аҳволда Сталингагина эмас, Лениннинг ўзига ҳам ҳеч ишониб бўлмаслигини ва Россияда социализм қуриш рус империализмига ялтоқланиш йўлига кириш эканлигини Троцкий ҳам, бошқаларимиз ҳам ўз кўзимиз билан кўрдик. Ҳозир мен кимга ишониб орқага қайтаман. Борди-ю, Сизга ишонадиган бўлсам, Сизда ўз мавқеингиз мустақамлигига шубҳангиз йўқми? Ижтимоий масалаларни тушунишда орамизда фарқ бўлмаслигини, фақат инқилобчилар орасида бир-бирига ишонч ва самимийлик бўлиши мумкин, деб ҳисоблашимни яхши биласиз. Сиз каби самимий инсонлардан бошқа яна кимга ҳам ишониб бўларди? Мен халқимиз орасида машҳур бўлган «Бир марта илон чаққан тешикка мўъмин иккинчи бор бармоғини тикмайди» деган мақолнинг тўғрилигига ишонаман. Расмий вазифага эга бўлмаган шароитда ҳам озод ва эркин нафас олиб яшаш орзуимга содиқ қоламан. Сизга, Томский,

Фрунзе ва Риков каби мени дўст ҳисоблаган ҳамда менга ишонган ўртоқларга сиҳат-саломатлик ва эзгуликлар тилайман».

Ленинга ёзилган хат. Шу куни, 20 февралда Ленин номига қўйидаги мазмунда хат йўлладим: «Кўп ҳурматли Владимир Ильич! Олдиндан биламанки, касаллигингиз сабабли бу хат Сизга ўқитилмас ҳам, эшиттирилмас ҳам. Лекин унинг нусхаларини мен бошқа дўстларимга ҳам юбораман, у келажак учун бир тарих фарзанди бўлиб қолажак. Ўртоқ Сталин ўртоқ Рудзутак ёрдамида мени партиёга қайтаришга уринмоқда. 1920 йилда Марказий Қўмитага Бокудан ёзган хатимда Москвага қарши фаолиятимни, босмачилар ҳаракатига қўшилишимни очиқ билдирганман, лекин у билмасликка оляпти. 1919 йилнинг мартада Сизнинг, Сталиннинг, менинг ва дўстларимнинг имзолари билан нашр қилинган Келишув ўн тўрт ойдан сўнг — 1920 йил 19 майда фақат Сизнинг ва Сталиннинг имзолари қўйилган қарор билан йўққа чиқарилгандан кейин ким ҳам Сизга ишониб орқага қайтарди? Бу бир томонлама қарорингиз эълон қилинган, мен Сизга учрашиб, норозилигимни билдирганман. Сиз ўшанда 1919 йил 20 мартда қабул қилинган Аҳдномени «бир парча қоғоз» деб баҳолашни ўзингизга эп кўргандингиз. Ҳолбуки, бу Келишувга кўра, Бошқирдистоннинг совет марказий қўмондонлигига тўғридан-тўғри бўйсунадиган алоҳида армияси бўлиши лозим эди. Ҳозир 1920 йил 19 майдаги қарорга асосан бошқирд аскарлари бу ҳуқуқдан маҳрум қилиниб, Волга-орти округига қайта бўйсундирилди ва айрим қисмларга парчаланиб, унинг қарамлигида қолдирилди. Бугунги кунда бошқирд аскарлари амалда йўқ. Шунга ўхшаш бошқа бир қарор билан «Уфа вилоятини Бошқирдистонга қўшдингиз», аслида эса ўйиндан тиборат бу чора амалда Бошқирдистонни Уфа вилоятига қўшиш деган маънони билдиради. Совет ҳукумати 1917 йил 20 ноябрда қабул қилинган «Россия мусулмонларига» номли декретдаги «Россиядан ажралиб чиқишига» бўлган ҳуқуқи 1920 йил 19 майда чиқарилган қарорда таг-томири билан йўқ қилинди. Бундан сўнг, мабодо бошқирдлар, қозоқлар ва туркистонликлар бу курашда мағлубиятга учрасалар, Россиянинг жануби-шарқий мусулмонлари тарихида янги босқич бошланажак: Россия ичкарисидagi кураш мусулмонларнинг ҳуқуқларини таъминлаб бермади ва бу ачинарлидир. Шунинг учун

бизнинг муҳожирликка юз буришимиз билан уларни ҳал қилиш халқаро кураш майдонига чиқади. Менинг мақсадим ва асосий ишим бу халқларнинг талабларини ба-шариятга маълум қилишдан иборатдир. Ушбу хатим да-вомида бизнинг мазлумлик аҳволимизнинг айрим томон-лари қараб чиқилади.

Великорус миллати ҳозир ўз қўли остида қолган элат ва миллатларга қарши қаратилган сиёсатини иж-тимой ва иқтисодий соҳадагина эмас, маданий соҳада ҳам қатъий равишда амалга оширишга киришди. Утган йили ташкил этилган «Шарқ университети» мазкур сиё-сатни рўёбга чиқаришнинг ўзига хос маркази бўлиб қол-япти. Марказий Қўмита ҳузурда великоруслардан иборат шарқ ишлари мутахассислари гуруҳи вужудга келди. Марказий Қўмита Советлар қўли остида бўлган Шарқ халқларининг баъзи вакиллари чақириб олиб, уларга ўша «шарқшунослар» учун зарур материаллар тайёрлаб беришни топширган. Бу Шарқ вакиллари бир қанча китоб ва рисолалар ҳам нашр қилдилар. Лекин улар номидан эълон қилинган фикрлар великоруслар тарафидан зўрлаб киритилган. Рус бўлмаган зиёлилар-нинг ўз юртлари учун ёзган «конституциялари»даги баъ-зи бандлар муҳокама қилинишга ҳам сазовор бўлмасдан олиб ташланган. Ҳозир Шарқ университети ва шарқ-шунос мутахассислар шуғулланаётган энг муҳим иш ай-рим элатларнинг маҳаллий шеваларидаги товушларга мувофиқ равишдаги алифбо ва адабий тилларни май-донга келтиришдан иборатдир. Бу ишларнинг принцип-ларини белгилашда ҳам рус бўлмаган коммунистлар атиги маслаҳатчилар ўрнига ўтганлар, холос. Шарқ университети мутахассислари томонидан чиқарилаётган «Қизил шарқ» журналининг сўнгги сонида доғистонлик Умар Алиев ёзадики, Шимолий Қавказдаги турк тилла-ри учун рус (кирилл) алифбоси қабул қилинса, унинг натижаси бу халқларни христианлаштириш бўлади, шу-нинг учун улар, озарбайжонлар сингари, лотин алифбо-сидан фойдаланишлари лозим. Алифбо ва адабий тил масалалари руслар раҳбарлигида эмас, фақат ўша мил-лий сиёсий озодлик асосида вужудга келган мустақил ўлкаларнинг мустақил ҳукуматлари раҳнамолигида ма-ҳаллий мутахассислар томонидан ҳал этилиши керак. Бунга ўхшаш мақолалар, шунингдек, озарбайжон му-тахассисларининг «Қизил шарқ» журнали воситасида туркий-мусулмон халқларини битта алифбо теварагида

бирлаштиришга интилишлари великорус мутахассисларида норозилик уйғотмоқда. Ўзбек ва қозоқ зиёлилари ҳам иштирок қилган бир кенгашда барча туркий халқлар учун латин алифбоси асосида бир алифбо майдонга келтириш ғоясини ёқлаган озарбайжон Шахтахтинский билан Жалил Гулневга профессор Поливанов қарши чиқди. Профессор Поливанов ва бошқа руслар латин алифбоси қабул қилинса, кейин унинг ўрнига кирилл ҳарфи қўлланилажаги, қарийб қирққа яқин туркий шеваларнинг ҳар бири алоҳида алифбога эга бўлажаги тўғрисида гапирдилар. Шахтахтинский эса туркий халқларнинг ҳар бири ўз адабий тили амал қилишини таъминлай олмаслигини тушунтирди. Бундан кейин нима бўлиши равшан: Сиз великорус ўртоқларингиз билан бир бўлиб, оддий бир миллатни тилдан ва ёзуvidан маҳрум қилишдан бошлаб уларни бугунлай руслаштириб бўлмаганингизча ёқаларини қўйиб юбормаяжаксизлар. «Оқимга қарши» деб номланган асарингизда баён этилган миллатларнинг ўз ҳуқуқларини ўз қўлларига топшириш ҳақидаги сўзларингиз билан ҳозир Сиз ўтказаетган сиёсат ўртасидаги тафовут шу қадар каттаки, буни асло қабул қилиб бўлмайди.

1919 йилнинг ёзида, биз қўшинларимизнинг ташкилий ишлари билан Саранскда бўлган пайтимизда Сиз томондан вакил қилиб юборилган Зарецкий халқимизга мазлум миллатларимизнинг мустақиллиги масаласини, уларнинг миллий ҳукумат, миллий армия тузиш масалаларини тарихда биринчи бўлиб фақат Совет ҳукумати охиригача ҳал этажак, деб бир ой давомида кўп йиғинларда тушунтириш ишлари олиб борди. Мен ҳам «Правда»да бу ишонтириншларга мувофиқ бир мақола эълон қилдирдим. Шундан бери тўрт йил ҳам ўтмади, сиёсатингиз эса тамомила тесқари йўналишида амалга ошди. Балки шу воқеалардан кейин ҳам РКП(б) миллатларни озод қилиш ҳақидаги сўзларни Россиядан узоқда бўлган Оснё ва Африкада сўзлашни давом эттирар. Бироқ ҳақиқат шундайки, Туркистоннинг великорус коммунистлари бу ерда чорлик мустамлака сиёсатини давом эттиришга қарши мақола эълон қилган Григорий Сафаров сингари ҳақиқатчи коммунистларга нисбатан нафрат билан қарайдилар. Улар маҳаллий халқлар орасидан чиққан коммунистларга кичик миллатлар катта миллатлар учун китга ем бўлувчи майда балиқлардан

бошқа нарса эмаслиги тўғрисидаги «назария»ни жондиллари билан «тушунтирмақдалар».

Уртоқ Артём Бошқирдистонда бўлган вақтида маҳаллий коммунистларимизнинг баъзиларига мустақил ўлкаларда яшашимизга ишонтириб гапириш билан бир қаторда Хитой ва Ҳиндистондан бошқа бутун Шарқий Осиёда совет (рус) маданияти танҳо ҳукмрон бўлиши тўғрисида очиқ гапирарди. Гўё бунга бирорта маҳаллий тил ва маданият қарши тура олмас, бу тиллар фақат коммунизм ғояларини ёйиш учунгина хизмат қилар эмиш. Бу ва шунга ўхшаш сўзлар бошқа ерларда ҳам такрор-такрор айтилди. Ҳеч шубҳа йўқки, бу сўзлар Россия донрасида қолмай, тарқалишда давом этади ва пировард натижада Совет Россияси мустақил яшашни хоҳловчи, лекин сизнинг қўл остингизда қолиб келаётган ҳар бир халқнинг биринчи душмани бўлажак.

Сиз билан «Мустамлака ва миллий масалалар»га доир тезисларингиз тўғрисидаги фикр алмашганимизда мен буларнинг ҳаммаси хусусида айрим мулоҳазаларимни билдириш имкониятига эга бўлганман. Кейинроқ бу тезисларни «Коммунистический интернационал» журналида (II-сон) ўқидим. Сиз пролетариат диктатураси жаҳон миқёсида амалга оширилгандан кейин «илгор миллатлар»нинг (жумладан илгари зулм ўтказиб келган миллатларнинг) ёрдами «қолоқ миллатлар» яшаётган мамлакатларда социалистик тузум ўрнатишнинг зарур шarti бўлиб қолади, деган фикрни илгари сура-сиз. Бу эса «Ҳиндистонда инглиз, Туркистонда рус, Африкада француз ва Бельгия ишчи ташкилотлари мустамлакачилик снѳсатини давом эттиражак» деган сўздр. 1915 йили Уфада Сизнинг энг яқин ўртоқларингиз билан суҳбатлашишга муваффақ бўлганман, у вақтда сиз қуражак социалистик тузум кишиларнинг барча ҳуқуқларини поймол қилишга асосланган бир террорчи тузум сифатида амалга оширилиши тўғрисида сўз бормаган эди. Энди-чи, ҳозир биз нимани кўриб турибмиз? Инқилобларнинг мақсади шулардан иборат эдими ахир? Касаба союзлар тўғрисидаги мунозара давомида Сизга мазкур саволни қўйган Пятков ҳақли эди. У, инқилобни тер ва қон тўкиб амалга оширган ишчилар синфининг ихтиёрини тортиб олиш ярамайди, деган эди.

Роза Люксембург ҳам, социализм ғоялари империализм анъаналари таъсиридан кутулмаган буюк миллатларнинг хоҳишларига мослашув йўлига ўтиб оладиган

бўлса, бундан яхшилик кутиб бўлмаслигидан жуда тўғри огоҳ қилган эди.

Эҳтиёт бўлинг, эҳтимол, йўл қўйилган хатолар бошида Сиз ўзингиз тургандирсиз.

Аҳмад Закий Валюдов».

Рудзутақ ва Ленин номига ёзилган хатларни шахсий кишилар орқали юбордим. Биз Эронда эканлигимизда Машҳадга келган Саъдуллахўжа Турсунхўжа бу хатларнинг тақдири тўғрисида маълумот олиб келди. Ленинга ёзган хатимни собиқ адъютантим БМИҚ аъзоси Абдурашид Бикбовов Советлар раҳбариятига ўз қўли билан топширибди.

Баъзи ўртоқларимга ёзилган сўнги хатлар. Эронга ўтиб кетишимизга икки кун қолганида юртимизга кетишаётган бошқирд зиёлиларига бериб юбориладиган хат ёздим. Шаҳвалининг этиги кўнжига тикилган бу хат юртга етиб бориб, кўп кишилар тарафидан ўқилиб, «машҳур хат» номини олганлигини 1943 йили уруш давомида немисларга асир тушган ватандошларимдан эшитиб, хурсанд бўлдим. Хатларнинг нусхаларини бошқа баъзи муҳим қоғозлар билан бирга қўшиб, биз Эронга ўтгандан кейин Муҳаббатободга олиб келгин, деб бир туркман савдогарига топширдик. Дўстларимга юборган хатимнинг мазмуни қуйидагича:

«Миллатимизнинг ҳуқуқлари ва ҳурриятини ҳимоя қилиш йўлида қўлимдан келганча кураш олиб бордим. Ҳаракатимиз Бошқирдистондаги каби Туркистонда ҳам беҳисоб ватандошларимизни курашга отлантирди.. Бу ишда Туркиядан, Доғистондан, Озарбайжондан ва хатто Афғонистондан кўплаб кишилар иштирок этди, ниҳоят, Анвар Пошони ҳам жалб қилди. Бахтга қарши Польша билан жанг Москва фойдасига ҳал бўлди. Агар бу жанг ҳеч бўлмаганда яна бир ой давом этганида борми, Анвар Пошо Бойсун-Ғузордан, Самарқанд вилояти босмачилари эса Жиззах-Нуротадан келиб Самарқанд билан Бухорони қўлга олган бўлардилар. Темир йўлнинг кўп жойларини портлатиш учун динамит тайёрлаб қўйилган эди. Август ойида бу йўл Қизил Армия учун Кизиларват ва Сирдарё томонларда бекитилган бўларди. Афсуски, Москва бу томонларга катта ҳарбий кучларни жўнатиш имкониятига эга бўлди. Август ойида аҳволимиз тамоман тескари қараб кетганлигига қара-

масдан, мен курашни давом эттириш мақсадида Шаҳрисабз ва Самарқанд томондаги босмачиларни, бошқирд, татар ва қозоқ зобитларини Бойсун вилоятига йиғиб, Анвар Пошо билан бирлашувларини таъминлаш билан шуғулландим. Аммо кўнгилсиз воқеалар кўпая борди. Анвар Пошо жангда ҳалок бўлди.

Худди шу пайтда (сентябрда) «Туркистон Миллий Бирлиги»нинг Тошкентда махфий равишда йиғилган конгресси менга бу курашни чет элларда давом эттириш, унинг тарихини ёзиб, жаҳон афкор оmmasига етказиш, бизнинг талабларимизни халқаро муаммо сифатида кўрсатини ишларини топширди. Оврупода ёки Туркияда қолиб, мазкур иш билан шуғулланажакман. Аммо ҳақиқатга тўғри қараш керак: ҳаракатимизнинг ҳозирги ривожини, яъни вилоятлар даражасида ҳаракат қилиб, курашиб Советларнинг ён босишига эришмоқ учун уриниш натижа бермади. Ҳозир миллатимиз бўри оғзида турган қўй аҳволида.

Аммо бу масала келажакда янада юксакроқ даражада олдимизда туради, курашни бошқача шаклларда ташкил қилиш зарур. Россияда Советлар ҳукмронлиги масаласи ички кураш сифатида яқун топгандан кейин давлатлараро муносабатлар муаммосига айланажак. Охир оқибатда бу масала билан буюк давлатлар шуғулланажак. Келажакда буюк давлатлар ваколати доирасидан ҳам чиқиб кетиб, бутун дунё масаласига айланажак.

Советлар миллатларни ва мустамлакаларни озод қилиш тўғрисида ёлғон-яшиқ сўзларни тарқата бориб, ишчиларнинг ҳақ ва ҳуқуқларини ҳимоя қилувчи социализм таълимотини империалистик анъаналарга содиқ қолган бир худбин миллат истак-хоҳишларига мослаштирди. Мен бу тўғрида иккита хат ёзиб, бугун Тошкентдаги совет раҳбарларидан бири бўлган Рудзутаққа юбордим. Хат Лениё ва Сталинга (дарвоқе, у менинг афв этилишим тўғрисида хабар берган) ҳамда уларнинг бошқа сафдошларига топширишга мўлжалланган. Улар бундан кейин амалга оширажак сиёсий дастур Россиянинг ўзидагина эмас, Оврупо ва Осиёдаги қўшни мамлакатларда ҳам рус тили ва маданиятининг ҳукмронлигини таъмин қилишдан иборатдир. Бутун дунёда социализм қуришга бўлган даъват ҳам шу мақсадга эришишнинг бир усулидир. Бутун дунёни руслаштириш — амалга ошириб бўлмайдиган вазифа. Аммо бу ҳақиқатни (хавфни),

бошқа мамлакатларда тезда тушуниб ета олмайдилар. Шунинг учун муस्ताқил, озод миллатларга рус масаласининг амалдаги империалистик моҳиятини тушунтириш зарур. Ҳатто Хивадаги ёш сиёсий фаоллар тўрт ой аввал ҳам, руслар уларнинг ўз ҳукуматларини йўқ қилиб ташламагунларича, буларнинг ҳаммасини тушунмаган эдилар. Балки бу ҳақиқатларни англаш учун ҳар бир миллат маълум муддат рус ҳукмронлиги остида бўлмоғи лозимдир. Ҳар қандай ҳолда ҳам ҳозирча Ватанимизда ҳеч бир ғалаён ва қўзғолонларга йўл қўймай туриш керак. Судаймон Мирзапўлатовнинг ҳаракатлари сингари ҳаракатлар бугунги кунда халқимизга зарар келтиради. Бу ҳақда мен унга Бухородан хат юборган эдим. Бахтимизга, катта талафотлар бўлмаганга ўхшайди.

Ҳозир қўлингиздан келганча аҳамият беришингиз лозим бўлган масалалар қуйидагилардир:

1) Ешларнинг ўқиши билан шуғулланиш, улардан техник мутахассислар тайёрлаш.

2) Хусусий хўжалик ишларидан бўшаб, ширкатларга киришни, совет идораларида ўрнашиб, миллатга шу йўлда хизмат қилиш мажбуриятини ўз зиммасига олиш истагини қобилиятли кишилар қалбига сингдиринг. Бунини 1919 йилнинг августида Старлиномоқдаги йнғилишда ҳам гапирган эдим.

3) Динимиз ва тилимизни ҳимоя қилиш йўлида кучгайратингизни аяманг. Энг ярамас зулмлар шу икки асосда, яъни дин ва тил негизида ўтказилажак. Бу борада бирор-бир ташкилотга эгалик қилишга ҳеч қандай имконият бўлмайди, чунки бундай ташкилот совет муассасалари томонидан бўйсундирилади ва уларнинг манфаатларига хизмат қилажак. Шунинг учун дин ва тил учун курашни қонун рухсат қилган чоралар билан ҳам, яширин равишда ҳам олиб бормоқ керак.

4) Курашнинг иккинчи босқичига бу масалалар халқаро даражадаги муаммоларга айланишига ишонч ҳосил қилган ҳолда тайёргарлик кўринг. Бу даврда Эдил ва Уролбўйи туркларни Туркистон билан бирдамликда кураш олиб бориш лозимлигига ишонишлари зарур бўлади.

Шу муносабат билан 1917 йилдан буён бу курашни қандай олиб борганлигимизни уйда болаларимизга тушунтиришимиз керак. Магар эркин дунё халқлари бирлашиб, большевизмнинг тарқалишига қарши тура ол-

масалар ва Оснѣ халқларининг кўпчилиги Советлар йўлига ўтса, миллатлараро зиддиятлар алангасини энг кучли равишда авж олдирувчи таълимот бўлмиш коммунизм шу халқлар орасида ўзаро урушларга олиб келади. Биз жаҳонда хилма-хил алоқалар, шу жумладан, савдо алоқалари ривожланаётган бир даврда яшаймиз. Шунинг учун Россиянинг Шарқ билан Ғарб орасидаги эски савдо йўлларида фойдалана билмаслиги аянчли оқибатларга олиб боражак. Руслар турк қавмларини бир аср ичидагина ютиб, ўзлаштириб юбора олмас. Чунки бу жараён Кавказ, Украина каби ўлкаларда руслаштириш борасидаги муваффақиятларга ҳам боғлиқ бўлади. Бунинг устига, руслаштириш сўёсатининг қурбони бўлган миллатлар ҳам ҳаракатсиз қолмаяжаклар, руслар сони кўпайса, улар ҳам кўпаяжаклар. Шунга асосан келажак тўғрисидаги баъзи фикрларимни ёзаман, авлиелик қилипти, деб ўйламангиз: русларнинг империалистик ништанеқлари ва жаҳон инқилоби ғалабасини таъминлашга қаратилган ҳаракатлари Россияда бўлган воқеаларни йнгирманчи асрнинг барча халқлар тақдирини билан боғлиқ энг катта воқеалари қилиб кўрсатажак. Лекин нафсларини тия сўмасликларидан руслар бу воқеаларга асосан фақат ўз манфаатлари кетидан қувган ҳолда ёндашадилар. Бунинг оқибатида келиб чиқажак буюк воқеалар бизга янгидан жонларини имкониётларини бергўсидир. Мусулмонлар кўп яшовчи Туркистон каби ўлкалар бу аҳволдан фойдалана оларлар. Исроилдаги яҳудийлар ўз давлати қайта тикланишига ишонганлари каби, бизникилар ҳам ишониб яшашлари ва ҳамма нарсани янги авлодга тушунтиришлари лозим. Биз чет элларда шу масала билан шуғулланажакмиз. Ҳеч нарсага қарамасдан, мен ишонаманки, бизнинг авлод ўша озодлик кунларигача бутунлай йўқолиб кетмаяжак. Биз Бошқирдистонда миллий ҳаракатни қонуний равишда кенгайттирдик, қурултойларнинг қарорларига асосан мунтазам миллий армия ташкил қилдик, очикдан-очик курашдик, миллий матбуот саҳифаларинда, мактабларда фикрларимизни очикчасига айтдик. Туркистонда эса бу ҳаракат норозилик ва қўзғолон сифатида биз бу ерга келгунимизга қадар бошланган ва кўпчилик босмачилар жоҳил муллалар таъсирида эди. Биз бу ҳаракатга миллий ғоя, миллий ҳаракат идеалини олиб кирдик. Ниҳоят, бу ишга Туркиянинг буюк тарихий арбоби ўз зобнтлари билан келиб қўшилди.

Бу ишлар бир неча йилда, хатто бир-икки авлод умри давомида эсдан чиқариб юбориладиган ишлар сирасидан эмас. Туркий халқ озодлик ғоясига содиқлиги туфайли ўзининг мустақил бўлган даврларига мансуб Жоннибекхон, Амир Темур, Эдигей, Кўчимхон ва унинг ўғиллари Қаюмхон ва Аблайхон ҳақидаги хотираларни ҳалигача ёдида сақлаб келади. Ҳатто тарихимизнинг қадимги даврларида турк бўлмаган халқлар орасида сон жиҳатидан озгина қолиб, тилини унутган ёки унутиш даражасига етган қабилаларимиз ҳам имкон бўлиши билан оёққа қалққанлар ва бошқатдан ўз давлатларини тузганлар. Бундайлардан хитойлар орасида туйхунлар, шато ва товғачлар, хиндилар орасида қарлуқлар ва қалочлар, угро-финлар орасида арпатлар; эронликлар, араблар ва курдлар орасида ўғизлар, агачерлар ва оққўйунлилар сингари қабилалар озчилик бўлиб қолганликларига қарамасдан, ўз турмушларини йўлга қўйиб, сўнгра давлатларини тузиб, тарихда қолганларки, бу қабилалар тарихи бизлар учун хайратомуз бир ибрат намунасидир.

Буларнинг ҳаммасини романлар шаклида ёзиб нашр қилиш хоҳишим зўр. Эргенекўн афсонаси бир қаҳрамон турк жамоасининг бошқалар тамоман ўлдига чиқаргандан кейин қайтадан оёққа турганлигидан гувоҳлик беради. Биз ҳозир руслар орасида тарихий ҳаётимизнинг энг даҳшатли бир даврини бошдан кечираётган бўлсак ҳам, аслида қўрқиб турмадик. Шаҳсан мен ўзим ўтмишни яхши билганимдан, катта муваффақиятсизликларга учраган вақтларимда ҳам ҳеч бир умидсизликка тушмадим. Юқорида тилга олинган қавмлар озодлик деб ватанларини ҳам ташлаб кетганлар, аммо яна мустақилликка эришганлар. Бизнинг миллатимиз буғдойиқ ўсимлиги кабидир, тупроқ орасида кичик бир зарраси қолса ҳам тезда янгидан ўйғониб, бутун боққа таралур. Башарти 1917—1922 йилларда қўзғалишимизга фурсат бўла туриб ҳаракатсиз қолганимизда бизга келажакда шунга ўхшаш имкониятдан фойдаланиш қийин бўларди. Бу фурсат қисқагина давом этган бўлса-да, биз ундан фойдалана олдик. Биз амалга оширган ишлар Қичик Султон, унинг ўғли Мурод Султон, Бишай Султон, унинг ўғли Ирисмуҳаммад Султон, Султонғарай (Қарасоқол), Ботиршоҳ, Саловат, Аблай ва Кенесари ишлари сингари буюк хотиралар қолдиргусидир. Бу кураш давомида ижод қилинган шеърларни, байтларни

асло унутиб бўлмайди. Албатта, душман уларни эсимиздан чиқармоқ учун катта куч сарфлайди. Аммо Россияда босилмаган нашрлар хорижий элларда босилар, Россия чегараларини доимо қулфда сақлаб тура олмас. Хуррият ва миллий озодлик ғояларини тарқатувчи адабиётларни бизникилар ўз юртида ўқий олмаса, чет элда ўқиб келарлар. Худди шу кунда муқаррар кўринган, террорга асосланган ҳокимлик миллатимизни умидсизлантормасин. Иймонимиз ва озодликка бўлган муҳаббатимиз бизни доимо қутулни йўлларига чорлар ва олдинга ундар».

Қўқонлик Ашурали Зоҳирий ва қozoқлардан Серкабой Ақайга ёзган хатларимда шундай жумлалар бор эди: «Улар (яъни руслар) тилимизни, динимизни, биз «Юрт» жаридасида босиб чиқарган, ёшларни руҳлантирувчи миллий дostonларимизни унуттиришга ҳаракат қиладилар. Аммо биз нeлoҳ қилинган исломий қадриятларимиз ва маданиятимизга содиқ қолажакмиз. Мени бугун қайғули бир кайфият чулғаб олгандир, балки мен бугун турк миллатининг энг катта бахтсизлигини гавдалантирувчи одамдирман, балки босмачиларга қўшилган дўстларимиз шу тарихий паллада миллатимизни сўнгги маротаба курашга кўтаргандирлар. Ким билади, балки, сен, Юсуфжон Ҳожин ва мен бир-биримизни бошқа ҳеч қачон кўра олмасмиз. Миллатимиз жаҳон миқёсида бир кўзгалниш имкониятини кутиш зарурияти олдида турган дамларда сизга менинг энг сўнгги сўзим шу: душманларнинг бу курашимиз тарихини халқ хотирасидан ўчиришга қаратилган интилишларига қарши бутун ғайратингизни сарф қилиб, қарши турингиз. Биз икки кундан кейин чет элга чиқиб кетамиз. Аллоҳ таоло бизнинг бўлмаса, болаларимизнинг кўришувини насиб этсин».

Бошқирдистондаги дўстларимнинг бирига қуйидаги сўзларни ёзганман: «Бугун фақат бир ишга қувонаман, Суюндиковларнинг Шаҳрисабздаги, Ўброҳим Исҳоқовнинг Кармана билан Нуротадаги гарнизонлари биринкетин босмачиларга қўшилмоқчи бўлдилар. Тошкент яқинидаги Троицк казармасидаги батальонларимиз ҳам бизга қўшилмоққа шошилдилар. Мен уларни тинчлантириб турдим, ошиқмасликка ундадим. Ҳозир мамлакатимиздан Фатхилқодир билан менгина эмас, полкларимиз ҳам чиқиб кеттиш заруриятига рўбарў бўлсалар, уларни Эронга ёки Афғонистонга олиб чиқиб кеттиш энг

катта ташвишимиз бўлар эди. Энди бу ҳаракатда иштирок этган ўзбек ва туркманларнинг кўпчилиги чет элга кетишяпти. Мен уларнинг исмлари кенг машҳур бўлмаганларига яшириниб, мамлакатда қолишни маслаҳат бераман. Бу хусусда Ашгабаддан хатлар ёзиб юбордим. Сиз учун энг яхшиси, янги шароитларга мослашиб, мамлакатда қолиш ва халқ орасида динимиз ва тилимиз, миллий турмушимиз учун яширин равишда кураш олиб боришдир. Мамлакатдан қочиш ҳозир жон сақлаш ёки дипломатик фаолият бошлаш учун зарурдир. Бошқирдистонда қолмаганлар Туркистонга келиб ўрнашсинлар. Иложи бўлса, ёшларни Туркия ва Оврупо мамлакатларига ўқишга юборинглар».

ЭРОН ХУРОСОНИДА ЕТТИ ҲАФТА

Эронга чиқиш. Хотиним Нафиса ҳомиладор бўлиб, кўз ёриш вақти яқинлашгани учун мамлакатда қолди. 21 февралда Аннамурад исмли бир кузатувчи туркман ҳамроҳлигида Эроннинг Машҳад шаҳрига олиб борадиган йўлга чиқдик. Бундан икки кун олдин Сенги Сулакка Аннамурадининг бир дўстидан баъзи қоғозларимизни юборган эдик. Ашгабаддан чиққандан кейин одамлар кўзига чалинмайлик деб, 5 чақирим ергача Абдулқодир билан яёв кетдик... Кечаси жуда совуқ, ой ёруғида йўл босаямиз. Аннов харобаларига етиб келдик, масжид деворларига битилган оятлар ва шеърларни ой шуъласида ҳам яхши ўқиш мумкин эди. Ичимдан «Ким билади, Туркистонни, бир неча аср бурунги маданиятни ҳали ҳам ўз кўксига сақлаб келаётган бу Анновни охириги марта кўришимдир», деб ўйлаб, уни ой ёғдусида айланиб кўриб чиқдим. Уша кечаси Кавдонли қишлоғида қолдик. Эртасига Генди Чашма қишлоғидан ўтиб, Эрон тупроғидаги Сенги Сулакка, яъни Деликтошга келдик. Сенги Сулак атрофида тўлиғича туркийлар яшайди. Қурбон Муҳаммад деган бир одамнинг уйида меҳмон бўлдик. Чегара қўриқчилари бизни Муҳаммадоддаги ҳарбий раҳбарлардан буйруқ келгунга қадар уч кун ушлаб ўтиришди. Ашгабаддан жўнатган қоғозларимни ҳам шу ерда олдим. Қурбон Муҳаммад билан Эрон чегара соқчилари бизга нисбатан зўр меҳмондўстлик қилишди...

28 февралда Муҳаммадоддага келдик. Халқи туркий-

лар, форсчани савдогарларгина билишади. Бу ерда ҳарбий раҳбар Аббос Қулихон деган бир озарбайжон киши экан. Муҳаммадободга бир юз олтига қишлоқ қарайди, уларнинг ҳаммасида туркий халқ яшайди. Машҳаддан ижозат келгунича бу ерда тўққиз кун туриб қолдик. Аббос Қулихон бизга талай тарих китобларини, Мирзо Муқим асарлари куллиётини Токихон Сеперезнинг «Насих ут-таворих» номли катта асарини берди. Ўзи ҳам мазкур асарларни ўқиб чиққанлигидан улар тўғри-сида мен билан фикрлашиб, хайрлашди...

12 мартда Машҳадга келиб, Лагали саройига кирдик. Шу куннинг ўзидаёқ бу ердаги қадимги санъат намуналарини, имом Ризо ва Ҳорун ар-Рашид қабрларини, Гавҳаршод масжидини, Алишер Навоий қурдириб, кейинчалик гумбази зарҳалланган ва Нодиршоҳ томонидан истеъфода этилган, айни замонда шу шоҳнинг номи билан аталаётган масжидни кўриб, унга битилган ёзувлардан намуналар кўчириб олдик...

Машҳаддаги совет консули Карим Ҳакимов татар эди. Унинг ўзини ҳам, хотини Нажимани ҳам Россияда бўлган вақтда орамизда кечган кураш туфайли жуда яхши танирдим. Ҳар икковидан ёмонликдан бошқа бирор нарса кутган эмасдим. Ҳакимов менинг Машҳадга келишимни билиши ҳамано Лагали саройига бир одамни юбориб, кўришмоқчи эканлигини етказди. Учрашдик, Машҳаддаги кутубхоналардан фойдаланишимда ёрдам беражagini айтди. Бир-икки кундан кейин бу ерга Тошкентдан Саъдуллахўжа Турсунхўжаев исмли бир ўзбек зиёлисининг келишини билдирди.

Ризохон билан хайрлашув. Эрон Хуросони ҳарбий раҳбари ёрдамида, шунингдек, чет эл ишлари ходимларига ҳам ўзимизни маълум қилиб, мамлакатнинг амалдаги идорачиси ҳарбий нозир Ризохонга 19 март куни иккита хат юбордим. Биринчисида ким эканлигимизни, баъзи ниятлариамизни ошкор этдик. Иккинчисини форс тилида рапорт тарзида ёзиб, коммунистларнинг босқинчилик таҳликаси остида қолган Афғонистонда Эрон ва Туркия мутлақо бирга иш олиб бориши зарурлигини исботлашга уриндим. Биринчи хатда 1917 йилги инқилобдан сўнг Бошқирдистон ва Туркистондаги фаолиятимиз, коммунистларнинг рус бўлмаган шахслар ва миллатларнинг мол ва ризқ-рўзларини тортиб олиб, ниҳоят, умумҳукуматни ва партияларни ҳам озчиликка қолдириб, бошқа халқларни мустақилликдан иймонсизларча

маҳрум этишларига қарши курашганлигимиз, 1920 йилдан кейин миллий ташкилотларимиз яширин фаолият кўрсатаётганлиги ва босмачилик ҳаракатига қўшилиши тўғрисида ёздим. Мақсадимиз — Машҳаддан Кобулга, сўнг шарқий Бухорода Сомийбек раҳбарлигида Советларга қарши курашувчи босмачилар олдига бориш, Кобулга қайтиб, Оврупога кетиш, бир йилдан кейин яна Шарққа қайтишдир, деб тушунтирдим. Мен бир тарихчи бўлиб, Туркистон тарихига бағишланган туркийча ва русча асарлар нашр этишимни, дўстим Абдулқодир Илқибой (кейинчалик Инон) муҳаррир эканлигини, сиёсий фаолият билан бирга илмий тадқиқотларимизни ҳам давом эттиришимизни тушунтириб, Имом Ризо кутубхонасидан фойдаланишга рухсат сўрадим. Рапорт тарзида ёзилган иккита хатга «Исломот давлати Эрон ҳукумати ҳузурда» деб сарлавҳа қўйдим. Унда Туркистон ва Волга-Уралдаги мусулмонларнинг 1917—1922 йилларда давом қилган кураши воқеалари статистик маълумотлар асосида рақамланди. Подшо замонида Туркистоннинг беш вилоятида 8084700 киши яшагани, 1922 йилда 5029512 киши қолганлигини, молу мулклар камайиб кетганлигини тушунтирдим. Большевикларнинг Эрон ҳақидаги қарашларини изоҳлаб, профессор Кржижановскийнинг «Ғарбий Эрондан бошлаб Россияга оққан бутун дарёлар тизимини эртами-кечми Россия ўз қўлига олиши керак, деган тавсиясини, шунингдек, Тошкентдаги партия йиғилишларида Совет ҳокимиятининг ташқи чегаралари Кобулга ва Форс қўлтиғига қадар етказилмагунча, Россия мусулмонлари масаласини тўлиғича ҳал қилиб бўлмаяжак, деб сўзлаганларини эслатдим. Эрон, Туркия ва Афғонистон Россия мусулмонларининг ишлари билан ўз хусусий масалалари каби қизиқишлари кераклигини, агар шундай бўлса, Ғарб давлатлари ҳам Россия мусулмонлари масалаларига аҳамият беражакликларини тушунтирдим. Россия шарқидаги мусулмон қавмларининг миллий ва демократик уюшмалари 1921 йилнинг августида бир муддат «Туркистон Миллий Бирлиги», уюшмасига бирлашганлигини, унинг 1921 йилги яширин конгрессида бир овоздан мен раис этиб сайланганлигимни, икковимиз ҳам бугунги кунда ўша жамият вакиллари сифатида иш қилишимизни, Эрон ҳукумати Боқудаги сингари Тошкентда ҳам ўз элчихонасини очиши зарурлигини қайд қилиб ўтдим. Туркистон Миллий Жамияти Эрон, Афғонистон ва Туркияга Россия мусул-

монларнинг аҳволи ҳақида материаллар юборишини, ҳарбий қўзғалиш вақтида бу уч ислом давлатидан моддий ёрдам кутмаса ҳам, руҳий тилакдошлик билдириш ва эътибор беришни илтимос қилаётганлиги, Россия мусулмонлари орасида бундан сўнг ҳаргиз бирор миллий мактабни яшатиб бўлмаслиги, шунга кўра Машҳадда туркистонликлар учун туркий ҳамда форсий тилларда бир бошланғич ва бир қишлоқ хўжалиги мактаби ташкил қилиш жуда зарур эканлигини бирин-кетин баён этдим. Шунингдек, Советларнинг суннийлар билан шиалар орасида катта низо келтириб чиқаришини тушунтирдим ва Туркистондаги шиалардан Бухородаги Мирбобо, Самарқанддаги «Шуълан инқилоб» газетасининг ишлари Сандали Ризо, Жиззахдаги Абдулжаббор Советлар фойдасига фаолият кўрсатишлари жониз бўлар, чунки улар сизларга ҳурмат билан қарашади, дедим.

Мазкур рапортда Туркия, Эрон ва Афғонистон орасида радио алоқалари ўрнатилшининг ниҳоятда зарурлигини, Туркистоннинг мамлакатидан ажралган мужоҳидларидан бир қисми Эрон ва Афғонистон ғарбида савдо иши билан шуғулланмоқчи эканлигини, бу ишдан Эроннинг ўзига ҳам фойда бўлажagini қайд этдим.

Туркия элчисининг Машҳадга келиши. 17 март кечаси Мустафо Камол Пошо томонидан тузилган янги ҳукумат элчихонаси аъзолари Сомийбек, Таҳсин ва Фарудинбеклар Анқарадан келажаклари хабарини эшитдик. Саҳрон Кабир номли саёҳатчи сифатида танилган Сомийбек—Анвар Пошо яқинларидан бири. У менинг Машҳадда эканлигимни эшитгач, озарбайжонлик Ҳожи Козим Ризаевнинг уйига келишимни айтиш хабар юборибди.

Кечкурун соат 6 дан то соат иккигача саккиз соат давомида Сомийбек ва унинг дўстлари билан суҳбат қурдик. Сомийбекнинг маслаҳатига кўра, ўша кунни Юсуф Ақчура, Зиё Кўк Алп, Оға ўғли Аҳмад ва Кўпрули Фуатбекларга Туркистон аҳволини баён этдим, Ғози Мустафо Камол Пошога ҳам эҳтиромимни билдиришларини сўраб, қисқа-қисқа хатлар ёздим, эртаси эрта-лаб, Техронга курьер кетиши керак эди...

Таҳсинбек Машҳадга келмасдан аввал Москвада Туркия элчихонасида саркотиб бўлиб ишлаган ва мени сиртдан яхши билар эди. Кейинчалик Отатуркнинг тарбиялаб олган қизи Соҳибага уйланиб, унинг яқинлари қаторига қўшилди.

16 июнь, сешанба куни элчихона жойлашган бинога Туркия байроғини қадаш маросими бўлди. Байроқни Таҳсинбек билан икковлашиб бино пештоқига ўрнатдик. Бу менинг ҳаётимдаги унутилмас воқеа эди.

Саъдуллаҳўжа. Саъдуллаҳўжа Турсунхўжаев билан ойнанинг йигирмасида учрашдик. Ҳакимов бу учрашувни ўз элчихонасида ўтказишни тайинлаган бўлса-да, Саъдуллаҳўжа билан Ризаевнинг уйида, Туркия элчихонасида кўришишга қарор қилдим. Ризаев ҳам бунга рози бўлди. Саъдуллаҳўжа ўз оиласини Пайғамбар авлодидан деб санайдиган бойлардан бири, Москвада ҳам савдо уйлари бор эди. Сиёсий манфаатлари туфайли коммунистлар партиясига кирди, бу партиянинг беш вақт намозини қанда этмайдиган бир мусулмон аъзоси эди, рус тилини билиши туфайли руслар билан бурундан алоқа ўрнатганди, Туркистон Совет ҳукуматининг ҳам бир обрўли аъзоси эди. Бу сафарга уни Совет ҳукумати Эрондан Туркистонга оқувчи дарёлардан фойдаланиш ишларини тартибга солиш масалалари тўғрисида мулоқот қилиш учун жўнатибди, деган гап чиқди. Лекин Саъдуллаҳўжанинг ўзи айтишига қараганда, менинг Машҳадга келишим тўғрисида Ҳакимовдан телеграмма бориши ҳамано уни мен билан учрашиш учун юборганлар, сув тўғрисидаги баҳсли масалаларда ҳеч бир мутахассис Саъдуллаҳўжа билан бирга келмаган, унинг ўзига бундай музокаралар олиб бориши учун бирорта ҳам ҳужжат берилмаган. Туркистон ҳукумати бошида турган Рудзутак ва Турор Рисқўловдан бир муддат саёҳат қилганимдан сўнг яна қайтиб келишим тавсия этилган хатлар олиб келишди. Мен демократия дунёсида қолажагимни, Совет юртига қайтамаяжагимни, бу ҳақда 19 февралда Ленинга ва Рудзутакка Ашгабаддан юборган хатларимда очиқ билдирганимни сўзлаб бердим. Машҳадда икки ҳафтача бўлдик. Сўнгги марта унинг истагига кўра, 7 июнда яна Туркия элчихонасида учрашдик. Саъдуллаҳўжа менга: «Ҳали ҳам босмачилик ҳаракати давом этмоқда. Ҳожи Сомий ва бошқалар фаолиятини тўхтатган эмас. Совет ҳукумати сени Афғонистонга келиб, бу ердан босмачилик ҳаракатларини тартибга солишга интилади, деб ўйлайди. Иккинчидан, улар Машҳадда Туркия элчихонасининг очилишидан ҳам хабардор. Элчихона очилиши арафасида сенинг Россиядан бу ерга келишинг Совет фаолларида шубҳа уйғотди. Улар Туркистонда бўлган чоғларингда-

Ёқ Туркия билан қаттиқ алоқада бўлиб, ҳозир Машҳад ва Мозори Шарифда элчихоналар очилишига таъсир кўрсатган деб ўйлашади. Анқара, Машҳад, Мозори Шариф ораларида радио алоқа ўрнатиш тўғрисидаги тавсияларингни ҳам билишади. Биз, Жамият аъзолари (у Туркистон Миллий Жамияти билан алоқа қиларди) сенга айрим истаклар айтамыз. Сенинг соғлигингни, мамлакат учун чет элларда фойдали ишлар олиб боришингни, четда бўлган тақдирда ҳам Советлар билан муносабатинг узилмаслигини тилаймиз, ўлим хавфи остига тушиб қолмасанг эди, деб қўрқамиз», — деди-да, Ҳакимов билан учрашишни тавсия қилди. Ашгабаддан Ленинга юборган хатимнинг бир нусхасини унга ҳам бердим.

Туркияга юборилган мактублар. 15 апрелда Туркияга чет эл ишлари ваколати учун ёзилган рапортим элчи Самийбекнинг маслаҳати таъсирида лозим даражада тафсиллий бўлди. Бу ёзувнинг бир нусхасини Юсуф Акчура, Рауф (Ўрбой), Оға ўғли Аҳмад ва Исмоил Сўфи бекларга юбордим. Бу узун хатга Анвар Пошонинг Туркистондаги фаолияти тўғрисидаги ва юқорида эслатиб ўтилган «Шарқда ижтимоий инкилоб» номли рапортимнинг нусхасини ҳам қўшдим. Эрон ҳукуматига ёзилгани сингари бу хатга ҳам Россия мусулмонлари кураши Туркия, Эрон, Афғонистон эллари бир хил даражада қизиқадиган масала бўлиши кераклигини тушунтиришга ҳаракат қилдим. Уч давлатнинг коммунистларга қарши қаратилган сиёсати яқдил бўлиши заруратини англаганимдан кейин Анвар Пошонинг Урта Осиё турклари учун ҳаётини қурбон қилиши Туркия ва турклик тарихида муҳим воқеа бўлганини ифода этдим.

Машҳадда, Кобулда бўлган вақтимизда ўша хатдан бир неча нусха кўчириб, тили Урта Осиё туркчаси бўлишига қарамасдан, Эрон, Афғонистон, Туркия ҳукуматларига ва шунингдек, социалист бўлмаган либерал зиёлиларнинг бир қанчаларига юбордик. Шу ҳисобдан Истанбулдаги озарбайжонлик Амин Расулзодага, Берлиндаги ёш бухороликлар вакили Мирзо Абдулвоҳидга, қозоқлардан Азимбекка, татарлардан Фуат Тўқтаровга, Парижга Исломбек Худоёрхонов, Алимардон Тўпчибошев, Мустафо Чўқаевга, Лаҳордаги шоир Муҳаммад Иқболга, Техрондаги Саид Ҳасан Тақизодага жўнатдик. Амин Расулзода бу хатни Истанбулга келгач, нашр қила бошлаган «Янги Кавказия» журналида (16,

18, 19-сонлар) қисқартириб эълон қилди, лекин инглизчага ёки русчага таржима қилиб бостирилмаганлигидан, у катта аҳамият касб этмади. Аммо Туркияда таъсири кучли бўлди.

Машҳадда Равдони, Гавҳаршод ва Алишер Навоий тарафидан қурилиб, кейинчалик Нодиршоҳ номини олган масжидларни нодир ёдгорликлар сифатида, ўша вақтдаги англашим даражасидан ўрганиб, ёзувларидан кўчирмалар олдим. Бу маълумотларни Туркияга келганимдан кейин «Ислом энциклопедияси»да ва бошқа нашрларда чиққан мақолаларимда эълон қилдирдим.

АФҒОНИСТОНДА БЕШ ОЙ

Ҳиротда Темур авлодларидан қолган ёдгорликлар. Кобул ҳукумати хорижий ишлар бўлимининг ходими бизни Чорбоғ деган бир жойда меҳмон қилди. Сафарларингизга ҳеч қандай монелигимиз йўқ, деди. Туркийлар тарихидаги буюк бир давр маркази бўлган мазкур шаҳарда сақланган асарларни кўриш мақсадида беш ҳафта шу ерда қолдик. Баъзан волийнинг ўзи, бошқа вақтларда эса шу ерлик олим Салоҳиддин Салжуқий бизга шаҳар ва унинг теварак-атрофларини жиддий ўрганишда ёрдам кўрсатди. Мен ҳар кун деворлар билан ўраб олинган қадимги Ҳирот четидаги Темур авлодлари даврида қурилган ёдгорликларни кўздан кечириш билан машғул бўлдим. Шу даврдаги Ҳирот харитасини олдим. Бу ерда ёдгорликларга эътиборсизлик билан қаралар экан, ҳатто XV асрнинг иккинчи ярмида маданий ҳаёт бошида турган ва мазкур шаҳарда «Хайрия жамияти» ривожига ғоят катта ўрин тутган буюк турк шоири Алишер Навоий мазорини аниқ биладиган бирор кимса топилмади. Лекин Алишер ўзининг «Вақфия» номи асарида мадраса ва масжид билан Хайрия жамияти ораси неча аршин келишини очиқ айтган. Бошқа манбаларда Алишернинг шу бинолар ўрталиғидаги бир қабрда дафн қилингани қайд этилган экан. Қабр ўрнини топиш мен учун оғир бўлмади. Турли томондан белгиланган нуқтада бир қабртошга дуч келинди. Шу атрофдаги боғчага қаровчи кишининг айтишича, тош кейинчалик бошқа жойдан олиб келинган ва бу ерни хиротликлар «Шоҳи ғарибон» деб атар эканлар. Бу ерда қадимдан шам ёқиш одати бўлган, тошларни эса

кейинчалик олиб кетинган. Шундай қилиб, Алишер Навоийнинг Ҳиротда «ғариблар подшоҳи» деб танилганини билдим ва қабрини ҳам топдим. Шаҳарнинг кун ботар томонидаги Газиргоҳ деган жойдаги мазорларни; Алишер Навоий Абул Валид номли қишлоқда қурдирган биноларни қайта-қайта бориб кўрдим, баъзи бир тошлардаги ёзувлардан кўчирмалар қилдим. Бу ерда беш ҳафта ичида олиб борган археологик текширувларимнинг натижаларини, шаҳар харитасини кейинчалик Истанбулда нашр этилган «Ислом энциклопедияси»да «Ҳирот» деган мақоламда нашр қилдим.

Ҳиротда рус курьерлари. Биз Ҳиротда бўлган вақтимизда Чорбоғ саройига икки рус курьери келиб тўхтади. Улар, пайтини топиб, биз билан гаплашишга ҳаракат қилдилар. Отбоқар Абдухлоқ билан яширин учрашиб, биз тўғримизда гап олишга, Қобулда қачон йўлга чиқишимизни билишга уриндилар. Мен бу аҳволни Ҳирот волиёсига тушунтириб, бизни бошқа жойга кўчиришларини илтимос этдим. Шундай қилишди. Курьер сифатида Қобулга кетаётган бўлсалар-да, бизнинг Ҳиротда тўхтаганимиз учун уларнинг ҳам Ҳиротда қолганликларидан хабар топгач, афғон хорижий ишлар бўлими ходимлари вазиятни тушундилар. Отларимизни сотган киши бўлиб, бошқа ерга кўчдик. Волий билан хорижий ишлар бўлими ходимлари бизни Қобулга омон-эсон элтиш учун бир неча соқчи тайинладилар.

Рус курьерлари билан пойга. Биз Ҳиротдан йўлга чиққач, рус курьерлари 17 июнда Ёвқўл деган ерда орқамиздан етиб келдилар. Уларнинг бири рус, иккинчиси Қарапет исмли бир арман эди. Ёнларида яна икки рус аскарин, узун милтиқлари, хариталари ҳам борлигини билдик. Бизлар билан тўғридан-тўғри рус тилида гаплаша бошладилар. Кечаси бир меҳмонхонада қолдик. Арман Қарапет Анвар ва Жамол пошоларнинг ўлими тўғрисида билган одамдай гапирди. Ҳар иккови ҳам бизни танимаганга олишса-да, аммо ким эканлигимизни яши билишлари равшан сезилиб турарди. Эртасига Абдулқодир ва Абдухлоқ билан улардан қандай қилиб ажралишимиз тўғрисида маслаҳатлашиб олдик. «Мен бунинг чорасини топаман; сизлар ҳар доим менга кўз солиб боринглар. Ишора этишим билан ҳеч нима демасдан, айтганимни қилинглар»,— дедим уларга. Ёнимиздаги афғон соқчиларига ҳам руслардан ажралишимиз ке-

раклигини айтдим. Ёвқўл деган ерда улардан айрилиб, бир кечувдан ўтгач, Ғазна томонга оқувчи дарё бўйлаб йўлимизни давом эттирдик. Журнайиш деган бир жойдан ўтиб, дарёнинг чуқур, аммо тор жойига дуч келдик. Рўпарадаги тоғ ёнбағридан бир сурув қўй келаётганини кўрдик. «Ҳозир руслар билан пойга қиламиз», — дедим. Абдулқодир ва Абдулҳолиқнинг отлари меники каби йўрға бўлмаганидан, бироз олдинроқ кеттилар, дедим. Орқамда икки афғон соқчиси ва ҳалиги руслар келишарди. Уларга русчалаб: «Ҳайданглар, пойга қиламиз», деб отни чоптирдим. Абдулҳолиқ ва Абдулқодир сурув оралаб кетаётганини кўришим биланоқ йўлнинг чап томонига бурилиб, тоғу тош оралаб ҳаракат қилдим. Биз билан келаётган икки рус куръери ҳам отларини чоптиришди. Лекин отларни тошлоққа қараб буришни хаёлигаям келтиришмади, сурув ва эшак карвони ўртасида уларга қўшилиб, чуқурга тушиб кетдилар... Албатта, улар ўлмади, лекин оёқлари йиқилган отларнинг остида қолди. Мен уларга қарата: «Сизлар Валидовни ушлаб бўпсизлар. Ҳиротдан бекордан-бекорга овора бўлдинглар», — деб отимга қамчи урдим. Афғонлар ҳамроҳлигида мумкин қадар жадал ҳаракат қилдик. Кечаси йўловчилар тўхтайдиган Ҳештрав номли манзилда бироз дам олгач, йўлда давом этдик. 18 июнь куни соат ўн бирда Қобулга етиб келдик.

Бизларни молия назоратининг эски биносига жойлаштирдилар. Уч кундан кейин менга Совет элчихонасида ишлайдиган бир ўзбек ҳалиги рус куръерлари ҳақида гапириб берди. Улар: «Валидов бизларнинг чуқурга йиқилишимизни ҳисобга олиб, пойга таклиф қилиб, туюққа туширди. Ўзи эса қочиб кетди», — деб айтишибди. Руслар кийимлари йиртилган, яраланган, қонга беланган ҳолда элчихонага етиб келишибди. Қобулда эшитишимча, бу Қарапет деган армани Тифлисида Жамол Пошони ўлдирганлардан бири экан.

Қобул. Шаҳарга етиб келишимиз ҳамано Бухоро элчиси Ҳошим Шоиқни, Бухоро ҳукуматининг собиқ раиси Усмон Ҳўжани ва унинг дўстларини излаб топдик, ўша куниёқ Афғон ташқи ишлар ваколатига ва Туркия элчихонасига бориб гаплашдик. Элчи Чаҳри Пошо мени мужоҳид деб, бағрига босиб кутиб олди. 22 июнда хорижий эллар вазири Вали Муҳаммадхон ва маориф вазири Файиз Муҳаммадхон билан учрашдик. Улар билан мен 1919 йили Москвада бўлган вақтимда ҳам кўриш-

ган эдим, улар шарафига мажлислар ташкил қилардик. Ислом илмининг тақдири ҳақида менинг хонамда узоқ суҳбат қурардик Хорижий ишлар вазирлигидаги мажлисга чақиришарди. Кобулда ўзим хоҳлаганча қолишимни, истасам, тамомила шу ерда қолиб ишлашни тавсия қилдилар. Вали Муҳаммадхон менга Афғонистонда илмий ишларни жонлаштиришда ёрдам беришни, лойиҳалар тузишни таклиф қилди.

Ҳожи Сомийнинг Туркистондан кетиши. Эртасига **Усмон Хўжа Ҳожи Сомийнинг Шарқий Бухородан** чиқиб, Афғонистоннинг **Ҳонобод** шаҳрига келаётганини хабар қилди. Биз. Пошо билан гаплашиб, **Анвар Пошонинг** алоқачи зобити бўлган **Ҳаққибекка Ҳонободга, Ҳожи Сомий** олдига бориб, у ҳақда маълумот олиб келишни тайинладик. **Ҳожи Сомийнинг** қўли яраланган экан. 25 июнда **Ҳожидан** хат ҳам келди. **Отга** мина олмаслигини, даволаниш учун **Туркияга** кетиш нияти борлигини ёзибди. 30 июнда яна хат ёзиб, **Усмон Хўжа** билан бериб юбордик: «Сиз бир курашчисиз, мушкул дақиқаларда кўнглингизни чўқтирмаслигингизга ишонамиз. Биз бундан кейин ҳам ўша муқаддас озодлик йўлида қўлимиздан келгунча иш олиб боражакмиз. Иймонимизга содиқ қолиб, ўша йўлимизда давом қилайлик», дедик. Бир-икки кундан кейин **Ҳожи Сомий** билан бирга мамлакатдан қочиб чиққан **Тўрабек, Маъмурбек, Садриддинхон, Мустафо Шаҳқули, Ориф Каримий** ва **Тўрабек** олдига қолган бошқирд ҳарбийлари **Айюб, Ислом, Ворис, Ҳибатулла, Иброҳим** ва туркмән зиёлиси **Аҳмад Нафасдан, шунингдек, Туркия** зобити, **Сабрий афанди, Нафи афанди, Юсуф Зиё афанди** ва бошқалардан алоҳида-алоҳида хатлар келди. Улар истиқболда нима қилишларини билмасдилар. Нима қилайлик, қаерга берайлик, қандай яшайлик, деб сўрашарди.

Абдулқодир билан менинг режам ҳам ўзгаражак. Чунки, **Ҳожи Сомий** ҳаракати бунчалик тез енгилар деб ўйламаган эдик. **Ашгабадда** белгилаб олган режамизга кўра, **Эрон** орқали **Кобулга, ундан Шарқий Бухорога Ҳожи Сомий** олдига боришга келишиб олгандик, вақт топсак, онламининг ҳам олиб, яна **Кобулга** қайтиб келмоқчи эдик. **Ҳожи Сомий, яъни** босмачиларнинг ўша вақтдаги раҳбари мамлакатимизни тарк этгач, режаларимиз бутунлай ўзгариб кетди.

Афғонистон ҳукумати босмачиларнинг раҳбарлари яқдил бўлиб **Кобулга** келишларини истамасди. Босма-

чилар сардорларининг ҳаммаси Эронга, кейинроқ Туркияга чиқиб кетишлари эса озодлик учун курашнинг бутунлай сўниб қолишига олиб келардики, буни биз хоҳламасдик.

Келгусидаги фаолиятимиз хусусидаги қарорларимиз. 26—28 июнда «Туркистон Миллий Бирлиги» раиси сифатида Усмон Хўжа, Ҳошим Шойиқ, Мирзо Ҳисомитдин ва бошқаларни чақириб, бундан кейин қандай ишляяжгимиз ҳақида батафсил гаплашиб, баъзи қарорлар қабул қилиш кераклигини айтдим. Уч кун маслаҳатлашдик. Бу уч кунги маслаҳат тақдиримизнинг бугунги кунга қадар давом этган йўналишини белгилади. Қабул қилинган қарорларга кўра, бошқариладиган ишлар қуйидагича бўлиши керак эди:

1) Ҳожи Сомий ва унинг ўртоқлари Туркистондан чиқиб кетишлари сабабли «Туркистон Миллий Бирлиги»нинг хорижий эллардаги қўмиталарини янгидан ташкил қилиш ва кучайтириш, Кобул, Туркия ва Францияда олиб борилажак ишларни бир мақсад сари йўналтириш.

2) «Туркистон Миллий Бирлиги» ғоясини мужассамлаштирувчи асосий ҳужжатларни эълон қилиш учун бир тўплам нашр этишни Заки Валидийга юклаш; Заки Валидийни «Туркистон Миллий Бирлиги»нинг умумий раиси қилиб қолдириш баробарида Абдулҳамид Ориф ўғлини Кобулдаги бўлимнинг раиси, Усмон Хўжани Туркияда, Мустафо Чўқаевни Оврупода вакил этиб тайинлаш; Ҳошим Шойиқни Афғон ҳукумати рухсат берган тақдирда, Японияга юбориш; Заки Валидийга Парижда Мустафо Чўқаев билан маслаҳатлашиб, «Туркистон Миллий Бирлиги»нинг марказини Берлинда ёки, шартлар имкон берса, Истанбулда ташкил қилишни юклаш; Заки Валидийга Туркистон миллий кураши тарихини ёзиш, уни нашр этиш, чет элларда чиқадиган нашрларда бу юртнинг даъволарини дунё аҳлига тушунтириш вазифаларини юклаш.

Абдулқодирнинг мен билан бирга бўлиши, унинг расмий ёки яширин равишда Россияга бориб қайтиши, Берлин ёки Истанбулга келиши, меннинг бир йилдан кейин яна Кобулга қайтишим, Усмон Хўжа, Абдулқодир билан учовимиз Туркияда Туркистон ҳақида мажмуа нашр қилишимиз қатъийлаштирилди. Садриддинхон билан Тўрабек Машҳадда қолиб, Эрон ҳукуматига ўзларини Туркистон Жамияти вакиллари сифатида та-

нитишлари зарур эканлиги белгиланди. Афғон ҳукумати қабул қилган тақдирда Мустафо Шахқули билан Ориф Қаримнинг Қобулга келишлари ва Орифов билан бирга ишлашларига, Ҳожи Сомийнинг ўртоқлари унинг ўзи қаерда бўлса, Туркиядами, Эрондами, у билан ёнма-ён бўлишларига қарор қилинди. Қобулдан кетгач, энг шошилич бажариладиган ишлар Усмон Хўжа, Абдулқодир ва мен инглиз ҳукуматидан рухсат олиб, Ҳиндистонга чиқиб, Пешоварга боргач, Садриддинхон, Тўрабек ва шу вақтда Читралда бўлажақ Абдулқодир Ҳамидовни чақириб, уларнинг фаолият режаларини батафсил белгилашимиздан иборат эди. Қабул қилинган қарорларнинг бир қисми маблағ камлиги ва Ҳиндистондаги инглиз ҳукуматининг қаршиликлари туфайли етиб бормаган бўлса-да, деярли амалга оширилди. Усмон Хўжа билан Мирзо Ҳисомитдинда Бухоро ҳукуматидан қолган бир оз пул бор эди, улар 10 августда Ҳиндистонга кетишди. Мен Абдулқодир билан бирга Оврупога йўл олишимизни маълум қилиб, Афғон ҳукуматидан моддий ёрдам сўрадик. Бош вакил Муҳаммад Валихон бизга ёрдам беришларини билдирди. Кейинроқ Усмон Хўжа ёрдамида Қобулдаги инглиз вакилларига мурожаат қилиб, Ҳиндистон орқали Оврупога кетишга рухсат сўрадим ва Пешоварда дўстларимиз билан кўришни тўғрисидаги режамизни ҳам баён қилдик. Инглиз вакили жуда яхши кутиб олди ва бу ҳақда Симлидаги инглизнинг ҳукуматига етказишини айтди. Биз бу сафардан аввал Туркия ҳукумати Истанбулда жойлашганлигини билмаганимиздан, Фахри Пошодан Истанбулда учрашни учун даъватнома олдик. Бу бир хато бўлди.

1 июнда Усмон Хўжа, Ҳошим Шойиқ, Мирзо Ҳисом Бағманга келиб, чет ишлар вакили Муҳаммад Валихонни кўриб, унга олиб боражак ишларимизнинг режаларини аён этдик.

Афғонистон ҳукуматига ёзилган хатлар. Муҳаммад Валихон менга мурожаат қилиб, Муҳтарам Ҳазрат, яъни, Омонуллахон эътиборига Туркистон тақдири тўғрисидаги фикрларимни ва Афғонистонда маориф ишлари ҳақидаги тавсияларимни рапорт тарзида ёзиб беришимни сўради. Афғонистонга келган тўрт киши Қобулда қолиб, маориф ишлари борасида Афғон ҳукумати билан ҳамкорлик қилсак, жуда яхши бўлишини ҳам маълум қилди.

Мен бу рапортларни бир неча кун ичида тайёрла-

дим. Уларни Усмон Хўжа ва Ҳошим Шойиқ ёрдамида форсчага таржима қилдик. 17 июлда Абдулқодир билан бирга Бағманга келиб, чет эл ишлари вазирининг ёрдамчиси, дўстимиз Фоиш Муҳаммадхонни кўриб, рапортларни унга топширдик. Улар жуда самимий қаршиланди. Омонulloхонга Туркистон-Афғонистон муносабатлари тўғрисида ёзган рапортим беш бет бўлди. Унинг мазмуни шундай эди:

Афғонистоннинг келажаги бугун рус қўли остида қолган Туркистон мусулмонларининг тақдирини билан чамбарчас боғлиқлиги маълум бўлса-да, 1917 йилги рус инқилобидан кейинги воқеалар таъсири остида тарихий тараққиётнинг янги йўналиши диққат билан ўрганиш ва тушунтиришга муҳтож. Афғонистон озодлиги шу кунга қадар руслар билан инглизларнинг ўзаро қарама-қаршилигига боғлиқ эди. Лекин бир кун келиб уларнинг бу қарама-қаршиликлари барҳам топиб, Афғонистоннинг ёлғиз ўзи қолишини кўз олдимизга келтирсак, унинг империалистик Россия билан муносабатлари қандай тус олиши мумкин, деган савол келиб чиқади. Вақтда Россиянинг амалдаги иши — босиб олиш бўлади. Бунга қарши ҳозирданоқ тайёргарлик чоралари кўриб қўйилши керак.

1. Руслар Афғонистонда энг аввало миллий зиддиятларни майдонга келтириб чиқаришга ҳаракат қилажақлар. Афғон миллатчилигининг ўта кескин шаклини ёқлаяжақлар. Сизга элчи бўлиб келган бир руснинг: «Биз, руслар, миллат ўлароқ ўз миллатчилигимизга таяниб, мамлакатимизни кучайтириб ва яшнатиб келаётирмиз. Сиз ҳам ўз афғон халқингизга суянган ҳолда бошқа халқларни афғонлашишга мажбур қилиб, мамлакатингизни кучайтира оласиз», дейишининг ўзи мазкур сиёсатнинг бир нишонасидир... Хуросон ва Афғонистоннинг туркий халқлар яшайдиган ғарбий қисмини истило этиш учун улар ўзбек ва туркман коммунистларига: «Сизнинг миллатингизнинг ярми Афғонистон билан Эронда қолган, бу ўлкаларнинг сизлар билан бирлашишлари бир миллий масаладир», деб тушунтирадилар...

2) Афғонистоннинг ғарбий қисмини босиб олиш Советларнинг иқтисодий сиёсати масаласи сифатида кун тартибига қўйилди. 1922 йилнинг декабрида Тошкентда, коммунистлар партияси марказида Энгштейн, Михайлов ва Суриш исмли коммунист раҳбарларнинг мусулмон коммунистлари олдида уялмай-нетмай: «Афғонлар ғар-

бий Афғонистонда туркий (ўзбек, туркман) халқларнинг кўпайишларини сира хоҳламайдилар. Улар руслардан кўрққанлари сингари туркий халқлардан ҳам кўрқадилар. Бу ўлкани Кобулгача босиб олиб ва у ердаги ҳукумат бошига собиқ Бухоро амири сингари жоҳилона бир кўғирчоқ ҳукумат ўрнатиб, идора этиш Туркистоннинг иқтисодий ривожини учун қулай бўлади, дейишлари ҳам бунинг очиқ исботидир. Бу билан улар, бир томондан, ўз қўллари остидаги туркларда афғонларга нисбатан душманлик ҳиссини уйғотсалар, иккинчи томондан, бутун Россиянинг иқтисодий сиёсати манфаатларидан келиб чиқиб, Ғарбий Афғонистонни босиб олиш йўлидаги истакларини гўё Туркистоннинг эркинлиги ва келгуси ривожланишини таъминлашга қаратилган фикр қилиб кўрсатадилар.

Давлатингиз раҳбари ҳақида баъзи бир рус газеталарида «Афғонистоннинг буюк Пётри» деб ёзишлари бир ҳийладан иборатдир. Йиллар ўтиб руслар Херируд дарёси билан Амударёга чап томондан қўйилувчи дарёларни ўз таъсирлари остига олиш мақсадларида хузурларингизга «Сув аҳдномаси» тузишга келарлар. Бу ҳақда Тошкентда нашр этилган «Туркистон иқтисодиёти» ва бошқа шу сингари мажмуалардаги мақолаларга эътибор беринглар. Шунингдек, Амударёдан, сизнинг чегарангиздан бошлаб, бир канал қазини ва уни Марв орқали Хазар денгизига йўналтириши, Қорақум чўлини суғориши бўйича белгиланган режалари ҳам диққатга молик. Хуросон ва Афғонистоннинг ғарбий ўлкаларидан оққан дарёларни ўз назоратига олиш тўғрисидаги фикрлари ҳам эътиборлидир. Профессор Розенкамф билан Кржижановский томонидан Россиянинг шарқий қисмини ривожлантиришда Афғон ва Эрон замида оқувчи дарёларни рус таъсири остига олишга қаратилган режалар тузиши мамлакатингиз тақдирини белгилани учун синчиклаб ўрганиладиган масаладир. Хўш, ундай режаларга қарши Туркистон истиқболига алоқадар қандай чоралар кўриши мумкин бўлади? Бу хусусдаги фикрларимни баён этаман:

1. Ҳиндистон бир кун келиб ўз мустақиллигига эришар, Урта Осиёда Россия билан инглизлар ўртасидаги қарама-қаршилик йўқолса, русларга қарши ёлғиз бош бўлиб қолмаслигингиз учун жиддий учинчи бир кучни майдонга келтириши устида иш олиб бориши энг муҳим масала бўлажак. Афғонистон билан Туркистон бутун

дунё иқтисодий ҳаётида тутган мавқеини йўқотганлиги XVI асрда Оврупо-Осиё савдо йўлининг шарқий денгизга кўчиши билан изоҳланади. Бутун Урта Осиё орқали ўтган бу йўлни оёққа қўйиш чораларини кўрмоқ зарур. Масалан, бу борада Америка, Япония билан Туркистон ва Афғонистон орқали Хитойдан Эронга автомобиль ва темир йўл қуриш тўғрисида гаплашиш жуда ўринли бўлади. Яъни, бу бой мамлакатларни Урта Осиё ишларига аралаштириш, бу ишлар улар учун ҳам фойдали бўлишини ўзларига ҳам, илғор Осиё қавмларига ҳам тушунтириш, шу мақсадда Япония, Америка ва Хитойга вакиллар юбориш, уларга Туркистон вакилларини ҳам қўйиш керак. Эҳтимол, Америка билан Япония Урта Осиё масалаларида Англия ва Россия билан бирлашишни хоҳламас. Таассуфки, аynи пайтда улар Манжурия масаласида бирлашдилар. Лекин, мен узоқ келажак тўғрисида ўйлаётирман. Чунки улар Манжурия орқасида Урта Осиёдан ўтган «Ипак йўли» воситасида иқтисодий алоқа ўрнатиш сингари буюк ишлар билан шуғулланишингизни, бир кун ташқи дунёдан кирим, фойда олишингизни кўриб, бу борада Хитой билан Россиянинг қарама-қаршиликларини четлатиш йўлига киришинилари асло эҳтимолдан ҳоли эмас.

2. Учинчи бир куч орага киритилмаса, Россия билан инглизлар орасидаги қарама-қаршилиқ давом этаверса, Афғонистон ҳудуди фақатгина бир талаш майдони бўлиб қолажак. У вақтда икки кучдан бири томонига ўтиш талаб қилинар. Бундай чоғда инглизлар томонини тутиш заруратга айланар. Чунки, руслар Амударёдан Ҳазар денгизигача катта канал очса, бу канал бўйига ҳам қисқа бир муддатда миллионлаб рус кўчманчиларини жойлаштиришига уринажак. Подшо замонидаёқ Россия Эроннинг Журжон ва Астробод ўлкаларида кўчманчиларни жойлаштира бошлаган эди, бу иш 1917 йил инқилоби туфайли тўхтаб қолди. Эндиликда яна давом эттирмоққа қарор қилдилар. Бу иш кучая бошласа, Афғонистон Англия ёки мустақил Ҳиндистон билан иш бирлиги ташкил этишга мажбур бўлажак.

Бизнинг инглизлар билан ҳеч бир муносабатимиз бўлмади. Чунки улар Урта Осиёда, Афғонистон биқинида яна бир ислом давлати тузилишига тиш-тирноғи билан қарши. Лекин Ҳиндистон миллий ҳаракати кучайиши билан инглизларнинг ҳукмронлиги бу элда давом қила олмас. Англия Ҳиндистонда яшашларини вақтин-

ча деб ҳисоблагани учун инглизларни (Америка, Янги Зеландия, Австралиядоги сингари) у ерда турғун қилиб қолдиришга тиришмайди. Инглизлар Ҳиндистондан кетгунларига қадар бир муҳолифона сиёсат олиб боражак. Бу жиҳатдан Хитой орқали Урта Осиёга учинчи бир кучни жалб қилиш имконияти бўлмаса, Англия ёки унинг ўрнини босадиган озод Ҳиндистон билан тил топишиб, ни олиб бориш жуда ўринли бўлар эди.

Кветтани Ҳирот орқали Кушка билан боғлайдиган темир йўл қуриш хусусида Англия билан келишиш жуда яхши натижа беражак. Бу эса Афғонистон ва Хурсоннинг Эрон билан бирга тез иқтисодий ривожланишига сабаб бўлар эди. Умуман, Афғонистонда юк ташув техникасини ривожлантириш керак. Аксинча, техникага оид энг майда масалаларда ҳам Ҳиндистоннинг Пеншвар ва Кветта шаҳарларига боғланиб қоласизлар.

3. Урта Осиё мусулмонларининг бирдамлигини панисломизм ҳаракати сифатида динга боғлашдан натижа чиқмас, чунки иқтисодга боғланмаган, фақат диний ақидага суянган бирдамлик қуруқ сўз бўлиб қолар, Туркия, Эрон ва Афғонистон учовлашиб ҳамжиҳатлик-ла, Россия қаршисида иқтисодий ва маданий негизда бирлашса, бу ҳақиқатан ҳам бир ҳаётий сиёсат бўлади. Уйлашимча, Афғонистон билан Эрон иқтисодий соҳадаги аҳдлашув сиёсатини Россияга чегарадош бўлган Фарб ўлкаларида амалга ошириш керак. Туркиядан Эронга ва Фарбий Эрон бўйлаб Хазар денгизи яқинидаги Кизиларвот номли Россия бекатигача темир йўл қуриш — уч давлат ўртасидаги бирликнинг умумий идеали мана шудир. У вақтда Табриз, Рой, Тус, Ҳирот, Балх, Газна сингари қадимги ислом маданиятининг асосий марказлари аввалги вазифасини яна қайтара олур. Бу ҳақдаги фикрларимни ҳар уч давлатга батафсил ёзиб бердим. Ёзганларим бошдан-оёқ самимий бўлганлигидан, бирингизга ёзганларимни иккинчигиздан ҳеч бир яширадиган жойи йўқ.

Фақат русларнинг донмий равишда ўтказган миллий шовинизмдан қатъий сақланиш шарт. Бу ҳолда исломият ҳам бу уч миллат учун фойдали бир воситага айланар. Уч мамлакатнинг ҳар бирида турли қавмларнинг ҳуқуқлари тан олиниб, Афғонистонда ўзбек, туркман ва тожиқлар учун ўз тилларида мактаблар очилиши, ҳарбий хизматни ўташда улар билан афғонлар орасида айирмачилikka йўл берилмаслиги керак. Бу ҳақда Салжуқ вази-

ри Низомулмулкнинг «Сиёсатнома» асари 24—26-қисмларидаги фикрлари диққатга сазовордир.

4. Россиянинг Шарқда ўтказган сиёсатидан қандайдир инқилоб қидириш хатодир. Советлар подшодан мерос бўлиб қолган сиёсатни худди шу йўналишда давом эттиради ва марксизм асосида мустаҳкамлайди. Бу тўғрида ўтган йили (1922 йил) Самарқандда «Шарқда ижтимоий инқилоб» номи билан бир мақола ёздим ва Ҳошим Шойиқбекка юбордим. Яқинда бир нусхасини Муҳаммад Валихонга бердим.

Биз мамлакатимизда миллатчи бўлган коммунист зиёлиларга суяниб иш юритдик. Шунинг учун бу ёзувлар учун тайёрланган эди, муҳим таъсири бўлар. Инқилобчи ва илғор бир шахс бўлганлигиниз учун бу асарда сиз сингари ҳукмдорлар эътибор қиладиган баъзи фикрлар бор. Бизнинг асосий душманларимиз рус коммунист империяси ҳамда ўз орамизни бузувчи реакциядир.

5. Уч ислом давлати ўртасида радно алоқалар ўрнатиш ва маълумотлар олиш вақти етди. Руслар билан инглизларнинг кучли бўлган ахборот йиғиш тизимлари мавжуд.

1923 йил 5 июлда бу хатларга бир илова тариқасида хорижий ишлар вазири Муҳаммад Валихонга қуйидаги қисқа хатни ҳам ёздим: «Мамлакатингизга келгач, сизга айтган гапларимни Муҳтарам Ҳазратга топшириш мақсадида ёзиб беришимни маслаҳат қилган эдингиз, хатни тайёрладим. Уни ёзаётган вақтимда ўша масалалар ҳақида яна бир бор ўйлаб кўрдим...

Сизга айтадиган алоҳида фикрларим бор. Лекин фикрларим Муҳтарам Ҳазратга ақл ўргатувчи бўлиб туюлишидан кўрқаман. Менинг ўзим Америка билан Японияни Урта Осиё ишларига жалб қилиш масалаларига катта аҳамият бераман. 1918 йилдаёқ подшо тузуми қулаши таъсирида тарқаб кетиш аҳволида турган Сибирга келган Америка ва Япония ҳарбий раҳбарлари олдига Талха Расулов исмли дўстимизни, кейинроқ Миллий Кўмитамизнинг Тошкент бўлимидан Ғулжада очилган Япония ваколатхонасига. Мустафо Шаҳқули, Ориф Каримий ҳамда Садриддинхон деган ўртоқларимизни жўнатдик. Ҳозир ҳам муҳтарам ҳукуматингиз ишонса, Ҳошим Шойиқни шу мақсадда Японияга юборсаларингиз, чақки бўлмайди.

Бир ойдан бери Кобулда, мамлакатингизда Россия

сиёсатини ўрганиш борасида нима ишлар қилинаётгани билан қизиқдим. Амир Ҳабибулло вафотидан кейин нашр этилган бутун газета ва мажмуаларни қараб чиқдим. Хорижий ишлар ваколатхонасида Сиз тавсия қилган шахслар билан гаплашдим, лекин «ўнгишда жуда оғир бир асорат қолди. Москвадаги элчингиз ва Тошкентдаги консулингиз баъзи газеталардан материаллар қирқиб олиб юборган. Лекин бундай мақолалар босиладиган газета ва мажмуалар тўлалигича келтирилиб, чет эл ишлари ваколатхонасида тўплам ҳолида сақланса, яхши бўларди. Тифлисида нашр этиладиган «Заря Востока» ҳам жуда зарур... Рус муҳожирларининг Оврупода нашрлари бор, Оврупо миллатлари ҳам ўзларининг Россияга доир кузатувларини китоблар ва мажмуалар ҳолида нашр қиладилар. Ушаларни тўплам қилишга маслаҳат бераман.

Ҳозир Ҳожи Сомий Шарқий Бухородан чиқиб, бу ерга келди. У билан келганлар ичида номлари тилга олинган Мустафо Шаҳқули билан Ориф Қаримий Россия университетини тамомлаган миллатчи татарлардир. Мустафо бироз французча ҳам билади. Уларни ўз ёнингизга олсангиз, Сизга рус нашрларини ўрганишда фойдалари тегади. Форсча яхши билган Садриддинхон эса тошкентлик илмли бир олим. У ҳам, бухоролик Абдулхамид Орифов ҳам Сизга Туркистонда чиққан бутун нашрларни ўрганишда ёрдам бера оладилар. Мамлакатингизда менга нисбатан кўрсатилган эътибору ҳурмат учун Муҳтарам Ҳазратга ва Сиз олий жанобларига кўпдан-кўп раҳматлар айтаман. Россияда Фоиш Муҳаммад, Сардор Абдурасулхон ва Сиз олий жаноблари билан учрашганимдан самимий муносабатларимиз орамиздаги алоқаларнинг бундан кейин ҳам давом этишига имконият беради, деган ишончим бор. Хатимнинг охирида яна бир бор қайд этаманки, Туркистон ва Афғонистон тақдирини ярим-ёрти чоралар асосида ҳал этиладиган масаласалар жуда жиддий қараш керак, дастлаб эътибор қилмасалар, уни қайта-қайта ўртага қўйиш зарур бўлади. Менинг билганларим шулар. Чуқур эҳтиром ва қардошлик саломни билан:

Аҳмад Закий Валидий. 15.VII. 1923.»

Ҳошим Шойиқ ва бош бармоғим. 29 июлда Хонободдаги дўстларимиздан, шунингдек, Ҳожи Сомийдан:

бир нечта хат олдик. Хатларни Исмоил Ҳаққибек келтирди. Афғонистон ҳукумати уларни Кобулга келишга рухсат этмагач, 35 киши биргаликда Туркияга кетиш учун Ҳирот орқали Машҳадга йўлга чиқишибди. Садриддинхон билан Мустафо Шаҳқулининг хатлари жуда қайғули эди. Айниқса, Ҳошим Шойиқ қаттиқ қайғурган. Ҳошим Бухоронинг мусулмон яҳудийларидан, лекин Бухоро муҳитида ўсиб, туркий доирани ўзиники деган бир дўст шоир эди. У кейинги вақтда Бухорода етишган шоирлар тўғрисида ёзди. Ўзининг ҳам тўплами бор. Бухоро ёшлари билан Туркияга бориб, у ерда муаллимлар тайёрлайдиган олий илмгоҳни тамомлаган. 1918 йилнинг бир мураккаб шароитида Боку орқали мамлакатига қайтар экан, «Миллий тадқиқотлар» тўпламини, Маҳмуд Қашғарийнинг «Девони луғатут-турк» ва «Дада Қўрқут» сингари бутун Туркистон зиёлилари учун бебаҳо манба ҳисобланган асарларни Бухорога олиб келган. Муаллимлар мактабида французча ҳам ўргандим, деган сўзига қарабми, 1920 йилда Бухоро ҳукуматининг хорижий ишлар вазири қилиб тайинланган. Лекин, жуда қўрқоқ ва шубҳаланувчи бир киши бўлганлигидан, чет эл ишлари билан шуғулланиш орқасида юзага келган воқеалар унга ором бермай турарди. Ниҳоят, ишларнинг мураккаблашувини кўргач, вазир ўрнига элчи бўлишни истаб, Кобулга кетиб қутилди.

Ҳожи Сомий ҳам дўстлари билан мамлакатни ташлаб, бу ерга келган ва нима қилар эканмиз, деб гапга ботган эди. Уша кuni Мухаммад Валихон олдига бордик. У Садриддинхонга Кобулга келишга рухсат бермаганликлари учун норозилигини хорижий ишлар вазирига кўзига ёш олиб тушунтирди. Йўлда кетаётиб, ўзини худди биров ўлдириб кетадигандай ҳис қиларди. Уйига келганда жуда ёмон тушлар кўрганини айтиб, Файзуллани ҳам тушимда кўрдим, деди ва хонасида йиғлаб-йиғлаб тўшагига йиқилди. Олдига кириб тинчлантиришга тиришдим. Тўппончаси ўқланган экан. Тортиб олмоқчи бўлдим, бермади. Усмон Хўжа билан Ҳожи Ҳисомиддин ҳам унинг ёнида эдилар. Тўппончани қўлидан чиқариб олиш учун ёпишганимда отилиб кетди, қўндоғи учиди бўлган бош бармоғим жароҳатланди. Бу бармоғим урушда ҳам бир марта яраланган эди. Исмоил Ҳаққибек шу заҳоти турк табиби Мунирбекни излаб топиб келди.

Уша кунларда Фарғона мужоҳидларининг бошлиғи

бўлган Шермуҳаммад яқинлари билан бирга Хонободдан Кобулга келган экан. Менинг яраланганимни эшитиб, Кобулга келишим хосиятсиз чиқди», деб хафа бўлибди...

Мени касалхонага олиб келиб, дори билан ухлатиб, яраланган бармоғимни синиқ суяклардан тозалаб тикибдилар.

Шермат бек. Бу зот Фарғонада туғилган, 1915 йилда подшо ҳукумати тарафидан фронтда ишлаш учун сафарбар қилинган кишилар орасида Польша frontiда фаолият кўрсатган, 1917 йилда айланиб қайтиб келгач, большевикларнинг Фарғонада қилаётган зolimликларига чидай олмай, дўстлари билан биргаликда кураш байроғини кўтариб, йиллар давомида русларга қарши жанг қилди. Ҳикояси жуда узун, уни менга хотира тарзида ёздириб жўнатибди.

Фарғонада курашни давом эттириш имконияти битгач, Анвар Пошо олдига ва Афғонистонга бориш ниятида юртидап чиққан. Афғон ҳукумати уни ва қариндоши Нурмуҳаммадни ҳамда бошқа яқинларини биз қўнган уйга (саройга) жойлаштирди. Мен 1920 йили Бошқирдистон ҳукуматининг Элдорхон Мутин исмли бир зиёлисини Шермуҳаммад олдида бўлиш учун Фарғонага жўнатган эдим. Элдорхон вазифасини бажарди, рус тилини ўрганишга кўп ёрдам қилди, ҳарбий ишлардан ҳам бироз сабоқ берди. Мен билан илк бор кўришганидаёқ: «Элдорхонни менинг олдимга юбориб, жуда яхши қилган эдингиз, ҳозир Кобулда учрашиш насиб этди», — деди. Ўзи ўқиб-ёзишни билмаса ҳам халқига содиқ бир киши эди. Афғон ҳукумати унга рус элчихонасига бориб, мамлакатига қайтиб кетишга рухсат сўрашни маслаҳат бергач, бир-икки марта бориб ҳам келди ва: «Афғонлар мени ўрисга жўнатиб, хўрликка туширди», — деб йиғлади. Биз Афғонистондан кетганда у ёнидаги ҳамроҳлари билан Кобулда қолди. Кейинроқ, иккинчи жаҳон уруши вақтида қариндоши Нурмуҳаммадбек бир неча йил қамоқда ётди, ҳозир иккови ҳам Туркияда яшайди. Кобулдалик вақтида мен уни Фаҳри Пошо олдига юбордим. Пошо эртасига Шермуҳаммад билан мен яшаб турган саройга келди. Шермуҳаммад Пошо кетгач, «Амалда одам билан одам ўртасида фарқ бўлгани сингарин, миллат билан миллат орасида ҳам айирма бор. Туркия вакили бўлган буюк Пошонинг олдимга келиши мен учун кутилмаган, ноёб бир бахт. Аксинча, афғонлар

мени рус элчихонасига юборишганида ўзимни дўзахнинг энг тубига иргитилган одам, деб ҳис қилгандим. Мен Россиядан келдим. Кобулда русга ёлворишнинг не ҳожати бор. Пошо менинг бу ярамни битирди», — деди.

Хорижий ишлар вазири билан сўнгги учрашувим.

1923 йилнинг 20 сентябрида хорижий ишлар вазири Муҳаммад Валихон билан сўнгги марта учрашдим. Бу сафар бизга Парижгача саёҳат қилиш учун моддий ёрдам кўрсатдилар. Муҳаммад Валихон келиб чиқиши жиҳатидан афғон эмас, Помирдаги Дерваз бекларидан бўлиб, тили ҳам форсча бир шевадadir. Улар ўзларини кўпинча буюк Искандар авлодига мансуб деб ҳисобласалар-да, бу тожик беклари аслида туркларнинг қарлуқ уруғига туташдир. Араб манбаларида буни очиқ кўрсатувчи дафиллар мавжуд. Муҳаммад Валихон менадан уруғларининг келиб чиқиши ва тарихини ўрганиб, асар ёзишимни сўради. Мен унга: «Кобулга яна бир бор келсам, тарихингиз билан машғул бўларман, иншоаллоҳ», — деб жавоб бердим. «Мен ҳам фан ва маориф ишларини ташкил этишга доир тавсияларингизни, маслаҳатларингизни амалга оширишга ҳаракат қиламан. Сизнинг Овруподаги ишларингиз биттач, бу ерга яна қайтишингизни юракдан истайман. Муҳтарам Ҳазрат (яъни амир) ҳам шу умиддadir», — деди у.

Муҳаммад Валихон Оврупога саёҳатимиз учун бундан бир неча кун аввал уч минг рупий берган эди, ҳозир Муҳтарам Ҳазрат номидан яна шунча пул берди. Биз март ойида Ашгабаддан Эронга ўтганимизда «Туркистон Миллий Бирлиги» хазинасида бўлган тўққиз юз эллик сўмга баробар Бухоро тангаларини олгандик, шундан кейинги чиқимларимизни ҳам Афғон ҳукумати кўтарди. Вазир Муҳаммад Валихон Оврупода муҳтож бўлиб қолганимизда Париждаги Афғон элчиси Муҳаммад Тарзига мурожаат қилишимизни тавсия этди. Яъни Афғонистон ҳукумати мазкур саёҳатимиз амалга ошишида бизни ҳеч бегона деб билмади, биз, албатта, бундан бениҳоя мамнун бўлдик. «Сизни тамомила афғон одами деб ҳисоблаймиз. Саёҳатингиз узоққа чўзилмасин. Айланиб, қайтаётган чоғингизда бизга хабар қилинглар. Сизни Муҳтарам Ҳазрат ўзининг энг юқори мансабдорлари даврасига олишини ҳозирданоқ мўлжаллаб қўйди. Хатларингиздаги самимийлик ва маънавий теранлик у кишига жуда маъқул бўлди», — деди.

Муҳаммад Валихон. «Бизни ўз оилангизга қабул қил-

ганлигингиздан ва Муҳтарам Ҳазратнинг илтифотидан беҳад мамнунмиз ва эҳтиромимизни билдираемиз. Бу ерга келиб, дорилфунун, миллий кутубхона ва миллий жамяят ташкил этиш менинг учун шарафли бир иш бўларди. Лекин, ҳозирча тамомила қайтиб келаман, деб ваъда беролмайман. Кўз ўнгимизда Туркия турибди. Ҳар учала ислом юртига айтадиганларим Хўжа Ҳофизнинг мана бу сўзларидир: «Биз бу ерга шон-шухрат ва юқори мансаблар олиш учун келмадик. Ватанимизда бошимизга тушган балолардан қочиб, сизга сиғиндик». Хайрлашаётган вақтда қўлини тавоф қилишимни айтдим. Унинг ўзи мени бағрига босиб ўпди. Самимий хайрлашдик.

Уша куни, 20 сентябрь тушдан кейин маориф назорати илмий ҳайъатининг йиғилишига таклиф этилдим. Кобулда ташкил қилинажак муаллимлар олий илмгоҳининг тизими кўриб чиқилди. Менинг тавсиямга кўра, мазкур мактаб иш услубини қуйидагича олиб боришга қарор қилинди:

1) Бошланғич мактабда ўқитилажак фаиларнинг сонини кўпайтириш;

2) Бошланғич мактабда ўқитиш услубини ривожлантириш, ҳозирги педагогикага суяниш.

«Яхши бўлди, бу масалани Сиз орқали амалий бир асосга кўя олдик», — деди Файз Муҳаммадхон. Бу йиғилишдан сўнг афғон дўстларим билан хайрлашдим, чунки икки кундан кейин йўлга чиқишимиз керак эди.

Ҳожи Сомийга ёзган хатим. Ҳожи Сомийнинг Хонободдан Машҳадга йўлга чиқиши олдида ёзган хатида у ниҳоятда руҳий тушқунликка тушганлиги сезилиб турарди. Ўзи ярадор бўлиб, курашни давом эттира олмасда, ҳаракат давом қилишини хоҳларди. 22 сентябрда унга тубандагича хат ёзган эдим: «Менга ва Фахриддин Пошога ёзган сўнги хатларингизда бухороликларнинг, айниқса, лақайларнинг бизга қарши ҳаракатларидан шикоят қилган эдингиз, 1921 йилнинг қишида Бухорода Анвар Пошонинг бу ҳаракатга тамомила қўшилишини истаб, жуда некбин бўлган вақтингизда, мен сизга бундай ишларда эҳтиросга берилмаслик, реалист бўлиб қолиш керак», деган эдим. Бу хатингизда жуда бир руҳий тушқунликка тушганлигингизни сезиб, ўша сўзларни такрорлашга мажбурман: «Босмачилик ҳаракати олти йил давом қилди. Унинг муваффақиятлари Россиянинг бошқа фронтларда банд бўлиши, ҳозирги муваффақият-

сизликлар эса русларнинг бошқа кучли рақибларидан қутулиб, бутун кучини бизларга қарши йўналтирганлиги билан изоҳланади. Бу хусусда шу йил февраль ойида Ашгабаддан Маҷай йўли орқали юборган хатимда ҳам ёзган эдим. Ҳозир руслар сизга қўшилмаган босмачиларга келишувчилик сиёсатини юритиб, сизга тарафдор лақай ва қарлуқларга душманлик сиёсатини олиб боражак, бизнинг душманларимиз босмачилар эмас. Сами пошога қўшилувчилардир», деб халқни сизлардан бездиришлари табиий, деган эдим. Агар сиз яраларингиз тузалгунча Афғонистонда ёки Эронда қолиб, кейин ҳам бу ишдан воз кечмасангиз, яхши бўларди. Хорижий элларга чиққан мужоҳидлар ёрдам кўрсатмасалар, бу ҳаракат келгусида яшай олмас. Анвар Пошо билан Сиз бу ҳаракатнинг дарров муваффақиятга эришажагинга ишонган эдингизлар. Мен Пошога, балки бизнинг авлод ғалабага эриша олмас, шундай бўлса-да, курашни давом эттириш керак, чунки Ўрта Осиё масаласи бир кун келиб, жаҳон масалаларининг бирига айланар, Уша кунлар етганда, бизнинг бугунги курашларимиз тамал тоши бўлар, деган эдим. Марҳум Анвар Пошонинг Туркистон учун бошини бериши сўнги юракларда озодлик руҳини жонлантирди ва Сизнинг бу йўлдаги ҳаракатларингизга мададкор бир куч бўлди.

Ҳиндистонда ҳам аҳвол шундай: сиқоҳийлар қўзғолони билан Пипи Султон ҳаракати Ҳиндистон озодлиги ҳаракатининг асосини ташкил қилажак. Ҳолбуки, Пипи Султон ҳаракати муваффақиятсизликка учрагандан сўнг одамлар унинг ўзини ўлдиришга уринганлар. Али Шавкатбекнинг айтишига қараганда, Туркия мустақиллиги учун курашда қардошингиз Ашрафбек билан Мустафо Камол ўртасида қарама-қаршилик рўй берган, демак, сизнинг Туркияга қайтишингиз қийинлашган. Яхшиси, Ўрта Осиёда қолинг. Сиз ҳам кетсангиз, Туркистон халқи: «Туркия одамлари ҳам уриниб кўрдилар, муваффақиятга эришолмагач, кетдилар», деяжаклар. Машҳаддаги Шихбандар Сомийбекнинг айтишича, Туркияда Шарифбек исмли бир киши Анвар Пошо билан бизга қарши бўлмағур асар ёзган. Сизни у ерда ёқлайдиганлар ҳам унчалик топилмас. Сиз учун Туркистон курашидан ажралиш катта гуноҳ бўлар. Афғонистон ҳукумати сизнинг Хонободда узоқ вақт туришингизга ижозат бермаяжак. Машҳад ваколатхонасида бирорта вазифа берадиларми-йўқми, унисини билолмайман. **Али**

Ризобекка ҳам шу атрофда қолишга маслаҳат бергандим. Фақат руслар сизнинг Хурсонда қолишингизга имконият бермаслар, деб ўйлайман. Фикримча, Сиз ҳам, Ризобек ҳам Техронни марказ қилиб, Хурсон ва Афғон Туркистонида савдо ишлари билан шуғуллансаларингиз, яхши бўларди. Абдулҳамид, Туроббек ва Маъруфбеклар ҳам, бизнинг бошқирдларимиз ҳам бу ишда Сиз билан бирга бўлсалар, кун ўтказишга имкониятлар яратиларди. Шунинг баробарида Сиз Эрон ва Афғонистон ғарбидаги Туркистон қочқинларининг озодлик руҳини сўндирмас эдингиз. Мен, Фатхилқодир ва Усмон Хўжа бу курашни тадқиқ қилиш билан шуғулланамиз. Мен бу ҳаракатнинг тарихини ёзажакман, қўлимда маълумотлар кўп. Ҳаммасини бир жойда ўтириб ёзиб, туркча нашр қилгандан сўнг инглизчада ҳам нашр эттирмақчиман. Туркистон курашида қатнашганларнинг ҳаммасини шошилич равишда Туркияга олиб келсангиз, бунинг устига ўзингиз ҳам совуқ қабул қилсангиз, уларни ночор аҳволда қолдирасиз, ташкилотингиз ҳам изсиз йўқолиб кетади. Туркистон кураши узоқ давом этажагига ишониб, шунга муносиб иш олиб борайлик. Усмон Хўжа билан Мирзо Ҳисомитдин ўтган ойнинг ўнинчисида Ҳиндистон йўли билан Истанбулга йўлга чиқди. Ҳошим Шойиқбек ҳам Японияга кетса ажабмас. Биз Фатхилқодир билан икки кундан сўнг Пешоварга йўлга чиқамиз, келгусида, Оллоҳ насиб қилса, ё Париж, ё Берлинга кетамиз. Чуқур эҳтиром ва саломларни қабул қилинг»...

Тантана ва Бухоро амири. 5 август кунини ҳукмдор ва ҳукуматнинг ёзги қароргоҳи бўлган Пағманда Афғонистон мустақиллигига бағишланган байрам ўтказилди. Кун жуда яхши эди. Абдураҳмоннинг душманларини енгишда катта ёрдам берган, бу туфайли «Фотих» номини олган бир кекса фил тантана иштирокчилари марказида бўлди. Фил майдонга чиқиб, ҳукмдор Омонуллохон олдига етгач, эҳтиром кўрсатмоқчи бўлган одамдай у томонга бурилиб, узун хартумини жон оёғига чўзиб, тиз чўкди, шу орада кўзларидан ёш оқди. Фил ҳам йиғлар экан, Омонуллохоннинг қари отаси буюк Амир Абдураҳмонхонни эслапти, деб йиғилганлар ҳайрон қолдилар. Ҳарҳолда бу жуда ҳаяжонлантирувчи манзара бўлди. Бухоро амири Олимхон ҳам яқинлари билан тантана майдонининг бир тарафидан ўрин олган эди. Ҳам-

маси Бухоро ҳукмдорлари кийимида. Дўстим Абдулқодир менга: «Туркистоннинг сўнги ҳукмдори, сён ҳам бориб амирга салом бер», — деди. Мен унга: «1918 йилда унга жўнатган элчимиз Абдулла Илёсга: «Москвада ким тахтга ўтирса, тузилган аҳдлашувга кўра, шуни ҳукмдор деб таниймиз. Аҳдлашувни улар бузсалар ҳам, мен бузмайман», — деб подшони Советларга алмаштирган. уларга бўйсуниб, бизни бузғунчи деб ҳисоблаган, лақайларни Анвар Пошога қарши қайраган одамнинг қўлини ушламайман. Умуман, бутун бу Манғит сулоласидан валнаҳд Абдулмаликдан бошқа қўлини қисошга арзигулик бирор зот чиқмади. Заррача ақллари бўлганда Ҳақим қушбегига қулоқ солган бўлардилар. Садриддин Айний шу маросимда қатнашганида амир билан бориб кўришармиди? Мен амир тўғрисида форсча бир шеър ёзиб, унда подшони эшакбоқарга, амирни эшакка қиёслаган эдим. Садриддин Айнийнинг зolimлар дунёси чириган чўп сингари Инқилобимиз алангасида ёниб кетди. Дунё ёнди демангиз, ҳаммаёқни ўт қоплади, жаҳон тозарди» маъносидаги шеърини эслатдим. Бу амир халқ бошидаги бир яра бўлса, унинг ўрнига келган рус большевиклари бир саратон (рак) касали эди. Лекин ҳақиқатни айтганда, бу касални юртига Бухоро амирининг ўзи олиб келди. Бундай амрлар ҳақида Қуръонда: «Аллоҳ бир юртни хароб қилмоқчи бўлса, марҳаматсиз ҳукмдор юборар, у халқни хароб қилиш даражасига олиб бориб қўяр», дейилган. Бунинг энг ёрқин мисоли ўша амир. У бизга ҳам, Анвар Пошога ҳам қарши. Унга қандай қилиб қўл бериб бўлади»,—дедим.

Абдурасулхоннинг сийлови. Биз йўлга чиқадиган кунни эрталаб Абдурасулхондан: «Кобулдан кетгунларингизга қадар сизлар билан кўришишим керак», деган хат келди. Тушликдан аввал йўлга чиқдим. Тушга яқин кўп ош тайёрлашибди, лекин Абдурасулхондан бошқа ҳеч ким йўқ. Ошдан кейин унинг икки ўртоғи келди. У Бухорода инқилоб вақтида айни Анвар Пошо келган кунларда Афғонистоннинг Туркистондаги элчиси вазифасини ўтаган чоғларида ўзини бахтиёр ҳис қилганлигини сўзлади. Лекин, мен Анвар Пошо ҳаракати муваффақиятсизликка учраши мумкинлигини тушунтиргач, Абдурасулхон бу мураккаб шартларга илашиб қолганлигидан ҳасратга тушганини ҳам қўшиб қўйди. У менга: «Сизнинг Афғонистонда узоқроқ бўлишингизни истайман»,—деди. Мавлоно Румийнинг: «Ватанга хизмат

қилишда, ўз зимманга олган вазифани бажаришда давом этсанг, миллатинга яхшилик қилсанг, умматинг олдида бир Пайғамбар даражасига кўтарилсан», деган шеърини ҳамда бошқа баъзи шеърларни эсдалик дафтарибга ёзди. Кобулда снәсат ва маърифат тўғрисида гаплашганларимиз, айниқса, дорилмуаллимни ҳақидаги фикрларингиз давлат фаолларига жуда маъқул тушди. Муҳаммад Валихон сингари мен ҳам сизнинг бу ерга яна қайтиб келишингизни истаيمان, деди у. Хон мени меҳмонлари билан таништириб, уларга қарата: «Мен Бухорога элчи бўлиб келганимда, бухороликлар ўзаро низолашардилар. Бундан руслар фойдаландилар. Шунда жуда юрагим сиқилганди. Лекин Закий Валидий билан қозоқ мусулмонлари етиб келишди. Бухороликларнинг орасига кириб, умум Миллий Бирлик Жамияти туздилар. Туркия вакилларининг тавсиясига асосан Закий Валидий унинг раиси қилиб сайланди. Шунда бутун Самарқанд вилоятни оёққа қалқди, бирдамлик майдонга келди. Закийбек Самарқанд ва Бухоро вилоятларининг бутун қишлоқларини, бутун босмачилар гуруҳларини айланиб чиқди, улар орасида яхши ишларни амалга оширдилар», — деди.

Хоннинг меҳмонларидан бири мен ҳақимда аввалдан хабардор экан. Бу зот Афғонистонда бир демократик тузум ўрнатиш тарафдори саналаркан. «Сиз подшо замонини ҳам, Қеренский режимини ҳам, Советларнинг ҳам ички томонларини ўрганган кишилардан бирисиз. Нега у ерда демократия муваффақият қозонмади? Советлар йўқ қилинса, Туркистонда демократия яшай оладими? Афғонистонда демократияни амалга ошириб бўлармикан? Бўлса, қандай тарзда?» деган саволлар берди.

«Демократиянинг бирдан-бир, ягона рецепти йўқ. Унинг мақсади миллатларга ва жамиятларга ўз ихтиёрларига мувофиқ ҳаёт кечириш имкониятини беришдан иборатдир. Демократия турли миллатда турлича бўлиши мумкин. Лекин унинг асосий бир шarti бор: миллат ва жамият орасидаги масъулиятга шериклашиб, шунга мувофиқ равишдаги иш қонунларига бўйсуниб керак бўлади. Инглизларда, Америка, Швеция, Норвегияда иш шу тарзда йўлга қўйилган. Бир партия ҳокимият тепасига келса, бошқалари унга ёрдам беришди. Россияда эса бу йўқ. 1919 йилда яхшигина демократик партиялар вужудга келди, аммо большевиклар пар-

тияси тепага чиқди-ю, бутун бошли партияларни йўқ қилди ва тарихда мисли қўрилмаган мустабидлик тузумини ўрнатди. X асрда саёҳат қилган Ибн Фазлан «Хоразмнинг ғарбида яшовчи ўғизларда умумий ишлар ҳақида маслаҳатлашиб олиш одати бор, улар қабул қилинган ножониз қарорни кўпчилик бўлиб бекор этадилар. Булғорлар эса подшоларни ҳукмини вожиб ҳисоблайдилар ва бу миллат ичида тинч яшаса бўлади», деб маълумот беради. Давлат ишида масъулият ҳиссининг умумийлиги халқнинг маданий камолотига боғлиқ, шунингдек, тарбия ва одат масаласи ҳам. Менинг бошқирд қардошларим маданият жиҳатидан руслардан орқароқда, аммо давлат ишларига келганда, умумий масъулиятни ҳис этишда улардан кучлидирлар, бошқирдлар орасида тўлиқ бир демократик режим ўрнатса бўларди. Қозоқ ва туркманлар орасида ҳам аҳвол шундай. Бухороликларнинг маданий ривожини юксак. Лекин, шундай эса-да, нодон амирга бўйсуниб ўрганганлар. Бошқирдлар орасида тузилган партизан гуруҳларидаги бирдамлик бухороликларга ёт. Қозоқ, бошқирд ва ўзбекларга ўз мустақилликлари таъмин этилганда, халқ хўжалиги, суғориш, ер ости бойликларини қазиб чиқариш ишларини ривожлантиришда социализм қулай таъсир қилади, лекин халқларнинг хоҳишларини, шахсий ташаббускорлигини йўқ қилишда социализмнинг мисли беқиёс бўлади. Афғонистондаги аҳволни эса ўзингиз яхши биласиз. Лекин сизлар ички тартибсизликлар келтириб чиқаришга тайёр Совет Россиясига қўшни бўлганингиз туфайли, партиялар тузилиб, ҳукуматни танқид қиладиган матбуот майдонга келса, уни Советлар қандай сотиб олишни биларлар. Радио ҳам эркин ишлай олмас. Ишчилар синфининг миллий асосларини қандай уюштира оласизлар? 1918—1919 йилларда Озарбайжонда ташкил қилинган миллий ишчилар касаба уюшмалари сизларда ҳам уюштирилармикан? Қорахонийлар даврида қарлуқ ва ўғиз фитналари туфайли шоир Амакнинг: «Подшонинг ўн йил давом қилган зулмидан кўра халқнинг икки кунлик фитнаси кўрқинчлироқ» деган сўзлари бунга яна бир бор исботламоқда. Афғонистон учун, балки, энг яхшиси конституцион монархия бўлар. Қайдам, янаям ўзларингизга ҳавола».

Меҳмон сўзларимнинг кўпини ёзиб олди. Намоз вақти бўлгач, Абдурасулхон мени имомликка ўтишга таклиф қилди. Мен эса: «Ҳеч вақт ҳеч кимга имомлик қил-

маганман, намоз дуоларини унчалик яхши билмайман, дедим. Намоздан сўнг менга бағишлаб, самимий бир дуо қилди. Йўлда керак бўлиб қолар деб, қўлимга бир неча олтин танга берди. Мени Афғонистондан шу тариқа яхши кузатиб қолдилар. Абдурасулхон Германиянинг дўсти эди. 1924 йилнинг қишида ўғлини ўқишга жойлаштириш учун Берлинга келди. Учрашиб, мириқиб гаплашдик. Умуман, афгонлар соф кўнгилли, самимий инсонлардир. Рус хавфини сезадилар, унга қарши курашганларга юқори баҳо берадилар.

ҲИНДИСТОН — ТУРКИЯ

1923 йил 24 сентябрь, душанба куні Кобулдан автомобилда Ҳиндистон йўлига чиқдик. Бизни йиғлаб, кўзёшлари билан кузатган одам — отбоқаримиз Абдулхалиқ Қўнисбой эди. Автомобиль билан Жалолобод орқали машҳур Ҳайбар довонига етиб келдик. Ҳозир инглиз чегара соқчилари билан божхона хизматчилари юкларимизни Россия большевикларига ўхшаб текширармиканлар, деб ўйлаб келаётган эдик. Махфий ҳисоблаган қоғозларимни «Сиз олиб борарсиз», деб Фахри Пошога қолдирган эдим. Шундан кейин 20 йил ўтгач, уруш давомида¹ Берлиннинг Адлон меҳмонхонасида мусофир бўлган вақтимда, ўзим бўлмаганда нацистлар юкларимни, хатларимни текшириб чиқишларини сезиб, ҳамма қоғозларимни Берлиндаги элчимиз Сафват Арикинбекқа бериб, «Буларни Истанбулга сен олиб б^ор», деб тайинлаган эдим. Ҳар иккала элчимиз ҳам уларни нест-нобуд қилмай олиб келди ва амалда ҳозир ушбу хотираларни Фахри Пошо олиб келган ўша хатларга суяниб ёзаяпман. Қисқаси, 25 сентябрдан то ноябргача, беш ҳафта давомида Абдулқодир билан Ҳиндистонда қолдик. Ҳиндистон икки мустақил давлатга айлангандан кейин мен Покистонда уч маротаба, Ҳиндистонда 1964 йилда бир марта бўлдим. Бир ой давомида Неру ва Ҳиндистон ҳукуматининг меҳмони сифатида бу мамлакатнинг маданий марказларини кўрдим. Ҳар иккала мамлакатнинг миллий ва сиёсий фаоллари билан самимий суҳбатлар қурдим. Кутуб-

¹ 1941—1945 йиллардаги Иккинчи жаҳон уруши.

хоналарда сақланаётган нодир китоблардан фойдаланиб, туркий маданият тарихи учун муҳим манбаларни ўргандим. Лекин 1923 йилда биз саёҳат қилган Ҳиндистон тамомила бошқача эди. Бу ерда ўша вақтда ҳукмронлик қилган инглиз ҳукумати бизни жуда бир чегараланган шартлар билан саёҳат қилдирди. Афғон ва ҳинд ўртоқларимиз бизга Қобулда белгилаб берган манзиллар бўйича юришга қўйишмади. Шундай бўлса-да, Ҳайбар довоғига келгандан сўнг боғхона хизматчиси юкларимизга ишора қилиб: «Буларда нималар бор?»—деб сўради. Кийим, китоб, қоғозлар»,— дедик. «Бошқа кўрсатиладиган нарсалар борми?» «Бир револьвер бор, кўрсатайликми?» — деб сўрадик. «Йўқ, икки юкли револьвер олиб келсангиз, қарардик. Марҳамат, йўлда давом этаверинглар»,— дейишди. Ҳиндистон мустамлака бўлса-да, Россия ҳукмронлиги остидаги Туркистондан тамомила фарқ қиларди. Пешоварда номи «Д» ҳарфи билан бошланган катта бир меҳмонхонада тўхтадик. Мен ҳеч қачон Ҳиндистонда бўлман, деб хаёлимга келтирмаган эдим, бу ерга келиш ҳам насиб қилди. Эртасига бизни волий чақиртирди. «Сизнинг Ҳиндистонга саёҳатингиз хусусида Симлидан хабар кутаяпмиз. Бир неча кун бу ерда қоласизлар», — деди у. «Биздан ярим ой аввал Қобулдан бу ерга келган Усмои Хўжа, Читралдан келган Абдулҳамид Орифов, Машҳаддан келган Садриддинхон, Тўрабек ва Мустафо Шаҳқулилар қаерда эканлар, улар билан қандай кўришса бўлади? Биз улар билан ўз мамлакатимиз масалаларини гаплашишимиз керак. Бу ҳақда Қобул элчиси орқали мурожаат қилгандик», деган гапимга волий: «Мен улар жўйлашган манзилни билмайман. Сизларнинг бу ерда тўпланишларингизга ҳам рухсат қилмаяжакман. Умуман, биз ўз мамлакатимизда ҳукумат тепасига социалистлар келишини хоҳламаймиз. Ишчилар партиядан ҳукумат раиси мистер Мак Дональд айти пайтда Советлар мамлакати билан дўстона муносабатлар ўрнатмоқчи. Биз Ҳиндистонни Советларга қарши қаратилган ҳар хил сиёсий ҳаракатлар майдониغا айлантarmoқчи эмасмиз. Буни билиб қўйинглар», — деди. Унинг бундай такаббуруна гапларидан жаҳлим чиқди. Олдидаги қоғозларига қараб-қараб, саволлар бера бошлади. Лекин унга: «Мен буюк бир миллатнинг таниқли вакилиман. Мен билан хотиржам ўтириб... очиқ юз билан гаплашинг. Сўроқларингизга жавоб қилмайман. Хоҳла-

сангиз, бизни Афғонистонга қайтариб юборарсиз», — дедим. «Ўзингиз биласиз», — деб жавоб берди у. Форсча гаплашди. Мен унга: «Худо ҳофизи шумо» (Худо сизни паноҳида асрасин), — дедим. Чиқиб, меҳмонхонага жўнадик. Қайфиятим ҳаддан ташқари бузилганди. Орқамиздан айғоқчилар келаётганини кўрдим. Бир ерда овқатланиб чиқмоқчи бўлдик. Полицайларнинг бири олдимизга келиб: «Сизнинг овқатланадиган ерингиз меҳмонхона», — деди. Мен унга: «Сиз мажбур қилиб едирадиган насибани емаймиз, бозордан олиб еймиз, меҳмонхонада ҳам қолмаймиз», — дедим. Қисқаси, аҳвол жуда оғир эди. Шу вақт, бу ерда бир бухоролик одамни учратиб қолиб, у билан бироз гаплашдик. У Ҳабиб Раҳмон Бухорий исмли бир татар имоми билан таништирди. У ҳам уйига чақирди. Бухоролик киши бизни кузатувчи айғоқчилардан бири эканлигини сезгандим, уйига бордик. У ўзини Бухоро амирлигида хизмат қилган одам, деб таништирди. Уйда тўпланган рус газеталарини кўриб чиқишга ижозат берди. Кейинроқ, шунингдек, Бухоро амирлигида хизмат қилган Мирбадалов ҳам бир одамнинг ҳузурига олиб борди. Бу кишини Бухоро амирининг таржимони сифатида 1914 йилдан бери танирдим. У ҳам, шухбасиз, Бухоро амиридан кўра инглизларга кўпроқ хизмат қиларди. Бу одам 1917 йил инқилобидан бери менга қарши курашган ҳуқуқчи бошқирд Шоаҳметов Туркистонда Совет ҳокимияти ўрнатилиши билан Сибирь йўли орқали Манжурияга кетганини айтди. У билан алоқа қилиб тураркан, унга менинг Кобулга келганимни хабар қилибди, Шоаҳметов жавоб хати ичида менга ҳам нома йўллабди. Бу мен учун бир совға бўлди. Чунки, Шоаҳметов 1917 йилдаги Туркистон конгрессларида мухториятга ва менга қарши жиддий курашувчилардан бири эди. Ҳозир эса менинг ҳақ эканлигимни тап олиб, кечирим сўраб, мазкур хатни ёзибди. Шу заҳотиёқ унинг, айниқса, Шоаҳметов ёрдамида полк бошлиғи Олимжон Тўғон билан алоқа ўрнатиш имконияти борлиги эсимга келди. Лекин инглизлар 1918—1919 йилларда Сибирда бўлганларида Бошқирдистон ва Туркистон миллий бўлимлари билан ўзларигина эмас, бошқа хорижий юртларнинг ҳам алоқага киришишларига йўл бермаганликларини ҳисобга олиб, Шоаҳметовга ёзган хатларимни Пешовардаги инглиз почтаси орқали жўнатмасдан, Бомбайга келгач, Узоқ Шарққа кетмоқчи бў-

либ турган Италия пароходи орқали жўнатдим. Инглизларнинг Россияга қарам мусулмонларни оқ бўладими, қизил бўладими, барибир рус ҳукмронлиги остида қолдиришга бўлган хоҳишини Мирбадалов ҳам, Бухоро амирининг Фарай Тўқсоба сийгари кишилари ҳам жуда яхши билишарди. Ҳайдархўжа Мирбадаловнинг Самарқандда яшаган ўзбек генерали Мирбадалов билан ҳеч қандай яқинлиги йўқ. «Хўжа» қўшимчаси Пайғамбар авлодларига қўшилади. Лекин бу киши Ҳайдар лақабини ўзига-ўзи «саййидлик» даражасини қўниш мақсадида тақиб олган. Амалда эса қозонлик бир савдогарнинг ўғлидир. 1913 йилда Бухорода бўлган вақтимда менга оиласи тарихини сўзлаб берган эди. Уша вақтда «Бухоро номдарлари» деган тожикча (баъзан ўзбекча) газета чиқарди. Ҳозир у мени худди қадрдон дўстидай самимий кутиб олди. Амирнинг молиявий ишлар вазири бўлганлигидан афеусланади. Менга Ҳиндистонда чоп этилган, либерал руҳда ёзилган баъзи асарлар, шу жумладан, мазкур юртнинг мусулмон файласуфи ва шоири Муҳаммад Иқболнинг ўша вақтларда босилиб чиққан «Шарқлик месанзари (мактуби)» номли асарини берди. Бу таниқли шоир ва мутафаккирнинг кўп шеърлари билан бухородалик вақтимдаёқ Мирзо Абдулқодир ва Акобиршоҳ деган дўстларимдан олиб танишгандим, фақат улар матбуотда чиқмаган, қўлёзма ҳолида эди.

Муҳаммад Иқбол. Бомбайда бутун вақтимни Муҳаммад Иқболнинг асарларини ўқиб ўтказдим. Ҳиндистон мусулмонларининг Марказий қўмитасига боришим билан менга унинг шеърларини беришганди. Пешоварда Мирбадалов Иқболнинг бир асарини совға қилди. Гётенинг «Фарбу Шарқ девони» номли асарига жавобназира тариқасида ёзилган бу асарни олмонларнинг файласуф шоири Шарқ мутафаккирларининг фикрларига асосланиб ишро этган. Иқбол ҳам ўз асарларида Гёте, Ницше, Гегель, Толстой, Карл Маркс каби Оврупо ақл эгаларининг фикрларини юксак бир маҳорат ва маънавий қудрат билан тасвирлайди. У бутун Ислоом оламинини яхлит тасаввур қилади ва унинг ҳар бир гўшасини қайғу-ҳасратларини тўлиб-тошиб куйлайди. Иқбол Бухоро, Табриз, умуман Шарқ шаҳарларига жуда самимият билан қараркан. Чунки Ҳиндистонда иломият шу ерларда етишиб чиққан устозлар руҳига таяниб тарқалган экан. Иқбол Мустафо Камол раҳбарлигида Туркиянинг овруполиклар устидан қозон-

ган катта ғалабасини мадҳ этган бир шеърда шундай фикрларни илгари суради: «Биз, мусулмонлар, бир раҳнамо (Пайғамбар) қўл остида бутун жаҳонни Ҳақ таоло томон буролдик. Қўлимизда қурол бўлмаса ҳам кўплаб халқларни забт этдик. Ҳозир эса, қўлимизда қурол бўла туриб бу халқлар қўл остида қолдик». Сўнгра у Мустафо Камолга қарата мурожаат қилиб: «Отинг чотиб борган жойгача бор, шу кунга қадар нобсон бўлайлик, деган фикр билан алдандик, пиروвардида ҳаммасини қўлдан бой бердик. Энди олға! Қўлдан бой берганларимизни яна қайтариб олайлик!»— дейди.

Мустафо Пайғамбаримизнинг номи бўлганлигидан Иқбол Мустафо Камолга қарата ҳам бу исмни мазкур маънода қўллайди ва уни Пайғамбардан кейинги беназир устозим деб билган Мавлоно Румий қаторида эслайди, илҳомни Туркиядан кутади: «Оврупо ўз оловини пуркаб, узоқ вақт тинкани қуритган бўлса-да, турк фарзандлари томир отди ва емиш берди. Риёкор рақиб Абдулаҳаб Пайғамбаримиз Мухаммад Мустафога қанчалик тўсиқ бўлмасин, комил бир инсон бўлиб қолгани каби, туркларнинг Мустафоси ҳам, яъни Мустафо Камол овруполиклар билан кураш давомида комил шахс бўлиб етишди. Менинг бу шеъримни ҳинд ва форс ўлчови-ла ўлчама, чунки, бу шеърнинг мазмуни саҳарларда оққан кўз ёшларимдан иборат. Кел, Шайх Румий (Жалолиддин Румий) ҳаётидан бир ҳикмат шароби узатайинки, у узум шаробидан-да лаззатлироқдир».

Бомбайда ҳам бир масжидга кирган эдим, девордаги «Яшасин Мустафо Камол» деб ёзилган ёғоч лавҳага кўзим тушди. Меҳробнинг чап томонидаги икки ўтиргич устида Қуръони карим билан «Маснавий» (шеърый дoston) турибди. Ҳиндистон мусулмонлари Мустафо Камолни ўз миллий қаҳрамони деб ҳисоблайдилар. Иқбол шеърлари орасида Туркистонга бағишланган ҳаяжонлантирувчи асарлар ҳам бор эди. Масалан, Темурнинг сози бузилди, лекин оҳанги яшамоқда. Бу оҳанг Самарқанднинг бошқа бир сози-ла яна саҳнага чиқажак, деган комил ишонч билдирилди.

Иқбол ҳинд (урду), лекин руҳи ва маданияти билан туркларга жуда яқин. «Гарчи ҳинд фарзанди бўлсам-да, кўз нурим Бухоро, Кобул ва Табризнинг пок тупроғидан униб чиққан», дейди у. Иқбол Бухоро машҳурлари-га, Кобулдан чиққан Бобур, Ҳумоюн, Жаҳонгир, Шайх Файзулла Кобулийга, Табриздан, айниқса, Шамс Таб-

ризийга нисбатан чуқур ҳурмат ҳисси сақланганидан бу уч шаҳар тупроғини «кўзимга нур берган пок тупроқ», деб ҳисоблайди. Ҳиндистоннинг маданий ва тафаккур оламида энг буюк инқилоб ясаганлар бошида турган ғазналик Маҳмуд ҳам туркдир. Иқбол Туркистонда яна бир бор бўрон кўтарилиши мумкин деб ўйлайди, лекин бу Мавлоно ва Шамс Табризийга қарши бир ҳаракат бўлишини сира истамайди: «Самарқанд заминидан яна бир Чингиз бўрони, сув тошқинлари кўтарилмаса, деб қўрқаман. Мутриб, Румий, устоз Табризий шеърларига баробар келадиган ғазал ва байтлар келтирса, жонимни унинг шеърияти ўтига тутиб исинтир», дейди...

Иқболнинг бундай шеърлари хотирамга шундайгина ўрнашиб қоларди. Шу боис Бомбайда кечирган кунларим мен учун «Иқбол кунлари» бўлиб ёдимда қолди. Биз Россияда Миллатлар Иттифоқи жамиятини мазлумларнинг ҳуқуқларини ҳимоя қилувчи бир нуфуз ва қудрат, улар учун бир ҳимоячи бўлади, деб ташкил этгандик. Иқбол эса шеърларида бу уюшмани «Уруш ичида қолган мулкни таламоққа киришган кафан ўғрилари» деб таҳқирлаб ёзган. Мен у билан Лаҳорда учрашгудек бўлсам, мазкур масалалар тўғрисида гаплашардим. Туркистондаги курашлар ҳам уни ҳаяжонга келтиришига ишонаман. Агар кўришиб, гаплаша олганимизда эди, Туркистон курашини жонлантирувчи шеърлар яратиши шубҳасиз эди. Фақат инглизлар бунга йўл қўймади.

Туркистон-Ҳиндистон муносабатининг келажаги. Ҳиндистонда беш ҳафта давом этган саёҳатим машғул бўлган масалаларимизга бошқача нуқтан назардан қарашга имконият яратди. Бу ерда ўрганганларим 1929 йилда Мисрда нашр этилган «Бугунги Туркистон ва унинг яқин тарихи» китобимда Туркистон ва Ҳиндистоннинг келажакдаги умумий тадбирлари тўғрисидаги фикрларимни (668—675-бетлар) ёзишга асос бўлди. Қобулдаги сўзлашувларимизда Амударё, Сирдарё, Чу ва Или дарёлари оралиғида қазиладиган янги катта каналлар Қорақум, Қизилқум, Мўйинқум чўлларини ўзлаштириш туфайли ўн миллионларча одамни жойлаштириш имконияти туғилади. Бунда Шарқий Эрон, Афғонистон ва Ҳиндистон ҳам ўз таъсирини кучайтирса, кўчиб келувчи миллион-миллион славянларга йўл берилмаса, Урта ҳамда Шарқий Осиё миллатларининг бирлашувига за-

фурат яратилажак, деган фикрга келган эдик. Туркистон тарихига доир юқорида эслаб ўтган китобимда ҳам шуларни тилга олгандим. Ҳиндистонда инглиз қиролининг ноиб Лорд Ридингтнинг ёрдамчиси бўлган ва хорижий ишлар билан шуғулланган сэр Олаф Кэру ўзининг 1953 йилда нашр этилган «Совет империяси ва Урта Осиё турклари» номли асариди менинг мазкур китобимдан кенг фойдаланган ва Туркистон билан Ҳиндистоннинг келажакдаги муносабатлари хусусидаги фикрларимни тилга олган. 1964 йил бошида Деҳлида шарқшунослар конгрессида иштирок этган вақтимда Неру яқинларидан қуйидагиларни билиб олдим: сэр Олаф Кэру асариди акс этган фикрларим ҳиндларнинг бир қанча атоқли кишилари, шунингдек, Нерунинг ҳам эътиборига тушган, ҳатто бу фикрларни туркчадан тўлиғича таржима қилдириб ўқиган. Бу эса конгрессда Неру сўзлаган катта нутққа жавоб бериш учун минбарга чиқишимга сабаб бўлди. Менинг жавобимдан сўнг яқинлари билан бирга оёққа қалқиб, қўлимни қисган Неру: «Сизни ва асарларингизни бу ердаги дўстларингиз орқали кўп вақтдан бери биламиз», деди. Менинг Ҳиндистон-Туркистон муносабатлари ҳақидаги фикрларим Покистон мусулмонларига ҳам таъсир этган. Буни 1956 йилда Лаҳор университетини битирувчиларга диплом топшириш маросимида профессор Муҳаммад Шафидан ва Покистон Жумҳурияти раиси Исқандар Мирзонинг ўзидан эшитдим. Умуман, ҳиндистонликлар Шарқ ва айниқса Ислон дунёси тўғрисида инглизча чиққан ҳар бир асарни албатта ўқир эканлар. Мен буни 1964 йилда Патна шаҳрида бўлган вақтимда учрашган мусулмон зиёлиларининг фикрларидан улар бу ҳақдаги маълумотларни инглиз шарқшуноси Олаф Кэру асарлари орқали олганликларини сездим. Улар хотираларини урду тилида ҳам нашр этишни қатъий тавсия қилдилар. Бомбайда бўлган вақтимда, мусулмонларнинг «муҳолафат қўмитаси»да учрашган одам ҳам Дивар Пошо муваффақият қозона олса, уни бошқача кетарди, шундай бўлса-да, унинг Туркистон курашида иштирок этиши, у ерда шаҳид бўлиши, бу курашга шуҳрат келтириб, Ҳиндистон мусулмонларига катта таъсир кўрсатди, деди. Бу қўмитанинг энг биринчи ва асосий аъзоларидан бўлган Мавлавий Баракатулло бизда, Бошқирдистонда ҳукуматимизнинг меҳмони бўлган эди, кейинчалик Париждан туриб Ҳиндистонга йўллаган хатлари-

да ва асарларида бизнинг Ҳиндистон мустақиллиги учун курашга хайрихоҳлигимиз борасидаги сўзларимизни тилга олган. Буни менга Бомбайда айтишди. Қисқаси, Ҳиндистондаги саёҳатимиздан, инглизлар қаршиллик кўрсатишса-да, қалбимизда жуда илиқ таассуротлар сақланиб қолди.

Ҳиндистонда бўлган вақтимда форсигўй шоирларнинг гўзал шеърларидан дафтаримга ёзиб олгандим. Афсуски, улар кимники эканлигини белгиламаганман. Буюк ал-Берунийнинг Ҳиндистон ҳақидаги асарининг Оврупода босилган арабча нусхасини китобфуруш Мирза Муҳаммад Шерозий ёрдамида излаб топдим. Ақлим етмайдиган масалалар ҳақида ёзилган бўлса-да, у китобни ўқидим. Шу тариқа Шерозийникида Берунийнинг «Қонун Маъсуди» номли китоби қўлёзма нусхасининг биринчи ярмини ўқиб чиқдим.

Бизнинг оилада яйловга чиқиш одати унутилганидан буён бир асрга яқин вақт ўтганлигига қарамасдан, уйда ҳар кимнинг кийим-кечаклари буқланиб, сандиқларда сақланарди. Мен ҳам 70 ёшга етганимдан сўнг китобларимни жавонларга жойлаштира бошладим. Добружа нўғайи бўлган 86 ёшли қайнонам бутун кийим-кечакларини тугун ва қопларда сақларди. Кўчиб кетишга тайёрланипти, деб ўйлайсан, киши. Овруподан профессор Паул Колек, покстонлик профессор Муҳаммад Сафи, кекса ёшдаги дўстларим уйимда меҳмон бўлганларида сандиқлардаги китобларни кўриб, ўзлари ҳам бу усулни турмушларига татбиқ эта бошладилар. Демак, кўчманчи ҳаёт тарзи асрлар оша хотирада яшаркан ва юқори маданиятли одамлар буни онгли равишда қабул қилар эканлар. Файласуф Форобий ва XIV асрда Сирдарё бўйидаги Сигноқда етишиб чиққан турк олими Ҳисомиддиннинг жуда катта кутубхоналари ҳам худди шу тарзда сандиқларда сақланиб қолган экан.

Зебуннисо. Машҳад, Ҳирот, Кобул, Пешовар, Бомбайда тўпланган китоблар учун «Қандай катта бахт, қандай китобларни қўлга киритдим-а», деб суюнганимдан бирма-бир қўлимга олиб, турли жойларини ўқирдим. Улар орасида «Девони махфий» номли тошбосма бир асар бор эди. Бу эса Афғонистоннинг Бухородаги аввалги элчиси азиз дўстим Абдурасулхон менга

кўп маротаба шеърларини севиб, ҳаяжон билан ўқиган малика Зебуннисонинг девони эди. Зебуннисо — Ҳиндистонда ҳукмронлик қилган темурийлар авлодининг таниқли намояндаси. Унинг илм, адабиёт, диний масалаларга доир фикрлари, ишқий, сиёсий воқеалардаги иштироки улкан романлар ва кинофильмлар яратишга асос бўладиган даражададир. Бобурийларнинг сўнгги буюк императори (подшоҳи) Аврангзебнинг (1658—1707) қизи бўлмиш Зебуннисо етти ёшида Қуръонни ёдлаган. Отаси унга 1640 йилда Мийабай исмли бир ўқиминли ўзбек аёлини муаллима қилиб тайинлайди. Аёл унга форс, араб тиллари, астрономия ва ҳисобдан сабоқ беради. Зебуннисо 14 ёшидаёқ Қуръонга ўзи тушунганича тафсир ёза бошлайди. Буюк бобоси Бобурийнинг қизи Гулбадан сингари Зебуннисо ҳам шоира эди. Акбар Мирзо таъсири остида бўлиб, турли динлар ўртасидаги зиддиятларни юмшатишга ҳаракат қилади, Ислом ва Ҳинд динларини яқинлаштириш ғояларини илгари суради. Шу йўлдан борилса, Ҳиндларнинг исломиятни тез қабул этишларига ишонади, бу фикрлари билан амакиси (отасининг укаси) шоҳ Дорошукўхга маслакдош бўлади. Қуръондан муқаддима — «Қутубу муқаддиса», Ҳинд файласуфи Браматра, Муҳитдин ибн Арабий, Жалолиддин Румий асарлари мутолаасидан завқ олади. Тошбосмада босилган бу девонга унинг фақат форсча ёзган шеърлари кирган эди. Аммо Зебуннисо туркча ҳам, арабча ҳам шеърлар ёзган. Цосир Али исмли бир шоир билан шеърий айтишувда мусобақа қилган. Зебуннисонинг шеърларини Абдурасулхон эсга олган эди. Шопранинг баъзи шеърлари амакиси Дорошукўхнинг девонига ҳам кирган. Дорошукўх сингари у рассомликда ҳам моҳир бўлган, шахсий кишилар қўлида расмлари ҳам сақланган эмиш, Қуръон ўқиб ўтирган вақтида ишлаган бир расми ҳам маълум. Отаси унинг шарафига Деҳлидаги саройи олдида, «Аршин товус» номли жойда сарой қурдириб, уни қизи ижод қилган нафис асарлар билан безатган. У фақат дунё нозу неъматларидангина қаноатланиб қолмаган. Ҳар йили бир неча фақирни ҳажга юбориб турган, боғ ишлари ва жисмоний тарбия билан шуғулланган. Қилич-бозликда ном чиқарган, Имомий исмли бир паҳлавон ҳар доим унинг ёнида бирга бўлган. Бобоси император Шоҳжаҳон уни Дорошукўхнинг ўғли Сулаймоншукўхга

никоҳламоқни дилига тугади. Лекин Зебуннисонинг жуда мутаассиб отаси Аврангзеб Доронуқуҳни ва унинг ўғлини ёқтирмасди. Шунинг учун ҳам бу никоҳга розилик бермайди. Оқибатда қизининг фожиали ҳаёт кечиршига сабаб бўлади. Унинг ошиқлари бисёр бўлган, лекин ўша йигитлар билан Зебуннисо ўзи гаплашишга ҳаракат қиларди. Бу йўлда у Чингиз наслидан бўлган Қайдухон қизи Қутулунонга ўхшаб кетади. Эҳтимол, Зебуннисо Қутулунонни тарихдан билгандир, у ҳақда қаердандир маълумот олган бўлиши ҳам мумкин. Сафавий ҳукмдориникинчи шоҳ Аббоснинг ўғли Мирзо Фарруҳ Зебуннисонинг шеърлари ва расмларини кўргач, унга ишқи тушиб қолади. Уйланиш ниятида Деҳлига келади. Зебуннисо билан унинг ўртасида шеърий айтишувлар, сўзлашувлар бўлади. Лекин ўз маънавий камолотининг юқорилигини англаган Зебуннисо унга турмушга чиқишга розилик бермайди. Фарруҳ Мирзо Эронга қайтиб кетади. Кейинроқ сиёсий ишларда ҳукуматга қарши исёнда қатнашган Доронуқуҳ билан ёзишгани учун отаси Зебуннисони Садимжар қалъасига беркитиб қўяди. Амалда у ўша саройда асирликда бўлган чоғларида ёзган шеърлари билан шухрат топади. Иёсenni бостиргач, отаси Зебуннисони озод қилади. Шундан кейин у фақат илм, санъат билан шуғулланиш учун Лаҳорда яшайди ва 1689 йилда 50 ёшида касалликдан вафот қилади. Зебуннисонинг шеърлари диний жамоаларда, сўфийлар йиғилишларида кўп ўқилади, сўфийлар унинг шеърларидан қаттиқ таъсирланганлар. Қўлимдаги китобида босилган қуйидаги мазмундаги шеърлари менга ҳам жуда ёқди: «Мен таним-ла бир Лайло эдим, руҳим-ла бир Мажнунман. Фақат бу занжирлар оёғимни қисиб, саҳро қумига кўмган». «Сен гўзаллик оламида бир тождорсан. Ҳамма гўзаллар сенинг оёғингни ўпишга зор, фақат сен бегуноҳ одамлар қони тўкилишига йўл қўйма, ҳажжож зулмининг чироғига мой қўйма». Ўзи ҳам рақсга тушишни яхши кўрадиган шоира дейди: «Яқинлар ва бегоналар олдида рақсга туш, фақат рақс дарди билан йигитларга ошқ бўлиб қолмасликни ҳам бил. Қўлингдаги муҳаббат тўла жонинг камаймасин. Сенинг ишқингда маст бўлганлар даврасида хиром эт!». Зебуннисо турк ҳукмдорларининг аёллари турли тантаналар ўтказиладиган хоналарга ҳам очиқ ҳолда, паранжисиз боришининг ўзига хос таровати бўлишини тушунган ва шунинг учун «Гўзал юзингни маликалик одатларига кўра оч-

гил. Гўзаллик излаб келган одамларга жиплақурса нурли жамолнинг кўрсатиб, қаноатлантир»,— дейди у.

Зебуннисо Ҳазрати Пайғамбарни жуда ҳурмат қилган ва Каъбани зиёрат этмоқ унинг муқаддас бир орзуси бўлган. Лекин, маликалиги туфайли орзуси рўёбга чиқмай қолади. Унинг Ҳазрати Пайғамбарга бағишлаб ёзган каломлари ғоят гўзал. Дўстим Абдулқодир уйқуда, мен эса Зебуннисо асарларини ўқий-ўқий завқланиб борардим.

Пайғамбаримизнинг ватани Ҳижоз, 7 ноябрь чоршанба кунини эрталаб у ерга, Ҳадрамут қирғоғига етажакмиз. Барвақт турдим, пастки қават палубада Бомбайдан юртларига қайтаётган араб ишчилари қимор ўйнашмоқда. Эрта тонгда уларнинг бири гўзал овоз билан Қуръон тиловат қилаётганини эшитиб уйғондим. Иймонлари, Пайғамбаримизга бўлган ишончлари анча кучли эди. Туркларнинг катта бир қисми XVI асрдан буён русларга тобе бўлиб яшаса-да, Ислон динига суяниб, миллатини сақлаб келаёттир. Эндиги аҳволлари қандай бўларкин? Зебуннисо ҳам Бобур авлодлари ҳақидаги шеърларида «Мажусий ҳинд орасида йўқолиб кетмасдан, ҳоким бир гуруҳ бўлиб яшаб қолганлигимиз учун Пайғамбаримизга раҳматлар айтишга бурчлимиз», деган экан. Айни пайтда дилдан севган Пайғамбаримизнинг ватанига бораётирмиз. XVIII асрда Ҳиндистон орқали Ҳижозга келган ҳожилар Ҳадрамут тоғларини кўрар-кўрмас такбир айта бошлаганлар. Мен ҳам такбир айтдим. Сўнгги йилларда кўрган-кечирганларим кўз олдимдан тушдагидай бўлиб ўтаёттир. Кўнглим тўлди, намозга ўтирдим... Ислоният турклар учун ҳам суюкли миллий дин. Пайғамбаримиз буюклигининг ёрқин мўжассамини ахлоқ билан сиёсат мисолида кўрамиз. У бизни ёлғиз Аллоҳга ишонишга, унга содиқ бўлишга, бир сўзликка, жасурликка, фидокорликка, тартибга, режали иш қилишга, одамийликка ўргатди...

Туркистонда, мусулмон туркий сулолалари бўлган қорахонийлар, чиғатойлар, Темур авлодлари ва ўзбеклар замонасида Бусири «Қасида»сининг ҳамда Ҳазрат Али тўғрисидаги ҳикояларнинг кўп бор таржима қилиниб, ўқилиб ёдланишининг сабаби Пайғамбаримизнинг бу насиҳатлари турклар руҳига ниҳоятда мос туриши билан изоҳланади...

Тарихда ҳар доим фаол бўлган турклар учун Муҳаммад алайҳиссалом дини энг мувофиқ дин бўлди. Бошқа

динларга ҳам эргашиб кўрдилар, аммо турклар мусулмонликни қабул қилиб, унга содиқ қолишди. Осн ўрта-сида ўз тақдирларини келажакда ҳам исломиятга суяниб сақлай олишларига ишонаман. Яман қирғоқларига яқинлашганимдан бошлаб, то Сувайш каналидан ўтгунга қадар Пайғамбаримиз тарихи тўғрисида ўқиганларимни ёдга тушириб бордим. Жиддага келгач, кўнглимда бу ёқларга алоҳида бир келиб, Каъбани ва Пайғамбаримиз қабрини зиёрат этишни дилимга тугдим.

Ўртаер денгизи қирғоқлари. Санд портида уч кун меҳмонхонада бўлдик. Мисрга бориб келишга ҳам истак бор, лекин пул жуда кам... Байрутга етиб келгач, шаҳарга айланишга чиқдик. Уқитиш ва илмий-тадқиқот ишларини асосан насроний миссионерлар олиб боришини кўриб, 1908—1909 йилларда бу ердаги коллежга келишга уринганларим ўнгидан келмаганлигига суяндим. Ун беш йил олдин келишга ният қилганим мазкур Америка коллежи билан қизиқдим, дарс режалари билан танишдим, китоб сотувчилар олдига бордим. Арабча тарих китоблари, араб олимларидан Амир Шакиб Арслон ва Муҳаммад Али Қурд сингари зотларнинг Исломнинг ҳозирги аҳволи тўғрисидаги асарларини олдим. 24 ноябрда Измирга келгач, иккинчи бошқирд отлик полкининг сардори Исмоил Шарипов билан кўришдик. Бу зобит менинг асл бир сардорим эди. Биз 1919 йилнинг мартада Советлар билан сулҳ тузгач, Советларга ишонмасдан, қизиллар томонига ўтмай, оқ гвардиячилар томонида қолган зобитларимизнинг бири шу эди. Шаҳибек Ўзбеков ва Рашид Ҳусайнов билан бирга Деникин армиясида бўлган, Шаҳибек яраланиб, Қримда касалхонада вафот этди. Рашид Истанбулда эмиш. Исмоил бўлса, Мустафо Камол Пошо яқинларидан Ражаб Пекрбекнинг хоҳишига кўра, Бошқирдистондаги миллий ҳаракат ва бошқирд армияси ҳақида рапорт ёзиб берган. Менга ҳам бир нухасини топширди... Рашид Ҳусайнов менга нисбатан жуда қаттиқ қаршилик кўрсатар экан, ҳар учрашган вақтида мени социалист ва дин душмани деб кўрсатишга урнишини Исмоил айтиб берди. Рашид—оренбурглик миллионер татар Ғанибой Ҳусайновнинг ўғли... Қариндоши Абдурахмон билан бирга бошқирд армиясига қўшилиб, Советлар торттиб олган миллионларни бошқирд аскарний кучлари билан қайтадан қўлга киритишга уринди. Ҳақиқатан ҳам, мулкларининг бир қисмини олишга эришдилар,

лекин бизда социализм ўрнатилгач, Рашид оқ рус генераллари томонига ўтиб, бизга қарши курашди. Абдурахмон эса 1919 йилнинг мартида Советлар билан сўлҳ тузиб, ярашган чоримизда армиямиздан чиқиб, тўғри 1-Қизил армия командири ҳузурига борган, шу заҳоти уни қўлга олганлар...

Уч кундан сўнг Истанбулга етиб келгач, бандаргоҳ полицияси мудирини бизни визангиз йўқ, деб соҳилга қўймади. Август ойида Кобулда эканлигимизда ҳали озод этилмаган (Истанбул Антанта мамлакатлари қўл остида эди) Анқара ҳукуматининг Кобулдаги элчиси берган виза билан бизни иттифоқчиларнинг босқинчи идораси Истанбулга чиқармас, деган ўйда виза ҳам олман эдик.

Истанбул бандаргоҳида. Халил Пошо Анвар Пошонинг Кобул йўли билан Туркияга қайтган ёрдамчиси Муҳитдинбекка бизнинг келишимиз ҳақида Измирдан хабар берган экан, у бизни бандаргоҳда кутарди. Визамиз бўлмагач, Анқарага ўзимиз мурожаат этишимиз лозимлигини айтди. У Туркистон озодлиги кураши тарихи тўғрисида Истанбулда чиққан «Вақт» газетасида босилган мақолаларни олиб келибди. Биз Анқарага, чет эл ишлари вазирлигига Истанбулда бир неча кун қолишга рухсат сўраб, илтимоснома ёздик. Юсуф Оқчўра, Оға ўғли Аҳмад ва Зиё Алпга Францияга бораётганлигимиз, бироз вақт Туркияда тўхташ ниятимиз борлигини билдириб хатлар юбордик. Бандаргоҳ полицияси мудирининг дағал муомаласи жонимизга текканлигидан, ундан рухсат сўрамай, вилоят бошқармасига бориб, хорижий ишлар ходими доктор Аднанбекка учрашдик. У: «Бу иш Анқара иштиёрида, Кобулдаги элчимизнинг нега виза бермаганлиги ҳақида ўйлаб кўришади»,—деди ва орқага пароходда қайтишимиз кераклигини уқтирди. Биздан аввалроқ Истанбулда қолган Бухоро ҳукумати молия вакили Назир Махсум Ҳаким ўғли, қозоқлардан Ҳайит Муҳаммад ҳам пароходимизга, бандаргоҳ полицияси олдига келишди. Китоб тўлдирилган сандиқларимизни Назир Махсумга бериб, Ҳайит Муҳаммаддан мен ўйлагандай сандиқчалар ясаб, уларга солинадиган ҳар бир китобга ёрликлар ёпиштириб, каталог тузиб боришни илтимос қилдим. Оврупода бир ярим йил давом этган саёҳатимизда қўлимга тушган бутун китобларни Назар Махсумга юбориб тургандим, уларни Ҳайит Муҳаммад сандиқларга солиб, тартиб билан сақ-

ланган. 1925 йил ёзида Истанбулга келганимда ўн бир сандиқда сақланаётган китобларим борлигини кўриб суюндим. Истанбул бандаргоҳида тўрт кун кутиб, Анқарадан жавоб келмаганига эзилиб, Францияга кетиш учун пароходга ўтириб, Измирга йўл олдик.

Измирда бир неча кун Халил Пошонкида меҳмон бўлдик. Унинг ҳузурда Анвар Пошо яқинларидан Шукурбек Янибачем, доктор Али Хайдарбек ва бошқалар бор эди. Пошо бизга жуда катта иззат-икром кўрсатиб, Москвада учрашган, Туркистонда курашган кунларимизни эсга олди. Шу орада Анқарадан рухсат келса-да, Франция консуллигидан виза олиб улгурганимиз учун бир пароход билан Марселга кетиб, у ерга 20 декабрда етиб бордик. Ёнимизда гоят қимматбаҳо бир Бухоро гилами бор эди. Лекин француз божхонаси йирик миқдордаги тўлов талаб қилганлигидан уни пароход капитанига арзон нархда сотишга мажбур бўлдик. Узи Шарқ санъати билан жуда қизиқар экан. Ёнимда сурнай ҳам бор эди, гоҳи-гоҳида каютада чалардим. Қойиллатиб чалмасам-да, капитан берилиб эшитарди. Чолғу асбобим иккита эканлигини кўргач, бирини сўради. Совға қилдим, бениҳоя суюнди.

ОВРУПОДА КЕЧИРИЛГАН УН САККИЗ ОЙ

Париж ва Маҳмуд Тарзи. Марселда Париж харитасини олдим. Қаттиқ шамоллаб, касалланганлигимга қарамасдан, трамвайларга, автобусларга ўтириб, шаҳарнинг машҳур жойларини айланиб томоша қилдим. Париж тўғрисида анча ўқиган, кинолардан кўрган бўлсам-да, Елисей саройи олдидаги майдон ўзининг кенлиги, гўзаллиги билан менда кучли таассурот қолдирди. Кечаси дори ичиб ётганлигимдан терлаб, тузалиб турдим.

22 декабрда Афғон элчихонасига бордик. Афғонистоннинг таниқли ёзувчиси ва мутафаккири бўлган элчиси Маҳмудхон Тарзи мени кучоқ очиб кутиб олди, чунки биз Бухородаги Афғон элчиси Абдурасулхон орқали у билан хат ёзишардик. «Кийимларингизни алмаштиринг, яхши кийиниб юринг»,— деди ва янги кийим келтирди. «Бунини амир Ицоятгуллахон (яъни, Омонуллохондан аввалги ҳукмдор) тўй муносабати билан менга атаб тиктирган эди, қисқароқ келгани учун киймаган эдим»,— деди у. Устимдаги кийим жуда оддий ва даз-

молланмагани учун меҳмонхона соҳибасининг хотини мен «азнат» деб атаганини айтди, кулишдик. Маҳмудхон Тарзи 1928 йили Истанбулга келганида кемага тушиб, «Тарабея» меҳмонхонаси рўпарасидаги денгизда саёҳат қилгандик. «Бу кийим билан сизни ҳеч ким азнат демас», — ҳазиллашди у.

Маҳмудхон Тарзининг Кобулда нашр қилинган «Сираж ул-Ахбор» номли газетасини мен 1913—1914 йиллардаёқ ўқий бошлаган эдим. Омонуллохоннинг қайнағаси эканлигидан Иноятулланинг ҳам мамлакатда таъсири катта эди. У тушликка даъват этди. Инглизлар бизга Лаҳорда Мухаммад Иқбол ва Бомбайда Мухаммад Али, Шафқат Али билан кўришишга рухсат бермаганлигидан жуда жаҳли чиқди. Парижда бутун эҳтиёжimizни ўз зиммасига олажагини, китоб тўплашга, Германияга боришга ёрдам беришини айтиб, бизни қувонтирди.

Фарғонанинг сўнгги ҳукмдори Худоёрхоннинг набираси Исломбек Худоёрхонов элчихонада котиб бўлиб ишлар экан. Отаси — Мухаммад Аминбек билан яхши таниш эдим. 1913 йили Тошкентда уйларида меҳмон бўлганимни биларкан: «Сени кўрибди, отамни кўргандай бўлдим», — деб ҳурматимни жойига қўйди. Халқлар жамиятига мурожаат қилиб, ватансиз паспорт тўғрилашда, Германияга виза олишда ва бошқа ишларда ёрдам берди. «Афғонистон сизнинг ватанингиз эмасми, ахир? Нега ватансиз деган гувоҳнома оласиз, паспортимизни берайсиз», — деди элчи. «Улар иложини топиб ҳеч бир давлатга боғланмай, ватансиз деган паспорт олишса, Туркистон номидан сиёсий ишлар олиб боришига фойдаси тегажак», — деди Исломбек. Унинг ўзи ҳам Туркистон сиёсий ишларида катта мақсад билан иштирок этарди, элчиликда расмий вазифа бажаришни очикдан-очик ишлашига имкон бермади.

Мустафо Чўқай ўғли. Элчихонада Абдулқодир икковимиз Чўқай ўғли Мустафоникига жўнадик. Ораларида яқин борди-келдиси бўлмаса ҳам, Исломбек бизга шахар четидаги Ногент сур Марне деган жойда яшаган Чўқай ўғлини қидириб топишга ёрдам бермоқчи бўлди. Ногент ҳақида ўқиган эдим. 1812 йилда Парижга кирган бошқирд полклари ўша Ногентда жойлашганлар. Бир бошқирд аскарининг Париж ва Ногерт тўғрисида Бошқирдистонга ёзган хатини юрда юрган вақтларимда ўқиганман. Мустафо билан 1913 йили Фарғонага

саёҳат қилган чоғимда Тошкентда, у гимназияда ўқиб юрганида танишган эдим, кейинчалик Петербург дорил-фунунида ўқиётган йилларида ҳам кўришиб юрдик. Отаси Сирдарёдаги қипчоқ қозоқларидан бўлиб, Қўқон ҳукумати хизматида «додхоҳ» даражасига етгач, ўтган аср ўртасида, рус аскарлари босиб олгач, генерал Петровский хизматида кирган, русча ўрганган, кейинчалик таржимонлик қилган. Қўқон хонлиги замонасида ўзбекларнинг таниқли одамларига, кейинчалик рус дворянларига яқинлашган бир оиладан. Улар мустақил Қўқон ҳукуматида содиқ қозоқларнинг озодлик даври хотираларини ҳали ҳам унуттирмаган. 1916 йилги Дума фракциясида мен — Уфа вакили Мустафо эса — Сирдарё вилояти вакили эдик, кадет партиясига аъзолигига қарамасдан, у мен билан бирга бўлди ва 1917 йилги инқилобдан кейин Қўқон мухторияти ҳаракатига қўшилди. 1918 йил бошида Қўқон Советлар томонидан босиб олингач, Тошкентга қочиб келиб, кадет партияси аъзоси бўлган бир рус зобитининг уйида яшадим, кейинги хотини билан Тўрғай йўли орқали Юрматидagi уйимизга, кейинчалик Оренбургга келдим. Ҳозир бизни меҳмон қилмоқчи бўлди. Мария Яковлевна деган хотини билан ҳам яқиндан таниш эдик. Биз Мустафо билан уч кун суҳбатлашдик. Жуда почор, Милюков ва Керенский газеталарига ёзган мақолаларининг ҳақи ҳисобига яшарди. Германияга кетмасданоқ Туркистондан олиб келган кийимларимизни унга қолдирдик. Уларни бир музейга сотишга мажбур бўлибди.

Алимардон Тўпчибоши. 28 декабрь куни Мустафобекнинг уйида Петербург университетининг шарқ факультетини битирган ҳуқуқшунос Исрофил исмли кавказлик мусулмон лезгин билан учрашдим. У ҳам Истанбулдан келган экан, хотини Мустафонинг аёли сингари кадет партиясига муккасидан берилган. Бу кадетлар доираси менда жуда ёмон таассурот қолдирди. Милюков конференция ташкил қилибди, кечқурун биргалашиб ўша ерга бордик. Милюков мени билар экан. Заллиқ тўлган, ўтиришга жой йўқ. Милюков Мустафо билан менга нутқ сўзлайдиган минбарнинг икки томонида ўтиришни таклиф қилди. Биз черков меҳробининг икки томонидаги шамлар сингари, попнинг икки томонида туришимиз керак. Мен минбар ёнига бормадим. Мустафо бориб турди ва Милюков нутқ сўзлаган чоғида «наши инородцы» дея, унга ишора қилиб, илтифот кўр-

сатди. Конференция тугагач, Мустафога: «Нега Миллюковдан «инородец» деган сўзни эшигдинг? Сен Туркистоннинг олижаноб ўғли ва юрт эгасисан. Руслар Туркистонда ҳам бизларни «инородец» деб аташади. Бу ерда Туркистон вакили бўлароқ ўз устингдан бундай хўжайинчилик қилишига йўл қўйма», деб ярим дўстона, ярим ўпкалаб, бир-икки гапирдим.

Садрибек билан 21—26 январда уйда кўришдим. 24 кун, шунингдек, Садрибек уйда Алимардонбек ўғли Алиакбар, Мустафо Чўқай, Абдулқодир бўлиб йиғилишдик, узоқ гаплашдик. Алимардонбек бир сиёсий мажмуа нашр этиш масаласини ўртага қўйди. Садри Мақсудий эса «Миллатлар лигасига бир мурожаат ёзинглар, бу мурожаатда Ислом дунёсига, рус мухожирларига, Оврупога Урта Осиё талабларини тушунтиринглар», деб маслаҳат берди. Уша кун кечқурун Мустафонинг уйда насронийликка ўтган туркман зобити Хан Явмудскийнинг ўғли Николай Николаевич Хан Явмудский исми билан кечгача гаплашдик. Ғалати, у ҳам кадет экан. Хан Явмудский насроний бўлишига қарамасдан, туркман миллатчиси эди. Отасини ёшлик чоғидаёқ рус генералларидан бири фақир бола, деб яширин олиб кетган. Насронийлик руҳида тарбиялаганлар. Лекин у ўзининг туркманлигини эсдан чиқармаган, ҳар ойнага қараганда ким эканлиги эса тушаверишини менга ўзи айтиб берди. Уни 1913 йилдан бери билардим. Тошкентда, Петербургда бир неча бор кўришган эдик.

Россия мухожирларининг сиёсий уюшмалари билан алоқалар. Январнинг биринчи ярмида Украина раҳбарларидан Шульгин, грузин раҳбари Рамишвили билан бир неча бор суҳбатлашдик. Рамишвили бир оқшом бизни фақат гуржилар ва кавказлик бошқа дўстлари тўпланган мажлисга таклиф қилди. Турли масалалар хусусида узоқ гаплашдик. Париждаги суҳбатларимизнинг энг самимий ва фойдалиси шу бўлди десам, хато қилмайман. Ҳаммаси ҳам Урта Осиёда босмачилик ҳаракати бундан кейин яшаш-яшашмаслигини, тагин бир бор у ерда бош кўтариш мумкин бўладими-йўқми, билишни истарди. Мен у ердаги аҳволни очиқчасига батафсил тушунтирдим ва агар туркистонликларнинг ўзларигина гуруҳ-гуруҳ бўлиб курашсалар, тезда тор-мор бўлажagini, «Туркистон Миллий Бирлиги» фикри ҳам унга қисматдош бўлишини айтдим. 12 январь кун бўл-

ган бу мажлисга Алимардон Тўпчибоши нимагадир таклиф қилинмай қолган. Унинг бундан жаҳли чиқди. Гуржи дўстлар билан уйларида яна бир бор гаплашдик.

Француз олимлари. Шу вақтда Париждаги олимлар билан алоқада бўлдим. Шарқий Туркистонда археологик қазилмалар ўтказган Паул Пеллиот билан бир неча бор учрашдим. Бир марта у мени меҳмонга ҳам чақирди. Хотини маржа (овруполик) экан, рус тилини яхши билади. Бу одам ўз китобларидан совға қилди ва ўша вақтда Парижга келган инглиз археологи сэр Орёл Штайн билан таништирди. Иккови билан ҳам вафотлариға қадар дўстона муносабатим узилмади. Кейинроқ Вена университетиде ўқиган вақтимда сэр Орёл Штайн фақат мен билан кўришмоқ учун Венага келарди, Ҳиндистонга бораётганида ҳам тўхтаб ўтарди, ҳар доим моддий томондан эҳтиёжим борми-йўқлигини сўраб, ёрдам бериб турарди. Ўзи келиб чиқши жиҳатидан мадёр яҳудийси бўлса ҳам, насроний динини қабул қилган эди. Дунёда учратган энг нозик табнатли кишиларимнинг бири шу бўлди. Ундан олган хатларим беҳисоб, уларни кутубхонамда эъзозлаб сақлайман.

Россияда яшаган француз Иосиф Кастенье ҳам шу ерда экан. Тошкентдалигадан оқ таниш эдик. Оренбург, Тошкент гимназияларида муаллимлик қилган. Қозоғистон археологиясига доир асарлари бор. Мамлакатимизда нашр қилинган бир асарини ўқиган эдим. У ҳам французча, ҳам русча босилганидан французчани ўрганишимда жуда асқотди. Қозоқ ва бошқирдларни жуда яхши кўрарди. Айни чоғда Францияда ислом дунёсини ёритувчи нашриёт учун Туркистон тўғрисида мақолалар ёзди. Оврупода босмачилар ҳақида бир китоб ҳам нашр қилди. Мени жонли кутубхона, манбашунос деб билар ва учрашган вақтимизда доимо маълумот олишга ҳаракат қиларди...

Садри Мақсудийбек январь ойида Оснё жамияти йнгилишида ўғуз ва уйғурлар ҳақида маъруза қилди. Ҳурмати юксак бу ватандошим мазкур конференцияга, балга келган одамдай, снокиннг кийган эди... У ўзини имтиҳон олувчи комиссия олдидаги одамдай ҳис этарди. Бошқалар эса кундалик кийимда келинган. Ватандошимизнинг Оснё жамиятида ажойиб нутқ сўзлаганидан севиндим. Конференциядан кейин Садрибекнинг Сорбоннада профессор бўлганлиги тўғрисидаги хабар таттарларни беҳад хушнуд этди. 2 январь кунни дарсига

бордим. Мен билан етти киши ўтирибди. Бу дарслар Сорбоннанинг ўқув режасига рус муҳожирларнинг славяншунослик машғулоти режасининг бир қисми сифатида киритилган. 8 февраль кун Осиё жамиятида менинг ҳам «Машҳад ва Кобулда топилган янги қўлёзма асарлар» деган мавзудаги чиқишим бўлди. Уни русча ёздим. Профессор Дени французчага таржима қилиб ўқиди. Унда минг йил бурун Бухоро, Хоразм ва Булғор ўлкасига саёҳат қилган Ибн Фазланнинг саёҳатномаси, Ҳирот шаҳри тарихи тўғрисидаги асар. Темурнинг Зарафшон дарёсидан ўтказган каналлари бўйига кўчирилганларнинг жойлаштирилиши, Кобулда топилган миниатюра асарлар, форс тилидаги бугунгача номаълум бўлиб келган Шуаро қўлёзмалари хусусида гапирди. Монсенёр-Ферранд, Пелиот, Казза де Во, Блоше, Бенвенист, Бове ва бошқа олимлар бирин-кетин турли саволлар беришди. Жавобларимни Дени таржима қилиб турди...

Париждалик вақтимда сэр Росс икки бор келди. Иккинчи келишида, Мирза Муҳаммадхон уйдаги мажлисда сэр Росс мендан: «Ислом тарихидаги машҳур, ҳикматли сўзларнинг қайсилари диққатингизни жалб қилади?»— деб сўради. Бу ҳам ўзига хос бир синов эди. Пайғамбаримиз ҳамда ал-Беруний, Жалолиддин Румий, Жомий ва Навоийнинг ҳикматли сўзларини ёзиб бердим. Бу тўғрида балки бирор асар ёзмоқчидир. Қилинадиган иш ниятга боғлиқ, ният хоҳ инсонни Аллоҳ йўлидаги олий мақсадга бошлайдиган бўлсин, хоҳ бир аёлнинг муҳаббатига эришишга ўхшаш кичик бир масалада бўлсин, барибир амалга ошажак», деган сўзларни ҳам ёздим. «Ниятга юксак баҳо берилшидан мақсад нима?»— деб сўради. Бундан мақсад инсон шахсини юксак баҳолашдир. Большевикларнинг инсон эркини топташини Россиядаги мусулмонлар қабул қилмай, курашга қўзғолдилар»,— дедим. Бу фикр унга жуда ёқди ва Лондонда чиққан «Осиё» журналида бир мақола чоп эттирди. Иккинчи жаҳон уруши пайтида Истанбулга инглиз маданияти атташеси сифатида келди, ҳар доим учрашиб турардик.

Берлиндаги ҳаётимиз. 15 февралда Париждан жўнаб, Берлинга бораётганимизда Брюсселда бир поезддан иккинчи поездга ўтишга тўғри келди. Парижда кўп китоб олган эдим, анчагинасини шарқшунослар совға қилишганди. Ҳаммолга берадиган Бельгия пули ҳам

йўқ. Абдулқодир билан икковимиз минг бир азоб билан ўларни ўзимиз ташидик. Биров бизга русча салом берди. Қарасак, учинчи бошқирд полкида хизмат қилган Демидов исмли бир рус зобити экан. Қучоқлашиб, ўпишиб кўришдик. Юкларимизни ташишга ёрдамлашди. Совет Россиясидан қочиб Бельгияга келган. Большевикларга қарши кураш, турли миллат одамлари бўлишимиздан қатъи назар, ўртаимизда шундай бир самимийлик туйғусини вужудга келтирганини мен бу ерда яна бир бор ҳис этдим. Поручик Демидов биз билан йиғлаб хайрлашди, кейинчалик хатлар ёзиб турди.

Кечқурун Берлинга етиб келгач, немис тилини унутганимни сездим. Абдулқодир билан юкларимизни юкхонага топшириб, трамвай бекатига келиб, Райникендёрфер кўчасидаги бекатга жўнадик. Дўстимиз, қозоқ зиёлиси Азимбек бизни ўша ерда кутиши керак. У учрашадиган жойни яхши белгилаган, айтилган вақтда етиб ҳам келди. Юкларимиз билан бизни Райникендёрфер кўчасидаги 102-уйга олиб борди. Фақир бир онланинг уйига жойлашдик, йўлимиз ҳам йўқ... Шунга қарамасдан, уйларида китоб жуда кўп, барча немис шоирларининг асарлари йиғилган экан. Бу ерда 1919 йилги очлик вақтидаги Москва руслари каби печкага китоб ёқиш, оталаридан қолган кийим-кечакларни сотиш одатлари йўқ эди. Уқийдиган газеталари — «Вперёд», яъни ишчилар партияси матбуоти. Ишчилар яшайдиган маҳалладан анча олисдаги театрға қатнайдилар. Энг биринчи ишимиз Туркистон ҳукумати сотиб олган талабалар уйига, мсье фон Ле Қок ҳамда Мюллер томонидан бошқариладиган этнография музейига, Пруссия давлат кутубхонасига, айниқса, унинг шарқ бўлимига ва эсер партияси раҳбарлари олдига бориш эди. Бу ерда очилган «Шарқ клуби» эса Туркия, Озарбайжондан келганлар билан учрашув жойига айланди. Бу ерда ҳам нутқ сўзлашимни илтимос қилдилар. Азимбек Берлинни яхши биларди, бизга шаҳарни кўрсатди. Бошқирдистон ва Қозоғистондаги фаолиятимизнинг ёрқин дамларини эслаб, эркин дунёга чиқиб кўришганлигимиздан чексиз қувонардик.

Кунларнинг бирида хотиралар ёзажагимни ўйлаб, Берлинда тўплаган қоғозларимни текшириб, тартибга келтираётиб, ўша вақтларда оқ русларнинг Россия ташқарисида нашр қилган матбуот нашрларини кўздан кечирдим.

Қоғозларни тартибга солаётган вақтимда баъзи номларни эсдан чиқараёзганим сезилди. Шунинг учун 1917 йилдан бошлаб бошқирд, татар, ўзбек, қozoқ, қирғиз, туркманларнинг, бухоролик ва хивалик одамларнинг юзларча исмларини тузиб, қайси қабиладан, қишлоқдан эканликлари, қаерда ўқиганликлари, миллий ҳаракатда қандай вазифалар бажарганликлари ҳақида қисқача тавсифлар ёздим. Бугунги кунда тамомила йўқ қилинган бу миллатчилар ва зобитларнинг Берлинга оид ва муҳаррирлардан суринтириб тузилган қисқача таржиман ҳоллари шу қадар муҳимки, фурсатим етса, бу ёзувларимни алоҳида китоб қилиб чиқарарман. Бундан ташқари мамлакатдан чиқиб кетмасдан бурун бир қанча воқеалар, исмлар ва маҳалла атаmalarини изоҳларсиз ёзиб қўйган эдим. Бу қоғозлар бeгona одамларга, айниқса, руслар қўлига тушиб қолган тақдирда ҳам бошқаларга зарари тегмайдиган даражада ёзилган эди. Ҳозир эса бу ёзувларимга хотирамда қолган исмларни ва жой номларини қўшиб қўйдим. Ушбу хотираларим ўша вақтда Берлинда тартибга солинган қоғозларга асосланган. Талабалар ёрдамида Туркистонда чиққан матбуот нашрини ҳам қўлга киритдик. 1924 йилнинг 12—18 июнида Оренбургда қozoқ, қирғиз зиёлиларининг биринчи конгресси тупланган. Олинган газета саҳифасида Алихон Бўкайхонов, Назир Тўрақулов, Халил Дўстмуҳаммад, Мухтор Аvezов, Аҳмад Бойтурсуни, Сайдулла Саидвақос (Сакен), қирғизлардан Эшонали Араббой ўғли номлари охирида Мирғойиб Давлат ҳам тилга олинган. Бу менга мамлакатимиздан етиб келган биринчи маълумот бўлди. Кейинчалик шу одамларнинг биттаси ҳам тирик қолмади. 1924 йил ёзида Россиядан келган рус ва мусулмон муҳаррирларининг кўпчилиги билан учрашиб гаплашдим. Бу ердаги татар зиёлиларидан Аёз Исҳоқий, Фуат Тўқтаров, Умар Теревулов татар журналистkasининг етакчилари эдилар. Улар Уфадан қочиб, Узоқ Шарққа боришган. Япония муҳитида бўлиб, Парижга, кейин Берлинга келишган эди.

Берлинда мен танишган шарқшунос олимлар. Берлинда танишганларим орасида таниқли фан арбоблари ҳам бор эди. Шулардан энг аввало профессор Эдвард Захау, Теодор Нельедеке, Йоганн Мордтман, Ф. В. К. Мюллер, Фан Ле Кок ва Йозеф Маркварт хотирамга келди. Пруссия давлат кутубхонасининг Шарқ бўлими

мудирни профессор Вайл менга Мартин Хартман ва бошқалар Шарқий Туркистондан олиб келган ва бирортаси ҳам ҳалигача текширилмаган Шарқ қўлёзмаларининг каталогини тузиш вазифасини юклади. Ҳар ой менга бир оздан иш ҳақи ҳам бериб турди. Яхудий бўлганлигидан, Исроил давлати тузилгач, у ёққа кўчиб кетди. 1951 йили мен йўл харажатларини тўлаб, уни шарқшуносларнинг Истанбулда тўпланган XXII конгрессига таклиф қилдим. Қисқаси, Берлинда бўлган вақтимда бу одамдан кўп яхшиликлар кўрдим. Аслида мени юқорида тилга олинган олимлар билан ҳам у таништирди. Профессор Захау ал-Берунийни жаҳонга танитган улўғ олим. Ёз ойларида ҳам давлат кутубхонасига тулки терисидан тикилган пальто кийиб келарди. У билан арабча гаплашардим. Учрашишга ваъда бериб, бир кун и уйига бордим. Имом Шофиъи фикрларини ўрганиш билан шуғулланарди, бир асар тайёрлаётган экан. Мен унга отам ҳажга боришда Истанбулда, Фотиҳ кутубхонасида ал-Берунийнинг ўз қўли билан ёзилган Урта Осиё ва Ҳиндистон жуғрофияси тўғрисидаги асарини кўрганини ҳамда ал-Берунийнинг мазкур асаридан эсимда қолган бир қизиқ фикрни сўзлаб бердим. «Вақт бўлса, ҳозирок Истанбулга жўнардим»,— деди у. Бу зот ал-Беруний фаолиятига ғоят берилган эди. Туркистонда археологик қазилмалар олиб борган, туркийча, уйғурча, сўғдча ва бошқа тилларда ёзилган асарлар билан шуғулланган кекса Мюллерга 1923 йили Ҳиротда бўлган вақтимда Хоразмда ёзилган бир фикҳ китоби тўғрисида гапирдим ва дафтаримга кўчирган намуналардан кўрсатдим. «Истанбулга борибоқ шу сингари 6 та фикҳ асарини изланглар»,— деди у. Ўзимнинг ҳам шундай ниятим бор эди. Бу учрашувдан икки йил ўтгач, мен Эрондаги хоразмий тили ҳақидаги биринчи асаримни дўстим профессор Витек ёрдамида Лейпцигда «Исламика» мажмуида нашр эттирдим. Туркияга келгач, мазкур масалада Мюллер билан узоқ вақт хат ёзишиб турдик. У, айниқса, археологик қидирувларда топилган қоғозлардан жуғрофий атамаларни билишбилмаслигини суриштирди, босилиб чиққан асарларининг ҳаммасини совға қилиб жўнатиб турди.

Инглиз олимларининг тавсиялари. Араб, форсий ва туркий тилларда ёзилган асарлар устида жиддий шуғуллана олишимни Мирза Муҳаммад Парижда Кембриж профессори Эдвард Браунга айтган экан, у ерда сэр

Миссон билан Браун биргаликда мени Кембригга чақирдилар. Яъни, бу тилларни ва манбаларни билишим менга Оврупода қолиб ишлаш имкониятини берарди. Шунингдек, Туркистоннинг ҳозирги ҳаётини ўрганиш билан шуғулланувчи дўстим Йозеф Кастанье ҳам мени ҳозирги исломшуносликка доир «Шарқ мусулмонлари журнали» номли мажмуага ишга жалб қилмоқчи бўлди ва бу тўғрида мистер Массигнон билан гаплашмоқчи эканлиги, бунга ҳеч қандай тўсиқ йўқлиги тўғрисида хат ёзди. Лекин ўз вақтида Кобулда қабул қилинган қарорга мувофиқ биз Туркияда жойлашишимиз керак. Шу вақтда Шарқни ўрганувчи олимлар билан хабарлашиб туришимиз жиддий тус олаётганлигидан Туркияга бориб яшаш имкониятларини атрофлича ўргана бошладим. Бунинг устига Афғонистоннинг Париждаги элчиси Маҳмудхон Тарзининг ҳам мени Кобулга қайтариб келиш режаси бор эди, яқинларидан Исломбек Худоёрхонов билан маслаҳатлашиб, бу режани амалга ошириш билан жиддий шуғулланишга киришди.

Берлиндаги Туркистон талабалари. Файзулла Хўжа ҳукумати Туркистондан Берлинга 70 та талаба юборган эди. Шулар ичида қозоқлардан мазкур хотираларда номи кўп тилга олинган Азимбек Беримжонов билан Бийтилов, ўзбеклардан Абдусаттор бор эди. Ҳар доим бирга бўлдик, уларга қараб истиқлол учун кураш истиқболидан умидланиб турардим. Бошқирдистондан Усмон Кувватов ҳам бу ерда бўлган. Яқинда ичкилик тўғрисида хасталикка чалиниб, юртига қайтиб кетибди. Отаси бошқирд тарихидан асар ёзган зиёли эди. Усмон сиёсий курашда ҳалоллик намуналарини кўрсатди. Биз Берлинга келганимизда унинг қайтиб кетганлигини билиб, қаттиқ ачиндик. Чунки бошқирдлардан курашни давом эттирадиган, дорилфунунни битирган, бунинг устига немисча яхши биладиган бирор одамимиз йўқ эди. 1943 йилда Германияга уруш асирларини кўрмоқ учун келган вақтимда бир ҳамюртимдан суринтирсам: «Мени бу ерга ўлимдан бошқа ҳеч нарса олиб келмади», деб ғоят ўксиниб йиғлаган экан. Ҳақиқатан ҳам уни тезда ўлдиринган. Бошқирдлардан ўша вақтда Оврупода полковник Олимжон Тўғон бўлди. Сибирь йўли орқали Манжурияга бориб, у ерда жангда иштирок қилган, ниҳоят, Токиодаги Венгрия элчиси ёрдамида Будапештга келган. Дебретсини қишлоқ хўжалик университетида кириб, у ерда докторлик диссертациясини ёқлаган, қисқа

вақт ичда мадёрча ўрганиб, Венгрияда кўплаб дўстлар орттирган. Июль ойида у ҳам Берлинга келди. Бошқа дўстларимиз билан бирга июнь ойида Берлин ва унинг теварак-атрофларини айланиб, кўнгилхушлик қилдик. Ўзбек талабаларининг кўпчилиги тиббиёт, савдо, техника илмларини ўрганди, Абдусаттор эса адабиёт билан ҳам шуғулланди. Немисчани жуда пухта ўрганди, форсчани яхши биларди. Туркистоннинг шаҳар халқи орасида ҳусндорлик тушунчаси алоҳида муҳим ўрин тутадди, бу хусусда ҳазил-мутойибалар ҳам қилардик. Абдусаттор ҳам кўркам йигит бўлганидан, унга ҳазиллашардик, хафа бўлмасди. Айниқса, форсча ва чиғатойча ғазалларни ёқтирарди. Бир куни соат тўртларда кун булут бўлиб, кутубхона ичи ўқиб бўлмайдиган даражада қоронғиланди. Худди шу пайт Абдусаттор эшикдан кириб келиши билан электр чироғи хонани ёритиб юборди. Бир Хуросон шоирининг эсимда қолган шеърини қоғозга ёзиб столига қўйдим: «Эй иссиқлик таратувчи нур, пайдо бўлишинг ҳамано мажлисимизни бўстонга айлантирдинг, эшикдан киришинг билан нурга чўлғадинг». Ўзимга маъқул тушди. «Эшикдан киришим билан шу сатрлар кўнглингизга келдими?»— деб сўради у. Мен унга: «Йўқ, бу қадимги бир шоирнинг хотирамда қолган шеър. Сени кўришим биланоқ эсимга тушди»,— дедим. Жуда самимий дўст эдик. Менинг Туркистон кураши тўғрисидаги мақоламни немисчага таржима қилиб, «Немецкое обозрение» журналида эълон қилдирди, ўзбек адабиёти тарихига доир ўз мақолаларини ҳам ўша журналда чоп эттирди. Ўқишини битиргач, Туркияга олиб келишга уриндим, фақат виза ололмадик, мамлакатга қайтгач, уни йўқ қилиб юборишди. Туркистон тарихига, айниқса, озодлик курашига бағишланган ҳамма асарларимни ўқиб чиқиб, менинг қўлимдаги маълумотлар билан ҳам танишган эди.

Азимбек Беримжон ҳам хотираларимда номи кўп тилга олинган қозоқ зиёлиси. Берлинда кўрган-кечирганларимизни ва Азимбекнинг яхшиликларини батафсил ёза бошласам, шубҳасиз, асарим чўзилиб кетади. Ўқишини тамомлагандан кейин у Туркияга бормоқчи бўлди. Лекин, виза ололмади. Тақдири фожиа бўлишини тушуниб, йиғлай-йиғлай мамлакатига қайтиб кетди. Усмон Қувватов ва Абдусаттор сингари у ҳам қатл этилди.

Шарқдаги дўстларим ва оилам билан алоқаларим.
 Берлинга қайтганимдан сўнг Париж ва Германиядаги алоқаларимиз асосида умум дунё снѐсати ва Туркистон тақдирини тўғрисида, турли шахслар, олимлар, турли партия раҳбарлари билан гаплашувларимизнинг қисқача мазмуни хусусида Машҳад шаҳрида яшаётган Тўрабек ўғлига, Ҳиндистоннинг Читра вилоятида яшаётган Абдулҳамид Орифовга, Қобулдаги Ҳошим Шойиққа хатлар ёздим, улардан жавоблар олдим. Тўрабек билан Абдулҳамид бу хатларнинг баъзиларини фақат ўзларигагина маълум бўлган йўллар орқали мамлакатларига ҳам етказди олардир... Анвар Пошо ва менинг олдимда бўлган кишилар бу ерга келиб, Туркистон миллий кураши ва маданиятини фаолларни доирасини кенгайтди. Шулар ҳисобидан Истанбулда яшаган Усмои Хўжа, бухоролик Ҳожи Ҳисомитдин, Ғазнада жойлашиб олган Садриддинхон билан муҳим масалаларга оид хатлар ёзишиб турдик. Ҳожи Ҳисомитдин ҳамда Бухоронинг собиқ молия вазирини Назир Махсум Ҳакимовнинг 10 сентябрда қўлимга етиб келган хатлари мени бениҳоя қайғуга чўлдирди. Иккови ҳам муҳтожлиги туфайли Туркияга келиб, ҳали ҳам иш тополмай, фақирлик азобига учраган, бунга мени сабабчи деб ҳисобларканлар. Уларга ёзган жавоб хатларим Туркистон фожиясини кўрсатадиган хатлар эди. Отам шу йили вафот этган устозим ва бобом Ҳабибназарнинг таржимаи ҳоли ҳақида бир рисола ёзиб юборибди. Бу болалик чоғларимни қайтадан кўз ўнгимга келтиришга сабаб бўлди. Хотиним Нафиса билан қайнотам Ҳожимухаммад Яхшибатдан ҳам хатлар келди. Нафисанинг 1924 йил 2 ноябрда ёзган хатига 27 ноябрда жавоб ёзиб юбордим, уни Германия ёки Туркияга чақириб олиш учун Россия элчихонасига мурожаат қилишимни билдирдим ва Навоий, Фузулий ғазаллари таъсирида қуйидаги 6 сатрни ҳам илова қилдим. (Сўзма-сўз таржимаси):

Оҳ, бу кўк гумбази мен истагандай айланса эди,
 Дўст билан қовушиш давоси-ла айрилиқ қайғусин йўқ
 этса эди,

Ёт эл водийларида руҳим ҳеч таскин топмади,
 Дўстим тез орада келиб, учрашув билан мени
 шод этса эди,

Рухим айрилиқ ўтида ёнди, шу он дўстим билан
қовуширга отилурман,
Айрилиқ дарди билан қайғудаман, юзингни кўриш билан
дармон тоурман.

Отамга, қайнотамга ёзган хатларимга ҳам шу каби шеърлар илова қилдим.

«Туркистон Миллий Бирлиги»нинг Овруропада тўпланган биринчи конгресси. Берлинга келганимдан кўп ўтмай Совет Россиясидан келган муҳожирлар орасида менинг фаолиятимга қарши қандайдир бир чоралар кўрилиши аниқ бўлиб қолди. «Бу ишда бир бошқирднинг раис бўлиб юриши ўзбекларнинг шуҳратига шуҳрат қўшмайди» деган гапларни тарқатиб юривчи баъзи шубҳали кишилар чиқиб қолди. Туркистонда бундай гапни эшитсам, ҳеч хафа бўлмасдим, аммо хорижда қаттиқ таъсир қилди. Бунга татар унитаристлари ҳам ўз ҳиссаларини қўшишди. Мен 1924 йил 13 ноябрда «Туркистон Миллий Бирлиги»нинг Туркистондан четдаги аъзоларига» деган сарлавҳа остида 8 саҳифалик мурожаат ёзиб, раисликка бошқа бир кишини сайлашни таклиф этдим ва «Туркистон Миллий Бирлиги»нинг конгресси 23 ноябрда Берлинда тўпланади, деб эълон қилдим. Париждан Мустафо Чўқай ва Будапештдан Олимжон Тўғон келишди. Икковлари ҳам қасам ичишиб, жамиятга аъзо бўлдилар. Қасамёд қилдириш Абдулваҳоб Мурод билан Абдулқодир Инон раҳбарлигида олиб борилди. Режада мустақилликка оид банди бўлмаганлигидан Мустафо жамиятга киришга аввалига иккиланса-да, кейинчалик кирди. Бу конгресс мени бўшатнишга қатъий равишда қаршилиқ кўрсатди. Олдин яхлит бир ўлка бўлган Туркистон Ўзбекистон, Қозоғистон, Қирғизистон, Тожикистон ва Туркменистон сингари беш жумҳуриятга ажралиши туфайли муҳим қарорлар қабул қилинди. Туркистон атамаси хорижий эл нашриётларида бундан сўнг ҳам қўлланажак, айрим жумҳуриятлар эса, масалан, Туркистоннинг Ўзбекистон қисми деб номланажак. Шундай қилиб, Самарқандда қабул қилинган миллий байроқни ҳимоя этишга қарор қилдик, умумий адабий тил масаласи текширилиб, бу ҳақда бир фикрга келдик. Бу қарорлар 28 ноябрда Туркия, Миср, Эрон ва Афғонистонда янаган ватандошларимизга юборилди.

Инқилобчи социалистлар конгресси. Берлинда рус

муҳожирлари орасида бизлар ихлос қўйиб, ишларимизга аралашиб юрганлар Чернов гуруҳидан эди. Прагада яшаган Чернов билан Берлинга келганда учрашдик. Эсерларнинг деярли ҳаммаси Россия қўл остидаги миллатларнинг миллий мустақиллигига қарши чиқди. Керенский гуруҳи муҳожиратда тамомила ўнг сиёсий йўналиш олган эди. Улардан Штейнберг ва Спиро деган жаноблар билан июндаёқ танишган эдим. 1924 йилнинг 19 декабрида Англияда Мак Дональд ҳукумати йиқитилди, бунга III Коминтерн раиси Зиновьев ёзган бир хат сабаб бўлган, дейишадн. Бир неча рус сиёсатчилари бу хат инглиз реакционерлари томонидан тўқилган уйдирма, бошқалар эса бу хат Москва томонидан юборилган «совун кўпиги» деб гапирганлар. Аммо сўл эсерларнинг раҳбарлари бу қоғозни рус социалистлари Англиянинг Мак Дональд раҳбарлигидаги жуда режали иш кўрувчи ишчилар партияси ҳокимиятини афдариб, уларнинг ўрнини реакцион сиёсатчилар эгаллаши учун Берлинда тайёрланган қоғоз бўлиши керак, деб бекорга гапирмадилар. Бу аҳвол Россиядан қочиб келган бизнинг иш кишиларимиз учун катта сабоқ бўлди, чунки Европада большевизмга қарши курашишни истовчи партиялар ўртасида тўлиқ фикрий қарама-қаршиликлар ҳукм сураётганлиги очиқ кўриниб турарди.

Шундай бўлса-да, сўл эсерлар билан танишганлигимнинг бир фойдаси бўлди. Штейнберг 1924 йил 24—25 декабрда Берлинда рус коммунистлари раҳбарлигини тан олмаган сўл социалист партиялар йиғилиши бўлишини хабар қилиб, менга у ерда Туркистон социалистлари номидан қатнашишни таклиф этди. Мен Истанбулдаги (Мустафо Шаҳқули билан Маъмур Илҳозий) ва Берлиндаги (Абдулваҳоб Мурод, Азимбек, Абдулқодир Сулаймон, домла Бийтилев) дўстларимиз томонидан имзоланган мурожаатни Ледербургга топширдим. «Туркистон Миллий Бирлиги»нинг социалистик йўналиши вакили сифатида конгрессда меҳмон тарнқасида иштирок этажакман, деб хабар қилдим.

Бу конгресс Берлинда Шюссе кўчасидаги марҳум Карл Либкнехтнинг уйида «Бутун дунё сўл социалистлар конгресси» номи билан тўпланди. Конгрессда Германия социалистлар иттифоқи (Ледебург, Вегман, Рабольд), Франция социалистлар иттифоқи (М. Петренжа), Россия сўл эсерлар ва максималистлар партияси (Штейнберг, Спиро), Литва сўл халқ партияси (Пер-

кинас), Белорус сўл эсерлари (Герб ҳамда Боровский), Украина эсерлари (Рипетский ва Крах), Италия социалистлар (максималистлар) партияси (Ненни ва Бадабанова), меҳмон сифатида З. Валидов ва Украина социалисти Шаповал қатнашдилар. Менинг нутқим «Большевизм остида социализмга» деб номланди. Социализм байроғи остида кириб келган рус коммунистлари амалда империалист бўлиб чиққанликларини, босмачилар эса халқ озодлиги учун курашганликларини исбот қилишини истардим; бутун дунё сўл социалистлари мустамлака халқларнинг инқилобчилари билан бир-бирларини тушунишиб, ишда ҳамкорлик қилишлари, учинчисини кейинга қолдириб, тўртинчи интернационални тузиш зарурлигини гапирдим. Нутқим олқишлар билан қаршиланди. Мени Женни, Балабанова, Ледебург, Вегмац ва Шаповал, чин кўнгилдан қизиқиб эшитдилар, улар кўплаб саволлар беришиб, ўзлари учун айрим масалаларни аниқлаб, ёзиб ҳам олдилар. Карл Либкнехтнинг ҳозир исми ёдимдан кўтарилган укаси менинг нутқимни ўзи нашр қилган «Классен Кампер» номли гъзетасида (1925 йил, 14, 21-сонлар) рус сўл эсерлари эса ўзларининг «Знамя борьбы» номли журналида (1925 йил, 9—10-сонлар) изоҳлар билан босиб чиқардилар.

Мен партиялар таълимотига чин кўнгилдан ишониб, фаолиятларида изчиллик кўрсатган шахсларни ҳурмат қиламан.

Чўқай ўғли ва социализм — 1925 йилнинг 25 январидан Чўқай ўғлидан ғалати хат олдим. Менинг сўл социалистлар конгрессида ўқилиб, охириги «Знамя борьбы» журналида босилган нутқим ва Мустафога ёзган хатимда «Туркий Миллий Бирлик аъзоси бўлганинг ҳолда, Милюков газетасига мақолалар ёзишинг мақсадга мувофиқ эмас», деган гапим кўнгилга келган. Хатни «бундан кейин кадетлар билан алоқангни уз» деган маънода тушунган. Шунга кўра у: «Бундан кейин конгрессларда шу тарзда бир социалист сифатида Туркистон вакили бўлиб чиқиш қилишда давом этсанг, сизнинг Туркий Миллий Бирлигингизга аъзо бўлолмайман. «Эрк» партияси программаси билан орқангиздан миллатларни эргаштира оламиз деб ўйлайсизларми?»—деб ёзипти. 1925 йил 1 февралда шундай жавоб ёздим: «Берлиндаги дастлабки йиғилтишларимизда социалистлар конгрессида ўқийдиган нутқимнинг ҳозир нашр бўлган русчасини ўқиб чиққандан сўнг фурсатдан фойдаланиб,

даъволаримизни дунёга маълум қилишни маъқул ҳисоблагандинг. Ҳозир фикринг нега ўзгарди? Бу нутқим билан сенга ёзган хатим Мария Яковлевнага (Чўқайнинг хотини) ёқмаган шекилли. Бундай аҳвол ўтган йили ҳам бир неча бор такрорланган эди. Али аканг (АлихоҲ БўқайхоҲ) билан Аканнинг (Аҳмад Бойтурсун) ҳам хотинлари маржа, аммо улар сиёсий ишга хотинларини аралаштирмайдилар, хатларини ҳам ўқитишмайди. Сиёсий масалаларда сўз очилиши билан улар ўз хоналарига чиқиб кетишга уринадилар. Мария Яковлевнани яхши инсон деб ҳисоблайман ва сенинг хотиннинг бўлгани учун ҳурмат қиламан. Унинг учун нима истасанг, топиб юбораман. Лекин Мария Яковлевна Туркий Миллий Бирликнинг аъзоси эмас. Шу билан мазкур хатни ҳам Акбар ака Шайхулислом орқали юбордим. Мен «Туркистон Миллий Бирлиги» вакили бўлиб, унга боғлиқ «Эрк» партияси аъзоси сифатида чиқиш қилдим. Бу конгрессда аъзо сифатида эмас, меҳмон бўлиб қатнашдим, буни ўзинг ҳам биласан. «Туркистон Миллий Бирлиги» Туркистоннинг икки катта партияси ҳамда Ўрдани ҳам бирлаштирган учинчи партиянинг «етти модалли платформа»си асосида иш олиб боради. Бу учала партия эслатиб ўтилган етти модалда белгиланган вазифалардан ташқари ўз дастурларига мувофиқ келадиган ҳар хил конгрессларда ҳам қатнашиш ҳуқуқига эга. Партияларнинг Туркистондан чиқиб кетгандан кейинги ҳозирги янашлари жуда шартли. Мамлакатдан четга чиқиб кетганлар орасида партия аъзолари бор-йўғи йигирма икки киши эдик. Юртда қолганлари билан доимий мустаҳкам алоқамиз йўқ. Албатта, мамлакатимиз ўз мустақиллигига эришса, сайловларда эришган ютуқларига қараб иш олиб борарлар. Бирор иттифоқ тузиш имкониятини бериши мумкин бўлган «етти модалли дастур»нинг келгусида бизга фойдаси тегар, деб ўйлайман.

«Эрк» партияси нима учун охирида очиқ социалистик дастур қабул қилди? 1917 йилда Қўқонда сен сингари, 1921 йилда Бухорода Абдуқодир Мухитдинов каби кишилар қатъий равишда социализмга қарши чиққанликларидан сўнг халқимиз ишчиларининг миллий уюшмаларидан узоқлашиб, рус ишчиларининг уюшмаларига бориб қўшилишлари бунга асосий сабаб бўлди. Сиз ҳукумат раисининг ўринбосари бўлган вақтда Чанишовлар билан мунозарага киришиб, «хуқуқий» масалаларни

буржуача тушунувингизни жуда очик баён қилган бўлсангиз ҳам, ишчи касаба уюшмаларига яқинлашмадингиз. Ишчи ва ўрта ҳол хизматчилар яшайдиган уй-жойлар ҳукумат томонидан таъмирлаб берилиши керак, деган фикрга қарши чиқиб, «истаса Қўқонда Путлиахов, Андижонда Миркомилбой бутун уй-жойларни сотиб олиб, бутун шаҳар халқига ижарага берсинлар, бу ҳуқуққа зид эмас»,— дедингиз ва социализмга қарши сиёсатчи бўлиб танилдингиз, худди шу вақтнинг ўзида «Ишчи тўда» фикри келиб чиқди, бу эса мусулмон ишчиларни рус социалист партиялари ва касаба уюшмаларидан ажратиш учун бир миллий ҳаракат тариқасида майдонга келтирилди. 1917 йилнинг июнида Самарқандда Ҳамза Ҳакимзоданинг, Маҳмудхўжа Бехбудий билан менинг миллий ишчилар касаба уюшмаларини ташкил қилиш йўлидаги фаолиятимизнинг асосини ташкил қилган тадбир шу бўлди. Озарбайжон миллий социалист партиялари, Мусоват партияси 1918—1919 йилларда бундай миллий касаба уюшмаларини жуда яхши уюштиришди.

Биз социализмни ҳар бир миллатнинг ўзига хосликларини кўзда тутиб, ҳар бир миллатда майдонга келган уюшмаларнинг Русия доирасида уюшиб бирлашган демократик федерацияси тариқасида кўз олдимизга келтирар эдик. Диктатура тартибига қаттиқ қарши чиқдик. Русия Коммунистлар партияси эса бутун Россия кўламида империалистик социализм сиёсатини олиб борди. Уша пайтда РКП Марказий Қўмитаси Москвада мусулмонларга Мусулмон Марказини ташкил қилишга (ўзларининг тарғибот ишларидаги ёрдамчиси сифатида) руҳсат берди, аммо вилоятларда филиаллар очилганга йўл қўймади. 1919 йилда Туркистонда социализм ғояси кенг тарқалди. Социалист бўлмаган бирорта партия тузиш имкони берилмади, тўхтатиб қўйилди.

Биз чет элга чиққандан кейин ҳам мамлакат ичидаги ишларга миллий социалист партиялар воситаси билан таъсир қилармиз, деб ўйладик, ҳақиқатдан ҳам ҳозир шундай қилиш мумкин. 1920 йилда партиянинг дастурини Русия шароитига мувофиқлаштириб тузгандик ва хорижга келгач уни ўзгартиришни лозим топмадик.

«Эрк» партияси халқ ўртасида обрў қозона оладими?— деб сўрайсиз.

Миллат ва исломият асосларига содиқ қолса, нега

обрў қозонмасин? Фақат озодлик шаронгларида яшаб ўрганинг. Бу тўғрида 1917 йилда Маҳмуд Хўжа, Хайриддин Болғимбоев билан анча маслаҳатлашдик. Хозир ҳам Азимбек билан бирга шу мақсадга мувофиқ Германия уюшмаларининг тажрибасини ўрганилмиз. Бу ерда социализмни миллатчилик билан биргина ўлчамда бирлаштириш иши икки йўналишда боради. Бир—национал-социалистлар, фақат уларнинг ҳаракати яхудиylарга нафрат туйғусига асосланган. Германия расизмга суяниб, тамомила диктатурали йўлга кирган. Биз эса, туркий халқ бўлмаган тожикларнинг ҳурмати-ни сақлаб, «турк» сўзи ўрнида тез-тез ишлатилиб туриладиган «мусулмон» ёки «туркистонлик» сўзини қўл-ляжакмиз. Яъни расизм (ирқчилик) биз учун хилоф иш-дир. Иккинчи йўл христиан социалистлар йўналишинда-ги йўлдир. Эҳтимол, улардан баъзи нарсаларни ўрга-нармиз. Мен социализмни бир фан тарзида тасаввур қиламан. Герцен, Чернишевский, Маркс, Плеханов, Ле-нин, Чернов асарларини жиддий ўрганиб чиқдим. Ил-мий социализм мамлакатимиз тарихини ёзган вақтда материалистик қараш тизимини татбиқ этишга ёрдам берар, лекин бу таълимотнинг бошқа жиҳатларини Тур-кистонда амалга ошириш имконияти йўқ. Аммо демо-кратияни асос қилиб, тарихий ривожланишга ишонган социализм таълимоти миллий ва мусулмончилик фикр-лари билан бирлашса, Туркистондаги кенг омма ора-сида таъсир кучига эга бўла олади. «Эрк» фақат Тур-кистонга хос партия. Дастурлари ва фикрлари бошқа юртларга ёйиб қўллаш учун ярамайди.

Жадидлар дастурида ички изчиллик етишмайди. Уларнинг ўн тўққиз моддадан иборат дастурининг асо-сини мен тузган эдим. Айрим моддалари устида жа-дидлар ойлар давомида маслаҳат қилишди. Урталари-даги баҳслари жонбозлик эди. Хўжалик, молия, ширкат масалаларини аниқ акс эттирмай туриб, буржуа мил-латчи партия дастурини тузиш мумкин эмас. Сен бу партияни «жадид» ўрнига «радикал» деб аташни хоҳ-лайсан. Лекин иқтисодий масалаларни ўз ичига олган дастуринг йўқ. Ҳозирча ҳаммамиз учун ҳам энг яхшиси етти моддали «умум дастури», ундан ташқари фарқлар-ни кучайтирмаслик маъқул бўларди. Рашид Саффе-т-беқни кўргин деган эдим, учрашибсизлар. Фақат ме-нинг социалистлар конгрессида иштирок қилишимга но-рози бўлибсизлар. Узингизнинг Милюковга яқинлигин-

гиз, унинг газеталарида мақолалар бостирганлигингиз тўғрисида сўзлаб, Миллюков билан Меньшиков ўртасидаги фикрий тафовутларни тушунтиргансиз... Дунё жуда тез ўзгаради. Социалистларнинг кичикроқ миллат социалистлари билан федерация тузиш фикрларини маъқуллашлари, шу йўл билан мустамлака даввосини ёқламаганликлари масаласида учрашиб гаплашсанг, фойдали бўлади. Сен бир ҳуқуқшунос сифатида 1917—1918 йилларда «Путлиаховнинг тортиб олинган мулки ўзига қайтариб берилиши керак», деб исбот қилишга уриндинг. Ҳозир бўлса Бухоро амирини, Путлиаховни, Миркомилни ёқлаб чиқолмайсан. Утган етти йил мобайнида хаёлга келтириб бўлмайдиган ўзгаришлар юз берди. Келгуси етти йилда бундан ҳам каттароқ ўзгаришлар содир бўлиши мумкин. Буни социалист бўлмаган либераллар ҳам билишади. Мамлакатларда транспорт ва алоқа тизимлари миллийлаштирилади.

Нашриёт мустақиллиги — миллатларнинг энг муқаддас ҳуқуқи. Лекин матбуотни фақат капиталистлар қўлида қолдириб бўлмайди. Матбуотнинг подшо замонидагидек совет даврида ҳам давлат ва партия қўлида қолиши энг ачинарли ҳол. Миллатларнинг ўз мулкига эгаллик қилишини чеклаш одамлар устидан тўла ҳукмронлик ўрнатиш деган сўздир. Бу ҳақиқатни сен ҳам инкор қилмайсан. Амалда бу сен 1917 йилда қаттиқ нафрат билдириб қарши чиққан социализмнинг худди ўзи. Бу бутун жаҳон масаласидир. Туркистоннинг аҳволини махсус тушунтирмақ учун алоҳида куч сарфлаб ўтиришининг зарурати йўқ. Жаҳон нимани қабул қилса, биз ҳам шунини қабул қилармиз. У ҳам бўлса, буюк давлатларнинг империалистик, диктаторлик социализмга алданмасдан, инсонлар ва миллатларнинг ҳуқуқ ва хоҳишларини чеклашга йўл бермаган, миллий озодлик ва демократияга содиқ қолган социализмга интилмоқларидир.

Бу масалаларнинг барчаси 1920—1921 йилларда Бухоро ва Самарқандда бўлган вақтимда «Туркистон Миллий Бирлиги» асосида жуда жиддий равишда кўриб чиқилди. Сиз ўша вақтда мамлакатда бўлмаганлигингиздан, бу тўғрида батафсил ёздим. Ушбу хатнинг қисқача мазмунини Истанбулдаги Усмон Хўжага, Назир Махсумга, Мустафо Шаҳқулига, Машҳаддаги Абдулхамид Орифга ва Тўрабекка жўнатдим. Хатолари бўлса,

улар сизга ҳам, менга ҳам ёзарлар. 1925 йил 1 февраль.

Туркистон тарихини ёзиш масалалари. Берлиндалик вақтимда жиддий аҳамият бериб, шуғулланган ишларимнинг бири — Туркистоннинг ҳозирги сиёсий ҳаёти тарихини ёзиш, уни Оврупо тилларининг бирида нашр этиш, иккинчиси — турк ҳамда Оврупо тилларида Туркистон масалаларини ёритувчи мажмуа чиқариш, бу ишларни бошқаришда ёрдамчилар излаб топиш бўлди. Туркистон тарихини ёзиш муваффақиятли борди ва Истанбулга келганимиздан сўнг Мисрда нашр этилди. Бу асарни дўстларимдан профессор Эберхарт ва доктор Анхаггер Германияда нашр этиш учун немис тилига таржима қилдилар. Мистер В. Е. Д. Аллен ҳақини ўзи тўлаб немисчадан инглизчага таржима қилдирди, лекин иккала таржима ҳам нашр бўлмади, немисча таржималарининг нусхалари менда ва мистер Алленда, инглизча нусхалари эса мистер Алленда ва Гарвард университетининг кутубхоналарида сақланади. Ҳиндистонда инглиз вакилларининг бири сэр Олар Кэру асаримнинг мазкур инглизча вариантининг қисқача мазмунини «Советская империя и тюрки Средней Азии» номли асарида нашр этди. Унинг бу китоби орқали ўша 1924—1925 йилларда Берлинда ёзган асарим ва унга асос бўлган Туркистон озодлиги учун кураш ғояси жаҳонга маълум бўлди. 1958 йилда Лаҳорда Покистон жумҳурияти раиси Искандар Мирзо билан ва 1964 йилда Деҳлида Ҳиндистон раҳбари Жаваҳарлаъл Неру билан кўришганимда курашимиз ҳақида, шунингдек, меннинг ўзим ҳақимда сэр Оларнинг асарини ўқиб орқали билганликларини, унинг тўла таржимасини нашр этиш кераклигини айтишган.

Туркистон тўғрисида мажмуа чиқариш масаласи. Бу масала тўғрисида маслаҳатлашиш учун Мустафо Чўқайни Париждан Берлинга чақириб, бизнинг ишимизда иштирок қилиш йўлларини тушунтирдим... Мен мазкур йўналишдаги маслаҳатлашувларни, Мустафо Чўқайни ҳам бу ишларда иштирок этишга жалб қилишимни Туркистондан чиқиб кетгандан кейинги олиб борган ташкилотчилик ишларимнинг энг муносиби деб ҳисобладим. Қисқаси, Варшавада асосан бизнинг масалалар билан шуғулланадиган бир «Шарқ институти» ташкил қилинажак, поляклар ёрдамида Парижда французча «Ле Прометеус» мажмуаси чиқажак.

Бу йўналишдаги маслаҳатлашувлар қўлга олини зарур бўлган учинчи иш, яъни Туркистон озодлиги учун кураш йўлида Оврупода фаолият кўрсатадиган кадрлар тайёрлаш масаласини ҳам жонлантирди. Бутун бу фаолият учун тайёргарлиги пухта бўлган ёшларни — қозоқлардан менга таржимон бўлиб юрган Азимбек Беримжонни, ўзбеклардан Абдуваҳоб Муродни, Бухородан Аҳмад Ноймни ва бошқирд доктор Олимжон Тўғонни назарда тутдим. Бу масалаларни «Зох» пансионида яшаган Туркистон талабаларининг баъзиларига тушунтирдим ва улардан Азимбек Беримжон ёки Аҳмад Нойм Парижда Чўқай олдида ишлаб, у ерда француз ва инглиз тилларини ўргансин, деб тавсия этдим. Лекин, нима учундир, Чўқай ўғли бу икки йигит, улар моддий томондан ўзларига мустақил бўлганликларига қарамадан, ёнига келишларига рози бўлмади. Социалистлардан Керенский даврасига яқин бўлганлардан бошқалари билан яқин муносабатга киришмаслигини айтди. Бу унинг аввалги фикри. Россия мазлум миллатларининг Парижда французча ва русча нашр этилиши мўлжалланган мажмуаси билан чин кўнгилдан шўғулланадиган йигит Усмон Қувватов бўлар эди. Чўқай ўғлига бу жуда маъқул тушди. Биз Оврупода келишимиз арафасида Усмон Қувватов яна бу ерга келиш ниятида юртига қайтиб кетган. Афсуски, Советлар уни қайтиб боришга қўймаган. Қисқаси, Чўқай ўғлининг ўз қозоқ қардоши Беримжонга нисбатан лоқайдлик кўрсатиши туфайли бу иш ҳам амалга ошмади. Абдусаттор деган ўзбек йигитини ҳам тавсия қилдим, нимагадир, уни ҳам хушламади.

Туркистоннинг иқтисодий тарихи ва Қозон унитаристлари. 1 апрелда ўша Шарқ клубида «Туркистонда халқ хўжалиги тарихи» деган мавзуда маъруза қилганимдан кейин Аёз Исҳоқий ва ўртоқлари мени «миллий тарихни иқтисодий масалалар билан қориштириб, миллат тушунчасини чалкаштириб юборганлик»да айблади, Абдулқодирнинг «Янги Кавказ»да (1925 йил, 12—16-нчи сонлар) босилган мақоласини қўлига олиб, уларнинг ҳаммаси ҳам татарларни камситиш учун ёзилган, деб ишонтаришга уринганидан сўнг мажлисда баҳс келиб чиқди. Бунга қарши Туркистон талабалари Тўлаган, Аҳмад Шукрий, Солиҳ Улус, Аҳмаджон Уқай, Бухоролик Афзал, Аҳмад Нойим ва барча озарбайжонликлар, турклар — Халия Ведот, Бакир Сидқи ва Акром

Караң мени ҳимоя қилиб, конференцияга тўғри йўналиш бердилар. 17 апрелда Олимжон Идрис ўғлининг таваллуд кунини тўйида ҳам бу масалаларга Финляндия савдогарларини аралаштириб, Туркияга чақирилганимизга норозилик билдирганларича Туркия элчиси Номикбекка шикоят ёздилар, Туркияга боришимизга тўсиқ бўлишига уриндилар. Натижада консул Номикбек истагига кўра, Туркия, Озарбайжон, Туркистон талабаларидан (Бакир Сидқи, Ҳорун Малик, Халил Ведот, Туркистондан Афзал Бухорий, озарбайжон Исқандар Оғадан иборат бир ҳайъат тузилиб, татарнинг даъволари текширилди. Текшириш давомида Аёз Исҳоқий доғистонлик Аҳмад Солиҳов билан бирга Керенскийнинг «Дни» газетасида (22.VIII.1924, 542, 544 ва 560-нчи сонлар) ўзларининг рус демократиясига сидқидилдан берилганликларини, Русия мусулмонларининг мустақиллик ва озодлик ҳаракатларига қарши курашишларини маълум қилиб ёзган мақолаларини Туркистондан келган тўртта талаба туркчага таржима қилиб, ҳайъатга топширди. Ҳайъат мазкур масалани бизнинг фойдамизга ҳал қилди. Шу хусусда Фатхилқодир (Абдулқодир) Сулаймоннинг 32 саҳифалик бир рисоласи билан «Янги Кавказ»да нашр бўлган мақолалари ҳам англишилди. Мунозаралар давомида Аёз Исҳоқий бизни: «Буюк Россияга мушт кўтардингиз» деб масхаралади. Озарбайжон Камолбек Аёз Исҳоқийдан: «Сиз нега Бошқирдистондаги мухторият ҳаракати рус қиличига қарши урушиб, енга олмаганидан суюнасиз?»— деб сўради. Исҳоқий саволни жавобсиз қолдирди. Шу тариқа татар унитаристлари тескаричилиқ қилиқларининг сабаби яна ҳам аниқ бўлди. Турк иқтисодиёт олими доктор Ҳорунбек ҳайъатнинг 29 апрелдаги йиғилишида татарлардан: «Сиз, татарлар, нега миллий даъволарнинг иқтисодий масалаларни хусусида сўз очишдан қочинишга уринасизлар? Туркистон иқтисоди ва қишлоқ хўжалигига бағишланган илмий маъруза нега сизларга бунчалик ёқмади?»— деб сўради ва масаланинг аниқланишига кўмак берди. Аёз Исҳоқий: «Иқтисодий масалалар Русия мусулмонларини бир-биридан ажратиб юборди, бизга ҳозир маданият, дин масалалари асосида бирлашиш керак. Аввалги подшо даврида муфтийлик бўлди. Унинг ҳам аҳамияти йўқолишига ўша Заки Валидий бошлаб юборган бошқирд мухторият ҳаракати, қозоқ-бошқирд ер масаласи сабаб бўлди»,— деди. Дастлаб Қозон та-

тарларни тарафида бўлган Ҳорунбек: «Иқтисодий дастури бўлмаган бирорта ҳам миллий ҳаракат яшай олмайди. Сизга яҳудийларники сингари маданий мухториятни лозим топишса, қандай режим тавсия қилишаркан? Бунинг учун хорижий юртларга чиқиб юришнинг ҳожати йўқ»,— деди... Шундай қилиб, 1917 йилда бир қанча унитарист зиёлиларнинг яна майдонга чиқиши бемаъни эканлиги аниқ бўлди. Бунинг устига, Аёз Исҳоқий билан ўртоғи Умар Тереғулов поляклар Варшавада ташкил қиладиган «Шарқ институти»га яқинлашмоқ учун ўзларини озодлик курашчиларининг тарафдорлари қилиб кўрсатишга мажбур бўлдилар. Фақат аввалги «унитаризм ва феодализм» масаласини «татарбошқирд ўртасидаги қабилавий баҳс» сифатида ўзгартириб кўрсатишга ҳаракат қилдилар. Мени эса «татарнинг биринчи душмани» деб, Қрим, Туркия, ҳатто Доружа татарлари орасида менга қарши ифво тарқата бошладилар. Ҳаммамиз ҳам Туркияда тўпланажамиз, шунинг учун бундай ўзаро низолашувнинг таъсири ёмон бўлиши маълум эди. Туркияга кетишдан аввал Юсуф Оқчўрабекка, Алимордонбекка, Париждаги Садри Мақсудийга (у ҳам Туркияга боришга тайёрланаётган эди) хат ёзиб, бу ярамас, ички ғийбатларга эътибор қилмасликларини сўрадим. Юсуф Оқчўра маъқуллаб жавоб ёзди. Садрий Мақсудийбек 1925 йилнинг 25 апрелида ёзган хатида: «Россия мусулмонлари масаласида сенинг фикринг менга, меники сенга яхши маълум, шунинг учун бир-биримизнинг қарашимизни ўзгартиришга уринмасдан муомалада бўлишимизни истардим», деб жавоб қилди.

«Туркистон Миллий Бирлиги»нинг Берлинда тўпланадиган иккинчи конгресси. Туркияга 12 майда йўлга чиқишимиз керак, 9 майда Оврупода «Туркистон Миллий Бирлиги»нинг иккинчи конгресси тўпланади, унга Мустафо Чўқай билан Олимжон Тўғон ҳам чақирилди, конгрессда кўриладиган масалаларни белгиладик. Шу муносабат билан Россия ташқарисида босиладиган нашрларда қўлланиладиган умумий шарқий адабий тилга алоқадор бўлган ҳужжатларимизни ўзаро ўқишиб, муайян қарорга келдик. Йиғилиш 29 апрелда ҳам давом этди. Қатъий қарорлар қабул қилинди, фақат буларнинг ҳаммасини амалга ошириш учун қўлимизга имконият кирса эдику-я, деб ташвишланардик.

1924 йилнинг бошида ҳали Берлинга келишим-

даноқ Совет элчихонасига мурожаат қилиб, мамлакатда қолиб кетган хотиним Нафисанинг Берлинга ўтиб келишига ижозат берилишини сўрай бошладим. Хотинимнинг ўзи ҳам, отаси Ҳожимаҳмут ҳам, отам ҳам бу иш билан шугулланиб кўрдилар, лекин руслар сира жавоб қилишмади. Туркистондан Берлинга талабалар олиб келган Олимжон Идрисий Россия элчихонаси билан доимий алоқада бўлди, талабаларга тегишли пулларни ҳам ўша ердан олди.

Россия элчиси Крестинский билан учрашувим. 16 апрелда бир кинни: «Сизнинг хотинингизни бу ерга олиб келтириш ҳақидаги мурожаатингизга жавоб келган шекилли, сизни чақириняпти»,— деди. 17 апрелда ўша ерга бордим. Менга: «Элчи Крестинскийнинг ўзи билан гаплашарсиз»,— дейишди. Учрашишдик. Мен Крестинскийни 1912 йилдан буён билардим. Крестинский шундан кейин молня вазири бўлган. Сталин билан муносабати яхши эмасди. Бошқирд армиясининг тарқатилишини, ҳукумат ҳуқуқларини йўққа чиқаришларини Мостовенко билан бирга танқид қилиб чиқди. Ленин вафотидан кейин бош котиб вазифасидан бўшатилиб, Берлинга элчи қилиб юборилди. Мени худди эски қадрдондай кутиб олди. «Хотинингизни, Бошқирдистонда қолган китобларингизни Берлинга келтириш осон иш эмас. Энг аввало сизнинг Россияга қайтиб бориш-бормаслигингиз маълум бўлиши керак. Умуман, хорижий юрт фуқаролигини қабул қиладиган бўлсангиз, хотинингизнинг хорижга чиқишига имкон ҳам бўлмайди»,— деди. «Икки йил аввал Туркистондан Эронга чиқиб кетиш олдидан умумий дўстимиз Рудзутака (ўша вақтда Туркистон раҳбари) ва Ленинга юборган хатини тўла тушунтирдим, ўша аҳвол ўзгармади. Менинг Россияга қайтишим ҳақида гап ҳам бўлиши мумкин эмас, одамларнинг ихтиёрлари эркин бўлиши керак, бунинг аҳамиятини тушунаман ва буни ҳеч бир нарсага қурбон қилмасман»,— дедим. «Йўқ, мен сизни Россияга қайтиб боришг деярганим йўқ, фақат Россия билан муносабатингизни узмасликни, асарларингизни ўз юртингизда бостиришни, дўстларингиз билан алоқани узмасликни маслаҳат бераман. Сиз совет сиёсатига қарши танқидий мақолалар ҳам ёзасиз, лекин хотинингиз ва рўзғор ашёларингизни олиб кетиш учун Россия фуқароси бўлиб қолишингиз шарт»,— деди у. Мен худди шу кунларда Туркия элчихонасидан вақтинча паспорт олган эдим, бундан кейин

Туркия фуқароси бўлажакман, бунн Крестинскийга очик айтдим. «Мен бундан буён Россия фуқароси бўлолмайман, нима қилиш керак, демак, хотиним ҳам олдимга келолмаяжак»,— дедим. Анча гаплашдик. «Мен сизга ҳар томонлама яхшилик тилайман. Соғ бўлинг»,— деди у охирида. Мен ўртоқ Сталинга ҳеч ишонмаслигимни, Крестинскийнинг ўзига соғлиқ тилашимни айтдим. Унинг ўзи ҳам Сталинга ишонмасди, бироз вақтдан сўнг Берлидан Москвага чақириб олиниб, қамалди ва ўртоқлари Риков, Бухаринлар билан бирга жазоланди. Мен Крестинскийни ҳам Риков сингари виждонли одам деб тушундим. «Ватанинг билан алоқани узмасдан, хорижда туриб қолишинг маъқул бўлар» деган гапини ҳам унинг аввалги дўстлигимизнинг сўнгги бир рамзи деб тушундим.

9 майда «Туркистон Миллий Бирлиги»нинг Овруподаги сўнгги йиғилишини ўтказдик. Мустафо Чўқай билан доктор Олимжон Тўғон ҳам келишди. Марказимиз Туркияда бўлажак, Мустафо Чўқай ўғли «Туркистон Миллий Бирлиги»нинг Овруподаги вакили қилиб белгиланди. Истанбулда босиб чиқариладиган нашрларимизнинг тили, фаолиятимизнинг дастури тўғрисида ҳам яхши қарорлар қабул қилдик. Қозоқ, ўзбек, татар, бошқирлар туркий нашрларини ўзлари гаплашадиган тилларнинг ўзига хосликларини, тилга хос айрим сўзларини сақлаб қолиш билан бирга этимология ва морфология хусусида умумий қондаларга риоя қилган ҳолда ёзажаклар. Бу конгресс жуда яхши ўтди. Фақат Чўқай ўғли рус кадетлари (Милюков) ва ўнг эсерлар (Керенский допраси) билан алоқасини узишга рози бўлмади ва мустақиллик фикрига яқинлашмади. Чунки у большевизмга қарши курашда демократ рус муҳожирлари билан бирга бўлиши керак, деб ҳисоблади. Берлиндалик вақтимда, бир томондан, фин мусулмонлари, иккинчи томондан, ҳинд ва Эрон мусулмонлари билан боғлиқ бўлганлигидан, ора-сира умумисломий масалалар билан ҳам шуғулландик.

Овруподан Туркияга. 12 май, сешанба кунн Берлиндан Истанбулга йўлга чиқдик. Азимбек, Абдуваҳоб Мурод ўғли, бугун Анқарада профессор Иброҳим Орифхон, Истанбул профессори Аҳмаджон Уқай, шунингдек, Туркияга келиб, гимназияда фалсафадан дарс бераётган Аҳмад Шукрий, бухоролик Аҳмад Нойим, Олимжон Идрисий, Усмон Тўқумбот, сурнайчи Мухаммад

(бошқирд), Темирбек Қазбеков ва немис дўстимиз Макс вокзалга кузатиш учун келдилар. Прага ва Будапешт орқали ўтишимизни у ердаги танишларимизга аввалроқ хабар қилган эдик. Прагада бизни Украина сўл социалисти Шаповал билан қолмоқ муҳожирлари раиси Балинов кутиб олишди. Уша кечаси 1918 йилда большевикларга қарши бош кўтарган чехословаклар ҳарбий раҳбарлари Богдан Павло, доктор Патайдел ва бошқалар билан «Чехословакия легионлари маркази»да учрашдик, кечқурунги овқатни ҳам ўша ерда едик. У ерда жуда самимий, чин дилдан суҳбатлар бўлди. Уларнинг ҳаммаси парламент аъзолари экан, умуман парламентда легион аъзоларининг таъсири жуда кучли дейишди. Богдан Павло ички ишлар вазирлигида вакил ва турли жойларда элчи бўлган. Овқатланиш вақтида рўпарамда ўтирган. шунгача менга таниш бўлмаган бир киши билан анча гаплашдик. Кейинчалик маълум бўлишнча, бу зот Чехословакия тақдирида катта роль ўйнаган доктор Бенеш бўлиб чиқди... Бошқирдистонни кўрган бу чехлар орадан тўрт йил вақт ўтганига қарамасдан, ўша давр ҳақида анча хотиралар ёзиб, газета мақолалари, ҳатто айрим рисоалар ҳам нашр қилган эдилар. Доктор Патайдел менга: «Истаган вақтингизда Прагага келинг, меҳмонимиз бўласиз, хоҳласангиз, бизларда яшанг, ёрдам берамиз»,— деди. Бундай самимий дўстона таклифга миннатдорчилик билдирдим, большевикларга қарши биргалашиб курашни чех дўстларимиз қалбида яхши таассуротлар қолдирганлигини кўриб қувонганлигимни айтдим. Прагага 1927 йилдан кейин бир неча бор келдим. Оснеликлардан қалмоқлар бу ерда муҳим бир гуруҳни ташкил қилади. Нашриётлари ҳам бор эди. Иккинчи жаҳон уруши бошлангач, улар Америкага кўчиб кеттишди. Бу ерга келган вақтларимда менга чехларнинг самимий меҳмондорчилигини сезиш насиб бўлди.

Констанца. 18 майда Бухарестга келдик. эртасига Констанцада бир ётоқхона топдик. Абдулла афандиникида меҳмон бўлдик. Бу ерда нўғайларнинг эдижон, кенагас, олчин уруғларидан оилалар яшар экан. Оға Исломалли афанди, оға Фозилюсуф Констанца ёнидаги Али оға қишлоғига одам юбориб, у ердаги Нуриддин деган бир кишини чақиртириб келиб, биз билан таништирдилар. Бу киши Суработир, Эдигей ва Уроқ Мамай сингарин менга ҳам яхши маълум бўлган дostonларни

гапирди. 1920 йил Хоразм ғарбидаги қорақалпоқлар орасида ҳам Нуриддин деган дostonчини кўрган эдим, у ҳам шу дostonларни жуда берилиб айтганди. Иккаласининг ҳам исми Нуриддин эканлигига ҳайрон бўлдик. Олчинлар қаҳрамони Олойнинг қайси даврда яшаганликларини билмасак ҳам бу қабиладан чиққан буюк шахсларнинг айримларини, масалан, Ҳиндистонда император Аврангзеб замонида яшаган файласуф шоир Бедил олчин аширотидан, Самарқандда ўзбек султонларининг машҳур вазирини сир бериб безаттирган учта мадрасининг иккитасини кўрган Ялантўш Оталиқ ҳам келиб чиқиши олчинлардан эканлигини эсладик.

Россияда қолган хотиним Нафисанинг эрга чиққанлиги ҳақида хабар келгандан сўнг эдижон уруғидан бўлган Умар Унғар аканинг Бухарест университетида тарих ўрганиб, докторлик даражасини олиш учун Истанбул университетига келган Назмия деган қизига уйландим. Яъни бу уйланиш тўғридан-тўғри Астрахон, Хива (Чимбой), Констанца нўғайлари билан танишини натижасида, уларнинг таъсири туфайли амалга ошди: Назмия менга барча тарихий тадқиқотларимдаги сингари мазкур хотираларимни ёзишда ҳам чин дилдан самимий ёрдам берди. Бу оиламдан туғилган қизим Эсонбека Истанбул университетида хитой тилини ва менинг олдимда тарих ўргангандан сўнг Хитойга бориб, Тайван университетида тарих ўрганди, ҳозир Америкада Гарвард университетида докторлик унвонини олиш устида иш олиб бормоқда. Уғлим Субутой Франкфурт, Лондон ва Анқара, Урта Шарқ университетларида иқтисодиётни ўрганди. Ҳозир эса Жон Гопкинс университетида докторлик даражасини олиш учун Америкага кетди. Амалда, 1926 йилнинг май ойида икки кун Констанцада қолишим у ердаги нўғай ва татарлар билан қариндошлик алоқаларига киришувим билан якунланди. Бу хотира китобининг сўнгги қисмларини икки фарзандимга айтиб туриб ёздирдим.

Истанбулдаги учрашувлар. Кечаси соат учда бир пароходга тушиб, Истанбулга йўл олдик. Берлинда учрашганим Фуат Туҳтор билан доғистонлик муҳандис Ҳусайнбек ҳам шу пароходда эканлар. Эски дўстимиз Фуат Берлиндаги баҳсларимиздан қолган жаҳлидан тушмаган, мен билан қўл бериб кўришмади, гаплашмади. 20 майда, чоршанба кун кечаси Истанбулга етиб келдик. Ўзига кафолат керак бўлиб қолди. Бу масала

ҳал бўлгунгача Бег ўғли полиция идорасида кузатиш остида турдик. Ҳали ҳам ҳаёт бўлган дўстимиз Ёқуб Апанай ва Муҳаммад Амин Расулзода, Туркистондан келган дўстларимиз Усмонхўжа билан Миён Бузрук кафил бўлиб, бизни полициячилар қўлидан қутқардилар. Қўлимизда вақтинчалик Туркия паспорти бўла туриб ва унга Берлиндаги элчимизнинг визаси қўйилганлигига қарамасдан, ишнинг бундай тус олишига жаҳлимиз чиқди... Ниҳоят, биз сеvimли Истанбулга етиб келдик. Уша кунн тушдан кейин от қўшилган трамвайга ўтириб, Фотиҳ медити кутубхонасига бордим. Дўстларимиз бизга меҳмонхонадан тоза, шинам бир хона олишти, ўн икки соат роҳат қилиб ухладик. Эрталаб туришим биланоқ Фотиҳ, Сулаймония, Аясофия ва Кўпурлу кутубхоналарига бориб, отамдан эшитиб, ҳамда турли китоблардан, Бартольднинг Истанбул саёҳатномасидан ўқиб, эсимда қолган қадимги асарларни, айниқса ал-Беруний асарларини, Хофиз Абрўннинг Темур тўғрисидаги китобларини олиб кўрдим. Рашидиддиннинг Аясофияда сақланган ва хитойча даволаш усулига бағишланган асарини кўрдим. Кўпурлу кутубхонасида ал-Берунийнинг ҳинд тарихи ҳақидаги ва «Патенжел» номли асарига кўз югуртирдим. Улуғ Тагридан бу китобларни бирин-кетин ўрганиш, улар билан узоқ вақт шуғулланиш насиб қилишини сўрадим. Фотиҳ кутубхонасининг мудирн бу китобларни ҳеч кимга кўрсатмас экан. «Китоблар бизнинг кутубхонамизда сақланишини сизга ким айтди?»— деди. «Матбуотда босилиб чиққан каталогларингизни Россияда бўлган вақтимдаёқ ёздириб олганман»,— дедим. Кейинчалик унинг отам билан учрашуви ҳам эсига келди.

Уша кунда Истанбулда бўлган Туркистон мужоҳид дўстларимиз— Жиззахдан Маъмур, Самарқанддан Абдушукур, туркман Нафас, Самарқанддан Ҳамроқул, Бухородан Усмон Хўжа, Самарқанддан Даврон Очил, Абдуқодир Инон ва мен бир гуруҳ бўлиб расмга тушидик. Туркистонда бўлган вақтимизда бундай қилолмас эдик.

1925 йили 2 майда Муҳаммад Амин Расулзода билан бир тун бўйи гаплашдик. 23 майда Фуат Кўпурли ва Риза Нурибек билан кўришдим. 26 майда озарбайжонлар чойга чақришди. Ҳаммаларн ҳам эзгу ниятли кишилар эдилар. 27 майда Озарбайжоннинг озодлик кунн, шу муносабат билан бир маъруза қилдим. Бош-

қирдистон ҳамда Туркистон мухторияти ва мустақиллик курашларининг Мусоват партияси дастурида тилга олинганлиги учун миннатдорчилик билдирдим.

Мустафо Шаҳқули. 1 июнда Анқарага келдим. Йўлда, эски шаҳар вокзалида Мустафо Шаҳқули кутиб олди. Анқарага бирга бордик. Вагонда бир молния вазирига ҳамроҳ бўлдик, дунё аҳволлари, турк дунёси тўғрисида кўп гаплашдик. Фикрларимиз бир эди. Мустафо менга: «Буни қара, бу одам бизнинг билан бирга Туркистон воқеаларининг ичида бўлгандай, ўзи бўлса Туркиядан ҳеч четга чиқмаган»,— деди. Анқарада меҳмонхонада жойлашганимиздан сўнг Мустафо менга Мозори Шарифдан сотиб олган қандайдир нодир ёғочдан жуда ноҳик қилиб ишланган қутичани ҳадя қилди. Қимматбаҳо нодир нарсаларни сақлаш учун ишланган бўлса керак... Олпоқ сақланган ички томонига Мустафо ўз кўли билан ушбу сўзларни ёзиб қўйипти: «Бизни буюк турк дунёси билан таништирган, бир неча йиллар Туркистон миллий ҳаёти билан яшашимизга, миллий озошлик учун курашга қўшилишимизга сабабчи бўлган ва бу йўлда бизга раҳнамолик қилган улуғ қардошимиз Закий оғага унутилмас кураш йилларининг ёдгорлиги сифатида тақдим қиламан. Мустафо Шаҳқули, Анқара 1341/1925. Мазкур совғаси билан бирга ўзининг катта қилиб ишланган бир фотосуратига ҳам шу сўзларни ёзиб, менга беришга тайёрлаган.

Мустафо келиб чиқishi жиҳатидан Қосим хонлари давридан қолган Шаҳқули саййидлари номли ашрафсиласиласидан. Тарихини Вельяминнов-Зернов нашр қилган. Москвада Олий савдо институтини битирган. У билан 1914 йили Москвада ақрабоси фабрикант Ҳасан Акчуринининг уйида танишган эдим. Ҳасанбек кўмагида яхши тарбия олди. Сиёсий фанлар билан ҳам шуғулланди. Синглиси Сора билан бирга Леон Коэндининг туркий тарих борасидаги баъзи мақолаларини таржима қилдилар. Икковлари ҳам 1907 йилда бизнинг мухторият тўғрисидаги фикрларимизга чин кўнгилдан қўшилди. Москвада тўпланган «Россия Давлат Шўроси» йиғинида баъзи талабалар билан бирга унитаристларга қарши чиқшиди. Мустафо 1918 йилда Россияда ўқигандан сўнгра Швейцарияда олий таълим олган синглиси Сора Шаҳқулова билан бирга Бошқирдистон ҳукуматининг иқтисодий муассасаларида ишлади. 1920 йилда Мустафо биз билан Бухорога келди ва Усмон Хўжа билан

бирга Шарқий Бухорога бориб, у ерда босмачилар ўртасида мубоширлик вазифасини бажарди, Анвар Пошо келгандан кейин ҳар доим унинг ҳузурда, кейинчалик Ҳожи Сомий билан бирга хизмат қилди. Мустафо она томонидан Юсуф Оқчура, Исмоил Ғаспирали оилаларига ақраболиги бор. Форсча ҳам ўрганди, чиғатой адабиётини жуда севарди. Аҳмад Яссавийнинг барча қўлёзма тўпламларини ўрганиб, шеърларининг тўлиқ бир мажмуасини тузди, лекин у ҳамон нашр қилинмаган. Анқарада тўхтаган меҳмонхонамизнинг бизга ажратилган хонасида кароват йўқ эди, полга тўшаклар тўшадик, Мустафога бу жуда ёқиб тушди, ўз қўли билан бухороча палов дамлади, гўзал шароб ва Туркия емакларини келтирган эди... Бошқирдистонда қолган онаси билан синглиси Сораи қўмсаб, куйлаб йиғлади. Мен унга Алишер Навоийнинг

«Не неъматки, ёри бирла ёлғиз ўлтирса киши,
Йиғлай-йиғлай дардини ёрига англагса киши»,—

— деган шеърини ўргатдим, бу шеърни у такрор-такрор эслади. Севимли Мустафомнинг ўқсиб-ўқсиб йиғлаганига мен ҳам қўшилдим. Мустафо 1918—1923 йиллардаги озодлик ҳаракатларини бир хотира китоби тарзида ёзди. Бир нусхаси менинг кутубхонамда, фотонусхаси Колумбия университети архивида сақланади. Профессор Э. Олдварт ҳам ўзи учун бир нусха тайёрлатди.

Анқарада олиб борилган айрим ишлар. 4 июнда Истанбулдан Усмон Хўжа билан Назир Махзум (аввалги Бухоро ҳукумати молия вакили) келди. Улар ҳам фуқаролик (гражданлик) олинган билан машғул эдилар. Энди Туркия фуқаролари бўлганлигимизда, Туркистон масалалари билан қай йўсинда шуғуллана олишимиз тўғрисида гаплашдик. 1926 йилда Париждан Мустафо Чўқайни чақириб, Истанбулда Туркистон Миллий Бирлиги конгрессини тўплайжакмиз. Оврупода Туркистон вакилларини Мустафо Чўқай билан Мустафо Шаҳқули бошқаражак. Абдулқодир билан биз икковимиз университет ҳаётига аралашиб, Усмон Хўжа ҳамкорлигида «Янги Туркистон» номли журнал чиқаражакмиз. Бу журналда Туркистоннинг тарихи, адабиёти, ижтимоёти, иқтисодиёти тўғрисида илмий мақолалар босилажак. Совет мухлислари Ўрта Осиёда «Миллий чегарани белгилаш»

сиёсатини амалга ошириш мақсадида Туркистондаги мустақиллик ҳаракатини бир бутун миллий ҳаракат деб қаранга қарши чиқишди ва бу соҳада жиддий чоралар кўра бошладилар. Бунинг назарда тутиб, татар, бошқирд, қозоқ ҳаракатларини ҳам бир бутун кураш ҳаракатлари тарзида кўрсатиш мақсадида Хазар денгизи атрофидаги турклар учун «Туркистон ва шарқий турк эллари» атамасини қўллашга, йиғилишларини ҳам шу асосда умумий тарзда уюштиришга қарор қилдик. Бу йиғилишларнинг бири Юсуф Оқчурабекнинг уйида бўлди. 6 июнда Россияда қўлланган хотиним Нафиса Туркияга ўтишга рухсат олишига ёрдам қилишларини сўраб, хорижий ишлар вакиллигига ариза бердим. Бу иш хусусида Тавфиқ Рушту ва Аҳмад Ҳикматбеклар билан батафсил гаплашдим. Уша кунлари Маориф вакили Хамидуллабекка Туркияда тузилажак Фанлар академияси, «Туркия археология жамияти», «География жамияти», Академияга алоқадор «Турк тарих институти», «Турк тил институти» тузиш учун тайёрланган низомларни тавсия қилдим. Геттингендаги «Германия Фанлар жамияти»нинг немисча низом ва қонунларини ҳам бердим...

Профессор Самойлович. 5 июлда Маориф вакиллигида менга: «Оға ўғли Аҳмадбек «Турк юрти» идорасида сиз билан учрашмоқчи. Яқинда телефон қилди»,— дейишди. Машҳур турколог Самойлович Анқарага келган, мен билан кўришмоқчи эканлигини айтибди. Ҳозир Воқиф хонлари деб аталадиган жойга яқин бир ресторанда учрашув соатини белгилладим. Уша кунгек кўришдик. Бу киши билан подшо даврида жуда дўст бўлганмиз. Дўстлигимиз 1913 йили туркман шоири Маҳтумқули ҳақида бир мақола эълон қилишим билан бошланди. У 1921 йилда ҳам мен билан учрашмоқчи бўлиб Бухорога келганди... Самойловичнинг Бухорога ташрифи Коммунистлар партияси буйруғи билан ташкил қилинганлиги учун учрашишдан ўзимни тортган эдим. Ҳатто у Бойишев деган қариндошим билан бир хонада гаплашиб ўтирган вақтида мен иккинчи хонада бўлсам-да, чиқиб кўришмаганман. Ўзбек шоири Абдулҳамид Чўлпон востасида ҳам мен билан мулоқот қилишга уриниб кўрди, шунинг учун ҳатто шоир дўстим билан ҳам учрашмасликка ҳаракат қилдим. Ҳозир кўришган вақтимизда ҳеч бир гап бўлмагандай, эски қадрдонларча суҳбатлашиб, Бухородаги воқеани ҳеч эсламадик. Шунинг учун

бу учрашув ҳам аввал белгиланган режаларга асосан бораяпти, деган фикр хаёлимга келди. Фақат илмий масалалар тўғрисида сўз юритди, бажариши керак бўлган вазифасининг учини қачон чиқарар экан, деб кутдим. Бир-икки кундан кейин яна учрашдик. Сўзлари Берлинда кўришганим Крестинскийнинг сўзларига яқинлашади. «Сени жуда қадрлаймиз, хорижий мамлакатлардаги олим дўстларинг билан алоқани узмасдан давом қилдир. Фанлар академиясида Бартольднинг ўрнини босадиган одам сен, фуқаролигининг алмаштирма»,— деди у. Мен хотинимни олиб чиқини тўғрисида гап очдим. «Мен айтгандай қилсанг, унинг ҳам иложи топилар, бўлмаса, рухсат бермаслар»,— деди у.

Қариндошим Абдурашид менга анча қўлёзма асарларимни, айниқса, нўғайлар ҳақида ёзган асаримни буюртма хат билан юборган бўлса ҳам келмаганини айтдим. «Буларнинг ҳаммаси ҳам сиёсатга боғлиқ»,— деди у. Кейин кинога бордик, турли масалалар тўғрисида гаплашдик, фақат менинг Туркистонда босмачилик ҳаракатларида раҳнамолик қилганлигим ҳақидаги воқеаларга яқинлашмади. Шу сабабли ҳам «у ҳеч шубҳасиз мен билан қандайдир аввалдан белгиланган мақсадга мувофиқ гаплашяпти», деган фикрим мустаҳкамланди. Аҳмад оға ўғли унга менинг Фанлар академияси тузиш тўғрисида лойиҳа тақдим қилганимни гапирган экан, бу масалага жуда қизиқаётганлигини айтди. Туркияда фаннинг бир марказга тўпланишини ҳеч ҳам хоҳламаслигини, бу ишга русларни энг биринчи маслаҳатчи қилишга ҳаракат бўлишни аниқ эди. «Бу қоғоздаги бир оддий ёзув холос»,— деб гапни бошқа ёққа буришга уриндим. Лекин у қайтариб сўради. Мен: «Бу Маориф вакиллигида кўрилган бир масала, уни яхши билмайман»,— деб жавоб қилдим. Бу гаплардан кейин ҳам Туркия Миллий тарбия вазирлигига Фанлар академияси масаласида кўп марталаб ёздим, лекин бу ишга қарши чиққанлар русларга яқин бўлган сўл сиёсий доиралар эканлигини фақат кейинчалик «Турк энциклопедияси»ни чиқарувчи Авшибеқдан билдим, чунки мазкур масалаларда у билан фикрдош эдик. Ким билади, Самойловдир айғоқчи бўлмагандир. Большевиклар кейинчалик унинг ўзини ҳам ўлдирдилар-ку ахир. Лекин мен у билан бундан кейин гаплашининг аҳамияти йўқ, деган хулосага келдим. «Мен ҳозир Туркия фуқаросиман, Туркистондаги озодлик курашининг тарихини

ёздим. Нима қилини керак, эй эски дўстим, қадрли Александр Николаевич, рус дўстларда самимийлик қолмади. Рус зиёлиларига бутун дунёга ҳоким бўлиш деган заҳарни ичирдилар, шу билан ихтиёрларингизни, ўрталарингиздаги дўстлик ва самимиятни қўлингиздан тортиб олишди. Қандай қилиб сиз Бухорода мени кузатиш сингари пасткаш йўлга кирдингиз? Васидий Владимирович (Бартольд), Игнатий Юлиановичлар ҳам бу ишни қилармидилар?»,— дедим. Шу вақт оппоқ юзли Самойлович қип-қизариб кетди. «Бу тухмат ёғдириш. Сени Бухорода қидирганимнинг сабаби, бу ерда кўришишим ҳам ҳеч кимнинг буйруғи билан бўлган нарса эмас»,— деди. Гапимни давом эттирдим. «Нима, 1922 йили Москвада Шарқ университетиде ва Фанлар академиясининг филология бўлимида Россия қўл остидаги туркий уруғлар учун рус алифбоси асосида 19 та адабий тил вужудга келтириш зарурлигини исбот қилувчи рус туркологлари орасида сиз йўқмидингиз? Албатта, ўрталарингизда ягона латин алифбосини қабул қилишни ёқлаб чиққан жасур ёш туркологлар ҳам бўлган, деб эшитдим. Аммо Шарқий туркийлар ўртасида умумий адабий тил вужудга келтиришга йўл қўймасликни истаганлар, уларнинг алифболарини фонетика асосида тузиб, тамомила мустақил тиллар вужудга келтиришга ундаганлар, туркий қавмларнинг қисқа бир муддат ичида руслашиб, йўқолиб кетиши тўғрисида гапирганлар бугунги кунда тепага чиқинди. Буларнинг ҳаммасини Туркистондан Эронга чиқиб кетишдан икки кун бурун Ленинга йўллаган хатимда ҳам ёзган эдим. Ҳозир Туркиядаман, шу ерда қоламан...

Россия қўл остида қолган туркийларни ютиб юборганига қадар рус миллатига хос бўлган ўтакетган очкўзлик унинг ўз бошига балолар келтирар. Уша вақтларда, Александр Николаевич, биз бошқатдан аввалгидай дўст бўлиб олармиз. Бурунлари очкўзлик бу даражада эмас эди... Ҳозир эса бу нафс балоси Россия ҳукмронлиги остида қолган бирорта миллатга ҳам яшаш ҳуқуқини бермаяжак. Севимли хотинимнинг бу ерга келишига рухсат этишларини сўраб Ленинга, Крестинскийга мурожаат қилдим, лекин ундан менинг юрагимни эзишда фойдаланажаклар».

Бошим бир айлангандай бўлди. Самойловичнинг ҳам кайфияти тамоман бузилди. Ажралишдик. Меҳмонхонага келишим биланоқ бу учрашувни батафсил ёзиб қўй-

дим. У билан бошқа учрашмадик. Бир йилдан кейин илмий чиқишлар қилиш учун Истанбулга келган профессор Бартольднинг хотини менга: «Сиз билан Анқарада гаплашган Александр Николаевичнинг кайфияти жуда ёмон эди, у сиёсий ишларга аралашиб катта хато қилди»,— деди...

9 июль. Элни сақлаш ваколати вакили Ражаб Пекербекнинг ишхонасига кириб гаплашиб чиқдим. Туркистондаги курашдошларимиз Маъмур Ниёзий ва Мустафо Шаҳқулибекларни ўзларига муносиб вазифаларга тайинлашларини сўрадим, рози бўлди. У келиб чиқиши томонидан доғистонлик экан...

МУНДАРИЖА

Миллий қаҳрамонлар сардори	3
Изчил руҳ. Асқад Мухтор	10
Оиламизнинг маданий алоқалари	20
1908—1916 йиллар. Илк илмий ишларим.	24
Туркистонга илмий сафар.	33
1916—1918 йиллар, сиёсий хаёт.	40
Советлар билан ўн беш ой бирга ишлаш	57
Туркистондаги кураш	83
Анвар Пошо Туркистонда	123
Тошкент конгресси	: 176
Эрон Хуросонида етти ҳафта	205
Афғонистонда беш ой	211
Ҳиндистон — Туркия	: : 232
Оврупода кечирилган ўн саккиз ой.	245

ИЛМИЙ-МАЪРИФИЙ НАШР
АҲМАД ЗАКИЙ ВАЛИДИЙ ТУҒОН

БУЛИНГАННИ БУРИ ЕР

Туркистон халқларининг миллий мустақиллик

учун кураши тарихидан хотиралар

Рассом А. Баҳромов
Бадний муҳаррир Д. Ҳразаев
Техник муҳаррир М. Саидова
Мусаҳҳиҳа З. Ҳидоятова

Теришга 29.07.1996 йда берилди. Босишга 27.01.1997 йда рухсат этилди. Қоғоз бичими 84×108^{1/32}. Босма табағи 17,5. Нашр ҳисоб табағи 13,2. Шартли босма табағи 14,7. Адади 5000. 4558-буюртма. Нархи шартнома асосида.

Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирлиги «Адолат» нашриёти,
700047, Тошкент, Сайилгоҳ, 5.

Ўзбекистон Давлат матбуот қўмитасининг 1-босмаҳонасида
босилди. 700002, Тошкент Сағбон кўчаси, 1-берк кўча, 2-уй.